УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Дејан В. Миливојевић

ПРОЦЕСИ ПЛАНИРАЊА, ПРОЈЕКТОВАЊА И ГРАДЊЕ УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF ARCHITECTURE

Dejan V. Milivojević

A PROCESS OF PLANNING, DESIGNING AND BUILDING THE URBAN UNIT ‘PARTISAN SQUARE’ IN UZICE

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Дејан В. Миливојевић

ПРОЦЕСИ ПЛАНИРАЊА, ПРОЈЕКТОВАЊА И ГРАДЊЕ УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

докторска дисертација

РАД ИМА :_____СТРАНА

UDK 711.523(497.11 Užice)(043.3)

Београд, 2018.

Чланови комисије:

Др Александра Ђукић, дипл.инж.арх, ванредни професор
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Др Ева Ваништа-Лазаревић, дипл.инж.арх, редовни професор
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Слободан Селинкић, дипл.инж.арх, редовни професор
Технички факултет Универзитета у Новом Саду

Датум одбране:_____

Датум промоције:_____

ПРОЦЕСИ ПЛАНИРАЊА, ПРОЈЕКТОВАЊА И ГРАДЊЕ УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

РЕЗИМЕ

Процес реконструкције Ужица дешавао се у оквирима врло сложеног и динамичног друштвено-економско-политичког и стручно-уметничког контекста. Истраживање политичке и стручне историје периода указује на промену у друштву након 1950. године када је концепт диктатуре пролетаријата преведен у концепт социјалне једнакости и правде. То је утицало да се концепт *манифестационог трга* у центру града допуни концептом *друштвеног центра* чији је програм обухватао изградњу друштвених, културних, комерцијалних, пословних и забавних садржаја.

Реконструкција Титовог Ужица има посебан значај обзиром да је у периоду 24.09.-29.11.1941. (73 дана) град био центар "Ужичке републике", "прве ослобођене територије на тлу поробљене Европе". Политичка позадина је довела до успешне реализације градског трга на коме су обједињене меморијалне и свакодневне намене. За решење Трга и централних градских блокова расписан је конкурс 1953. године. На конкурсу су се суочила два концепта о реконструкцији градског центра. Један награђени рад предлагао је компактнији и регулационо чвршће постављени урбанизам: границе блокова и слободних простора биле су јасне и омеђене. Други награђени рад је инсистирао на авангардности и отвореном простору. Услед тога, додељене су две прве награде. На крају, Трг је реализован на основама многих компромиса, али је испунио програмске захтеве задате кроз теоријске претпоставке о новом друштвеном центру.

Израда пројеката за изградњу Трга започела је 1949. године (Зграда обласног одбора у Титовом Ужицу), али је изграђивање почело 1957. године (Стамбено пословна зграда у Улици маршала Тита). Централни простор са спомеником маршалу Титу довршен је 1961. године, Трг се касније изграђивао све до 2001. године. Период израде документације за изградњу и изградња Трга трајали су 52 године.

Трг и данас обавља своју функцију централног јавног простора, али је његов смисао требало да буде далеко већи. Требало је да архитектонско-урбанистичка целина Трга буде регулатор како просторне композиције и функција града тако и његове укупне пластике. То је приказано у Генерално-регулационом плану Титовог Ужица. Тај циљ су деструктурирале измене учињене у саобраћајном решењу и изостанку спровођења изградње према усвојеној вертикалној регулацији, густинама и планској изградњи подручија ужег и ширег центра града. Услед тога, изгубљен је суштински смисао реализације Трга партизана.

***Кључне речи**: социјалистичка естетика, нови друштвени центри, Ужице, Трг партизана*

Научна област: АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ
Ужа научна област: АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ

A PROCESS OF PLANNING, DESIGNING AND BUILDING THE URBAN UNIT 'PARTISAN SQUARE' IN UŽICE

SUMMARY

A process of reconstruction of Užice was carried out in a very complex and dynamic social, economic and political context, as well as in alike professional and artistic context. Research of political and professional historical background of this period points to a change in society after the year 1950, when the proletarian dictatorship concept was transferred into a concept of social equality and justice. This influenced the concept of *manifestation square* in the city centre to be supplemented with the concept of *social centre*; the programme included erection of social, cultural, commercial, business and entertaining contents.

Reconstruction of Titovo Užice has got a particular significance as during the period from September 24 – November 29, 1941 (for 73 days) the city was the centre of 'The Užice Republic', 'the fist liberated territory in occupied Europe.' Political background led to the successful realization of the city square that consolidated both memorial and everyday's purposes.

In 1952, a competition was called for the best design of the Square and of the central city blocks. Two concepts for the city centre reconstruction clashed at the competition. One of the awarded works proposed a more compact urbanism on solid grounds in terms of regulation: boundaries among the blocks and open areas were distinctive and clearly indicated. Another awarded work insisted on avant-garde and open space. For this reason, the two works were both awarded the first prize. In the end, the Square was realized on the basis of a great deal of compromise though it met the program requirements given through theoretical assumptions about a new social centre.

Designing works for building the Square commenced in the year 1949 (the building of the County Board in Titovo Užice) but erection works started in the year 1957 (building & housing block in Marshal Tito Street). Central area of the Square with a Marshal Tito monument was finished in the year 1961. The Square was afterwards additionally built up to the year 2001. The period of production of documentation for the Square and the erection of the Square lasted for 52 years.

Nowadays, the Square is still functioning as the central public space, but its sense should have been much wider. The Square as an urban-architectural unit should have been the regulator of both spatial composition and functions of the city and its entire plastics. This was shown in the General Urban Regulation Plan for Titovo Uzice. This goal was de-structured with the changes made in traffic designs, but it was also due to lack of implementation of building activities according to adopted vertical urban regulations, density and planned building activities in the downtown. Due to this, the crucial sense for realization of the Partisan Square was lost.

Key words: *socialistic aesthetics, new social centres, Užice, Partisan Square*

ПРЕДГОВОР

У овом истраживању презентовани су резултати деценијског рада на прикупљању, сређивању, обради, различитих врста података и докумената везаних за пројектовање и изградњу Трга партизана у (Титовом) Ужицу. Трг партизна, најзначајнија архитектонско урбанистичка реализована целина током педесетих и шездесетих година у Србији, занимљив је из више разлога. Неопходно је указати на значај Титовог Ужица у митологији Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, односно на Ужичку републику (24.09.-29.11.1941.) која је у назначеном периоду била међународно признати центар Народне револуције и Народноослободилачког рата у Југославији. После рата, реконструкција Титовог Ужица, у епоси државне политике о урбанизацији, електрификацији и индустријализацији, имала је посебно место: била је то парадигма новог, социјалистичког града кога краси нови друштвени центар, односно, Трг партизана.

Трг партизана се значајно разликовао у односу на сличне пројекте нових градских центара реализоване у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. Разлика је проистицала услед повлашћеног положаја Ужица које је 1952. добило статус спомен града. Као метафору народног жртвовања, али и из пијетета према његовом подношењу последица политичких идеала Комунистичке партије Југослаије, историја памти причу о страдању Радничког батаљона који је 28.11.1941. кренуо из Ужица на Кадињачу, стратешки важну коту положену на четрнаестом километару пута за Бајину Башту и Босну. Раднички батаљон обезбеђивао је повлачење Главног штаба партизанске војске. Трагична погибија бораца Радничког батаљона као симбол страдања за слободу током Другог светског рата испровоцирала је уметничко обликовање партерног уређења и посебну обраду јужног ризалита зграде Народног позоришта. [1]

Током једне деценије (1945-57), архитект Ружица Илић, пројектант генералног плана града, водила је борбу са ужичком географијом и амбицијама државног врха да се у малој и негостољубивој котлини смести модеран индустријски град који је требало испланирати за период од 30 година и за 28.500 становника, односно, у кратком периоду, планирано је троструко повећање броја становника. Она је покренула иницијативу да се центар града и главни градски трг реализују на основу конкурсне утакмице. Њена настојања нису у свему наилазила на добар пријем код колега и локалних политичара. Посебно се сукобљавала са архитектом Миладином Прљевићем,

такође изврсним стручњаком. Урбана реконструкција раније Пијаце кнеза Милоша била је бескомпромисна. Конкурсна решења центра града из 1953. године, планови Ружице Илић (1949, 1953, 1955) и скица Генералног плана Титовог Ужица коју је израдио Станко Мандић 1961., сведоче о намерама да се ранији регулациони план града из 1891. године темељно модернизује. Трг је био иницијални и најважнији подухват. На жалост, процес реконструкције града није спроведен у целини. Из футуристичког пројекта десне обале Ђетиње, аутора Станка Мандића (1963), реализована је само зграда железничке станице. Реконструкција је у великом обиму спроведена на потезу главне улице и то њеном источном краку, као и потез улице Николе Пашића (Хероја Дејовића), од раскрснице код Народног музеја до Царинског моста.

Подсећамо да су у пројектанти зграда на Тргу значајни архитекти тога времена: потоњи професори Станко Мандић и Милорад Пантовић. Они су лауреати конкурсне утакмице из 1953. године. Споменути архитекти Трга, били су уметници и интелектуалци европског културног нивоа. Касније, 1975. године, њима се придружује Светлана-Кана Радевић, прослављени аутор "Хотела Подгорица" у Титограду, према чијем је идејном решењу реализован "Хотел Златибор" у Ужицу. Они су искористили прилику, амбиције политичара и привредника, па су у провинцијалну средину донели, сходно задатку и личном интегритету, потпуно нове, погледе на архитектуру и урбанизам.

Заоставштине Ружице Илић, Миладина Прљевића Станка Мандића, Светлане Кане Радевић и Милорада Пантовића, недовољно проучене а нимало валоризоване, указују на сложену стручну и политичку климу током периода пројектовања и реализације Трга, 1953-1967 (1981). Поред тога, проучена архивска документа Историјског архива Ужица, Музеја науке и технике из Београда, затим примарни извори: 1) часописи, 2) стручне књиге и 3) не објављени рукописи, представљају оквир на основу кога се може веровати у аутентичност закључака дисертације.

Трг је у визијама поменутих архитеката, без обзира на њихове индивидуалне супротстављености, био зачетак и нуклеус процеса реурбанизације и модернизације предратне скоро касабе скромних потлеуша.

Трг је утицао и на промене у схватању грађана о јавним просторима. Те промене су се огледале у новој култури и новој естетици коју је уводило социјалистичко друштво. То су била дела савремене архитектуре и апстрактне уметности. Трг је промовисао начело доступности народу свих јавних културних и друштвених садржаја

и дешавања. Ужице је било међу првима репрезент новг схватања будућег развоја градова у провинцији. Још увек је то целина која служи за пример радикалног, савременог али и пажљивог, брижљивог, интервенисања у архитектури урбане средине.

У дисертацији се интерпретирају, поред архивских, и примарни извори везани за естетику и филозофију тога периода, као и писмени састави (реферати, чланци, предавања, интервјуи, обимнији научни радови) актера уметничког обликовања Трга и зграда које га уоквирују.

*

Поред Трга партизана, у Ужицу су били у употреби и други скверови, али не са толиком снагом привлачности. У централној градској зони Ужица, у непосредној близини Трга партизана, налази се, историјски, културно и архитектонско-урбанистички важан, Трг Светог Саве (Трг Светог Ђорђа). Поред тога, у центру је неколико интересантних скверова, и један мали парк. Данас се значај Трга партизана релативизује. Он није више једини интегративни простор града. Током деценија, реализовани су нови атрактивни потези, стварале су се другачије навике и простори комуникације.

Данас, скоро егзотични комплекс Трга, у окружењу које релативизује његов значај за еманципацију и прогрес, преживљава тешке дане: као да се ранија паланка свети гордом, раскошном Тргу партизана, његовим естетским и композиционим амбицијама и његовој намери да полемише и да се супротстави тада владајућој доктрини модернизма и интернационалног стила.

Истраживање процеса планирања, пројектовања и изградње друштвеног центра у Титовом Ужицу није само обавеза историографијске науке и теорије о једном времену, тадашњим људским, естетским и државним идеалима и циљевима. Пажљиво тумачење и објашњење периода великих и амбициозних реконструкција, које су неизоставно морале да изразе карактер прогреса и модернизма, указују на многе заблуде и олако скројене негативне критике о том периоду и његовим идеалима. Под општим кишобраном, често нереалних поставки о прогресу, могу се пронаћи врло суптилни истраживачи и архитекти чије је деловање било праћено читавим низом апсурда услед којих су, у нашој грађеној средини, присутне многе негативне али и оне позитивне последице.

САДРЖАЈ

СКРАЋЕНИЦЕ
ПОПИС ТАБЕЛА У ТЕКСТУ
УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ, ПРЕДМЕТУ И ПРОБЛЕМУ ИСТРАЖИВАЊА

ПРВА ГЛАВА
1 РЕКОНСТРУКЦИЈА ЖИТНЕ ПИЈАЦЕ У УЖИЦУ: ПРИКАЗ И АНАЛИЗА ПЛАНОВА **43**

1.1 ОСВРТ НА ПОСЛЕРАТНА ИСТРАЖИВАЊА О БУДУЋНОСТИ ГРАДА 43

1.2 УРБАНИСТИЧКИ И РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАНОВИ У ПЕРИОДУ 1946-1953. у НР СРБИЈИ 52

1.2.1 РАД УРБАНИСТИЧКОГ ЗАВОДА НР СРБИЈЕ 52

1.2.1.1 Општа методологија и методе израде планова периода 1946-1951 54

1.2.1.2 Саветовање урбаниста ФНРЈ 1950. у Дубровнику 54

1.2.1.3 Циљеви и методи послератних планова урбанизације 56

1.2.1.4 Резултати кампање 57

1.2.2 ОСНОВНИ ПОДАЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ СЛОВЕНСКОГ УЖИЦА 64

1.2.2.1.1 Историјско-просторна и урбано-социолошка идентификација простора Трга 64

1.2.2.2 Историјске чињенице 64

1.2.2.3 Регулациони планови 1863-1891 68

1.2.2.3.1 Трг Светог Ђорђа, форум вароши 69

1.2.2.4 Историја простора данашњег Трга партизана 71

1.2.2.5 Општа слика Ужица (1862-1945) 72

1.2.3 УРБАНИСТИЧКИ И РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАНОВИ У ТИТОВОМ УЖИЦУ У ПЕРИОДУ (1946-1953) 73

Прве скице генералног урбанистичког плана Титовог Ужица 73

1.2.3.1 Ток израде Генералног плана Титовог Ужица (1945-1952) 76

1.2.3.1.1 Први период (1947-1949) *77*

1.2.4 Регулаиони план Миладина Прљевића 1946. 78

1.2.5 Генерални план Ружице Илић (1947-49) 85

1.2.5.1 Критички коментари генералног плана Титовог Ужица 91

1.2.5.2 Не спровођење кључних директива генералног плана 95

1.2.5.3 Закључак-изведено стање 98

1.2.5.4 Опис доступних графичких прилога Директивног регулационог плана из 1949. 99

1.2.5.5 Свакодневни положај генералног плана 100

1.3 КОНКУРСНИ ПРОЈЕКТИ ЗА РЕШЕЊЕ УЖЕГ ГРАДСКОГ ЦЕНТРА ТИТОВОГ УЖИЦА ИЗ 1953. ГОДИНЕ 106
1.3.1 Расписивање конкурса за реконструкцију ужег центра Титовог Ужица 106
1.3.2 Описи и анализе конкурсног задатка и појединачних решења 110
1.3.2.1 Програм конкурса, извештаји жирија 110
1.3.2.1.1 Архивска документација 110
1.3.2.1.2 Програм конкурса 111
1.3.2.1.3 Просторни захват Трга, главни градски објекти, положај споменика 112
1.3.3 Закључак у вези програма пројекта за нови Трг 114
1.3.3.1 Анализе конкурсних решења 117
БЕЛЕШКЕ ОПШТЕГ УТИСКА О КОНКУРСНИМ РАДОВИМА 117
1.3.3.1.1 Генерални коментари појединачних конкурсних решења 118
1.3.3.1.1.1 Прва група аутора 118
1.3.3.1.1.2 Друга група аутора 124
1.3.4 СИСТЕМАТИЗАЦИЈА РЕЗУЛТАТА АНАЛИЗА КОНКУРСНИХ РЕШЕЊА . 132
1.3.4.1 Претпоставке за конкурсни задатак 132
1.3.4.2 Систематизација резултата анализа 134
1.3.5 ИСХОД КОНКУРСА 140
1.4 УСВАЈАЊЕ ПРОЈЕКТА ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈУ ЦЕНТРА ГРАДА ИЗ 1954-55. ГОДИНЕ 143
1.4.1 *Изводи из архивских и других докумената* 143
1.4.2 ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН ТИТОВОГ УЖИЦА (1953-1955) 146
1.4.2.1 Опис пројеката Ружице Илић из 1954-1955. године 147
1.4.2.2 Титово Ужице, центар града, синтезно решење 153
1.4.3 Предлог Ружице Илић за уређење и изградњу потеза Улице Маршала Тита, данас Димитрија Туцовића 155
1.5 УСВАЈАЊЕ КОНАЧНОГ ПРОЈЕКТА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ 1958. ГОДИНЕ 160
1.5.1 *Изводи из архивских и других докумената* 160
1.5.2 *Ревизија генералног плана (1954-55)* 164
1.5.3 *Коментар усвојеног решења* 166

ДРУГА ГЛАВА

2 РЕАЛИЗАЦИЈА И ЕСТЕТИКА АРХИТЕКТУРЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

2.1 ИСХОДИ УРБАНИСТИЧКИХ ПРОЈЕКАТА И ПЛАНОВА ЗА ТРГ ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ (1946-1965) 172

ДОКУМЕНТАЦИЈА 172
2.1.1 *Први исход:* р*еализација Трга партизана* 173
Седнице одбора за изградњу Трга 174
Уговори 176
Оперативни извештаји у вези изведених радова на тргу 1958-1960 177
Програм изградње, финансијски план 180
Фасцикла под насловом "Извештаји у вези изградње трга" 182
Пројектна документа 183
Недељник *Вести* о догађајима из 1961.године 183
Изградња на Тргу после 1961. 186
Реализација "Хотела Златибор" и малог трга 186
Реконструкција и доградња "Спомен-дома" 189
Ободне и контактне зоне трга 190
2.1.2 *Други исход: реализација комплекса на десној обали реке Ђетиње* 191
2.1.3 *Трећи исход: реализација урбанистичке целине Мегдан* 194
2.1.4 *Четврти исход: реализација источног дела Улице Димитрија Туцовића* 195
2.1.5 *Пети исход: реализација потеза Улице Николе Пашића* 197
2.1.6 *Шести исход: западни део Улице Димитрија Туцовића* 198
2.1.7 *Седми исход: сквер Алексића мост (Курлагино раскршће)* 198
2.1.8 *Осми исход: стамбена зона "Ћендовина"* 199
2.1.9 *Девети исход: реализација индустријске и стамбене зоне Крчагово* 200
2.2 ЕСТЕТИКА, КОМПОЗИЦИЈА И ФУНКЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ ТРГА ПАРТИЗАНА 202
2.2.1 ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА О НОВИМ ДРУШТВЕНИМ ЦЕНТРИМА 202
2.2.1.1 Хабилитациони рад Станка Мандића 1959-60. године 206
2.2.1.2 Критички прикази Трга партизана, примарни извори 211
2.2.1.3 Критички прикази Трга партизана, секундарни извори 214
2.2.2 ОБЈЕКТИ НА ТРГУ 216
2.2.2.1 Комплекс Спомен дома и телекомуникациони центар 216
2.2.2.2 Споменик 218
2.2.2.3 Источни, западни и северни стамбено-пословни блокови 221
Западни блок 222
Источни блок 223
Северни блок источна страна 224
Северни блок –западна страна 224

2.2.2.4 Здање Хотел “ЗЛАТИБОР” 225
2.2.2.5 Солитер на углу улица Маршала Тита и Петра Ћеловића 227
2.2.2.6 Реконструкција и доградња “Спомен-дома” 228
2.2.2.7 ЗАКЉУЧАК 228
2.2.2.8 Величина трга 229
2.3 УМЕТНИЧКИ И ИНДИВИДУАЛНИ ДИСКУРСИ АРХИТЕКАТА ТРГА 232
2.3.1 Станко Мандић 232
2.3.2 Светлана-Кана Радевић 238
2.3.3 Милорад Пантовић 241
2.3.4 ЗАКЉУЧАК 245

ТРЕЋА ГЛАВА

3 ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА И ЗАКЉУЧЦИ 247
3.1 РЕКОНСТРУКЦИЈА ЦЕНТРА УЖИЦА У КОНТЕКСТУ РЕФЕРЕНТНОГ ПЕРИОДА 247
3.2 ЗАКЉУЧАК 255
3.2.1 Опште 255
3.2.2 *Резултати истраживања* 257
3.2.2.1 Резултати претраге историјско-фактографско-документационих извора 258
3.2.2.2 Резултати претраге теоријско-естетских извора 260
3.2.3 *Епилог* 265
4 НАПОМЕНЕ УЗ ТЕКСТ 271
5 ЛИТЕРАТУРА И ДОКУМЕНТАЦИЈА 310
Биографија аутора 321
6 ПРИЛОЗИ 3222
6.1 СПИСК ПРИЛОГА 3233
6.2 КЊИГА ПРИЛОГА ....32929-(396)

СКРАЋЕНИЦЕ

А/У Часопис Архитектура урбанизам, Београд

ГП Генерлни план

ГУП Генерални урбанистички план

ГОНОГО Главни одбор Народни одбор градске општине

ДУП Детаљни урбанистички план

ЕПС Електрично предузеће Србије

ЖТП Железничко транспортно предузеће

ИАУ Историјски архив Ужице

ИАУС Институт за архитектуру и урбанизам Србије

ИБ Информ-биро

ИНО Извршни народни одбор

ЈНА Југословенска народна Армија

КПЈ Комунистичка партија Југославије

МПУ Музеј примењене уметности Београд

МНТ Музеј науке и технике, Београд

НРМ Народна Република Македонија

НРС Народна Република Србија

НОГО Народни одбор градске општине

НОБ Народноослободилачка борба

ТЗ Текстилни завод "Цвета Дабић

РИВ Републичко извршно веће

САД Сједињене америчке државе

СИВ Савезно извршно веће

СКЈ Савез комуиниста Југославије

СУБНОР Савез удружења бораца народноослободилачког рата

СФРЈ...Социјалистичка Народна Република Југославија

УП Урбанистички пројекат

ФНРЈ Федеративна Народна Република Југославија

CIAM Congres Internationaux d'Architecture Moderne

ЦК Централни комитет

ПОПИС ТАБЕЛА У ТЕКСТУ

Табела 1: ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Извор: *Мала енциклтедија*, (Просвета, Београд, 1972), 660.

Табела 2: СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА, број становника, густина насељености

Извор: *Мала енциклтедија*, (Просвета, Београд, 1972), 660.

Табела 3: БРОЈ ИЗГРАЂЕНИХ СТАНОВА

Извор: *Мала енциклтедија*, (Просвета, Београд, 1972), 660.

Табела 4: СТАМБЕНА ПОВРШИНА ПО СТАНОВНИКУ

Извор: *Мала енциклтедија*, (Просвета, Београд, 1972), 660.

Табела 5: ИНВЕСТИЦИЈЕ ЗА СТАМБЕНУ ИЗГРАДЊУ

Извор: *Мала енциклтедија*, (Просвета, Београд, 1972), 660.

Табела 6: ИНТЕГРИСАЊЕ ЗАШТИЋЕНИХ ЗГРАДА У ПРОЈЕКАТ

Табела 7: 161. СРЕЂЕНИ КРИТЕРИЈУМИ

Табела 8: ТРАНСФОРМАЦИЈА РАНИЈЕ УЛИЧНЕ МАТРИЦЕ

Табела 9: ИЗВОЂАЧИ ЗАНАТСКИХ РАДОВА

Извор: ИАУ, фонд Дирекција за изградњу Трга, извештај вишег.гр.тех. Николе Прохорова.

Табела 10: ПРЕГЛЕД БРОЈА СТАНОВА И ПОСЛОВНИХ ПРОСТОРИЈА У СТАМБЕНИМ ЗГРАДАМА НА ТРГУ

Извор: ИАУ, фонд Дирекција за изградњу, Финансијски извештаји.

ТАБЕЛА 11: УПОРЕЂЕЊЕ МЕТРИЧКИХ ПАРАМЕТАРА УЖИЧКОГ И ТРГОВА У ГРАДОВИМА СЛИЧНЕ ВЕЛИЧИНЕ

Извор: табелу креирао докторанд на основу података из књиге *Урбана типологија: градски трг у Србији*, аутора Владана Ђокића.

ПРОЦЕСИ ПЛАНИРАЊА, ПРОЈЕКТОВАЊА И ГРАДЊЕ УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ТЕМИ, ПРЕДМЕТУ И ПРОБЛЕМУ ИСТРАЖИВАЊА

Најинтензивнији период пројектовања и изградње Трга Партизана у Ужицу трајао је једну и по деценију. Од 1953.године када је расписан позивни конкурс за решење Трга до завршетка Телекомуникационог центра (1964) и ентеријерног уређења Народног позоришта (1967). Крај целог процеса обележила је изградња Хотела Златибор 1981.године. Након тога уследиле су и неке мање интервенције у смислу доградњи и интерполација. Трг је био прва и главна фаза планиране реконструкције центра Ужица. Након реализације Трга, у центру града, следила је реализација, до данас недовршених, велики пројеката према урбанистичким пројектима из тог врмена 1962, 1963.година: 1) реконструкције улица Главне, Николе Пашића и Омладинске, 2) изградња стамбене зоне Ћендовина и пројекат станично-стамбено-пословног комплекса на десној обали реке Ђетиње. Поред тога, град се изграђивао и изван центра у Крчагову и на падинама котлине у којој је смештен. У новије време, од деведесетих година, према урбанистичком пројекту, реконструише се део центра града “Мегдан“.

Проблем истраживања је да се научно докаже и опише значај пројектовања и реализације Трга партизана за теорију и историју архитектуре. Реализовани комплекс Трга партизана препознат је као значајна и оригинална архитектонско-урбанистичка целина. Својевремено се о Тргу реферисало у међународној и националној периодици и публицистици. У последњих неколико година Трг опет привлачи пажњу стручне јавности.

Обзиром да до сада нису детаљно претражена многа архивска документа, историографска фактографија обухваћена је дисертацијом.

Предмет истраживања је да се утврде теоријски, естетски и функционални оквири помоћу којих се може објаснити процес пројектовања комплекса Трга и уметнички карактер реализације. Поред тога, за разумевање целог процеса битна је фактографија везана за друштвене и политичке околности истраживаног периода. Затим, неопходан је биографски метод, проучавање појединачних професионалних биографија архитеката Трга, посебно Ружице Илић, главног урбанисте града, и Станка Мандића, главног пројектанта Трга.

Предмет истраживања је и утврђивање позиције комплекса Трга у прегледу историје архитектуре двадесетог века у Србији. Архитектура Трга је, без обзира на урбанистичку поставку која индукује модернистичко схватање архитектуре и урбанизма, самосвојна. Посебно су оригинални архитектонске обраде и организације

основа зграда Народног позоришта и телекомуникационог центра. Непоновљени су партерно уређење, поплочавање, денивелације платоа Трга, посебно обраде партерних потпорних зидова изведене у камену.

Предмет истраживања односи се на последице које је реализовани Трг, као најзначајнији део генералног плана града, (Директивни регулациони план) произвео на процесе даљих реконструкција Ужица. Услед тога, потребно је валоризовати и истражити архивску грађу Ружице Илић, Станка Мандића, Миладина Прљевића и доступну документацију Завода за урбанизам и пројектовање Титовог Ужица.

Предмет дисертације је да, на основу докумената, искристалише све фазе пројектовања и реализације Трга партизана као и утицаје појединих личности.

Предмет дисертације је да утврди и образложи теоријске претпоставке нових друштвених центара чији је најзначајнији представник Трг партизана у Ужицу.

Предмет дисертације је да се документује и образложи однос између планова Ружице Илић, Станка Мандића и Милорада Пантовића узимајући у обзир њихова супротстављена виђења архитектонског и обликовног решења.

Примарни ослонац теоријског истраживања је текст хабилитационог рада Станка Мандића: *Градски Трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи,* друга изворна документа и списи архитекта.

Примарни ослонац су и извештаји и технички описи Ружице Илић који су пратили њене урбанистичке пројекте. Потом и њен извештај уз конкурсни елаборат. У дисертацији се, по први пут, темељно валоризују урбанистичке и архитектонске визије архитекта Ружице Илић која је сносила оперативну одговорност за реализацију урбанизма града и Трга до 1958.године.

Примарни извор је архива Миладина Прљевића у којој је низ значајних докумената везаних за његов предлог регулационог плана града као и за примедбе на генерални план Ружице Илић.

Ружица Илић, пројектант генералног плана града, Станко Мандић и Милорад Пантовић били су запослени у Министарству грађевина Народне Републике Србије. Учествовали су у изради нових генералних планова за градове у Србији. Били су у положају који их је обавезао да следе основну државну идеологију. Њихови погледи на урбанизам су се значајно разликовали: имали су изграђене и чврсте ставове. Коначно урбанистичко решење урбане реконструкције центра Титовог Ужица представља низ компромиса који су требали да помире ставове три кључна и професионално потврђена архитекта: Ружице Илић, Станка Мандић и Милорада Пантовић. Теоријски значај

Милорада Пантовића није још увек детаљно истражен: он није оставио белешке или текстове, осим кратког техничког извештаја уз конкурсни елаборат о његовом односу према пројектовању Трга партизана у Ужицу.

Политичком одлуком,1957., преливеном кроз искључење Ружице Илић на даљим пословима у вези урбанизма Ужица, решено је питање ауторитета над послом: компромисно решење "Урбанистички пројекат Трг" 1958. године потписао је Станко. Политичка одлука ишла је на руку његовим тадашњим амбицијима и оствареном резултату на конкурсу из 1953.године.

ПРЕТХОДНА АНАЛИЗА ИНФОРМАЦИЈА О ПРЕДМЕТУ ИСТРАЖИВАЊА (РЕФЕРЕНТНА ОСНОВА ИСТРАЖИВАЊА)

Пропедевтику о предмету дисертације чине:

1. ИЗВОРИ КОЈИ СУ У НЕПОСРЕДНОЈ ВЕЗИ СА ТЕМОМ:

-писани документи и радови архитеката Ружице Илић, Станка Мандића, Миладина Прљевића.
-пројектни елеборати из заоставштине Станка Мандића, Ружице Илић, Миладина Прљевића, архивирани пројекти по идејама Милорада Пантовића, Светлане Кане-Радевић и других архитеката који су градили на Тргу и који ће бити споменути у дисертацији.
-писани и други медијски извори везани за пројекат реконструкције центра Ужица,
-универзитетски билтени и зборници,
-данашњи аналитички и критички осврти и студије посвећени Тргу Партизана и ауторима пројеката.

2. ИЗВОРИ ВЕЗАНИ ЗА РЕФЕРЕНТНИ ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ТЕЗЕ:

1.ИЗВОРИ КОЈИ СУ У НЕПОСРЕДНОЈ ВЕЗИ СА ТЕМОМ

Процес и историја пројектовања и извођења реконструкције центра Ужица нису темељно обрађени и научно описани. Најзначајнији и кључни писани материјал који се бави овом темом написао је главни пројектант Трга партизана и потписник крајњег урбанистичког решења, архитект и професор Станко Мандић. То је већ поменути хабилитациони рад под насловом: *Трг у Титовом Ужицу*, *функција и композиција архитектуре простора*, *расматрања*, *паралеле*, *огледи*. Рукопис се чува у библиотеци

Архитектонског факултета у Београду. Кандидат је своју тезу бранио 1960. године, али немамо податке о члановима комисије. На 127 куцаних страна илустрованих са 19 слика-прилога, аутор је изнео резултате рада на теми на основу непосредног теоријског и пројектантског искуства, али се позива и на референтне ауторе из области естетике, визуелене перцепције, урбанизма, историје, и ондашње југословенске архитектонске праксе. У рукопису је приложен списак литературе на основу кога можемо да тврдимо да је аутор располагао и конкретним знањима о композиционим поступцима, о естетици, филозофији и архитектонско-урбанистичкој теорији свога времена.

Списак литературе указује које је изворе Станко Мандић сматрао кључним за теоријско објашњење својих естетских настојања па и у вези пројекта за ужички Трг. Потпуно је очигледно да су његова интересовања усмерена ка рационализацији визуелних феномена, просторној композицији и њеним законитостима. Потом, битне су му историјске књиге из области српске историје али и високо урбано развијених средина попут Италије. У изворима он се не позива на праксу модернизма и интернационалног стила. У том смислу, током рада на дисертацији, као допринос, истражена је Мандићев естетски дискурс који се ослањао на привржености интуицији на начин како је објашњава Бенедето Кроче у књизи Естетика: то је историја разумљена као врело интуиција које се "нижу једна за другом".[1]

Текст хабилитационог рада је хетерогена студија. У уводном делу то је хроничарски запис о историји Ужица. Део текста посвећен теоријско-естетском објашњењу пројекта писан је у форми расправе, трактата. У појединим деловима то је исцрпан технички извештај. Аутор своје ставове заступа или брани путем референтних позивања али користи и сопствена теоријска полазишта. Поред тога, чињенице, артефакти су систематизовани, учињене су одређене компаративне анализе.

За дисертацију су значајни пројектантски поступци примењени не само на пројекту реконструкције центра (Титовог) Ужица већ и центра Призрена, или реконструкција мањег обима у центру Београда. Станко Мандић се у деценији после Другог светског рата (1945-1955) интензивно бавио урбанизмом што је као последицу имало више потписаних регулационих или генералних планова за градове у Србији и Црној Гори.

[1] Milivojević, D. (2016). "Estetički diskursi profesora, arhitekta Stanka Mandića", *Theoria* 3/2016, Beograd, str.128-158.

Потребно је скренути пажњу да је он током своје каријере често решавао задатке из области естетике јавних градских простора попут пројеката за реконструкцију Теразијске терасе, Трга Маркса и Енгелса или Трга Димитрија Туцовића у Београду.

Склоност ка поетском описивању простора у спрези са склоношћу ка рационалним композиционим поступцима дозвољавају нам да га разумемо на следећи начин: на једној страни је дијалог са самим собом, он је уметник који простор доживљава, пре него да га анализира и конструише, али је, истовремено архитект привржен науци о визуелној перцепцији простора, дакле, рационалан. Та двојност је, за њега, "неминовна и неподношљива", како сам бележи.

Може се, у виду закључка, констатовати двојни карактер поступка примењеног у пројектантском процесу Трга Партизана. Као подлога служи чврст композициони оквир, а у размери свакодневља простор је оплемењен занатским и уметничким обрадама, већим бројем мањих амбијената што све скупа чини целину простора трга колико монументалном још више присном.[2]

БИБЛИОГРАФИЈА

- Мандић, Станко (1953). "Неготин", у *Градови и насеља у Србији,* Урбанистички завод НР Србије, уредник Михаило Митровић, Научна књига, Београд, стр.47-55.
- Мандић, Станко (1954). "Реконстрикција једног блока у Београду", *Преглед архитектуре*, Београд, стр.40-41.
- Мандић, Станко (1959). *Градски Трг у Титовом Ужицу, финкција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи,* рукопис хабилитационог рада, Архитектонски факултет, Београд, 127 страна, куцано са прилозима: фотографије и цртежи из пројеката.
- Мандић, Станко (1962). *Проблеми савременог у заштити наслеђа, Призрен студија за генерални план*, Београд, -манускрипт, заоставштина арх. Мандића, 54 куцане стране.
- Мандић, Стакно (1967). Професро Архитектонског факулета, Београд, "Призрен – ововременост и наслеђе", реферат са 7. Саветовања конзерватора Југославије.

[2] Миливојевић Дејан, "Трагање за аутентичношћу", текст у монографији *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, (2014, Графичар, Ужице) стр.17-47.

- Мандић Станко (1951). “Организација и намена површина градске територије”, [L´ organisation et le zoning du territoire urbain, par Stanko Mandić, architecte], *Урбанизам – архитектура*, Београд стране: (71-86).
- Мандић, Станко,(1951). “Структура региона Београда”, [La strukture de la region de Belgra-de, par StankoMandić, architecte], *Урбанизам-архитектура*, Београд стране (61-70).
- Мандић Станко, (1955). Нови Београд – “О концепцији новог регулационог плана”, *Преглед архитектуре*, Београд, број 4-5 стране: 102-109.
- Мандић, Станко (1972). “Стамбени блок „Златибор“ у Титовом Ужицу”, Стан и становање, Посебно издање, часопис *Изградња*, Београд, стране: 261-266.

Од сачуване пројектне документације посебно су анализиране следеће свеске:

1. Станко Мандић, Јозеф Штанглицки (1963). Идејни пројекат, подлоге за главни пројекат –комплекс железничке станице, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд.

2. Мандић Станко, Живко Марковић, Јелена Новаковић, (1962). Стамбена група Ћендовина у Титовом Ужицу – диспозиција.

3. Мандић Станко (1961). Станбена зграда вп.... у Титовом Ужицу, главни пројекат.

4. Мандић Станко (1962-1963). Транзитна централа са поштом у Титовом Ужицу.

5.Мандић Станко (1961). Генерални план Титовог Ужица, Београд.

6.Мандић Станко (.....). Трг Партизана у Титовом Ужицу-диспозиција, пластика, објекти – извођачки детаљи елемената и мотива, Спомен трг у Ужицу.

7.Мандић Станко (1962). Елаборат ентеријерског уређења позоришта, Идејни као главни пројекат, Београд, 1.јула 1962. *Историјски архивУжице*, *Дирекција за изградњу Трга*, *не сређено*.

Поред Станка Мандића велики је значај архитекта Ружице Илић за послератни урбанизам и архитектуру Титовог Ужица. Она је била урбаниста града у периоду 1945-1957. Њен рад је резултирао израђеним урбанистичким документима: *Директивни регулациони план*, односно, *Генерални урбанистички план Ужица* (увид јавности од 22.06.1949.) и *Урбанистичко-регулационо решење ужег центра града Титовог ужица* (усвојено 18.01. 1955). Планови су били усвојени након јавних дискусија и увида јавности 1949. и 1955.године. Веома је важна њена иницијатива за спровођење

позивног конкурса за идејно пројектовање ужег центра града и за решење главног градског трга која је реализована 1953. године. Конкурс су радили значајни архитекти тог времена: Драгиша Брашован, Милорад Пантовић, Иво Куртовић, Богдан Игњатовић, Станко Мандић, Ружица Илић. Извештилац конкурса био је архитект Рата Богојевић. Председник комисије архитект, професор Никола Добровић, чланови професор Милан Злоковић, архитект Миладин Прљевић и други.

Под насловом "Титово Ужице" Ружица Илић објавила је рад у часопису *Архитектура* бр. 3-4 као и текст "Титово Ужице" у зборнику "Градови и насеља у Србији" 1953. године.[3] У наведеним писаним радовима она образлаже и аргументује своје планове за Титово Ужице. Још су важнија три извештаја Ружице Илић који су сачувани у ИАУ. То су: 1) *Технички извештај* из 1948.године, 2) *Извештај уз пројекат центра града* из 1955.године, 3) *Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица* из 1956-57.године.

Њена визија планског развоја Ужица је ослоњена на проширење града у долину Крчагова. Подручије Крчагова подељено је на индустриску и сервисну зону града које су на северној страни долине у непосредној вези са пругом и магистралном саобраћајницом, затим на зону посебне-војне намене, док је остали део био предвиђен за становање са примарним и неким секундарним функцијама. Становање је пројектовано у "слободном" систему као нови индустријски град у зеленилу. Подручије је јаком лонгитудиналном магистралном градском саобраћајницом подељено на два дела. Трансверзалним саобраћајницама са њом су повезани градски сервис и железничка станица. Приступ железничкој станици је решен као широки проспект са модерним зградама које подцртавају монументализам објеката железнице. Делимично, град се и развијао према овом плану. Према плану, из Крчагова је требало изместити комплекс болнице који се сели у "стари" град, како би услуге здравствене заштите биле доступније грађанима.

Посебно се стара о увођењу реда у саобраћајни и функционални хаос. Насељавање старог центра треба да буде контролисано и омогућено вертикалним растом града (претежно спратности п+3-4) обзиром на мале просторне ресурсе за развој других типологија становања у централној зони. Реконструкција старог дела

[3] Митровић, М.(1953). *Градови и насеља у Србији*, Урбанистички завод НР Србије, Научна књига Београд, 119-125.

Ужица је обимна-планирана је замена 80% постојећег неадекватног фонда, рационализација уличне мреже, изградња рубних делова.

Посебно лепа ведута на Ужице са приступних саобраћајница определила је Ружицу Илић да такав природни феномен пластике, сачињен од масива брда и зеленила, буде и основа ликовне композиоције града утонулог у зеленило. Њена доступна заоставштина представља је као енергичног архитекта, веома смелих одлука и открива њену привржености према апстрактној уметности и модерној архитектури. Можемо рећи да је била рационални планер, али је имала и изразитих уметничких склоности о чему нам највише сведоче уводни делови њених извештаја где слободније пише. Веровала је у неопходну сарадњу народне власт и пројектаната са њом. У своје планове уводи валоризацију и бонитет постојећег грађевинског фонда и негује поступке делимичне асанације и санације постојећих структура. [4]

На основу сачуваних урбанистичких и других пројеката можемо разматрати њен естетички став. Сачувани су панои на којима су каширани цртежи. Најважнији је пано који приказује урбанистичко-архитектонско решење центра града које обухвата и главни градски трг, Трг партизана, и околне блокове. Решење је Ружица Илић представила Народном одбору који је решење усвојио 1955. Касније је, (1957) одбијен њен генерални план града, али је судбина урбанистичког решења центра до данас не разјашњена у потпуности. Након те одлуке пројектовање центра града преузима архитект Станко Мандић. [2]

Сачувано из заоставштине Ружице Илић:

1. Титово Ужице центар града, пано - табла димензија: 70/100 цм. Основа-план маса централних блокова, црно бела техника, Р 1:500
2. Каширано шест слика, три слике под називом ”План маса-источни део града”, три слике под насловом “Перспективни изгледи”, табла димензија:70/100цм.
3. Каширано на табли, пет слика-цртежа, једна слика под називом “План маса –западни део улице Маршала Тита”, четири перспективна цртежа, табла димензија 70/100 цм.
4. Урбанистички пројекат Ужице-склопни дводелни пано у боји, димензије: 2 Х 70/100 цм.

[4] Миливојевић Д. (2013). “Из историје настанка Трга партизана у Ужицу”, *Изградња*, година 67. Број 07-08, Београд, стр. 314-328.

5. Урбанистички пројекат Ужице склопни дводелни пано-у боји, димензије:2 Х 70/100 цм.

У досада публикованим радовима везаним за реконструкцију центра Ужица у потпуности је занемарен архитект **Миладин Прљевић**. Он је стекао значајну репутацију пре Другог светског рата, посебно након реализације Палате Албанија у Београду за чију је изградњу потписао главне пројекте. Био је оријентисан ка савременој архитектури растерећеној од класицистичких украса, чистих волумена и једноставних обрада. Потреклом је био ужичанин и веома се интересовао за послератну реконструкцију родног града. Године 1946. био је на увиду његов предлог за Регулациони план Ужица, али је тај план одбијен. У докторату се посебно анализира његова заоставштина као и његов однос са Ружицом Илић, Станком Мандићем, Ваљаоницом бакра из Севојна и функционерима НОО Ужица. Поред тога, разматран је и научно описан његов пројектантски и урбанистички кредо.

Његова заоставштина налази се у Музеју науке и технике у Београду. Ту су похрањена пројектна документа за Ужице, различити идејни и главни пројекти за: Робну кућу (1948), блок мешовите намене "Ц", (1952) блок мешовите намене "Б" (1952), зграду на источној страни Трга ослобођења, касније је то Трг партизана (1953-1954). Поред тога у Историјском архиву Ужица у одељењу Збирка рукописа похрањена су документа везана за жирирање на конкурсу за центар града 1953., текстуални и графички део његовог идејног решења за Регулациони план Ужица из 1948.године и неколико извештаја везаних за урбанистичка решења Ужица.

У заоставштини архитекта Миладина Прљевића у Музеју науке и технике у Београду сачувана су документа-фотографије које приказују конкурсна решења свих учесника на конкурсу за ужички Трг 1953. године. Наведени документациони материјал је драгоцен обзиром да немамо много других извора на основу којих би смо могли да разматрамо радове осталих учесника.[5] Наводим и друге истражене изворе о конкурсним пројектима за ужички Трг: у тексту о Иву Куртовићу објављеном у часопису *Архитектура урбанизам* приложена је фотографија макете конкурсног решења за Титово Ужице.[6] Поред тога, у Лексикону неимара објављена је фотографија конкурсног решења архитекта Милорада Пантовића.[7]У београдском часопису

[5] Музеј науке и технике, одељење за архитектуру ,заоставштина Миладина Прљевића, sign.306, Београд.
[6] Petrović, Z. (1973). "Život i delo Ive Kurtovića", *Arhitektura urbanizam*, Beograd, (str. 8-20).
[7] Маневић, З. (ред.) (2008). *Лексикон неимара*, Грађевинска књига, Београд, стр.(310-314).

“Изградња” године 2013. у броју 11-12 на странама (486-497) архитект Алекса Циганoвић је, као илустрације текста под насловом “Изградња Трга партизана у Ужицу: између идеје савремености и несавремености”, објавио фотографије конкурсних решења свих учесника преузете из Музеја науке и технике.

Извори који потврђују домаћи и међународни значај пројекта и реализације Трга партизана у Ужицу из тог периода су:

-Minić dr Oliver (1960). “Razvitak, struktura i centri malih gradova”, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Biblioteka arhitektonskog fakulteta, sign. 1469/604, manuskript.

-Milenković, Branislav,(1962). “Trg partizana u Titovom Užicu”, *Arhitektura Urbanizam br.13,* Beograd, (str.4-10).

-Petrović, Zoran (1966). “Zgrada pošte u Titovom Užicu”, *Arhitektura urbanizam,* Beograd, br.40 (str.27-30).

Такође и иностранa периодика:

-L’Architecture d’Aujourd’hui, (1964). No 112 Fevrier, Mars,стр. 18-20.

-Das Werk, Chronik, (1963). Nr.9 1963 str.193-197, Architecture in Jugoslawien II, 50/1963

Током каснијег периода, све до данашњих дана, потврђиван је значај реализације Трга партизана у Ужицу и његових пројектаната о чему нам сведоче следећи наведени извори, наведени према години објављивања:

1. Књига руског академика Белусова о Савременој архитектури у Југославији (1973.) где се као значајан пројекат приказује Трг партизана у Ужицу а на насловној страни књиге је Стамбено-друштвени блок Златибор у Ужицу награђен престижном савезном наградом за архитектуру листа Борба за 1971. годину.
2. Велике награде архитектуре додељене Станку Мандићу (1983.) и Милораду Пантовићу (1982.):

-Маневић, др Зоран (1983). Велика награда архитектуре, Савез архитеката Србије, МАНДИЋ, публикацију приредио др Зоран Маневић, награда додељена 1983. године.

-Маневић, др Зоран (1982). Велика награда архитектуре, Савез архитеката Србије, ПАНТОВИЋ, публикацију приредио др. Зоран Маневић, награда додељена 1982. године.

3. Есеј под насловом “Архитектонска обрада Трга партизана у Ужицу” објављен у књизи: Бркић Алексеј, (1992), *Знакови у камену, Српска модерна архитектира 1930-1980*. Важно је истаћи да је Алексеј Бркић савременик збивања из времена изградње Трга, па се његов есеј може сматрати и једним од кључних докумената о архитектури Трга партизана.

4.Штраус, Иван (1990), *Архитектура Југославије 1945-1990*.

У публикацијама новијег датума комплекс Трга партизана анализира се или приказује у књигама:

-Ђокић, Владан (2004). *Урбана морфологија града и градски трг*, Архитектонски факултет, Београд.

-Ђокић, Владан (2009). *Урбана типологија –градски трг у Србији*. Архитектонски факултет, Београд.

-Wolfgang Thaler, Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić, (2012). *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*, Jovis.

Дисертација је ослоњена на архивска и друга примарна документа, али, секундарни извори имају значај у објашњењу реализације Трга која се током протеклог времена у главном потврдила као успешан пројекат.Они су коришћени у појединим деловима рукописа, посебно у 4.делу.

За архитектуру Трга, поред Станка Мандића и урбанистичких студија Р. Илић важни су следећи архитекти:

Архитект Милорад Пантовић, делио је заједно са Станком Мандићем једнаковредну награду на конкурсу из 1953.године. На основу награде стекао је право да реализује источну страну комплекса.

Антић Милан и Ивановић Добрила су допринели реализацији Трга пројектима и реализацијама стамбено-пословног блока у улици Димитрија Туцовића бр.133 (некада улица Маршала Тита) и Карђорђевој.

Архитект Иванка Распоповић је 1965. реализовала стамбено-пословну кулу у улици Димитрија Туцовића бр. 60 и тиме довршила основни корпус Трга партизана.

Архитекта Светлана- Кана Радевић је израдила идејни пројекат за реализацију “Хотел Златибор” на ужичком Тргу. Урбанистичка позиција зграде хотела прати основно решење Станка Мандића из 1957-1958. године али су волумен зграде и површина основе значајно другачији. Главни пројекат израдио је Завод за урбанизам и пројектовање Титовог Ужица 1975. а грађевинска дозвола је из 1976.године. Хотел је у

потпуности реализован 1981.године, двадесет година након реализације осталих зграда које припадају комплексу Трг.

У наставку зграде друштвено-политичких организација и Народне библиотеке (зграда Спомен дома) 1984. године допројектовано је крило пословно-административног садржаја. У урбанистичком решењу које је потписао Станко Мандић 1957-1958. нема назнака овом објекту, он је накнадно укључен у урбанизам комплекса Трга. Пројекат носи назив: *Реконструкција и доградња Спомен дома у Титовом Ужицу*, пројектант је арх.Милена Топаловић и Институт за урбанизам и архитектуру Србије.

Архитектуру Трга потребно је сагледати кроз теоријско-уметничке портфолие Илићеве, Мандића, Пантовића и Радевићке. Њихове биографије су повезане са светским збивањима обзиром на њихово непосредно учешће у њима. Пантовићева искуства у Корбизјеовом бироу и рад у већем броју Западних земаља, Мандићеви студијски боравци у Риму, Радевићкина магистратура код Луиса Кана, на очигледан начин повезују догађања у Ужицу са светском архитектонском сценом. Поменути архитекти измичу уходаној пракси и епигонству јер су аутентични сведоци значајних збивања у свету.

Важни извори за податке о професионалном напредовању и општим биографским, библиографским и значајним научним, стручно-уметничким референцама Станка Мандића и Милорада Пантовића проналазе се у рефератима везаним за њихово напредовање на факултету:

Универзитет у Београду, 14.11.1963. Публикација Секретаријата Универзитета, Билтен – Реферат о пријављеним кандидатима за избор наставника и факултетских сарадника, Ст. Мандић, избор у ванредног професора, стр.49-56. У истом билтену реферати за: Милорада Пантовића, Љубојевић Душана, Ранка Трбојевића, Дејана Настића, Милана Митровића, Ивана Антића, Ђорђа Смиљанића, Самојлов Григорија, Ива Куртовића, Оливера Минића, Богдана Богдановића.

Универзитет у Београду, (1970), Архитектонски факултет, Реферат за избор у редовног професора, Мандић Станко, кандидат.

Године 2014. Докторанд је објавио књигу под насловом “Архитектура Станка Мандића, између искорака и помирења” (Графичар, Ужице, ИСБН 978-86-86845-55-9) у којој су сакупљени, пре свега, писани радови архитекта као и библиографија о њему.

О Светлани Кани Радевић прикупљене су информације из различитих извора и различитих медија, обзиром да сама није пуно објављивала. Као истакнути архитект

свога доба заступљена је, путем својих реализација, у већем броју књига које су се бавиле савременом архитектуром Југославије, такође, значајно је призната и у светској архитектури. Изабрана је за члана Руске академије архитеката. Наводим изворе:

- Светлана Кана Радевић (1980). *Живот једини човјека* архив РТЦГ, непосредна и аутентична казивања С.Радевић.

- *Архитектира 20. вијека*, (1986) Београд, Загреб, Љубљана.

-.Штраус, И. (1990). *Архитектура Југославије 1945-1990*.

- Маркуш, А. (2000). *Женско писмо у архитектири: Светлана Кана Радевић* (*1937-2000*.) *Прва дама црногорске архитектуре*.

- Селинкић, С. (2004). *Омаж Светлани Кани Радевић (1937-2000.), Eco –logic lab* и друго.

За помоћ у сакупљању грађе о Светлани –Кани Радевић дугујем захвалност инжењеру Ђорђу Сулаверу, ранијем студенту "Високе пословно-техничке школе" из Ужица у којој сам запослен као наставник.

О Миладину Прљевићу постоји довољно енциклопедијских чињеница али је посебно важна изложба о његовом стваралаштву и животном путу "Миладин Прљевић" коју је реализовао ИАУ заједно са МНТ, аутор изложбе Иван Р.Марковић.

О Ружици Илић готово да немамо значајнијих података осим кратке белешке у Лексикону неимара у издању Грађевинске књиге из Београда (2008) у редакцији др Зорана Маневића, тако да о њеном односу према уметности и архитектури судимо на основу доступне заоставштине, техничких и других извештаја и публикованих текстова посвећених Ужицу и Шапцу.

Слично је и са другим ауторима: Иванка Распоповић, Антић Милан и Ивановић Добрила, Милена Топаловић, о којима имамо релативно мало доступних, општих података из професионалне биографије.

-Потребно је уважити и округли сто: "*Трг партизана у Ужицу, прошлост садашњост будућност*" који је организован 2011. године на Високој пословно-техничкој школи у Ужицу. На округлом столу вођене су дискусије, дебате и поднета су два стручна реферата посвећена Тргу партизана.

-Вредан пажње је и материјал расписа општег, анонимног конкурса за урбанистичко-архитектонско решење централног трга Ужица, Трг партизана из 1999. године.

Наставак планских и градитељских активности реконструкције центра након реализације Трга партизана

Након реализације Трга партизана, Станко Мандић је пројектовао још четири значајна комплекса у центру града:

1. Стамбено –друштвени блок Златибор. (1964-1974.), реализовано.
2. Станичну зграду главне железничке путничке станице (1963-1983.), реализовано.
3. Генерална урбанистичка диспозиција, стамбено насеље Ћендовина (1962.), делимично реализовано по плану.
4. Проспект Хероја Дејовића-Ракијска пијаца, регулациони план-општа диспозиција (1963). Можемо утврдити да је овај потез реализован на основама концепата Ружице Илић (план из 1954.) и Станка Мандића (1963). Испоштована је основна поставка, намена и типологија, али уз знатно измењене спратности и без довршеног саобраћајног решења. У погледу регулисања Глуваћког потока и трансформације зона Трга Светог Саве и сквера Ракијски пијац, односно дела града од Ракијског пијаца до Царинског моста решење је у потпуности касније измењено.

За реализацију блока Златибор архитект Станко Мандић је добио *Савезну награду листа Борба за архитектуру за 1971. годину*. То је била прилика да се медији заинтересују за, иначе повученог, архитекта који је био посвећен раду. Сматрамо да су записи објављени тих дана у листовима “Борба” и “Политика” значајни документи. Издвајамо:

-Борба, 19.фебруар 1972. “Најпре су ме ухватила брда”- телефонски разговор - интервју са Станком Мандићем: *Професор Станко Мандић о свом романтизму и савременој архитектури*.

Поред реализација Станка Мандића, у дисертацији је претражена и делатност других архитеката који су пројектовали значајне зграде или комплексе проистекле из урбанистичких планова периода 1945-1965. попут блока Липа, зграда дуж улице Николе Пашића (Хероја Дејовића), Робне куће Београд и друго.

2. ТЕОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Теоријски оквир истраживања обухвата референтне литерарне и друге изворе. Теоријски оквир се састоји из четири подцелине. Извори су груписани у примарне и секундарне.

ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА чине извори који се односе на покрете модерна, интернационални стил и архитектуру послемодерна. Иувори су узети у обзир као потпора одређеним закључцима и као непосредни, цитирани извори.

Литература од посебног значаја: Giedion, S.(2002). *Prostor, vreme, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, (prvo izdanje Raum, zeit, architectur, 1965.); Lynch, Kevin(1960). *The image of the City, MIT London*; Le Corbusier (1965). *La charte d Athenes, Aatinska povelja*, Beograd, (Prvo izdanje 1943); Norberg, Schulz Christian,(1971). *Existence, space & architecture*, Studio Vista London; Norberg, Schulz Christian,(1980). *Genius loci Towards a Phenomenologi of Architectuire*, Rizzoli, New York,

Литература од значаја: Чарлс, Џенкс (1986). *Модерни покрети у архитектури*, Грађевинска књига, Београд, (прво издање 1973). Чарлс Џенкс (1985). *Језик постмодерне архитектуре*, Зодиак Београд. Фремптон, Кенет (2004). *Модерна архитектира, критичка историја*, Орион арт, Београд. (Прво издање 1980). Otero Palios, Jorge, (2010). *Phenomenology and the rise of the postmodern*, University of Minesota Pres.

НАЦИОНАЛНИ И ЈУГОСЛОВЕНСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Представљен је извесним бројем стручних и научних радова наставника Архитектонског факултета Универзитета у Београду који који илуструју тадашњу општу интелекуалну климу. Обзиром да су Станко Мандић и Милорад Пантовић били наставници Архитектонског факултета Универзитета у Београду, радови њихових колега су посебно значајни.

Радови од посебног значаја:

-Милан Злоковић, (1954). "Улога непрекидне поделе или Златног пресека у архитектонској композицији", *1.2.3*. део, *Преглед архитектуре* бр1,2,3, Београд; Милан Злоковић (1958). *"Геометријска анализа пропорцијског склопа архитектонских редова по Виньоли", Зборник Архитектонског факултета*, Београд;

-Максимовић, Бранко (1957). *Урбанизам,* Београд; Максимовић, Бранко (1980). *Урбанизам: теорија просторног планирања и уређења насеља*, Научна књига, Београд;

-Добровић Никола (1953). *Техника Урбанизма 1и 2;*Београд*;* Добровић Никола (.....) *Савремена архитектира* 1, 2, 3 и 4, Београд; Dobrović, Nikola,(1960). "Strukturalizam", *Arhitektura urbanizam* 4/1960. str.20-23.

-Борисављевић, Милутин, (1998). *Златни пресек и други есеји*, избор и предговор др. Зоран Маневић, Српска књижевна задруга, Београд.

-Krstić, Branislav (2014). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, Biblioteka Branislava Krstića i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

-Minić, Oliver (1960). "Razvitak, struktura i centri malih gradova", doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, sign.1469/604.

Радови од значаја:

Bogdanović, Bogdan, (1976). *Urbs & Logos*, Gradina, Niš; Bogdanović, Bogdan,(1984). *Zaludna mistrija*, Grafički zavod Hrvatske, Biblioteka C.

Миленковић Бранислав, Петровић Зоран (1960). "Призрен-проблеми регулације", у *Зборник архитектонског факултета* 3/60; Миленковић Бранислав, Петровић Зоран (2006). *Призрен, град споменик, слика града*, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Београд.

Мартиновић Урош, (1974), *Модерна Београда, архитектура Србије између два рата*, Научна књига, Београд.

Периодика: Значајна периодика из тог времена: Архитектура урбанизам, Београд (1960-1987); ИЗГРАДЊА, Београд, (1946-); ПРЕГЛЕД АРХИТЕКТУРЕ БЕОГРАД, (1954-1956) бројеви 1-5; ТЕХНИКА БЕОГРАД (1946-); УНИВЕРЗИТЕТ ДАНАС (1968-1974); УРБАНИЗАМ БЕОГРАДА (1969-1982).

САВРЕМЕНИ ИЗВОРИ ИСТРАЖИВАЊА су новија истраживања која се односе на период када је пројектован и грађен Трг партизана у Ужицу. Обухваћене су студије које су непосредно посвећене Тргу партизана, односно архитектама Трга. У ову групу извора спадају и истраживања посвећена периоду продора идеја модерне у нашу средину и послератној модернизацији Југославије:

-Благојевић, Љ. (2007). *Нови Београд, оспорени модернизам*, Архитектонски факултет;

-Kulić, V. (2009). "Land of the in-between: modern architectyre and the state in socijalist Yygoslavia, 1945-1956", Disertation, The University of Texas at Aystin, USA.

У последњој деценији написан је већи број научних радова који се баве значајем, историјом и естетиком реконструкције центра Ужица као и једна књига која се ослања на документацију везану за изградњу Трга:

-Марковић, Ж. (2008). *Цар&градски мементо*, Историјски архив Ужице.

-Марић, Д. (2011). "Развојни токови у Српској архитектури од 1945. до 1961. Године", *Архитектура и урбанизам* 33/2011, Београд, стр. 3-15.

-Милосављевић Д. (2011). "Градски трг у Ужицу-педесет година трајања", *Ужички Зборник*, Ужице.

-Milivojević D. (2012). “Some aspects of compositional and artistic valye of stone-processing on Partisan sqyare in Uzice”, 2nd international conference “Harmony of natyre and spirityality in ston”, 15-16 March, Kragujevac, Serbia, p.129-136.
-Миливојевић Д. (2013). “Из историје настанка Трга партизана у Ужицу”, *Изградња* год. 67, бр.7- 8, Београд, (стр. 314-328).
-Циганoвић А. (2013). “Изградња Трга Партизана у Ужицу: између идеје савремености и несавремености”, *Изградња*, год. 67,бр.11- 12, Београд, (стр. 486-497).
-Миливојевић Д. (2014). *Између искорака и помирења: архитектура Станка Мандића*, монографски зборник, Графичар, Ужице.
-Alfirević Đ. (2016), *Ekspresionizam u srpskoj arhitekturi*, Orion art, Beograd.
-Milivojević D. (2016). “Estetički diskursi profesora arhitekta Stanka Mandića”, *Časopis srpskog filozofskog društva, THEORIA*, broj 3/2016., (str.128-158), DOI 10.2288/THEO 1603128M
- Milivojević D. (2016). “The Architect Stanko Mandić’s works in The City of Užice, a brief review” Proceedings SED 2012, HBTS Užice, Serbia, p. (3-1, 3-13).
Извори су у дисертацији кориштени као потпора одређеним закључцима а поједини су непосредно цитирани. Од значаја је књига *Цар&градски мементо* као монографија сатављена од примарних архивских докумената и услед богатог фонда информација о друштвеним догађајима у том периоду.

ФИЛОЗОФИЈА И ЕСТЕТИКА

Током истраживачког процеса разматран је филозофски смисао периода између ратова и након рата.

Основни подаци о значајним филозофима, њиховим учењима, црпљен је из следеће литературе: Узелац, М. (2003). *Историја филозофије 1 и 2*. Поред општег прегледа Западне филозофске мисли, посебна пажња усмерена је на филозофију феноменологије.

Кључну и консултовану литературу чине следећи наслови: Зуровац, М. (1986). *Умјетност као истина и лаж бића*, Матица Српска; Хартман, Н. (1979). *Естетика*, БИГЗ Београд; Касирер, Е. (1985). *Филозофија симболичких облика, део (I, II, III)*, Књижевна заједница Новог Сада; Тен, Х. (1955). *Филозофија уметности*, Београд; Focht, I. (1972). *Uvod u estetiku*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo; Хартман, Н. (1979). *Естетика*, БИГЗ, Београд; Поповић, М. (19...). *Исходиште слике*, Нолит Београд; Узелац, М. (2009). *Феноменологија*, Нови Сад; Heideger, M. (1988). *Bitak i*

vrijeme, Naprijed Zagreb. Значајна литература је збирка одабраних текстова из теорије уметности, естетике и филозофије: Недељковић, М. (2000). *Недоглед икарије, Антологија методолошке грађе*, Никола Николић, Крагујевац.

За методологију истраживања посебног значаја је књига: Poper, K. (2002). *Objektivno saznanje*, Paideia Beograd, CID Podgorica.

ХИПОТЕЗЕ, ЦИЉЕВИ И ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

ГЛАВНА ХИПОТЕЗА:

Процес пројектовања и реконструкције центра Ужица и Трга партизана заснива се на радикалној интервенцији, која се одвијала двојно критички: и према граду интернационалног стила и према традиционалном граду.

ПОМОЋНА ХИПОТЕЗА:

Програм реконструкције имао је важан друштвено-политички циљ услед чега су меморијални и свакодневни карактери трга испреплетани. Истовремено су задате, у оквирима јединственог јавног, градског, централног простора 1) утилитарне профане функције модерног социјалистичког града и 2) меморијална, свечана и посвећена естетска атмосфера. Као таква, ова парадигма градског центра заснована је двојно и разнородно: једнаком важношћу се преклапају свечана меморијална посвећеност простора и његова свакодневна сврха, историчност и прогресивност, формално и онтолошко, монументално и присно.

ЦИЉЕВИ

Циљ је да се истражи процес пројектовања и изградње Трга партизана на основу примарних и архивских писаних и пројектних докумената.

Циљ је да се испитају и објасне специфичности естетских поступака примењених у обликовању комплекса Трга партизана.

Циљ истраживања је објашњење значаја изградње Трга партизана за концеп новог, социјалистичког, друштвеног центра.

Циљ је дискутовање пројектантских поступака архитеката који су градили на Тргу, њихових индивидуалних начина стручно-уметничког изражавања.

Циљ је да се истраживање дистанцира од политичких конотација. Ако се апстрахује политички тренутак, пројекат добија универзални значај а његово тумачење се заснива на две идеје:1) идеја о грађанској важности Трга као главног јавног градског простора, и 2) идеје о традицији мануфактурне уметности у архитектури јавних простора.

Циљ тезе је научно и теоријско описивање композиционе и уметничке концепције реконструкције центра у Ужицу.

Циљ је да истраживање укаже на реализације које су, почевши са Тргом, проистекле из урбанистичких планова периода 1945-1965.

Циљ је да се, кроз прегледни рад, анализирају реализације осталих тргова у земљи.

Циљ истраживања је да се на темељу примарне и оригиналне архивске грађе темељно истраже дешавања везана за доношење политичких и стручних одлука у вези са реконструкцијом Ужица и изградњом Трга партизана.

ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ

Истраживање треба да пружи целовит и критички приказ процеса пројектовања и изградње урбане целине Трга партизана у Ужицу. Као резултат јасније би се утврдио значај архитектонско-урбанистичке целине Трга партизана за историју, теорију и праксу архитектуре.

Очекује се да правилне и рационалне анализе просторне целине Трга партизана у Ужицу и послератних планова реконструкције Ужица, треба да укажу на усмерење савремених интервенција у градском средишту које се могу засновати позитивно или негативно према поставкама ранијег урбанизма.

НАУЧНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

-Основна метода је ДЕДУКТИВНО-ТЕОРИЈСКА. Методе које произилазе су:
-историографска,
-непосредена теоријска (теренско истраживање),
-биографска,
-аналитичко-компаративна.
Методе за анализу пројектне документације:

1. Функционална анализа.

2. Програмска анализа.

3. Конструктивна и технолошко-техничка анализа.

4.Анализа односа пројекта и природног окружења.

5. Анализа односа пројекта према грађеном окружењу.

6. Анализа обликовних поступака.

Биографска метода:
1. Личне биографије,

2. Професионалне биографије:
-примарни теоријски и градитељски ставови и утицаји менторских личности,
-национални и интернационални утицаји.

ПРИКАЗ СТРУКТУРЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАСИЈЕ

ПРЕГЛЕД ТОКА ИСТРАЖИВАЊА ПРИКАЗАНОГ У РАДНОМ МАТЕРИЈАЛУ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Истрживање се састоји из три основна дела:

ПРВИ ДЕО ОБУХВАТА:

1. Историјско-хронолошки извештај о реконструкцији Житне пијаце на место које је изграђен Трг партизана.

Обрађени су следећи извори:

1. Карте планских докумената за регулацију Ужица из деветнаестог века, књиге групе аутора "Историја Ужица I и II".

2. Заоставштине, архивска грађа, Ружице Илић, Станка Мандића, Милорада Прљевића, те писана докумената везана за послератно урбанистичко планирање Ужица похрањена у Историјском архиву ужица и Музеју науке и технике из Београда, затим доступни пројектни елаборати, службена писма, други историјски и литерарни документи (књиге, лексикони, монографије, новински чланци),

3. Детаљно су анализирани доступни делови конкурсних елабората за реконструкцију центра Титовог Ужица из 1953. и то Технички извештаји и фотографије конкурсних решења.

4. Генерални план Титовог Ужица из 1949.године, предлог Ружице Илић за реконструкцију Трга и потеза главне улице из 1954-5. Године, Регулациони план Миладина Прљевића из 1946., Пројекат М.Мацуре за зграду Обласног одбора из 1948.

5. Урбанистички пројекат Трга партизана који је потписао Станко Мандић 1958.године.

У исходу, обављено истраживање документације обезбедило је:

- правилан увид у редослед догађања везаних за урбанистичка и архитектонска решења реконструкције Ужица,
- правилно разумевање утицаја различитих концепата за реконструкцију на коначно усвојено решење.

2. Референтни критички, естетички и теоријски оквир.

ДРУГИ ДЕО ОБУХВАТА сређене резултате анализа архитектуре Трга партизана у Ужицу.

Анализа урбанистичких пројеката (ДУП-ови) указују јасно на утицаје планова Ружице илић и Станка Мандића у каснијим реконструкцијама потеза главне улице и улице Николе Пашића у Ужицу. Морамо указати на недоследности у том поступку које су угрозиле неке виталне функције града. Разрадом студија поменутих аутора нису по правилима урбанистичке науке третирани проблеми 1) стационарног и покретног колског и пешачког саобраћаја, 2) стамбене типологије (услед чега су дозвољени високи стамбени солитери, данас технолошки и енергетски лоше одржавани 3) недостатак уличног зеленила, урбане опреме и мобилијара и нарочито критична комунална мрежа. Године 1962. Станко Мандић је у Титовом Ужиу образлагао нацрт генералног плана Титовог Ужица који је израдио. Био је то покушај да се као примарни циљеви поставе решења саобраћајних чворова, реконструкција уличне мреже, да се резервишу одређене зоне града за одређене типове и намене градње.

Анализа композиције, функције и естетике Трга партизана доступна је у тексту хабилитационог рада Станка Мандића, текстовима Оливера Минића, Бранислава Миленковића, Зорана Петровића, Алексеја Бркића, Владана Ђокића. Поред дискусије радова поменутих аутора, у овом поглављу износе се и резултати скорашњих истраживања који треба да помогну у савременом схватању предметног простора.

За историју простора Трга и српске (југословенске) архитектуре, важно је подсетити на ауторе архитектуре зграда које га уоквирују. Обзиром да су на Тргу градили значајни и награђивани југословенски архитекти међународног угледа, ова целина је драгоцено сведочнство о њиховим пројектантским и естетским ставовима, идеалима, експериментима.

Разматрања естетике архитектонских објеката Трга партизана указују на хетерогеност и у појединим случајевима, непримерени индивидуализам, али и на архитектонске реализације високих естетских и инжењерских домета.

У циљу успостављања критичког односа према Тргу партизана обављена је прегледна анализа о другим трговима грађеним у земљи.

ТРЕЋИ ДЕО ОБУХВАТА ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Материјал на основу кога је формирана теза је хетероген. Циљ је да се обухвати период интензивне изградње Југославије који се поклапа са периодом интезивних

промена на светској архитектонској сцени. Југословенска држава је релативно успешно пратила дешавања у области архитектуре и урбанизма, инжењерства, посебно у смислу продукције и стандардизације. Трг партизана је значајна и специфична целина. Специфичност се огледа на два колосека: на једном колосеку је програм изградње који је суперпонирао меморијални и јавни градски простор, друга специфичност је индивидуалност естетике пројектаната Трга.

Закључна разматрања су усмерена према будућности и одрживости естетике и намена јавних простора у Ужицу међу којима Трг партизана заузима посебно место. Поред тога, обављена истраживања су подробан извештај о изневереним идеалима значајног периода у развоју Србије. Ова дисертација, требало би, доприноси темељнијем познавању архитектуре и архитеката тог времена.

Трг партизана је део не реализоване, али интегрално планиране, целине модерног Ужица. Без сумње да је реконструкција Житног пијаца допринела савременијем, удобнијем и лепшем животу у граду. Касније нецеловито спровођење радикалних мера на реконструкцији саобраћаја, грађевинског фонда и урбане регулације Ужица у великој мери спутавају планирану естетику и функцију градског простора која је изградњом Трга партизана најављена. На жалост, у периоду након осамдесетих нарочито, у урбанистичким актима за нова грађења нису темељно и обухватно разматрални проблеми појединачних интервенција у односу на целину центра града и Трга. У таквом оквиру сагледава се данас естетика пројеката Трга партизана и реконструкција центра Ужица и исказује се закључак о великоја идеји која је апстраховала многе реалности и која је, стога, доживела свој делимичан успех.

APPENDIX

РЕФЕРЕНТНИ КРИТИЧКИ, ЕСТЕТИЧКИ И ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Општа теоријска полазишта

Теоријско-историјски дискурс истраживања обухвата интернационалне и југословенске оквире који се односе на послератну обнову градова. Западни интелектуални кругови у том периоду преиспитују и критикују методе интернационалног стила и модернизма, што доводи до послемодернистичких струјања, која се убрзо шире у развијеном свету.

У Југославији, одустаје се од социјалистичког реализама у уметности и архитектури, прихватају се методе интернационалног стила и модернизма као окосница прогресивног урбанизма који треба да доведе до брзе урбанизације земље. У

исто време јављају се и индивидуалне критике упућене некритичком прихватању идеја интернационалног стила.

Југословенска средина

За дисертацију посебне важности су објављени писани радови Станка Мандића и његових старијих и млађих факултетских колега. До сада, недовољно је проучена делатност главног пројектанта Трга, Станка Мандђа, у области критике, теорије и публицистике. Извори нам указују да је у том поглкеду био врло активан.

Југословенска средина, у то време, није била на маргини светских збивања. Социјалистичко друштво, доследно сопственом градитељском програму, изградило је неколико светски значајних нових градова у духу интернационалног стила (Ново Велење, Нови Загреб, Нови Београд....) и неколико значајних уметничких опуса (нпр. Б. Богдановић). Истовремено, у интелектуалним круговима универзитета спроводила су се различита истраживања о архитектури, њеној уметничкој основи, естетици архитектуре или правцима будућег развоја. Анализа студиране грађе није приказана у дисертацији али су проистекли резултазти коришћени као подлога изнетим опсервацијама естетске и теоријске природе. Резултати указују на врло динамичне, али често и некритичке, урбанизационе процесе у послерарној Југославији. Уочавамо да је постојао танак, студиознији, истраживањима и критици склон, интелектуални и уметнички слој, који је преипитивао искуства историје архитектуре и урбанизма, са циљем утврђивања сопствених теоријских и градитељских ставова.

Филозофија и естетика феноменологије

Архитектонска теорија развила се нарочито након Другог светског рата у оквиру комплексних критика модернизма и ранијих историцистичко-логичких академских школа. Ослонац теорија архитектуре, према значајним представницима, попут Кристијана Норберга-Шулца, била је естетика феноменолошког смисла.

Нисмо у прилици, осим јасно исказаног утицаја Крочеа, да тврдимо о Мандићевој припадности феноменолошким дискурсима, али, свакако да је, као интелектуалац, уметник и професор, био под утицајима светских збивања у периоду 1938-1987. Не сумњив је његов став критичара епохе у којој је деловао, при чему је аналитичан и према ранијим епохама: ренасани, бароку, класицизму.

Референтни оквир су књиге и студије филозофа о почецима, значају и последицама феноменологије. Радови о Хусерлу, Хајдегеру, или радови Крочеа, Хајдегера и других филозофа су извори за успостављање општег погледа на смисао епохе прве половине двадесетог века. На таквим изворним основама потпуније се

схватају дела Кристијана Норберга Шулца, Гастона Башлара, других теоретичара и мислислаца, те у том контексту и дешавања код нас у периоду преломних шездесетих година. Развијао се став против некритичке примене доктрине модернизма и интернационалног стила, против механичког прихватања логичких детерминанти, стандардизацији су се претпостављале темељне анализе, индивидуалност и оригиналност уметничког израза.

СПИСАК ИНСТИТУЦИЈА ЧИЈИ СУ ФОНДОВИ КОРИШЋЕНИ КАО ПРИМАРНИ ИЗВОРИ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

1. **Историјски архив Ужица**. (ИАУ), Жичка 17, Ужице.

Захвалност дугујем архиварима упосленим у ИАУ, посебно Зорици Арнаутовић и Душану Жугићу као и др Александру Савићу за помоћ у истраживању грађе фондова.
Прегледани су следећи необрађени фондови:

ФОНД СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ТИТОВО УЖИЦЕ (1944-)

-Фасцикла Народног одбора градске општине Титовог Ужица. Свеске ГНО, Записници седница Извршног градског Народног одбора градске општине Титовог Ужица, све у рукопису. Године 1947-? (нечитљиво)

-Записници Савета за комуналне послове Народног одбора градске општине Титовог ужица за 1955-56.

-Записник Комисије за буџет – почетак 1954.

-Стамбена управа-општи списи свежњеви 1 и 2. Акта Ревизионе комисије.

-Регистар, записници седница Одбора за изградњу Трга.

-Регистар, записници Одбора за прославу (1961).

-ИАУ, архива ужичког недељника “Вести”, године (1950-).

-Свеске записницка са седница Среског већа Народног одбора среза Титово Ужице.

-Регистар, Извештаји у вези изградње Трга.

ФОНД СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ТИТОВО УЖИЦЕ (1944-)

-(Сигн.351-121) Главни пројекти Хотел “А” категорије, пројектант “Завод за урбанизам и пројектовање Титово Ужице”, према идејном решењу Светлане Кане Радевић.(15.08.1975).

-ФОНД СКУПШТИНА СРЕЗА Титовог Ужица (1955-67)

-Идејни пројекти: “Блок “А “и “Е“ на главном тргу у Титовом Ужицу, пројектант Милорад Пантовић, инвеститор Народни одбор градске општине Титово Ужице. Датуми: 11.10.1960.бр. 112.

-Главни пројекат: Стамбено-пословни БЛОК I део 1 (C и D), пројектант Станко Мандић, инвеститор Народни одбор градске општине Титово Ужице. Датуми: 1) 12.10.1960, 2) у печату пројекта 02.1959.

-Главни пројекат: Друштвени дом-друштвени део-Титово Ужице, пројектант Станко Мандић (1960. година), инвеститор Народни одбор градске општине Титово Ужице.

-Грађевинска дозвола за зграду на углу Маршала Тита и Страхињића Бана, 13.Август 1956. Не постоји сачувана пројектна документација али је сачувана грађевинска дозвола (БР.12801 ОД 13.08.1956.) уз технички опис. Пројектант: арх. Братислав Стојановић.

-Главни пројекат: Зграда Комуналне банке Титово Ужице и стамбена зграда у Титовом Ужицу, (Народни одбор среза Титово Ужице, пројектант Архитектонско урбанистички атеље "Стил", пројектант арх.Леон Кабиљо, директор Богдан Игњатовић. (Децембар 1958). Локација до хотела "Палас" у улици Општинској.

ФОНД СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ТИТОВО УЖИЦЕ, ДИРЕКЦИЈА ЗА ИЗГРАДЊУ ТРГА

-Елаборат ентеријерног уређења позоришта, идејни као главни пројекат, Београд, јула 1962. Пројектант Станко Мандић уз сарадњу са: Р.Трбојевић, Д.Синђић, и Ј.

ФОНД "Збирка рукописа", легат архитекта Миладина Прљевића.

*

Из проучених побројаних фондова издвајају се, услед концизности и великог броја значајних информација датих на једном месту, следећа писма:

-Писмо Ружице Илић (1954.) Народном одбору градске општине, комунално одељење, Титово Ужице, Београд 11.01.1954.

-Одговор Начелника секретаријата за комуналне послове, Симановић Милутина од 16.01. 1954. Ружицином писму од 11.01.1954.

-Решење Народног одбора од 19.01. (1955.) којим се прихвата урбанистичко – регулационо решење ужег центра града Титовог Ужица пројектовано од стране Ружице Илић.

-Писмо Драгомира Каљевића Дописништву Политике, 16.01.1959.

-Станко Мандић (1961.) писмо Рајку Јечменици 25.10.1961.

-Драгомир Каљевић – Ћага, *Изградњом Спомен трга решавају се и други актуелни проблеми града*, Златибор, страна 3, година (?).

2. Народна библиотека, Ужице

Архива ужичког недељника “Вести”, године (1944-1950.), књиге и други материјали из фонда библиотеке.

3. Завод за урбанизам и пројектовање Титовог Ужица (1964-1979),

Планска документа и фототека бившег Завода за урбанизам и пројектовање Титовог Ужица.

Поклон архитекта Ружице Илић, планови из 1949 и 1954.

5. Музеј науке и технике, Одељење архитектура и градитељство, Добрачина 51**.** Београд

Фонд архитекта Миладина Прљевића.

Фонд архитекта Станка Мандића.

Током истраживања користио сам библиотечке фондове:

1. Библиотека архитектонског факултета у Београду, Булевар краља Александра 73/II.
2. Библиотека Института за архитектуру и урбанизам Србије, Београд- Булевар краља Александра 73/II.
3. Народна библиотека Србије, Београд- Скерлићева 1.
4. Библиотека Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд- Радослава Гујића 11.
5. Народна библиотека Ужице, улица Љубе Стојановића.

ПРВА ГЛАВА

1 РЕКОНСТРУКЦИЈА ЖИТНЕ ПИЈАЦЕ У УЖИЦУ: ПРИКАЗ И АНАЛИЗА ПЛАНОВА

1.1 ОСВРТ НА ПОСЛЕРАТНА ИСТРАЖИВАЊА О БУДУЋНОСТИ ГРАДА

У настојањима да се створе услови доброг, безбедног, здравог, ефикасног и удобног живота, средином двадесетог века, посебно током периода обнове после Другог светског рата, уследило је много предлога за ревизију постојећег града. Визије су биле различите: град футуристичких молдуларних плуг-ин јединица; град ревидованог модернизма; реинтерпретација историјског града; препознатљива слика града коју означава временска и просторна детерминисаност и обухватност; градске типологије и морфологије; повратак градских, јавних простора.

Као резултат истраживања проистекла је систематизација на основу које су изоловане три визије градова будућности:

1. **Футуризам** који се ослања на радикална техничко-технолошка решења. Представљене су прогресивне идеје које су превазилазиле радикализам модернизма усмеравајући га ка новим технологијама. Углавном, идеје нису реализоване.

2. **Ревизија модернизма** представљена као разрада поставки CIAM-а. Идеје се концентришу на социолошки значај центра града и значај кривих и изломљених линија. Раније ортогоналне структуре распореда стамбених блокова развијају се у правцу разгранатих форми, али је блок и даље суперструктура више над земљом него на њој. Сегрегација колског и пешачког саобраћаја се заоштрава и предлажу се различити нивои хоризонталних конструкција намењених саобраћају. Део идеја доживео је реализацију, успех је био полемичан. Прихваћена је разграната планиметрија бокова, док, радикалнији и скупи захвати реконструкције собраћајне и друге инфраструктуре града нису заживели као систем већ у појединим сегментима. Решења која радикално одвајају пешачке и колске равни, и која врше сегрегацију колског саобраћаја изнад, испод и на земљи, постала су сврсисходна у центрима Западних метропола и великих градова.

3. **Морфолошке и типолошке студије** постојећих и ранијих урбанистичких целина предлажу се као методологија нових планова са циљем да се постигну нове вредности

са ослонцем у традицији. Процес је делом реконструкција историје, али је инвентивност исказана у решавању контекста између различитих идеја, покрета, програма и ауторских амбиција. Изложени приступ је последица критике уметничког израза *модерне*, односно, претераних апстрактних редукција. Дозвољене су различите конотације са ранијим периодима. Такав процес не може се разматрати као еклектицизам јер има основу у другим, а не чисто формалним претпоставкама. Суштина је у значају наше меморије, скоро носталгије, која нам обезбеђује спонтано прихватање историјски насталих улица и простора града. Резултати су били хетерогени, посебно у различитим урбанистичким традицијама. Архитектура овакве провенијенције ослањала се на реално присуство pop-arta у уметности савременог света. Pop-art је потребно схватити као разумљив и естетски јасан систем саопштавања меморијски препознатих вредности урбаног живота и окружења. Прихватање кича као знака времена, довело је до односа између смисла свакодневља и смисла популарне културе. Резултати су врло дискутабилни.

Могуће је разликовати два основна схватања како треба истраживати будућност града:

-Планерски који се бави проблемима тешко контролисаних урбанизационих процеса на Западу; посебно је разматрано интензивно увећање броја становника у мегалополисима. Савремена истраживња као претпоставку своје визије истичу питање *шта је то град* и каква је његова будућност. Одговор је, што је супротно CIAM-u, потражен у историји града: у суштини истражују се начини реинтерпретације и транспозиције физичке структуре града која би била блиска менталном свету човека. То је подразумевало афирмацију карактеристика традиционалне улице, трга, јавног простора, стамбеног блока...У суштини, ревидовани су неки елементи урбанизма интернационалног стила, али је предмет интереса и даље сконцентрисан на планску детерминисаност града као целине.

-Уметнички који истражује ликовне квалитете историјских архитектонско-урбанистичких целина. Овај дискурс доприноси на следеће начине:

-афирмише пуноћу, обиље архитектонских детаља и типологија, односно, ослобађа интуицију архитекте од искључивости закона пуризма, дозвољава се двосмисленост и претераност;

-растерећује пројекат форме и функције средине од претераног ослањања на планско предвиђање непознате будућности, процеси изградње се више схватају као чланци у простору које треба некако повезати у релатвно складну и јасну структуру.

КРИТИЧАРИ И ИСТРАЖИВАЧИ ПОСЛЕРАТНИХ ТОКОВА У АРХИТЕКТУРИ И УРБАНИЗМУ

У врло непрецизном смислу, сва послератна дешавања у архитектури и урбанизму можемо окарактерисати као послемодернизам. То се може оправдати ако узмемо у обзир да је већина нових идеја проистекла из критике модернизма и интернационалног стила. Такав став можемо задржати и за деловања предратних модерниста који су, попут Le Corbusiera, своја најкомплекснија остварења реализовали, на донекле ревидованим сопственим принципима, после Другог светског рата. Без сумње, послератна остварења пионира модерне била су усмерена више према естетици и пластичности форме а мање према општим начелима стандардизације.

Књига "Градски пејзаж"[8] први пут је објављена 1961. године када је отворен Трг партизана. Она је значајна обзиром да у литературу о урбанизму уноси критичан тон према бескомпромисном нацрту и методу приказаном у Атинској повељи или и Зитеовој [K.Zite, *Umetničko oblikovanje gradova*] техници планирања града. Аутор се уз ослањање на одабран документациони материјал, цртеже и фотографије, обраћа читаоцима из позиције естетички основаног бележења о феномену града. Он је стално усредсређен на место или суперпозицију више места које поглед може да обухвати. При томе, нужно, пројектује субјекат тамо где је он већ замислио да ће бити на основу рецепције простора. Све су то теме феноменолошке естетике и филозофије па није неупутно да примењени поступак повежемо са ставом филозофа Мартина Хајдегера [Martin Heidegger] који релативизује питање претходно утврђене понуде средине јер сматра да се утисак стиче путем индивидуалног доживљаја.

Заправо, основна порука књиге и јесте садржана у ставу да није могуће испланирати односе између човека и пројекта за средину. Ти односи су дубоко повезани са историјом простора али и са бићем које је исторично. Аутор књиге у суштини изражава сумњу у моћ науке и рационализма јер се ослањају на стандардне и статистичке инпуте који су толико пута показали недовољност, па неки пут, и грешку у односу на свакодневни живот и простор. Стога се, да би указао на сложеност

[8] Cullen G. (1971). *Gradski pejzaž*, Građevinska knjiga, Beograd.

рецепције урбаног предела или детаља, определио за естетику и поетичност као начин интерпретације феномена неког места или неке целине схваћене као место.

Књига "Градови"[9] без сумње представља значајан документ времена. Истраживање градског простора спроведено је суптилним поступком где текст скоро да смета, губи функцију. Великим бројем пажљиво одабраних фотографија аутор илуструје теоријски курс. Естетско описивање уређења градског простора и сцена препуштено је фотографијама. Текст је тек увод и појашњење, водич кроз збирку. Међутим, у уводним исказима аутор подцртава своју намеру којој није само циљ презентација збирке изузетних фотографија. У врло кратким и јасним описима древних градова попут арапских или Венеције, подвлачи њихову непревазиђену савременост. Савременост поменутих градова је више него очигледна и проналази се у јасним одликама сваког доброг урбанизма: сегрегација пешачког од колског саобраћаја; систем спонтаних или планираних форми јавних простора који су међусобом умрежени; високе густине; јавни и приватни ресурси. Његова теза говори у прилог савремених интерпретација квалитета урбаног живљења на многим нивоима. Предмет описивања нису само раскошне и скупоцене палате, тргови, мостови...предано истражује скроман и угодан стан, улицу, тргић, стазу, клупу, какав улаз...Верује у препород човечанства основан на еколошким тековинама:

"А на нама је да уз помоћ наших сопствених модерних изражајних средстава, овладамо том једноставном, логичном еколошки здравом међусобном повезаношћу елемената, који ти древни простори тако добро изражавају."[10]

Важно је да се у разматрање послемодерних токова у урбанизму и архитектуру обратимо делу "Архитектура града" италијанског аутора Алда Росија. Чињеница је да су готово сви послемодернисти студирали италијанске градове и архитектуру. Италијанска култура је вероватно најурбанија у Западном свету. Алдо Роси је критички оријентисан, али је ипак пре свега хроничар, историчар, феноменолог (естетичар) и уметник. Архитектуру сагледава, и тако је описује, као најспецифичнији вид и спој науке и уметности. Без сумње, од ренесанса, италијански уметнци, посебно Леонардо да Винчи, били су истовремено и инжењери и архитекти и научници. Архитектуру, одваја од "дијаграма функција", која је у саставу програма и као таква неизбежна, али она не детерминише архитектуру. Могуће да је то историја града, уметност или

[9] Lawrence H. (1963) *Cities*, prvo izdanje, Jugoslovensko izdanje, *Gradovi*, Građevinska knjiga, Beograd 1973.
[10] *Ibid*., 9.

вештина градитељства. Своју хипотезу, или тезу, процесуира у историји али и колективном сећању. Митско и симболичко није *толико* различито од функције, типологије, топологије и морфологије. У његовом поступку је веома важан метод компарације. Анализе резултата компарација су теоријска подлога за касније изведене конклузије о томе шта је тип у архитектури.

“Реч тип не представља толико слику (једне) ствари коју треба савршено пресликати или опонашати, колико идеју о (неком) елементу који трба да служи као правило за одређени модел”[11]. “Најзад, могли би смо рећи да тип представља саму идеју архитектуре, оно што је најближе њеној суштини. Дакле, оно што се, упркос свим променама, увек наметало „осећању и разуму” као принцип архитектуре и града”.[12]

Роси је доказао да се један многовековни процес грђевинске уметности може естетичким и филозофским рационализацијама свести на појмове *идеје* (облика), *парадигме* (пра-слике), *копије*, што су естетичке и филозофске ординације универзалности стваралаштва. У бременитој култури италијанских градова историјске сличности могуће су, а да не буду подведене под опонашање, већ као део традиционалног односа према урбаном. Као сведок искуства, историјски процеси у стању су да најбоље регулишу односе средина /корисник /лепота/ корисност/ сложеност/инвентивност и тд.

Књига “Градски простор у теорији и пракси“[13] објављена је први пут 1975. године. По садржају, темама и документационом материјалу, књига је од највеће важности за послове на реконструкцији градских центара и изградњи нових централних јавних простора. У нашој средини књига је преведена тек 1991.године. Ако упоредимо схватање дефиниција трга или јавних градских простора, улице, програмску анализу, студиозност која је подразумевала и израду детаљних макета, метод компарације различитих, а значајних, јавних простора, закључујемо да је хабилитациони рад Станка Мандића у многоме сличне концепције као и књига Роба Криера. Поред тога, оба су били и архитекти са пројектантском праксом. Слободно можемо рећи да у домаћој теорији од 1960. године, када је Станко Мандић бранио хабилитациони рад, до 1991.године, када је објављена књига Роба Криера, није

[11] Rosi, A. (1996). .*Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 29.
[12] *Ibid*., 32.
[13] Krier, R. (1991), *Gradski prostor u teoriji i praksi*, Građevinska knjiga, Beograd. Prvo izdanje 1965.Stuttgard.

постојала литература такве тематике обрађена на предочени начин. Пројекат Трга је и у том смислу, теоријско/практичном, од велике важности.

Књига "Урбане форме"[14]интересантна је у целини, али ћемо се осврнути на део о изградњи вртних градова у Лондону у периоду (1905-1925). Посебно је интересантан део под насловом "Клоз. Од јавног до приватног простора" који се бави специфичном врстом структурисања форме и организације блока путем које се афирмише низ односа и хијерархија између јавног и приватног, унутрашњег и спољашњег. У конкурсном пројекту за Ужице (1953) и у ГП за Неготин (1947) Станко Мандић спретно користи ова искуства, посебно када су у питању стамбене четврти малих густина. Подсећамо да су важни извори у докторској дисертацији Оливера Минића (1960) била искуства и теорије планирања и изградње вртних градова у Енглеској.

Америчка социолошкиња, професорка и ауторка Нан Елин [Nan Ellin], обајвила је истраживање и критику о урбанизму на Западу под насловом "Постмодерни урбанизам"["Postmodern Urbanism"]. Књига је код нас преведена 2002.године.[15] Тежиште књиге је у социјолошким студијама простора. Познате дилеме послемодерниста, али и модерниста, о колективном простору као генератору простора али и форме града, на правилан начин разматра теоретски. Констатујемо, након ишчитавања књиге, да је послемодерна настала као опомена историје јер су занемарени њени методолошки оквири и њене методе:

„ Симболично, савремено урбанистичко пројектовање истовремено наставља са модернистичким пројектом и раскида са њим пошто наговештава поновно вредновање историје, урбанититета, једноставности заједнице, док су, уствари учињене само козметичке промене....Док су модернисти били пристрасни према строгој класичној архитектури, постмодернисти углавном више воле средњи век, неокласицизам и рационализам". [16]

У смислу доприноса архитеката постављеној послемодернистичкој тези о потреби нових урбаних студија и реализација, прилично је скептична. Њене опсервације су правилно сконцентрисане према месту, односно према активностима које активирају места. У том смислу није привржена строгом планирању, није

[14] Castex, Depaule, Panerai (1989). *Urbane forme*, Građevinska knjiga, Beograd.
[15] Ellin, N. (2002). *Postmodern Urbanism*, ORION ART, Beograd.
[16]*Ibid*., 186.

опседнута планом као контролом, констатује: “ствари треба да се догоде”. Место је категорија опште важности, али у њеној филозофији, радије ћемо рећи парадигми, место треба да буде обележено на начин приступачан обичним људима и њиховој потреби да разликују места. У суштини порука коју нам предочава савремени живот упућује на значај популарне културе која и јесте једно од значајних обележија постмодернизма, не само у делатности архитеката. Износи нам и тезу, постављену пре неколико деценија, па и у оквирима Нове школе архитектуре у Београду, о интегралном урбанизму који је негација чврстог зонинга. Критикује и теорије свакодневља јер су и оне у сталном додиру са сопственим лимитима: временом прерстају у “досадно, поновљено, немилосрдно, обично”... Занимљиво, уакзује на неопходност филозофије као базе за архитектуру. Слично, пре ње, Агнес Хелер, претпоставља филозофију као оквир за истраживање свакодневног живота, који, ако није слика суштинске егзистенције, онда је барем мање отуђен од индивидуализма који је у непрестаном самопреиспитивању о смислу.

Критикује америчко друштво које сања историчност. Критика је упућена новим насеобинама у предеграђима САД чије су форме проистекле из Америци непознатог прединдустријског друштва. Дакле, указује и на ту опасну и неаутентичну појаву послемодернизма. ”Парадоксално, знак успеха антиуниверзалистичког језика и стила архитектонског постмодернизма је то, да га можете наћи свуда, од Лондона до Њујорка, од Токија до Делхија.”[17]

На крају, њена констатација да је послемодерни урбанизам настао на недовољно подробно анализираним грешкама модернизма, подробно је документована, али и даље нам није непосредно указала на којим критичним тачкама је послемодернизам изгубио смисао. Шира дебата критике послемодерног урбанизма, у књизи, је постављена са доста аргумената. Савремени токови указују да су и урбанизам, а посебно архитектура, у другом или трећем плану: прво долази економија и профит а потом екологија и одрживост. Њене ставове можемо прихватити без обзира што се она првостепено везује за друштво Сједињених америчких држава и за потпуно различит друштвени контекст послератног развоја архитектуре и урбанизма. Извесно је, САД су кондензатор збивања у развоју архитектуре двадесетог века.

[17] *Ibid*., 156.

Без обзира на потпуно другачији званичан курс југословенске урбане политике периода (1945-1990), не треба сметнути с ума да су поједини југословенски архитекти пратили збивања и на истоку и на западу Европе .У том временском раздобљу у нашој средини визије урбанизма предвиђане су за друштво које се развија под диктатом вере у незаустављиве процесе прогреса, економског просперитета и еманципације. Интернационални стил погодовао је идеји брзе урбанизације и то на више начина:

-прогрес који негира претходне епохе,
-брзо и стандардизовано решење стамбених целина по моделу колективног становања,
-идеализам јавног и колективног власништва,
-истицање општих вредности заједнице и тд...

У пракси југословенског планирања показало се да су конкретна деловања била оптерећена многим и разноврсним опструкцијама и сепаратним циљвима локалних руководстава. Поред тога, прогрес није непрестано текао узлазном линијом, а еманципација се није свима једнако допадала.

Упркос свему, то је, у самом идејном концепту, био добро организован процес из кога су произишли многи бенефити, али је чињеница да многе од тих бенефита грађани нису искористили.

Јасно смо указали да се известан број интелектуалаца и истраживача није мирио са симплифицираним, дневно-политичким или мегаломанским визијама југословенског урбанизма. У суштини, такав статус трајао је током периода постојања СФРЈ. Најзначајнији преображај званичног стручног односа према југословенском урбанизму десио се у периоду прокламовања ставова Повеље у Мачу Пичу, [Machu Picchu], (1977-1978-1979) године. Повеља је документ који ревидује ставове Атинске повеље. Критика се упућује својеврсној институционализацији и умртвљености CIAM-a.

За разлику од Атинске повеље која је преведена на српски језик неколико деценија после првог издања, Повеља у Мачу Пикчу, коју чини увод и једанаест краћих целина посвећених будућности градова и професије, преведена је и објављена наредне године од првог објављивања.[18] Домаћи урбанисти и архитекти били су суочени са сличним дилемама исказаним у ставовима повеље. Чињеница је да су развој и урбанизација СФРЈ у претходном периоду били интензивни. С почетка су концепти модерне и интернационалног стила схватани као идеје погодне да изразе прогрес друштва. Ревизија урбанистичких концепата у осмој и деветој деценији била је

[18] "Povelja Machu Picchu", *Arhitektura urbanizam* br.82/1979., Beograd, str.(49-51), prevod i uvodni komentar D. Mladenović.

неопходна услед реанализе односа социологије, психологије, уметности према модернистичким урбанистичким визијама. Комплексност предочених анализа проистицала је из сасвим очигледне отуђености становника блокова од три констутивна елемента модерног града: зеленило, сунце, слободан простор. Професор Миленковић Бранислав, сведок епохе, о настојањима повеље у Мачу Пикчу је забележио:

“Исте године (1987) појављује се повеља у Мачу Пикчу чије су мисли усмерене на промену стања у струци, на потребу ослобађања архитеката принципа академске завршености, сусрета језика високе културе народа, где се каже да њен главни проблем није више визуелна игра чистим облицима, већ формирање друштвеног простора у којем људи треба да живе и где се истиче континуитет градског живота."[19]

Споменућемо и следеће наслове који су били ослонци изнетим систематизацијама у тексту: Lynch, Kevin(1960), The image of the City, *MIT, London*; Lewis Mumford, (1988), Grad u historiji, The city in history, *Naprijed Zagreb*. (prvo izdanje 1961); Smithson, Alison & Peter,(1967), Urban structuring, *Studio vista, London*; Crosby, Theo,(1965), Architecture: city sense, *Studio Vista London*; Colin Rowe, Fred Koetter, (1988), Grad kolaž, *Građevinska knjiga, Beograd*.

[19] Milenković J. i B. (2015). *Zapisi: mesto vide mjesto*, Eparhijska radionica, Beograd, 9.

1.2 УРБАНИСТИЧКИ И РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАНОВИ У ПЕРИОДУ 1946-1953 У НР СРБИЈИ

1.2.1 РАД УРБАНИСТИЧКОГ ЗАВОДА НР СРБИЈЕ

> *"Ослобођење радних маса уништило је у корену основицу класних супротности капиталистичког друштва; на нама је да отклонимо последице и да новој структури заједнице обезбедимо нову организацију друштвеног живота нове услове и нови лик социјалистичког насеља. Како то постићи? Обезбедити исте услове живота у центру и на периферији изградњом хигијенских станова за све грађане, снабдети их свим савременим комуналним уређајима и градским зеленилом као важним биолошким фактором, спровести децентрализацију службе снабдевања, културно-просветних и социјално-здравствених установа, једном речију обезбедити све услове културног и здравог живота, рада, одмора и разоноде."*
>
> *Јозеф Кортус, Драгољуб Момчиловић*[20]

Прва фаза планирања развоја и реконструкције градова везана је за период 1946-1951. На територији Републике Србије генерални планови израђивани су у *Урбанистичком институту* који је основало Министарство грађевина Републике Србије. У Институту су деловали значајни архитекти који су референтност стекли пре Другог светског рата али и већи број младих стручњака.

Резултати рада Института приказани су у публикацији "Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951." У књизи су приложени документи који се односе на 22 града и 25 насеља. У каснијим периодима планирање развоја градова обављано је у државним институцијама које су се оснивале на локалном (општинском или градском) или и регионалном нивоу. Значајно је истаћи да су аутори појединих чланака у зборнику били касније пословно везани за реконструкцију Титовог Ужица и пројектовање Трга партизана: Ружица Илић (Титово Ужице, Крчагово, Шабац), Станко Мандић (Неготин), Милорад Пантовић (Сремска Митровица), Ратомир Богојевић (Лесковц).

У овом поглављу, на основу обављених претрага литературе и других докумената, износе се закључци о:

-општој методологији и методама планова (1946-51),

-општим циљевима планова,

-слабостима и апсурдима присутним у плановима,

[20] Митровић, *Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951.*, 12.

-стручним, теоријским и уметничким индивидуалним (ауторским) изразима,
-техничко-технолошким и обликовно - естетским ограничењима.

Разматрају се закључци о програмским, естетским и композиционим особинама *нових друштвених центара*. [3]

*

У епиграфу ове главе изнешен је идеал о послератној изградњи новог друштва. Политички и развојни програм предвиђао је велике и дугорочне грађевинске подухвате на реконструкцији и модернизацији земље. Сажето, у цитираном тексту, истакнути су друштвено-револуционарна, али и морална и етичка одговорност, циљеви и задужења урбаниста, архитеката и грађевинара. Очигледно, градитељство је било уско повезано са спровођењем у стварност најважнијих политичких циљева. Текст епиграфа, ако се пажљиво чита, открива, поред горе наведених, и друга, уско стручна опредељења. Јасно је да исказана демократичност планова у погледу дистрибуције и организације саобраћаја, централних и профилактичких функција, потом функције становања, хигијене и рада, конотира урбанизму интернационалног стила и модернистичкој архитектури. Ова констатација је окосница око које се развија критичка анализа периода и личности обухваћених дисертацијом. Процеси пројектовања и изградње Трга партизана у (Титовом) Ужицу представљају слику односа у, политички врло ангажованом времену и простору. Поред тога, архитекура и урбанизам Трга десисли су се у преломним годинама југословенског друштва и у времену развоја послемодернистичких струјања на Западу[21]. [4] Као последица критике међуратног модернизма и интернационалног стила, у Западним демократијама полако се образовао скуп хетерогених смисаоних, ликовних и формалних идентитета који су обележили послемодернистичку епоху. Пројектанти Трга, угледни и европски образовани архитекти, неговали су своје индивидуалности и припадали различитим круговима београдског универзитета. [5] Пројекат Трга носи, можемо слободно рећи, значај за историју југословенске али и европске културне сцене. Он је креиран са намером (Станка Мандића) да изрази искорак од некритичког апологетизма модернистичке епохе, али је, услед сплета околности прихваћено компромисно урбанистичко решење у којем се таква намера аутора није у целини изразила. Резултати истраживања и

[21] Otero-Pailos, Jorge (2010). *Architecture's historical turn, phenomenology and the rise of the postmodern*, (University of Minnesota Press).

дискусије закључака, стога, имају поред историјске и фактографске вредности, посебан значај за естетику и теорију периода.

1.2.1.1 Општа методологија и методе израде планова периода 1946-1951

Урбанизација земље након рата била је у непосредној вези са два државна програма:

1. програм нужне послератне обнове и изградње порушене земље: а) асанација, реконструкција и изградња постојећих градова, б) изградња нових градова,

2. политички програм комунистичке партије који је пројекат Нова Југославија градио на оштрој критици друштвених односа Краљевине Југославије, односно, у свему супротно од ње; идеје су биле радикално прогресивне и ослањале су се на популистичке пароле: "индустријализација, електрификацијиа и урбанизација".

Услед хитности и неодложности првог, и политичког значаја другог програма, пројектанти и градитељи добили су кратке рокове, ограничена техничка, технолошка и материјална средства и недовољан број стручног кадра. Израда планова била је хитна. Урбанистичко планирање је требало да буде друштвено одговорна, рационална дисциплина која треба да прихвати циљеве и задатке брзог прогреса и да понуди планска решења. Планови су, у суштини, представљени скицама генералног развоја. Из скица су требали да произиђу детаљнији пројекти архитектонско урбанистичких целина. Посао је, у извесном смислу, схваћен као рутинска процедура комуналног и инфраструктурног уређења. То је произвело и одређену једноличност што је испровоцирало сензибилитете многих архитеката. Широка дебата о урбанистичкој делатности на територији СФРЈ била је неопходна и до ње је, на спонтани начин, дошло 1950.[22]

1.2.1.2 Саветовање урбаниста Фнрј 1950. у Дубровнику

На саветовању је учествовало 247 делегата из шест југословенских република. Саветовање је организовано без утицаја државне администрације. Архитекте су исказали зрелост, одговорност и струковну аутономност.[23] Архитект Бранислав

[22] Архитект Бранислав Крстић је у приређеној публикацији, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, истакао да је саветовање организиовано без уплитања Владе или политичких организација.

[23] Krstić, B. (2014), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, (Biblioteka Branislava Krstića i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu), str:10. citat: "Arhitektura, kao i uvjek treba na najbolji način da izrazi svoje vrijeme…"

Крстић, неколко деценија касније, указује на тадашњу привржености југословенских архитеката према модерној архитектури и одбојност према соцреализму. Значајни југословенски архитекати, Пантовић, Крунић, Равникар, у међуратном периоду били су сарадници Le Corbusiera. Један од њих, Владо Антолић, учествовао је у писању Атинске повеље. [6] Према сведочењу професора Бранислава Миленковића (Београд, 1926), у настави на Архитектонском факултету у Београду, након ослобођења, тумачени су ставови анонимног рукописа Атинске повеље из 1942. године.[24]

На крају саветовања није усвојен закључни документ. Према констатацији Бранислава Крстића, потврђена је подударност ставова југословенских архитеката са ставовима Атинске повеље који су прихваћени као основ југословенског урбаног развоја и реконструкције.[25]Југославија је успешно спроводила тај посао: 1959. године 12 градова (9 престоница) у Европи били су домаћини изложбе југословенске архитектуре.[26]

Закључци Саветовања урбаниста у Дубровнику 1950. су потврдили већ изражено опредељење многих пројектаната за методе интернационалног стила. Идеологији државне политике допао се естетски футуризам, идеје прогреса, концепт колективног становања, стандардизација, префабрикација, и радикално измењени концепт урбанизма у односу на акдемску архитектуру. У суштини, значај Дубровачког саветовања огледа се у јасној одбојности према соц-реализму, али и у започетим критикама неаутентичних интерпретација идеја интернационалног стила.

Реферат Јована Крунића је значајан јер се аутор ослања на домаће искуство о градовима, он изражава уверење о целисходностима спонтаног урбанизма наших старих насеља и презир према некритичкој имплементацији страних модела.[27]

Реферат Братислава Стојановића вишеструко је значајан за тему дисертације. За Ужице је аутор био везан на много начина: као пројектант, као саветник Народног одбора градске општине (НОГО) Титовог Ужица по питањима урбанизма, као члан Ревизионе комисије НОГО, и као члан стручно-саветодавног органа "Одбор за обележавање значајних места из револуције" који је формиран 1952.године. Наслов реферата "Неке поставке о будућем граду и општеземаљском планирању".[28]

[24] *Ibid*., 12. (Прво издања Повеље 1958. у Француској, 1965. у Београду.)
[25] *Ibid*., 12-16.
[26] *Ibid*., 38.
[27] *Ibid*., 190-203. "Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza", referat arh. Jovana Krunića.
[28] *Ibid*., 173-189. "Neke postavke o budućem gradu i opštezemaljskom planiranju", referat arh. Bratislava Stojanovića.

Као наговештај будућих радикалних реконструкција центара наших градова битан је реферат арх.Оливера Минића, "О градским центрима и центрима градских рејона".[29]У многим ставовима постојало је уважавање између архитеката Станка Мандића и Оливера Минића.

На тему Оливера Минића надовезује се реферат архитекта Ратомира Богојевића под насловом: "Центри градова и четврти."[30] Ратомир Богојевић је био известилац на конкурсу за идејно решење централног трга у Титовом Ужицу и околних блокова, касније и члан Ревизионе комисије НОГО.

Лауреат једнаковредне награде на конкурсу за ужички Трг, Милорад Пантовић, поднео је реферат на тему: "Еволуција проблематике савременог позоришта". Обзиром на програм конкурса за Трг, реферат несумњиво исказује о ставовима лауреата према пројектовању аудиторијума и јавних друштвених зграда.[31]

1.2.1.3 Циљеви и методи послератних планова урбанизације

Пре Дубровачког саветовања (1950) у *Урбанистичком институту* већ су били завршени генерални планови многих српских градова. Велики број генералних планова био је, након процедуре увида јавности, усвојен. Делови планова већ су били у процесима реализације. Увидом у приређени репрезентативни материјал *Урбанистичког института* под насловом "Градови и насеља у Србији" може се разумети дух послератног планирања. По свом основном концепту то су били савремени и развојни планови. Очигледан је утицај Атинске повеље и *интернационалног стила* на послератно виђење урбанизације у Србији. Утицај покрета *модерна* и *интернационалног стила* био је аутентичан обзиром на предратна интернационална искуства југословенских модерниста, на пример, Николе Добровића и Милорада Пантовића, који су интензивно учествовали у послератној обнови и изградњи земље.

У виду кратких бележака, проистеклих након анализе грађе поменуте публикације, може се разложити структура метода, циљева, и техника послератних урбанизационих планова:

-решава се саобраћајна и друга инфраструктура; (друмски, железнички водени, ваздушни саобраћај, електрификација)

[29] *Ibid*., 190-204. "O gradskim centrima i centrima gradskih rejona", referat arh. Olivera Minića.
[30] *Ibid*., 204-2015. "Centri gradova i četvrti", referat arh. Ratomira Bogojevića.
[31] *Ibid*., 132-138. "Evolucija i problematika savremenog pozoriša", referat arh. Milorada Pantovića.

-обраћа се пажња на климатске, тополошке и друге природне факторе;
-уводи се зонирање градских површина, урбана композиција спроводи се функционално на саобраћајно добро повезане целине и делове;
-као средства за планирање и контролисање раста површине и броја становника усвајају се урбанистички параметари: густине насељености, коефицијијенти заузетости и изграђености;
-планира се: 1) рационализација, реконструкција и изградња уличних мрежа, 2) диференцирање профила улица према функцији на градске магистрале, сабирне и стамбене улице, 3) планирају се пешачке зоне;
-усваја се програм изградње *нових друштвених центара* као културних, административних и политичких комплекса, касније се програм проширује садржајима пословања, забаве, трговине, угоститељства;[32]
-усвајају се урбанистички стандарди народне хигијене и здравља из чега произилазе планови спортско-рекреативних зона и објеката, планско зеленило и уређење других зелених површина;
-интензивно је друштвено финансирање изградње стамбених зона у систему слободно-стојећих зграда ниже спратности;
-планира се децентрализација образовних, профилактичких, појединих услужних и административних функција;
-захтева се елиминисање непланске изградње;
-ради економске исплативости и ефикасности користе се типски пројекти и елементи полупрефабрикације.

1.2.1.4 Резултати кампање

На основу штампаних реферата Дубровачког саетовања урбаниста (1950), текстуалних елабората појединих аутора штампаних у зборнику "Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња (1946-1951)", докторске дисертације Оливера Минића, "Развитак, структура и центри малих градова" (1960) можемо уочити критичне тачке кампање првог петогодишњег плана развоја.

Као резултат планирања очекивао се уређен и плански развој урбаних целина, руралних насеља, саобраћајних и других инфраструктура. Постављени циљеви водили

[32] Minić, O. "Razvitak, struktura i centri malih gradova", rukopis doktorske disertacije, Biblioteka arhitektonskog fakulteta, Beograd, signatura: 1469/604.
Максимовић, Б. (1980). *Урбанизам*, Научна књига Београд, прво издање 1957.

су ка квалитативним и квантитативним радикалним променама. Примењивани су савремени принципи, методе и технике планирања.

Оштро су критиковани ранији регулациони планови услед недостатка интегрисане развојне политике, посебно недостатка хијерархија на свим нивоима планирања. На пример, пре Другог светског рата, М. Пантовић, оштро критикује план Коваљевског за развој Београда као мегаломански и превазиђен, али и план Ј.Дубовија о вртном граду Београду. Залаже се за социјално одговоран план, и онај који би решавао саобраћајне, инфраструктурне, проблеме. Тражи успостављање циљева, задатака и хијерархије спровођења.[33]

У току првих пет година планирања руководећа елита настојала је да буде убедљива и да одговори политичком идеалу комунизма, социјалне правде и једнакости. Недостатак стручњака, грађевинске механизације, специјалних кадрова, као и превелика подређеност политичком циљу у пракси су показали многе недостатке, апсурде и недоследности.

Присутан је ирационалан занос, политичка мегаломанија и нереално ослањање на људске ресурсе и капацитете. Усвајани су нереални, дуги или кратки, рокови, без строге контроле експерата из области економије и изводљивости. Некритички се веровало у брз и непрекидан економски развој.

Уочавамо јасно изражене следеће апсурде:

1. Насупрот инаугурацији планирања као озбиљне, строге, и друштвено одговорне, економски и привредно засноване привредне гране, у плановима је присутан романтизам и идеализам.

2. Гради се и мимо плана али по вољи локалних вођа и интереса.

3. Нереално је очкивана реализација превеликог броја стратегијских циљева у сиромашном друштву без значајне градо-планерске традиције.

4. Нису уважени многи социолошки феномени попут навика, обичаја, урбаних традиција, које треба интегрисати у ново време, као ни етички кодекси о међусобном уважавању и истицању првенства питања о општим циљевима. Такав приступ је апсурдан у друштву социјализма које је морало да уважи културни и цивилизацијски ниво сопственог народа. У Словенији је спровођена урбана обука: “Radnici koji dolaze u Velenje, dobijaju najpre stanove u starijim zgradama sa nižim konforom i postepeno se preseljavaju u bolje stanove pod uslovom da postignu potrebnu

[33]. Видети у: Đorđević, Dabović “Ideology and practice of town planning of Belgrade 1867-1972”, *Collection of papers of the Faculty of Geografy*, Belgrade, VOL LVIII, 163.

stambenu kulturu. Oni koji stanove ne održavaju kako treba, ili se ne pridržavaju kućnog reda, odmah se vraćaju u stanove niže kategorije." [34]

5. Услед не постојања Земаљског плана, у развојне концепте су скоро волонтерски интегрисани, до данас, не реализовани пројекти попут пловног канала Вардар – Морава.[7] Стога ће Оливер Минић констатовати: "Системско регионално и просторно планирање још нисмо постигли у Србији, а врло мало у целој Југославији."[35]

6. Архитекти су са нелагодом прихватили обликовна ограничења услед типских пројеката који су им били на располагању. Били су принуђени да се одрекну архитектуре простудираног детаља, урбаног контекста, индивидуалних ликовних израза. Донекле су могли да се искажу у пројектовању јавних зграда. Становање је био, пре свега, урбанистичко-техничко–комунални задатак.

7. Уско схваћена проблематика процеса урбанизације, приликом изградње нових индустријских насеља или приградских стамбених комплекса, обезбедила је брзу и релативно целовиту реализацију. Спровођење планских реконструкција наилазило је на реалне тешкоће услучајевима интервенција у историјским градским зонама. Идеализам уграђен у политичку идеју планирања није уважавао сложене правне, историјске, и друге, мање апстрактне и визионарске, а више конкретне чиниоце.

8. Планови се ослањају на непопуларне механизме попут експропирације, конфискације или откупа земљишта по повлашћеним ценама у циљу општег добра.

Без обзира на приличан број замерки, које су углавном произишле из брзоплетости, неискуства, политичке ароганције, идеализма, период првих пет година развоја био је динамичан и резултовао је великим грађевинским и планским подухватима.

Као илустрација општег замаха у изградњи могу да послуже следеће приложене табеле:

Табле 1.ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

	1938	1946-1948	1961	1965
пољопривредно	75%	55%	50%	47%
непољопривредно	25%	45%	50%	53%

[34] Sedlar, S. (1960). "Velenje naš novi grad", *Arhitektura urbanizam, Beograd*, 1 str. 13.
[35] Minić, O. (1967). „Funkcija i uloga naselja u regionu", *Arhitektura urbanizam*, broj 43, Beograd, 39-42.

Табле 2.СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА, број становника, густина насељености

ГОДИНА	1948	1953	1961	1968
Србија	6527966	6979154	7642227	8189000
СФРЈ	15841566	16991449	18549291	20186000

Табле 3. БРОЈ ИЗГРАЂЕНИХ СТАНОВА

	1950-1961	1961-1962	1963	1964	1965
градови	49700	65376			
села	22900	46306			
укупно	72600	111682	110183	121549	121974

Табле 4.СТАМБЕНА ПОВРШИНА ПО СТАНОВНИКУ

	1944-1951	1961	1965
УКУПНО	9,0	10,0	10,8
ГРАДОВИ	11,6	10,5	

Табле 5. ИНВЕСТИЦИЈЕ ЗА СТАМБЕНУ ИЗГРАДЊУ (у милијардама старих динара)

	1956	1961	1962	1963	1964	1965
Друштвена средства	32,9	14,63	198,6	249,4	282,2	359,4
Приватна средства	21	77	84	107	134	179

Током Другог светског рата порушено 20,5% станова на територији Федерације. У периоду обнове (1945-1947..) обновљено 52,6% порушеног фонда што је у односу на друге земље знатно више: Грчка 1,94%, Пољска 15,5%, Француска 5%, Италија 11,8%. Године 1956. превазиђен је обим предратне, врло интензивне изградње од 17000 станова годишње.[36]

Подаци из приказаних табела не односе се искључиво на период (1945-50), али су илустративни јер приказују статистичке последице државних парола:

[36] *Мала енциклпедија*, Просвета, Београд, 1972., стр. 660.

"индустријализација, електрификација, урбанизација". Индикативан је још један статистички податак: 1963.године од 3.400.000 запослених 1.000.000 су били радници у фабрикама. Занимљиви су и феномени миграција које је нумерички у докторату приказао Оливер Минић: према статистици највећи раст имали су Ранковићево (Краљево, 89%) и Титово Ужице (81%)[37]. Поред тога индикативни су подаци, које износи Оливер Минић,[38] о регионалним, етничким и републичким миграцијама. На основу података се прати велики прилив у градове са подручија изван матичне републике и изван градских региона. Анализа података о становништву према месту рођења указује да је проценат рођених у граду у којем живе од 15,6% (Бор)-35,3% (Ниш), да је проценат становника рођених у другом граду исте републике од 48,4% (Нови Сад) до 68,2% (Бор) и да је проценат рођених у другој републици од 9,15% (Смедерево) до 13,9% (Нови Сад). Поред тога, истраживања су указала да је највећи пораст у централној Србији и да је тај пораст у почетку био сврсисходан и оправдан. Уравнотежен пораст је у Војводини.[39] Период који је Оливер Минић истраживао у докторској дисертацији је распона осам година (1948-1956).

Миграције становништва и нагла увећања градова производили су конфликте обичаја, навика, нација, култура и образовног нивоа, што је у последици доносило негативне и позитивне последице које, супротно од идеје социјалних интеграција, нису обратиле сразмерну пажњу друштвених организација нижег нивоа. Поред антрополошких феномена, техничка и комунална спремност државе за интензитет миграција била је значајно угрожена.

Без обзира на значајне пропусте, али и грешке, период развоја непосредно после рата карактерише општи напредак и значајна еманципација у урбаном смислу.

Важно је узети у обзир да 1) већина аутора потписаних у зборнику који је уредио Михаило Митровић, ("Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951.") затим 2) Оливер Минић у рукопису докторске тезе, ("Развитак, структура и центри малих градова") и 3) Станко Мандић у тексту хабилитационог рада ("Градски Трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи," 1960.), велики значај придају урбаној еволуцији српских насеља. Прати се општа историја насеља и указује се на

[37] Minić, "Razvitak, struktura i centri malih gradova", 19.
[38] *Ibid*., 19.
[39] *Ibid*., 19.

чињенице о урбаном развоју од средњевековне српске државае до Другог светског рата. [8]

Недвосмислено је потребно истаћи да су текстови- манускрипти архитеката Оливера Минића и Станка Мандића до сада недовољно истражени и проучени, и да сигурно расветљавају ставове које су заступали у вези реконструкције градова. Потребно је такође истаћи да су Станко Мандић и Оливер Минић били и међусобно у колегијалним али и пријатељским односима. Између осталог, оба су били одлични урбанисти о чему сведоче потписани урбанистички планови и пројекти.

Период средњевековног урбаног зрења се може сматрати и кључно значајним за формирање карактера урбаних феномена Србије.[40] У средњем веку су позиционирани главни путни правци на којима су положене тврђаве, насеља и трговишта. Та мрежа је формирала још увек видљиву привредну и војну (административну) регионализацију државе. Најважнији друштвени и економски живот дешавао се на трговим (трговиштима). У великом броју случајева на местима средњевековних тргова данас постоје насеља.

Средњевековни тргови у континенталним областима Србије нису били комунално уређени попут далматинских и грчких градова; није постојала осмишљена урбана структурална диференцијација насељског простора на улице, раскршћа, пјацете, тргове...Српски тргови нису били заштићени одбрамбеним зидовима, већ отворени. Такав спонтани, неплански развој центра друштвеног живота задржао се, као особина урбаних организама, у Србији током њене историје осим у неколико случајева развијенијих градова попут Београда, Призрена.

Нововековну историју урбанизације, након 1815. године, добро су и непосредно истражили архитекти и урбанисти.[41]Поред тога, до данас су очувани материјални докази из тог периода.

Озбиљне планове реорганизације села, вароши и варошица у Србији покренуо је кнез Милош Обреновић. Значајно је да се у регулационим плановима деветнаестог века

[40] Значајне књиге о том периоду написали су: Александар Д. (1950). *Средњевековни градови у Србији Црној Гори и Македонији*, (Просвета, Београд); Бранислав Којић у низу саопштења током каријере објављивао је радове о архитектури прошлих времена на Балкану и Србији, видети: Тошева С.(1998). *Бранисав Којић*, (Грађевинска књига, Београд) Библиографија објављених радова, (стр.168-174); Милошевић, Г. (1997). *Становање у средњевековној Србији*, (Археолошки институт, Београд); Посебно су драгоцене књиге: Константин Јиречек: *Историја Срба* 1 и *Историја Срба* 2 (Словољубве, Београд, 1978).

[41] Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији*, (Грађевинска књига, Београд); Којић, Б. (1970). *Варошице у Србији XIX века*, (Грађевинска књига Београд, 1970.); Ђокић В. (2009). *Урбана типологија: градски трг у Србији*, (Архитектонски факултет, Београд);

обавезно плански осмишљава положај и облик насељског центра, односно трга. Изградња и регулисање, односно реконструкција српских насеља била је међу најважнијим пословима државе. Током наредних деценија та се област регулисала законима и другим обавезујућим актима. На основу података из књига Бранка Максимовића[42]и Бранислава Којића[43] наводе се следећи државни акти: 1) Кнез Милош Обреновић је 18.Марта 1837. у Жабарима донео указ о збијању и ушоравању села; 2) Закон о експропирацији приватних добара за народне потребе донет је 1866.; 3) Закон о подизању јавних грађевина донет је 1855.; 4) Наредба о року и неодложности израде регулационих планова са обележавањем простора за јавне грађевине донета је 1855., (према неким ауторима Распис је од 24.08.1886.), рок је био три године од дана издавања наредбе.

Процеси урбанизације под патронатом кнеза Милоша и потоњих владара Србије били су значајан подухват али са значајним мањкавостима.

Ортогонална регулација спровођена је априорно без суштинског уважавања природних особина рељефа и водотокова са којима се, често, конфронтирала. Профили улица нису увек поштовали њихов функционални значај у плану. Урбана опрема и обрада, неговање зелених површина и јавног зеленила ретко су присутни у плану.

Нарочито се критикују друштвени центри, односно тргови. Замера се да регулациони планови нису суштински и програмски определили друштвене центре. Са друге стране, чињенице су да: 1) зграде општина, гимназија и другијх јавних грађевина потичу из времена од пре светских ратова 2) као и да су ти објекти администрације и културе положени на трговима у центрима наших градова. Чињеница је да су зграде управе, културе и школства биле зидане квалитетно, да су биле простране и стилски дефинисане. Такве су опстале до данас. Односно, процес еволуције градског центра кретао се према средњеевропским урбаним моделима. Трг је формиран са намером да постане репрезентативно-пословно-административно-културни центар. Трансформација је захтевала дуги период, није могла непосредно да се спроведе у земљи не развијених урбаних обичаја и културе.[44]

[42] Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији*, Грађевинска књига, Београд.
[43] Којић, Б. (1970). *Варошице у Србији XIX века*, Грађевинска књига Београд.
[44] Мандић, С. (1953). "Неготин" у *Градови и насеља у Србији*, Научна књига, Београд, стр. 47-55. "Ево како стојимо са градовима. На територији НР Србије има: 1 град са преко 200.000, 1 град са преко 100.000, 2 града са преко 50.000, 9 градова са преко 20.000, 31 град са преко 10.000 и 48 градова са испод 10.000 становника. Укупно 92 града… сувише градова и малих градова." Подаци се односе на послератно стање.

1.2.2 ОСНОВНИ ПОДАЦИ ИЗ ИСТОРИЈЕ СЛОВЕНСКОГ УЖИЦА

"Изнете смернице и основне мисли на проблем реконструкције ужег градског подручија Титовог Ужица, као оквир у којем ће настати градски центар са тргом-као суштинском материјом у излагању, намећу потребу претходног упознавања са градом, временским, историјским, материјалним и природним чиниоцима. Они су сви скупа изградили његов данашњи лик који ће реконструкција коренито изменити."[45]

УВОД**:**

1.2.2.1.1 Историјско-просторна и урбано-социолошка идентификација простора Трга

Трг Партизана припада просторној целини урбанизованог подручија Ужица коју чини пет, данас тргова, који су у прошлости били пијаце и неколико мањих или већих скверова. У заградама су дата ранија позната имена пијаца. На југо-истоку је Ракијски пијац (Обилићева пијаца) са кога се благим падом ка северу након 190 метара долази до репрезентативне пијаце-Трга Светог Ђорђа (Трг Слободана Пенезића-Крцуна, Трг Светог Саве), дијагоналним правцем на њега се непосредно надовезује Мали парк (Карађорђева пијаца), на дистанци од 200 метара крећући се у правцу исток-запад трасом главне улице, (Кнез Михаилова, Маршала Тита, Димитрија Туцовића) на њеној јужној страни положен је Трг партизана (Пијаца на гробницама, Кнез Милошева пијаца, Житна пијаца, Трг ослобођења). До истог места може се доћи из правца крајње западне међе трасе главне улице која отпочиње сквером код Народног музеја (раније зграде Народне банке из времена Краљевине Југославије). Ова дистанца је дужине 400 метара до сусрета са Карађорђевом пијацом. Од Трга партизана даље, у истом правцу кретања (исток-запад) на следећих 200 м на северној страни положена је Дрварска пијаца (Светосавска). Потез урбаног подручија града на западу заокружује Курлагино раскршће-комплекс који чине два повезана раскршћа, удаљено 160 м од Дрварског пијаца. Укупна дужина главног потеза Ужица је приближно 1000 м.

1.2.2.2 Историјске чињенице

Из различитих извора преузети су подаци који се односе на историју средњевековног ужичког *града*, потоњег турског шехера из 17. и 18. века изграђеног

[45] Мандић, С. (1960). "Функција и композиција архитектуре простора..." у Миливојевић Д. (2014). *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића,* Графичар, Ужице, стр. 116.

под градом и у долини реке Ђетиње. Ужице је била турска па потом, с краја 19. века, српска варош. За предмет докторске тезе најзначајнија је историја регулисања данашњег ужичког центра, односно, "Генерални регулациони план окружне вароши Ужица" из 1891. године. У поменутом пројекту регулације, који је касније и спроведен, одређени су место, саобраћајни контекст али и величина просторног захвата Кнез Милошеве пијаце, односно, каснијом реконструкцијом насталог Трга партизана. План тадашње регулације Ужица и данас је јасно видљив у центру града као и зграде значајних институција грађене у периоду 1842-1941. Три значајна пројектанта Титовог Ужица, Миладин Прљевић, Ружица Илић и касније Станко Мандић, у текстуалним прилозима о плановима и пројектима за Ужице позивају се на назначене периоде. У виђењима развоја града ослањају се према његовој историјској ретроспективи и перспективи.

*

На подручију Ужица се, према истраживањима етнолога, историчара, урбаниста, археолога, проналазе материјални и други докази постојања насељених организама или утврда (градова, градина) још из најстаријих времена. Тако се утврђују остаци римске културе. Тада се Ужице налазило у области Источне провинције Далмације.[46]

У средњем веку је познат дожон а касније и утврђење.[47] [9] Познато је да је моћни властелин Никола Алтомановић (саградио) био господар *тврдог града*. Према налазима Марка Поповића,[48] Ужице се први пут помиње у дубровачким документима из 1329. [10] У прегледима докумената истог архива из година 1329., 1348., и 1375. не помиње се утврђење. Исти аутор утврђује да се постојање утврђења, према дубровачком историчару Мавру Орбину, може датирати на 1373.годину. После тога, од 1463. године је период турске управе до исељења последњих турских становника

[46] Zotović, R. (2011). "The Questions of Urbanization and Architecture or the Questions of Living Standard on the Wider Area of Uzice in the Roman Period," *4-th International Conference, Science and higher education in function of sustainable development, Proceedings,* (HBTS) Uzice 7-8 October, (p.18-23).
Zotović, R. (2012). "Roman grave and vottive monuments and geological inheritance in the teritory of Uzice", *5-th International Conference, Science and higher education in function of sustainable development, Proceedings*, (HBTS Užice 4-5, October), 66-68.
[47] Стојсављевић, Ристановић, Ћерчан (2010). "Одређивање времена постојања српских средњевековних градова и тргова", *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство 39/2010.*, (Технички факултет, Нови Сад), 52-65.
[48] Поповић М. (1995). *Ужички град*, Археолошки институт Београд, посебна издања и Историјски архив Ужице-Београд), 12.

1864. (Турска владавина трајала је пуна четири века.) Познати су описи Мустафе хаџи Калфе (?-1656) и Евлије Челеби (1611-1679).[11] Ужице је у периоду турске управе, у једном периоду мира, према описима Евлије Челеби, средином 17. века стекло статус шехера, развијенијег урбаног насеља. Не постоје ма какви познати планови или цртежи Ужица тога периода. Ужице се у статусу шехера, са 21 махалом и 487 домова те 14 џамија, помиње и у првој половини 18.века.

У књизи Марка Поповића приложено је неколико мапа Ужица из 18.века. На страни 18-слика 3 под наловом "Ужички град-план из 1737. године, KAW. Sig. H III d 1330." приложена је карта-скица ширег подручија која обухвата тврђаву и насеље у долини. На страни 34-слика 16 под наловом "Ужички град-са делом вароши, план из 1784. године, KAW. Sig. G I b 203." приложена је карта-скица ширег подручија које обухвата тврђаву и два насеље у долини. Марко Поповић констатује да мапа није рађена на основу теренских мерења већ само по основу осматрања. На странама (104-5) је слика број 43 под насловом "План опсаде Ужичког града 1737.год. (према грађи из Ратног архива у Бечу)". Карта приказује распоред јединица аустријске и српске војске и њихова дејства према утврђењу. За урбану историју Ужица значајно је да се приказује део насеља у долини у околини Ђулића моста. На цртежу се виде представе урбане структуре подграђа уз ток реке Ђетиње, у реону некадашњег Ђулића моста. Према том приказу град су чиниле углавном слободно стојеће куће са баштама, само су у маниру ивичне регулације изграђени поједини делови.

Поред тога, у истој књизи доступан је извештај аустријског обавештајца Јована Перетића из 1784. године: "Ова тврђава и град састоји се од 2900 турских, 100 хришћанских кућа, 17 џамија, од којих је 12 солидно грађено, а пет од дрвета, 7 кафана и 6 ханова.(...) Овај град је само гомила кућа које су делом целе, делом пола озидане а делом сасвим од дрвета начињене, али су све на спрат, врло простране, са собама, шталама, подрумима, бунарима, пећима за грејање и печење и шупама. При свој својој иррегуларности сасвим је добро поплочан и опремљен са много малих зиданих мостова."[49]

На аустроугарским мапама лепо се виде многи мали мостови (ћуприје). Према каснијим записима, након изласка Турака из града, у њему су биле и "три добре камене ћуприје, две су и сада а треће, која је била у Коштици нема. Њу су баталили

[49] *Ibid*., 32.

Срби по изласку Турака (1862. прим.аутора)“, што неким Ужичанима није било право.[50]

Прма наводу у истој књизи 1808. године руски инжењерски мајор Грамберг оставио је сведочанство из којега преузимамо следеће: “Варош која је имала 12 000 становника претворена је у пепео.”[51] Током борби 1805., 1806., и 1807., по свој прилици, дошло је до паљења и рушења која описује руски мајор.

О Ужицу веома леп и сликовит опис и подаци код Феликса Каница (1829-1904), аустриског археолога, етнолога и путописца. Он је 1860. и 1888. године боравио у Ужицу. Користећи изучену вештину цртања, нацртао прецизне илустрације о ондашњем изгледу тврђаве и појединих зграда у граду. [12]

Каницов опис и документ аустроугарског обавештајца настали су у временском распону од 76 година. Виђење града из очију аустријског обавештајца далеко је од романтичног Ужица, али се уопштено стиче утисак да је Ужице у свом славном периоду у доба турског шехера с краја 18. века могло имати и 12000 становника, док је осам деценија касније број становника процењен на око 6000 од којих око 2000 Срба[52]. Било је то урбано, трговачко, турско, место.

Према попису из 1834. Ужице је, попут Београда, у категорији градова.[53] За Београд је доступан број становника, (7033) за Ужице нема података. Пописивано је српско живље али не Турци и Цигани. Занимљив податак износи Бранко Максимовић: према његовим налазима 1836. године у Ужицу је радило 123 занатлије.[54] Према изворима које је користио др Владимир Мацура Ужице након 1863. године броји 2490 становника.

Према попису вароши, седишта округа из 1866. године Ужице броји 3163.грађана.[55]

Према попису из 1910.године (31.12.1910.) Ужице је у категорији “варош” са утврђеним бројем становника 6239. Сличан број становника у то време имали су

[50] Ђајић, Ристић, (2010). *Јокановића кућа, градска кућа у Ужицу у 19. и почетком 20.века*, Народни музеј Ужице, Ужице, 25.
[51] *Ibid*., 36.
[52] Према подацима које износи др Владимир Мацура.
[53] Којић, *Варошице у Србији 19.века*, подаци према табели на стр. 52.
[54] Максимовић, *Урбанизам у Србији*, податак са стр. 87. (У Београду 864, Крагујевцу 336, Ваљеву 130, Зајечару 43. занатлија.)
[55]*Ibid*., 53.

Чачак (5671), Смедерево (7411), Ћуприја (5356), Прокупље (5774), Неготин (6239), Јагодина (5376), Алексинац (5933).[56]

Ужице се крајем 19. и почетком 20. века развијало у долини на потезу данашњег центра града око пет раскршћа: Обилићева пијаца (данас Ракијски пијац) Пијаца Светог Ђорђа, (данас Трг Светог Саве, раније Трг Слободана Пенезића-Крцуна) Карађорђева пијаца, (данас Мали парк) Кнез Милошева пијаца, (данас Трг партизана) и Дрварски пијац. Поменута градска чворишта настала су спонтано, каснијим регулационим плановима нису им суштински ремећени положаји и основне планиметријске особине.

1.2.2.3 Регулациони планови 1863-1891

Према разним изворима, за Ужице су израђиване скице и регулациони планови почевши од 1863. године. [13] Ужице је задесио велики пожар 1862. године. Исте године налаже се израда плана вароши. У гард је, ради припреме за израду плана регулације, допутовао инжењер Август Ланге. [14] Његове скице и премери касније су били основ за неколико варијанти првих скица плана које су урадили инж. Емануел Шефер (ужички окружни инжењер) и Јосиф Клинар (чачански окружни инжењер). Нови регулациони план датиран је у 1863. годину. Године 1871. усвојен је дефинитивни план вароши потврђен од Министарства грађевина. Каснији развој је у сасвим независној Србији, након 1878. године и Трећег Хатишерифа. [15] Свакако да је најважнији *Генерални регулациони план окружне вароши Ужица* из 1891. године. План је сачинио Вјечислав Чихар на основу плана Шефера и Клинара. У том плану суштински је дефинисана и данашња регулација централних улица и блокова. Јасно се види положај Житне, односно Кнез Милошеве пијаце, негдашњег турског гробља, место где је касније пројектован и саграђен комплекс Трга партизана.[57]

ПРИЛОГ [1] У-1: Регулациони план вароши Ужице, 1891. година.

Усвајање и имплементација плана нису протицали без тешкоћа и српске, међусобне, пословичне подмуклости. Кључне чињенице су везане за пожар 1862., исељвање Турака 1864., након чега су откупљивана турска имања уз присутност великих малверзација. План је био на увиду грађанству и трпео је коректуре с помоћу којих је требало ускладити жеље и техничке и стручне концепте пројектаната.

[56] *Ibid.*, 55.
[57] Извори:1) Материјал расписа конкурса за урбанистичко-архитектонско решење централног Трга Ужица, 1999. Радни тимови: ЈП Дирекција за изградњу и Удружење урбаниста Србије). 2. Марковић, Ж. (2008), *Цар&градски мементо*, ИАУ, Ужице, на страни 28, "Регулациони план Ужица из 1891".

Занимљиво је да Ужице турске епохе чине две вароши:1) српска око данашњег Ракијског пијаца и Трга СветогЂорђа, изнад је Бели гроб, старо српско гробље, и 2) турска, коју су сачињавале Градска махала (део под градом), Пора, Росуље, Циганска махала.

Број српског живља кретао се према следећим подацима:
-1860. укупно 5700 становника од чега 2000 Срба,
-1861. укупно 6000 становника од чега 2310 Срба,
-1863 након исељавања Турака 2490 житеља.[58]

Како се мењала политичка и етничка слика Ужица тако се и варош развијала према српском делу па су крајем 19.века "живи" делови Липа (стара пијаца), Мегдан, Нова пијаца, Доња чаршија, Теразије (под теразијама се подразумева зона од основне школе Андрија Ђуровић).

Основне контуре урбане регулације Ужица зачете су спонтано. Изградњом зграда јавних институција формиран је најзначајнији градски простор: градски форум, сквер, односно "Трг Светог Ђорђа" са храмом Светог Ђорђа у средишту, касније преименован у "Трг Светог Саве". У сквер Светог Ђорђа сливало се осам улица. На поменути сквер надовезивала се Карађорђева пијаца а на њу Кнез Михаилова пијаца, (Житна пијаца, Нова пијаца), која је лежала на потезу Кнез Михаилове улице, данас улице Димитрија Туцовића, раније у своје време, била је то и Улица Маршала Тита (1945-1990).

1.2.2.3.1 Трг Светог Ђђорђа, форум вароши

Главни јавни простор, верско, образовно, културно и административно средиште био је Трг (пијаца) Светог Ђорђа који и данас има свечано-јавно-духовну функцију. Форум је данас релативно урбанизован али и запуштен, недовољно уређен и слабо одржаван. Делимично је пешачка зона, али непримерено служи и као јавни паркинг. Средишњи део-плато у којем је и порта храма поплочан је бехатоном након реконструкције 2001. када је уклоњена калдрма и гарнитна коцка. На тргу је јавна чесма. Уоквирен зградама јавних образовних и културних институција, Трг Светог Саве представља изузетан просторно-ликовни ресурс, недовољно истражен у смислу његовог будућег уређења, коришћења и унапређења. Према регулационом плану из

[58] Група аутора (1989.) *Историја Титовог Ужица, I том*, Београд, стр. 734. Према подацима Феликса Каница.

1891. Пијаца Светог Ђорђа и Карађорђева пијаца била су два јавна простора положена дуж једне дијагонале. Имали су један заједнички рогаљ. На месту Карађорђеве пијаце данас је Мали парк. У тексту "Историја и архитектура објеката на Тргу Светог Ђорђа у Ужицу", ауторка др Гордана Лазић, у уводном делу, позивајући се на извор "Историја Титовог Ужица 1" аутора Владимира Мацуре, пише:

"Простор који је у прошлости Ужица био познат под именом Трг Светог Ђорђа представља стилски разнолик архитектонски склоп који својим уметничко-историјским и естетским значењем тумачи читаву једну епоху српског градитељства. Реч је о грађевинма које сукцесивно настају од немирног доба уставобранитеља (1842) све до међуратног периода у коме је ужичко градитељство већ успоставило релације са савременим токовима новије српске архитектуре (1936). Овај део градског језгра, маркиран Саборном црквом, у 19. веку имао је изузетан значај. Ту је била смештена Стара пијаца за коју Феликс Каниц пише да је "форум вароши" јер су се ту сустицали нова црква Светог Ђорђа, Начелство окружно, зграда Општине, Грчки конзулат, продавница намештаја бечког стила и отмена Јанићева кафана за стране путнике."[59]

Из цитираног чланка, уз понеку допуну, преузети су следећи подаци о зградама које уоквирују Трг Светог Ђорђа (Саве).

Хришћански храм, цркву Светог Ђорђа, отпочели су ужичани да зидају у пролеће 1842. године, према одлуци коју су донели 1839.[60] Изградња је поверена Настасу Стефановићу (познат као Настас Цинцарин) и Пауну Антонијевићу.

Реална гимназија је пуштена на употребу 1891-1893. (пројектант Венцеслав Чихаки)

Зграда окружног начелства 1851-1859. (Према плану сачињеном у Грађевинском одељењу Министарства унутрашњих дела.)

Школа на Липи, данас Основна школа Душан Јерковић пројектована 1911. завршена 1920. (Пројектант Б.М.Троменовић.)

Кућа Милоша Трифуновића грађена 1912. (Могуће је ауторство приписати Бранку Танзијевићу или архитекти на кога је Таназијевићева архитектура имала снажан утицај.)

[59] Лазић Г. (1995). "Историја и архитектура објеката на Тргу Светог Ђорђа у Ужицу", *Ужички зборник*, бр 24, 165-176.
[60] Селаковић, К.(2005). "Црква светог Ђорђа у Ужицу", магистарска теза, Филозофски факултет, Београд.

Кућа Малише Стефановића 1934-1936., данас "Музичка школа Војислав Лале Стефановић". [61](Пројектант Миладин Прљевић.)

Јокановића кућа сграђена између 1862-1868. године, пример спонтане архитектуре са знатним источним утицајима.

Стара општина постојала у регулационом плану из 1891., данас је у тој згради смештена Градска галерија.

НАПОМЕНА [16]

1.2.2.4 Историја простора данашњег Трга партизана

Простор данашњег Трга партизана, раније Кнез Милошеве (Житне) пијаце није био репрезентативан. То је био главни трговачки део града без репрезентативних и значајних јавних здања. Захтев за формирањем Нове пијаце, како је у почетку називана, спроведен је у регулационом плану. Пре коначне варијанте видљиве у регулационом плану из 1891. разматрано је и "отварање за то доба велике пијаце која би по површини одговарала данашњем Тргу партизана".

Усвајања "Генералног регулационог плана окружне вароши Ужице" описао је Мацура др Владимир; посебно се критички односио према каснијој разради Шефеловог плана коју је израдио Вјецислав Чихар, градски инжењер:

"Овај документат, (..) битно одудара од амбициозних планова који су рађени у то доба и за мање важна места....Рекло би се да овај пројекат више задовољава законску форму, (мисли се на Законску обавезу из (1885-86) о изради регулационих и нивелационих планова у року од три године) него што, антиципирајући будући развој, помаже Ужицу да се боље просторно организује. Треба додати и то да су зоне које је Чихар обухватио планом биле у то време претежно ненастањене и да су могућности њиховог просторног уобличавања велике да је само било више планерске маште и варошког самопоуздања."

Према опису с почетка 20.века: "На новој пијаци било је наоколо само неколико, кућа, приземних и на спрат, иначе су биле већином пиљарнице са поврћем, воћем и белим месом. Овоме треба додати једну апотеку, затим кафану Томе Наумовића и једну гвожђарску радњу. То је све."

У тексту хабилитационог рада, пола века касније, пројектант Трга партизана описује град и Житну пијацу који у протеклом полувековном периоду нису променили свој карактер о чему сведочи и архифски фотографски материјал приказан

[61] Дрндаревић, Д. (2004). *Породица Стефановић-задужбинари града Ужица*, Графичар Ужице.

у књизи Жељка Марковића “Цар&градски мементо”. Мандић бележи своја опажања: “Титово Ужице је мали српски градић, до недавно касаба, до јуче паланка са чаршијом са „Житном пијацом”, магазама и дућанима, трговчићима и занатлијама, опанчарима и пекарима, еснафлијама, са својим задужбинама – водотечним чесмама наивно исклесаним у љутом камену у кривудавим сокачићима турске калдрме. И ко зна колико би још оваквих задужбина у престижу малих занатлија никло, да једног дана рат не заусатави ову чаму и револуција не прену ове ипак горштаке, који у пламену бунта не започеше једно своје ново поглавље, везујући најранија историјска збивања револуције за свој град.”[62]

1.2.2.5 Општа слика Ужица (*1862-1945*)

Општу слику Ужица периода од стицања независности и исељења Турака (1862-64) до ослобођења након Другог светског рата употпуњују и следећи подаци:

Изван центра саграђена је 1924.године зграда болнице.

Ужичани су имали три излетишта. Према др Владимиру Мацури[63] то су речно острво Ада и брдо Пора, а након 1875/6. уређен је приобални појас Малог Забучија на месту данашњег Великог парка: “формиран је парк са купатилом на Ђетињи, уређеним шетницама, са клупама, постојала је нека врста кафане.”

Ужичани су саградили хидроелектрану Под градом према принципима Николе Тесле 1899-900. године и град је добио јавну расвету. Након тога саграђена је друга хидроелектрана у Великом парку која је пуштена у рад 1913.

Ужица је од 1912. године повезано са мрежом железничких пруга Србије на магистралном правцу од Сталаћа. Касније је, 1925. године довршена пруга Ужице Вардиште.

Ужице није било индустријски развијено подручије. Постојала је Ткачка фабрика од 1901.,(Прва ужичка акционарска повлашћена ткачка радионица основана 1898.) потом стругара, електрични млин, циглана и већи број пецара у којима се производила позната квалитетна ракија.

Генерална регулација Ужица из 1891. била је документ за изградњу Ужица све до Другог светског рата. Из периода Краљевине Југославије (1918-1941) од значаја је

[62] Мандић, (1960). “Функција и композиција архитектуре простора...” у Миливојевић *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, 118.
[63] Мацура др Владимир, *Српска варош Ужице* (1863-1914).

Грађевински закон из 1931.године. У самом Ужицу није се ништа значајније мењало у погледу регулационих основа.

Након Другог светског рата ситуација на терену је била значајно отежана услед ратних разарања. Са описаном сликом уз затечене последице ратних разарања сусрела се архитект Ружица Илић која је одређена за пројектанта Генералног плана Титовог Ужица, односно, Директивног регулационог плана.

1.2.3 УРБАНИСТИЧКИ И РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАНОВИ У ТИТОВОМ УЖИЦУ У ПЕРИОДУ (1946-1953)

Након Другог светског рата, стање на терену у (Титовом) Ужицу, услед последица ратних разарања, било је значајно другачије од, у претходном одељку, описаног.

Ружици Илић је у пролеће 1945. године поверена израда Генералног плана Титовог Ужица на основу одлуке Министарства грађевина Србије.[64] План је рађен у Одељењу за уређење насеља и предела Министарства грађевина. У периоду једне деценије 1945-1956. она ће бити оперативни урбаниста града.

Прве скице генералног урбанистичког плана Титовог Ужица

У десет тачака сумираћемо значајне историјске и друге чињенице које су биле пресудне важности за концептуалне претпоставке пројекта града којим је руководила Ружица Илић:

1. Ужице је у Другом светском рату било центар Ужичке Републике, прве ослобођене територије на тлу Европе, (21.09.-29.11.1941.) Ужичка Република била је важан део мита о борби за слободу од нацистичке окупације и истовремене Народне револуције за остварење праведнијег бескласног друштва. Слобода је остварена под вођством Комунистичке партије Југославије и Тита.[65]

2. Ужице је значајно страдало у току Другог светског рата.

3. Одлучено је 1946. године да се у Ужицу подигне споменик Јосипу Брозу Титу.[66]

---

[64] ИАУ, Рукопис Ружице Илић под насловом: "Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица"
[65] Марковић, Ж. (2008). *Цар&градски мементо*, Историјски архив Ужице. На страни 49. Марковић износи појединости о доласку Тита 1941. године, покретању два гласила, *Вести* и *Борба*, о вестима на *Радио-М*осква и *Радио-Лондон*, он преноси сведочења Љубомира Симовића.
[66] *Ibid*., 57." *Одлуку је донео Централни одбор Савеза бораца Југославије 1946*."

4. Први петогодишњи план (1946-1951) спровођен је у целој земљи великим интензитетом и уз неговање такмичарског духа и предњачења што је подразумевало и улагање добровољног рада. Добровољни рад организован је преко фронтовских организација. О тим годинама забележено је у недељнику "Вести". У сваком броју из тих година саопштавано је о отварању нових, завршењу ранијих, градилишта или о активностима на уређењу и изградњи села и градова. Посебно се истицала улога организације Народног фронта и волонтерског рада. У прилогу су коментарисани обимнији текстови који илустурју општу друштвену "климу" и политику развоја ужег и ширег региона града као и краће вести од непосредног значаја за тему реконструкције Титовог Ужица. НАПОМЕНА [17]: Изводи из најинтересантнијх чланака.

5. Према развојној политици државе, и на основама историјско-географских чињеница, Титово Ужице је предвиђено за значајан урбани, културни и административни центар Западне Србије.

6. Ужице је развијано као значајни средњошколски центар а касније је развијано и више образовање. Гимназија је постојала као полу-гимназија од 09.септембра 1839. године. Зграда Средње-техничке шумарске школе са интернатом, грађена је од 1947.године. Виша педагошка школа основана је 1961. Од раније су постојале две основне школе, данашње: 1) Прва основна Школа "Краља Петра II" (постоји од 22.Децембар 1833.) и 2) данашња Основна школа "Душан Јерковић", некадашња Школа на липи саграђена 1919. године у којој је радила и учитељска школа до ратних година.

7. Перјаницу привредног развоја представљала је профитна индустрија "Ваљаоница бакра" саграђена у Севојну, предграђу Титовог Ужица. Фабрика је отпочела производњу 1953. године. У сећањима Слободана - Бобија Ранђеловића, дипл.инж.грађ., забележено је каквим убрзаним темпом и уз ангажовање добровољног рада је изведена зграда погона "Ваљаоница бакра". Према његовим сведочењима изградња је трајала од 1950-1953.[67] Током каснијих деценија комплекс је прерастао у "Ваљаоницу бакра и алуминијума".

На територији града постојала је од раније индустрија и развијана је нова: текстилна ("Кадињача"), ткачка .,(Прва ужичка акционарска повлашћена ткачка радионица основана 1898." касније под именом "Деса Петронијевић"), "Фабрика оружија и муниције" (основана 1927.) која је прерасла у "Први партизан", фабрика за

[67] Ранђеловић С. "Грађевинско предузеће Златибор –Ужице у сећањима (2)", *Вести*, од 27.Фебруара 2015. Ужице, стр.21.

прераду коже у Врелима од које је настало предузеће "Кожа". Развијан је и услужни сектор делатности: трговина, саобраћај, грађевинарство и тд.

8. Друга убрзано развијана привредна грана био је планински туризам на Златибору, планини изузетних природних лепота и посебних ваздушних струјања, услед чега је прозван *ваздушна бања*. Прве активности на уређењу Златибора и повећању његовог значаја у туризму датирају из 1947. године када је направљено вештачко језеро на Партизанским (Краљевим) водама које је и данас прворазредна атракција на планини. О томе је извештавано у локалном недељнику "Вести" под насловима: "Изградњом језера Партизанске Воде добијају изванредан значај" "Вести" од 10.10.1947.; "Довршено је вештачко језеро на Партизанским водама", (потписао Славе Зарић) "Вести" од 10.10.1947;. "Завршено пуњење водом вештачког језера на Партизанским водама" "Вести" од 28.11.1947.

9. Прираштај становништва у Титово Ужице као и привредни развој општине и региона били су међу најубрзанијим. Као илустрацију екстремног, мимо сваког плански предвиђеног раста града, прилажемо следеће податке:
-Број становника пре и после рата: (1921.) 4894; **(1948.) 10.500; (1957.) 17.830;(1963.) 23.507**. У тренутку писања чланка (1975.)[68] Ужице броји 35 000 житеља и има динамичнији развој од Пожаревца, Бора, Крушевца, Краљева, Светозарева, Ваљева. У "Вестима" бр. 1762 од 24.04.1981. године изнет је податак да град Ужице има, без Севојна, 46.457 становника, односно, за 34,4% више него 1971. године.

-У просторном плану општине Титово Ужице из 1984. на страни 63., у Табели 1 дати су подаци о броју становника за 1981. годину 50.933, и прогнозе за 1990. годину 55.384 и за 2000. годину 55.913. У генералном плану из 1947-49. за 1975. годину, планирано је 28.500 становника. Број становника 1981. је скоро удвостручен што није резултат рационалног и планираног прираштаја.

-Занимљив је и илустративан показатељ темпа изградње који је видљив у прегледу о броју новоизграђених станова: до (1900.) 790 станова; 1) период (1901-1918.) 184 стана; 2) период (1919-1930.) 536 стана; 3) период (1931-1940.) 540 стана; 4) период (1941-1945.) 46 стана; до 1945. свега 2096.

У послератном периоду (1945-1972.) изграђено је 9.294 стана, од тога 3.307 друштвених и 5.987 приватних.

[68] Подаци су преузети из текста "Старо Ужице а ново Титово". Текст је објављен у недељнику "Вести" 1.маја 1975.,број 1447/8.

Оливер Минић у докторској дисертацији, што је споменто, указује на тешко контролисани прираштај стновништва у градовима Титовом Ужицу (`81%) и Ранковићеву (89%) (Краљеву) као и на последице.

10. Потребно је узети у обзир да је средином педесетих година на руководећу политичку сцену почела да наступа савременија политичка елита, а у њеним оквирима и Александар Ранковић и ужичанин Слободан Пенезић-Крцун. Неизбежно је дошло и до заокрета, између осталог, и у погледу на савремену архитектуру и њене протагонисте. Врло близак републичком и савезном политичком врху, услед разних стручних ангажовања, нарочито након формирања одбора чији је задатак био да руководи акцијом обележавања значајних места из револуције и Народно-ослободилачког рата (1941-1945), био је архитект Братислав Стојановић. Он је био и стручни саветник за питања урбанизма НОГО Титовог Ужица, али и члан ревизионе комисије која је опозивала или одобравала пројекте за Титово Ужице. Поред тога, у Титовом Ужицу реализовао је и два пројекта о чему ће бити речи касније.

1.2.3.1 Ток израде Генералног план Титовог Ужица (1945-1952)

Анализом информација предочених у претходних десет тачака, а у вези пројекта града Титовог Ужица, закључујемо:

А) Привредни развој и изградња града, као и ужег градског подручија, били су хипер интензивни; израда планског решења новог и реконструкција постојећег саобраћаја, дефинисање зона по наменама, утврђивање приоритета и програма градње, планирање и усмеравање пораста броја становника, као и концепт ширења града, провлачење комуналне инфраструктуре и опреме, били су неодложни. Био је неопходан савремен, али и језгровит и отворен план за реконструкцију и развој града који би уважио све природне и створене чиниоце уз посебан статус Титовог Ужица услед његове револуционарне прошлости и привредне будућности.

Б) На основу заокрета у политици, пре свега, раскид са ИБ-ом 1948., али и услед укупне смене генерација у друштву, дошло је и до нових визија, између осталог и у струци архитектуре и начинима њеног деловања. Услед просперитетних економских прилика архитектима млађе генерације било је могуће да се снажно индивидуално изразе. Крути и у форми сиромашни ранији типски пројекти сада су уступили место ауторској архитектури. Нове тенденције у друштву нарочито се осећају првих година седме деценије.

На основу прегледане документације, о чему следи подробан извештај, закључујемо да су постојала два периода прве фазе планирања и реализације реконструкције Титовог Ужица и Трга. Први период везан је за први петогодишњи план (1946-1951). У том периоду између 1946. и 1949. године рађен је и усвојен генерални концепт стартегија реконструкције и развоја Титовог Ужица. Други период везан је за догађаје из јула 1952. године, након формирања Одбора за обележавање значајних места из Револуције и Народно-ослободилачког рата (1941-1945).

Занимљиво, у првом и другом периоду прве фазе реконструкције, изразито је присуство архитекта Миладина Прљевића и институције у којој је радио (Пројектни завод НР Србије). О томе смо се уверили увидом у његову заоставштину похрањену у Музеју науке и технике у Београду. Угледни архитект био је рођењем и старином ужичанин.

1.2.3.1.1 *Прва фаза, први период* (1947-1949)

Први период је изнео основне поставке, трасе, концепте и исходе плана. Резултат је усвојени нацрт за регулациони план, односно Директивни регулациони план, то јест, Генерални план Титовог Ужица.

Према документацији коју је истражио Жељко Марковић[69] и која је презентована у његовој књизи су и следећи, опште признати, и познати подаци:

-А) На основу одлуке Министарства грађевина Народне Републике Србије, одређена је комисија за израду регулационог плана града, која је крајем јуна 1945. године изашла на терен ради прикупљања података.[70]

-Б) Прве идејне скице су 1945. према одлуци Министарства радили арх. Ружица Илић и арх. Миладин Прљевић. Касније је са радом на плановима наставила арх. Ружица Илић која је првог октобра 1947. представила и бранила недорађени идејни план града. Након две године, у лето 1949. довршени план је изложен на увид грађанима.[71]

-Предочене опште информације о датумима, одлукама и личностима наводе нас да подробније истражимо след догађаја и карактер доприноса архитеката Ружице Илић и

[69] Марковић, *Цар&градски мементо*
[70] *Ibid*., 60.
[71] *Ibid*., 61.

Миладина Прљевића у концептуалном и конкретном смислу, а у вези поставки Генералног плана Титовог Ужица и реализацији појединих потеза.

1.2.4 Регулаиони план Миладина Прљевића 1946.

У току претраге архивских докумената, у ИАУ приступљено је заоставштини – рукописима Миладина Прљевића.[72] Међу документима је и фасцикла на чијим корицама је написан наслов: "Идејна скица за регулациони план града Ужица, 1946". На основу те фасцикле несумњиво је његово прелиминарно учешће у пословима прикупљања података и изношења првих визија Регулационог плана (Титовог) Ужица. Сачуван је текст програма откуцан на две стране у којем су побројане све планиране промене и активности у вези саобраћаја, проширења вароши, уређења корита, третмана Турице и Крчагова, диспозицији административног и културног центра, положају купалишта, спортско рекреативне целине, простору за изградњу нових станова у центру и неизграђеним деловима... Планирано је да град добије нове мостове, укупно пет. Предвиђено је да се планира 20-30.000 становника који би требало да станују у котлини Ужица као и радничко насеље, индустријска зона и сервиси града у Крчагову. Те интервенције графички су презентоване на карти која је такође сачувана.

ОПИС КАРТЕ

Сачувана је озалидна копија карте у једном примерку. Стање документа је добро што говори да је Прљевић увек чувао копије својих пројеката за личну архиву. Поред тога, касније се овај документ није често отварао. Оригинални цртеж је израђен у тушу, вероватно на паусу или транспаренту, а озалидна копија је драп боје. Аутор је у карти приказао уличну мрежу, реку, мостове, навео топониме свих брда која окружују Ужице и на чијим падинама су израстала стамбена насеља претежно једнопородичних кућа.

Јасно су истакнути габарити појединих постојећих и новопројектованих зграда. Уцртани габарити нових згарада су хипотетички и симплифицирани, док су раније сграђене зграде, које се чувају услед њиховог историјског, привредног, административног, школског, саобраћајног, угоститељског или неког другог значаја,

[72] ИАУ, Збирка рукописа. На кутији легата написано је графитном оловком, писаним словима, ћирилицом: *Поклонио Радован Поповић, Породица М.Прљевића, Драгутин.*

прецизно исцртаних основа. На копији је приложена легенда у којој су описане значајне постојеће и новопројектоване зграде у граду, укупно 52 зграде.

Поред тога, у посебној легенди, аутор је детаљно описао значење појединих словних или других ознака, шрафура и линија на пројекту. Ознаке у датој легенди систематизоваћемо на следећеи начин – према сродности информација о:

А) *ГРАНИЦАМА:*

Граница плана, граница грађевинског реона, граница ужег грађевинског реона, граница ширег грађевинског реона, граница заштитног појаса.

Б) *ГУСТИНАМА НАСЕЉЕНОСТИ:*

Граница густог насеља, граница средњег насеља, граница ретког насеља, уз напомену да се то односи на целе блокове или делове блокова.

Ц) *СПЕЦИЈАЛИЗАЦИЈАМА ПОЈЕДИНИХ ЗОНА ПЛАНА:*

- Границе зоне за занатлијска и индустријска предузећа која праве извесне сметње суседима.

- Грађевинске зоне за становање са занатлијским и индустријским предузећима која се искључују од грађења.

- Земљиште резервисано само за индустрију,

- земљиште за војне потребе,

- мали раднички станови,

- земљиште за комуналне потребе,

- земљиште за социјално-здравствене потребе,

- заштитни појас.

Д) ПРИРОДНИМ РЕСУРСИМА:

- јавни паркови, одморишта, игралишта, спорт,

- гробље, [**+**]

- баште са дугорочним закупом, [**В**]

- заштитни појас, [**Z**]

- очување природних лепота, неплодна земљишта и утрине које се не могу наводњавати за пољопривредно или баштенско искоришћење, [**L**], [**U**], [**P**]

- постојеће водене површине,

- пројектоване водене површине.

ДИРЕКТИВА: у означеним зонама не може се вршити грађење и изграђивање: **[+], [B], [Z], [L], [U], [P].**

Е) САОБРАЋАЈУ:

- улични и друмски саобраћај без шинског: постојећи и пројектовани,
- саобрачај на шинама: железнички и трамвајски: постојећи и пројектовани,
- аутомобилски саобраћај: постојећи и пројектовани.
- ПРУГЕ: узани колосек, нормални колосек и заједнички колосек.

Врло је могуће да је копија плана коју је прегледало Министарство грађевина била достављена као обојена и допуњена ознакама из легенде. Прегледана копија није бојена и недостају неке ознаке присутне у легенди. Вероватно услед тога на карти нису присутне границе различитих зона које је у легенди аутор јасно навео. Мишљења смо да је план дат на увиду у Министарство грађевина морао бити дорађен.

-Уз споменуту главну карту на истој озалидној копији приложене су још две карте у мањим размерама:

1) У размери 1:400 000 под насловом СИТУАЦИЈА приказан је положај града у односу на шири регион. Карта обухвата следеће веће насељене или урбане центре који окружују Ужице: Ваљево, Чачак, Вишеград. Истакнути су железнички и путни правци и категорије насеља: варош-град, варошица, место.

2) Као посебан прилог у размери 1:50 000 дата је скица алтернативних решења за пругу из правца Чачка. Према једном предлогу пруга је пратила ток реке Ђетиње и у непосредној близини Крчагова скретала у насеље, а према другом решењу пруга је од Севојна праволинијски продужавала ка Крчагову. Обе варијанте у Крчагову долазе до исте тачке. У регулационом плану Прљевић се ослонио на прву варијанту.

КОМЕНТАР ПЛАНА И ТЕКСТА УЗ ПЛАН

Идејна скице Регулационог плана Ужица била је лепа идеја која се ослањала на конзервативне и еволуционе, али, потпуно превазиђене инпуте:

1.-Главни колски саобраћјни правац је из Београда via Ваљево и Косјерић. Улаз у град је са Сарића Осоја. На том потезу он је предвидео широки булевар омеђен дрворедима са обе стране.

-Главни колски излазни правац је преко Теразија и Кадињаче за Босну, то јест Сарајево. Излаз за Златибор и Црну Гору је мањег значаја. Транзитни саобраћај, према овоме решењу, пролази кроз старо Ужице и његов центар.
-Идеја да се магистрални саобраћај из правца Пожега усмери на пут око Доварја и измести из Крчагова, као и идеја трансверзале из правца Сарића Осоја- Капетановина-Доварје-кеј, присутне су и код Р.Илић као и у данашњој градској саобраћајној мрежи.

2. Пројектант је имао сазнања о могућој Јадранској прузи, односно прузи Београд Бар, али тај изузетан инфраструктурни објекат у његовом плану завршава се у Ужицу. Њему је главна железничка пруга ка Вишеграду и Сарајеву до Дубровника. Затим, у свом пројекту предвиђа пруге и широког и нормалног колосека што је хипотеза изван времена.

3. Следећи жеље варошана и њихов менталитет, развијао је стари форум града, Трг Светог Ђорђа, као главни административни и просветни центар. Слично, спортско-рекреативни центар је у зони срушене Соколане без увида у планове државних инфраструктурних праваца. Житни пијац постао је отворени, манифестациони трг испред монументалног здања Народног дома. Та мегаломанска и мулти-функционална целина је очигледно била политички изнуђена и идеја о њој долази из периода пре Резолуције ИБ-а 1948. На месту садашњег хотела Златибор остављања од раније постојећи зелени пијац, сада реконструисан и наткривен. У плану се не спомиње ансамбл данашњег Трга партизана као репрезентативни друштвени центар града. То говори о његовој нарави-да устаљене градске намене простора пре свега осавремени и задржи.

4. Улична мрежа у центру града је скоро идентична предратној, са доста елемената регулације из 1891.године, а тиме су спутавани планови да се град реализује у модернистичком духу кога крактеришу колективни стамбени блокови а мање приватна градња. Такви блокови нису се могли реализовати у уситњеној и неправилној уличној матрици.

6. Крчагово је зона специјалних намена попут војске и индустрије са мањим стамбеним радничким насељем ниске спратности и густине. Ни говора о развијању пратећих функција становања осим основне школе. Није постојао план за смештај већег броја становника, што је, показаће се, било неминовно.

7. Ванградски саобраћај такође није смело решаван и није припреман за епоху брзог просперитета, већ према потребама тренутка и релативно екстезивном развоју привреде.

Са друге стране, он је планом изразио сензибилитет према ужичким приликама:

1. Град је брижљиво уредио, врло је прецизно означио положаје зграда у центру. Све заједничке намене сложио је у старом делу града: правосуђе, управа, култура, здравство, геронтологија, школство, интернати, различити офиси.
2. Врло је зрело размишљао о енергетској одрживости града па је предвидео низ електричних централа у граду. Користио је хидроенергетски потенцијал Ђетиње и раније изграђене електричне централе.
3. Занимљиво да је у легенди предвидео и трамвајски саобраћај што је могло бити решење за главну градску линију али, то касније није прецизирао у плану.
4. Посебну пажњу је обратио уређењу гробља и његовом проширењу. У плану гробље, као што је и иначе у цивилизованом свету, има јасну и правилну парцелацију и форму парковски уређене површине. Предвидео је да Бело гробље промени намену у парковску површину.
5. Веома је значајно профилисање попречног пресека два главна колска правца, у траси данашњих улица 1) Николе Пашића и, 2) током главне улице. Они су у плану приказани као булевари са обостраним дрворедима. Да је бар та идеја касније заживела данас би имали једну јасну саобраћајну слику у граду. Посебно јер је наставак главне улице кроз Крчагово уређен по овом принципу.
6. У сасвим савременом духу у исти блок сместио је болницу, геронтолошку установу, школу и дечији вртић. Тиме је повезао различите генерације у заштићену зону.

<u>Неке неочекиване интервенције</u>

У свом решењу за реконструкцију Трга Светог Ђорђа, Прљевић је његову ранију неправилну форму исправио и као резултат добио правоугаони блок где је у центру остао Храм Светог Ђорђа. Колико се види у плану, овом интервенцијом срушена је Јокановића кућа[73] као и неке друге значајне зграде попут данашње Градске галерије и тд. Односно, споменуте зграде нису уцртане и нису присутне у приложеној легенди.

[73] Кућа –сведок-балканског неимарског поступка, саграђена средином 19. века за породицу трговца Јокановића, вредан је споменик у коме је данас музејска поставка.

Конкретне компетенције архитекта Миладина Прљевића у процесу израде Генералног плана Титовог Ужица су извесене, али, он није учествовао у изради његове верзије коју је званично разматрао НО. Његов предлог урбанизације Ужица био је одбијен за даљу разраду. Усвојен је план Ружице Илић о чему је остало њено писано сведочанство о томе да је она добила у Министарству грађевина Србије задатак да изради идејни пројекат регулације Ужица и да је 24.01.1946. Урбанистички институт донео одлуку по којој се рад арх.Прљевића одбија за даљу разраду и усваја се њено решење као база за даљу разраду плана чију је скицу изложила у у фебруару 1947. На основу Прљевићевих тадашњих реферата, као и с обзиром на ужичко порекло, имао је одређене корисне коментаре и податке који су могли утицати на одлуке спроведене у генералном плану града.

НАПОМЕНА [18] и [19]

Не сумњиво, Прљевић је врло озбиљно схватао свој положај урбанисте и архитекте Ужица. Он је у писму НО истакао потребу да се план за Ужице мора радити на терену и да НО треба да формира Технички одбор састављен од: два искусна архитекта, три техничара, два грађевинска инжењера, једног геодетског инжењера и агронома. Сматрао је да карактер регулационог плана треба да се подудара са карактером Ужица, односно према његовом културном и привредном потенцијалу.

ЗАКЉУЧНИ КОМЕНТАР

У целини, план Миладина Прљевића је конзервативан, потпуно другачији од генералног плана, о којем је дат детаљни извештај у наставку овог поглавља, који је потписала архитект Ружица Илић. Прљевић је имао одређену вештину урбанисте: у плану је истакао границу територије коју обухвата регулациони план, границе грађевинских рејона, затим зону заштитног појаса, потом зоне различитих намена као што су индустрија, рекреација, централне функције, становање разврстано по густинама, специјалне моно-функционално опредељене површине...Иако у понеким сегментима наиван, план је био израђен са јасним циљем и концептом. Прљевићев анахронизам је нарочито истакнут тиме што је потенцирао вековну трговачку везу за Сарјево, као прворазредни путни правац, посебно и услед железничке везе са Дубровником, док је мање истицана веза према Црној Гори. Каснијим укидањем пруге за Сарајево његов преференцијални правац изгубио је од значаја. Прљевић је био штедљив у погледу простора који ће заузети нови железнички чвор. Није улазио

дубоко у малу котлину Крчагова већ је сва постројења и колосеке сместио уз реку испод брда Доварија. Измештање индустријске од железничке станице је, свакако била новина, али је и даље, у новом пројекту, остала ложионица и водоторањ за парне локомотиве-та инвестиција у превазиђени начин покретања возова била је и непотребна и вишак: тридесет година касније возови су просечном брзином од 80 километара на сат тутњали новом електрификованом пругом Београд-Бар, а узани колосек је укинут. Решење колских саобраћајних чворова Прљевић је ускладио са општом, конзервативно-еволутивном идејом о регулацији града. Стога је проширио и уредио раније преференцијалне путне магистралне правце. Укрштање саобраћаја у нивоима, петље, развијање правца за Београд via Чачак нису присутни као идеје његовог плана.

Касније, иако није званично усвојен, овај план је у неким деловима, али највише у духу варошана, остао као једино паметно и реално решење. Да је изради пројекта реконструкције Титовог Ужица Миладин Прљевић допринео, говори нам и текст објављен у "Вестима" бр.740-741 из 1961.године. У тексту га помиње архитект Раде Поповић, као носиоца плана регулације града.

Значајно је то да се Миладин Прљевић ослонио на, пред Други светски рат, припремљене статистичке и друге податке из којих је требало да проистекне нови план регулације Ужица у годинама после 1939.[74] *То говори о познавању чаршијског менталитета и потреба као и о исказаним захтевима варошана. Поред тога, био је старином ужичанин, од оца професора ужичке гимназије. Пре рата је реализовао већи број зграда у Ужицу. Јеном речију, познавао је прилике у граду. То је био план за трговачку варош Ужице. Миладин Прљевић није хтео да схвати озбиљност најављене државне политике у вези индустријализације и урбанизације. Са тим није хтео да се суочи: прилике су се потпуно измениле након рата. Нова идеологија није се претерано ослањала на ранији смисао урбаног развоја. Стога, предратни ставови нису могли бити претпостављени послератној идеји о брзој и општој урбанизацији. У прилог његовој концепцији развоја града, коју је он ослањао претежно на реалне могућности развоја урбаних функција и индустрије, говори и план да се Турица развија као пољопривредни реон те да тиме Ужице задржи и карактер пољопривредно-воћарско-сточарског краја. Данас је Турица субурбија, не плански изграђена, у којој нема ни трага од пољопривредних активности. Новој политици су важнији били будући*

[74] Историјски архив Ужица, Збирка рукописа, Миладин Прљевић.

грађани које је требало увести у индустријске погоне и обезбедити им станове. Стога, његове су концептуалне поставке у попуности биле супротне очекивањима политичара и нису указивале на прогрес и модернизацију онолико снажно колико се то планирало.

ПРИЛОГ [2] (У-2) Регулациони план Ужица из 1946. године: реституција.

ПРИЛОГ [3] (У-3) Регулациони план Ужица из 1946. године:СИТУАЦИЈА УЖИЦА, скица према оригиналу.

1.2.5 Генерални план Ружице Илић (1947-49)

О Ружици Илић нема много писаних и публикованих података. Без обзира на ту чињеницу, она је значајан архитекта у историји српског и југословенског урбанизма. Чињеница да је била жена којој је поверена израда генералних планова за два града, Ужице и Шабац, већ говори о њеним способностима. Она је своју каријеру урбанисте изнела у једном даху, током једне деценије (1945-57). Први по реду био је ГП за Ужице а за њим је одмах следио ГП за Шабац. План за Шабац, иако другачији услед пространства градског подручија и више урбане културе, указује на јасан приступ Ружице Илић који се одликовао прецизним односом према саобраћају и смелим али пажљивим интервенцијама при реконструкцији постојећег града. Такав концепт присутан је у оба пројекта.

Урбанистички концепт за Шабац био је ослоњен на изградњу супер-блокова који изражавају идеју оличену у пароли: *лепота функционалности*. Идеал је град у зеленилу, прожет комуникацијама између мирних унутрашњих стамбених блокова, са широким попречним пресецима улица, са изградњом удаљеном од регулационе линије. Зелени застори дрвореда одвајају ободне саобраћајнице од унутрашњости супер-блока која је на употреби човеку. Ивична изградња задржава се у две главне улице "због трајности објеката који се не могу, у време извођења регулационог плана, заменити".[75] Аутор плана ишчитава постојећу структуру и идејом свог времена, не разграђујући град, удахњује му нови живот. Централне, јавне функције су сконцентрисане на главној саобраћајници, окачене о њу, међу собом повезане, у правилном хијерархијском следу, неометане једна од друге.

Као израз њених уметничких склоности, може нам послужити план за спомен обележије у Жабљу обзиром да је та тема ослобођена метода урбанистичког

[75]Илић, Р. (1953) "Шабац" у *Градови и насеља у Србији*, Научна књига, Београд, 86.

пројектовања. Генерални план за Шабац и спомен обележије Жабаљ детаљније су приказани и коментарисани у Другој књизи дисертације како се не би оптерећивао основни текст. Видети: НАПОМЕНА [20]
ПРИЛОГ [4] (У-4) Генерални план Шабац.
ПРИЛОГ [5] (У-5) Споменик у Жабљу.

У уводном делу чланка "Титово Ужице"који је објављен у публикацији Урбанистичког института НР Србије, Ружица Илић даје кратак али и целовит приказ историје Ужица. Њено приповедање је задржало поетични израз када описује историју града: "До 1862. године, Ужице: то је град двеју чаршија, трију насеља и трију народности, са тврђавом изнад свега, за коју су стари Ужичани говорили да је лепа као најлепша девојка".[76] Импресионирана је, како сама каже, географијом котлине, том "великом пластиком". Њен естетски приступ пројекту за Ужице је везан за слику масива брда који наговештавају не укроћену полу-дивљу природну средину. Она констатује да је географија подручија главни облик и акценат у простору. Такво пространство и амбијент заслужују највиши степен очувања и заштите, њен је естетски циљ да "та лепота буде стална тема и мотив сваког обликовања".

Међутим, када, након експресионистичког искуства у доживљавању окружења, разматра задатак израде пројекта града, оправдано је ригорозна у оцени стања комуналне опремљености, урбане културе и структуре града.

Доступна два текста о пројекту за Титово Ужице и заоставштина Ружице Илић су сва званично доступна објављена документација о њеним пројектима за Титово Ужице. Она помиње и технички извештај који је пратио графичке прилоге, тих давних година, који је, срећом, током истраживања пронађен у фондовима Историјског архива Ужица. Оба објављена текста су језгровито и сажето написана. Коментарисање планова за Титово Ужице је могуће на ослонцима обимнијих цитата.

У тексту објављеном у публикацији "Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951."износи следеће:

"Основне примедбе на стари град су:

1 Закон облика терена није савладан и није усклађен са животом града. Његова специјалност није послужила успостављању живота у граду који би му одговарао, нити је створила икакву естетску форму било чега у граду, утичући само неповољно на његово формирање (ненормални

[76] Илић, Р. (1953) "Титово Ужице" у *Градови и насеља у Србији*, Научна књига, Београд, 119; Архитектура бр. 4, 29-32.

блокови и парцеле) и нарочито на изграђивање, услед чега ниво станбене културе Титовог Ужица у потпуности не задовољава.

2 Град је оптерећен великим бројем разнородних функција, које ни по простору ни по особености не могу да му припадају (индустрија, сва железничка постројења, војска, сточна пијаца, кланица итд.). Оне су резултат нужности, међусобно нису повезани сличношћу карактера, нити по реду њихових потреба.

3 Саобраћај у Титовом Ужицу потпуно је декомпоновао живот у њему. Он нема ни довољног броја веза, ни одвојених комуникација које би регулисале градски од ванградског саобраћаја. Комплетно мешање свих врста саобраћаја, свих врста возила и свих праваца саобраћања у самом граду и у самом центру.

4 Слободне зелене површине у непосредној близини града здравствено служе само као природан услов, припремљен и укомпонован. Медицина и теорија о приближавању човека природи у смислу новог васпитања, потпуно усклађују своје захтеве за што пространијим слободним површинама."[77]

Обимне критике по свим питањима функционисања града, као и вера у прогрес који ће обезбедити материјалну основу реконструкције, у потпуности су определили Ружицу Илић да изради радикално решење реконструкције. Свој концепт она је успела да одбрани пред НОГО Титовог Ужица. Њен став да је потребно заменити 80% постојећег стамбеног фонда да би се у граду здраво становало био је у складу каснијих интервенција у току реконструкције центра града и изградње нових насеља. У самом почетку било је дискусија око концепције:

"Када је 1945. године почео да се ради регулациони план, било је врло много речи о начину третирања задатка. Заступало се гледиште да корекција постојећег стања треба да буде смисао регулационог плана, а с обзиром на реалност која одговара државним финансијама."[78]

Ружица Илић била је свесна задатка пројектовања града који у будућности, у периоду од тридесет година, треба да буде увећан са 10.500 (податак за 1948) на 28.500 како је плански предвиђала на основу реалних параметара прираштаја становништва (1,5-5%). Али, то није прости прираштај становника и изградња искључиво стамбених зона: град се темељно реконструише. То подразумева савремено пројектовану и функцијама потпуну урбану структуру наспрам предратне успаване чаршије у којој је једино Трг Светог Ђорђа имао урбани карактер. Развој или наставак постојеће урбане структуре предвиђене регулационим планом из 1891. највише ограничава и највреднији природни елеменат: сурова географија. Практично је немогуће

[77] *Ibid.*, 100-101.
[78] *Ibid*., 100.

организовати рационалну и једноставну ортогоналну саобраћајну и уличну мрежу, како је то крајем 19. века сматрано јединим исправним методом: постоје просторни услови за такав покушај само у уском, дугачком делу котлине у коме лежи центар. Опажања Ружице Илић, након обиласка града, актуелна су и данас: "Улице неочекивано скрећу, забијају се у брег или се претварају у стазу којом се једва пење".[79]

Према идејним концептима урађене су две скице: 1947. и 1949. године. Уз уважавање економских и просторних ограничења Ружица Илић је тврдо заступала и одбранила радикалну реконструкцију коју је оснивала на новим друштвеним односима и општој идеји о индустријализацији земље. Како би отворила перспективу за развој Титовог Ужица, пласирала је идеју двојног града: старог градског језгра, и новог града у Крчагову. Такав концепт омогућио је реорганизацију, проширење и груписање градских функција. Посебно, у оквиру новог планског развоја реорганизована је саобраћајна мрежа. Одвојени су 1) магистрални (ванградски) друмски правци од унутрашњег саобраћаја;. 2) железнички путнички од теретног саобраћаја. Врло концизно и кратко Ружица Илић описује очекиване последице новог регулационог плана Титовог Ужица:

> 1 "Нова регулација је прилагођена постојећем стању. Нови потези употпуњују град и могу се остварити без великих материјалних жртава, односно експропријације."
> 2 "Стари град је организован неосетном и природном трансформацијом, постепеним преображавањем. Циљ овога је да се избегну потреси изазвани отварањем нових потеза регулационог плана, померања приватно-правних односа и компликација произишлих из њих, и равномерно оптерећење расхода целог периода времена предвиђеног за остварење регулационог плана. Новопројектована површина Крчагова развија се потпуно самостално, као наставак града и његово историјско продужење."[80]

Прву скицу пројекта града основала је на седам кључних елемената. Ти елементи су проистицали из укупног разматрања регионалног положаја и привредног значаја урбаног средишта Титовог Ужица према региону и према Главном граду:

> "Привредна гравитациона зона узета је за тему детаљних испитивања и закључака о значењу те зоне и јачини утицаја на главни град.

[79] *Ibid*., 120.

[80] *Ibid*., 101-102.

У контексту таквог разматрања Титовог Ужица, град је означен као:

1 Центар пољопривредног пасивног краја, чија би се богатства повећала интензивирањем сточарства и шумарства.
2 Центар покрајинске индустирје.
3 Дистрибутивни центар, с обзиром на рељеф, путеве и средства саобраћаја.
4 Административно-управни центар области.
5 Културни центар шире зоне.
6 Саобраћајно-туристичког значаја на раскрсници важних праваца путева. (Санџак, Сарајево, Приморје).
7 Атрактивно-спортски центар значајне туристичке зоне, у вези са националним парком на Златибору.
И поводом ових могућности Титово Ужице за 30 година рачуна се да ће имати 28.500 становника, са прираштајем који ће да осцилира од 1,5 до 5% у моменту напона привреде."[81]

Планом је предвиђено пресељење Опште болнице у "стари град" како би здравствена нега и услуге били доступнији. Болница је лоцирана на истакнутој коти брда Пора које затвара с јужне стране котлину у којој је центар Ужица.

Текст у часопису Архитектура писан је као импресија о историји града Ужица која датира од врмена Келта, преко Средњег века до ослобођења од Турака. Писано је поетичним, живим језиком са пуно енергије.

Након проналажења оригиналног документа под насловом ТЕХНИЧКИ ИЗВЕШТАЈ[82]датираног на 17.02.1948. године који је откуцан без прореда на 16 листа једнострано, плус три листа на којима су приложени разни нумерички обрачуни, претходним описима и чињеницама, може се додати и следеће:

-Ружица Илић под под насловом "Тргови" износи свој план о њиховом карактеру и типу. Предвиђени су следећи типови тргова: репрезентативни, саобраћајни, мирни, локални тргови. Дакле, имала је амбицију да истакне урбани карактер плана. Саобраћајни су на оба краја градске артерије, односно улице Маршала Тита; затим испред железничких станица у граду и Крчагову су тргови који регулишу саобраћајне везе са осталим деловима града; под мирним трговима подразумева просторе у зеленилу пре него изграђене ограничене површине; репрезнтативни је Трг партизана намењен јавним манифестацијама и окружен друштвеним установама.

[81] *Ibid*., 100.
[82] Захвалност за изношење овог и других драгоцених докумената дугујемо архивару Душану Жугићу запосленом у Историјском архиву Ужица.

-На месту Житне пијаце, односно Трга ослобођења, то јест Трга партизана, каснијом разрадом, у духу педесетх година, потврђена је идеја моно-функционалног, манифестационог трга намењеног зборовању. Иза трга у блоку где је данас Спомен дом, била је предвиђена монументална зграда "Обласног одбора у Титовом Ужицу" смештена у парку који је заузимао остатак блока. За зграду Обласног одбора су рађена два пројекта. Први је потписао архитект Милорад Мацура 12.04.1949. године, његово идејно решење је одбијено актом ревизионе комисије од 05.05.1949. године. Други пројекат потписао је архитект Д.Поповић. Тај пројекат је ишао у даљу разраду, сачувани су главни пројекти датирани на 15.10.1949. године. Оба решења су израђена у Пројектантском зуаводу НР Србије. Први пројекат је садржао и ситуационо решење Трга па се то може сматрати и првим прилогом који разрађује поставке трга задате генералним планом. Поставка и функција Трга истоветни су идејном плану за регулацију Ужица који је израдио Миладин Прљевић, такође је и зграда обласног одбора испратила урбанистички волумен и планиметрију из тог плана.

ПРИЛОГ[6] (АММ-1) Идејни пројекат зграде Обласног одбора, 1949.г.

-Трг Светог Саве, односно Трг Слободана Пенезића Крцуна, то јест, с почетка Трг Светог Ђорђа, био је намењен културно-просветним садржајима и наменама укључујући и зграду позоришта. Она о томе пише: "У њему су све школе осим основних и све културне установе, позориште, галерија, музеј, библиотека. Пројектован у парку има све услове за рад у тишини." О томе нам сведочи и каснији идејни пројекат Ружице Илић из 1952-3. године за позориште у Ужицу.
-Изнета је и занимљива чињеница да је планом био предвиђен аеродром спортско-војног карактера у Севојну.
-У плану су за тржнице, односно пијаце, биле предвиђене две локације на крајевима потеза главне улице чиме би се снабдевање спроводило без увлачења возила и кола у центар.
-Градско подручије је било зонирано на следеће површине: 1) Становање, 2) Управно-административни центар 3) Културно просветни, 4) Трговачко-привредни-градски сервис, 5) Индустрија, 6) Одмор, разонода, спорт, 7) Војска, 8) Аеродром.
-Предвиђено је пет мостова за регулацију транзитног саобраћаја, два крајња, источни и западни, су на растојању од 2.250 метара, остала три су у служби градског саобраћаја на растојању од по 400 метара.

-Планом су предвиђене све врсте система изграђивања: **а)** затворен, **б)** полуотворен **в)** изградња у низу, **г)** слободан систем, **д)** комбиновани систем. Овим системима омогућиле би се густине становања 300-350, 150-200, и испод 150 становника по хектару. Као резултат планске урбанизације гутина би се са 100 у будућности повећала на 194 становника по хектару, чиме би се број становника повећао за 2.2 пута а стамбена површина порасла би за 1.20 пута. Пројектант се ослања на државну и задружну изградњу као основ за извесност правилне реализације.

-Велику пажњу посветила је саобраћају и његовој диференцијацији на међуградски и градски, па потом разврстава градске улице на саобраћајне и стамбене. Пешачки саобраћај је посебно планиран одвојено од колског кроз зелене површине.

Главни транзитни ванградски колски правци су 1) Београд-Ваљево-Ужице и Чачак-Пожега- Ужице; 2) Црна Гора-Пљевља-Кокин Брод-Златибор-Ужице и Сарајево-Вардиште-Ужице као и Бајна Башта-Ужице. 3) аутострада Београд-Ужице-Сарајево-Приморје.

-Посебно место заузима железнички саобраћај. Сазнајемо да је она имала податак из одлуке из 1948. године према којој кроз Ужице пролази само пруга нормалног колосека док се узани колосек укида.

-У цртежима пројектант је повукла: границе заштитне зоне, атара, регулационог плана, зеленог појаса, грађевинског реона и ужег грађевинског реона.

-У извештају се описују радови на регулацији Глуваћког, Уремовачког и Коштичког потока као и регулисање тока реке Ђетиње, односно, исправљање окуке у центру града како би се добила велика површина у комплексу центра града.

-О инфраструктури само напомене уз констатацију да решење канализације у Ужицу није велики проблем: она ће бити сабрана и пуштена у реку испод индустријске зоне уз претходно сагоревање отпада.

1.2.5.1 Критички коментари генералног плана Титовог Ужица

Први циљ Ружице Илић је да контекст будућег развоја буде у односу према себи, региону и наглашава, као посебно важан, однос према главном граду. Планови за привредни развој Ужица били су повлашћени од стране државног руководства, инсистирало се на изразитој експанзији индустријског развоја. Привредни развој Ужица у смеру профитне индустрије посебно је обележило отварање Ваљаонице бакра у Севојну (1953-54). Прилив становништва нарочито је тиме обезбеђен. Експанзија привреде омогућила је реализацију значајних потеза и објеката у граду.

У уској котлини данашњег центра сукобљавали су се потези регулационог плана из 1891. са потезима плана радикалне урбанизације. Скупа и радикална планирана реконструкција проистекла је, из исто тако, радикално планиране индустријализације и привредног развоја. Регулациони план из 1891. није разматрао Ужице као индустријски центар и значајно саобраћајно чвориште савремених пруга и путева. На основу њега релативно успешно је постављена урбана структура ондашње окружне вароши, данашњег центра града Ужица. То је био регулациони план трговачке вароши израђен према принципима ондашње кампање уређења села, вароши и варошица. У целини, поменути план из 1891. није разматрао естетске компоненте али су ранији јавни простори уобличени регулационим потезима што је допринело извесној уредности, хијерархији и читљивости урбане структуре.

Међуратни урбанизам (1918-1941) није постојао: није познати ниједан значајан план који би преиспитао, унапредио и проширио план с краја 19. века. Ретки индустријски погони периода између ратова позиционирани су у граду без разматрања последица на саобраћај, хигијенске и друге стандарде које захтева савремени урбанизам.

Након Другог светског рата урбану структуру Ужица карактеришу наслеђени ненормални облици блокова, разнородне функције "затрпане" у граду, распоређене без осмишљеног саобраћајног приступа и нефункционално повезане међусобно.

Генерални план за реконструкцију и уређење постојећег ткива и проширење, реорганизацију, сређивање функција и живота у општем смислу понуђен је као визија и концепција. Његово оделотворење је требало да буде дуг и мукотрпан процес усклађивања етапа у изградњи, преиспитивања стратегија у односу на финансије, демографију, привредне тенденције. Генерални план обухватао је реконструкцију раније урбано регулисаног подручија, старог града, и Крчагово као ново подручије за развој специфичних функција саобраћаја, рада, индустрије и проширење становања и пратећих функција.

Оно што је касније занемарено или и злоупотребљено, а било је основ плана, јесте естетска парадигма која је водила Ружицу Илић према одлукама. Ружица Илић је желела да обухвати пројекат града јединственом композиционом идејом:

"А композиција града, то је оно што треба испословати и што је поезија урбанизма..... Град је дат само као ненаметљив, и ако је то могуће, драгоцен мотив и варијација у једној распеваној и озбиљној теми. У смислу тога, наглашени су само центар града,

висином изграђивања, и линеарни ток трасе главне улице подцртан значајним волуменима зграда и блокова. Све остало тоне у зелене површине и само се кроз њих назире, док се не слије са простором....."Град је заиста проблем социјални, економски, уметнички и филозофски"[83]

На основама цитираног текста треба разумети скицу генералног плана Титовог Ужица на којој се јасно виде интервенције у центру града на потезу главне улице, Крчагову и истакнутим котама. Пројекат је производ уметничког и естетског надахнућа а техника урбанизма решава комунална, функционална и инфраструктурна питања.

Најзначајнији потез реконструкције је решење главне улице која је транспонована у линеарни друштвени центар обогаћен пјацетама, трговима, зеленилом, садржајима разоноде, пословања, културе...На средини потеза друштвеног центра (улица Маршала Тита, данас Димитрија Туцовића) позициониран је главни градски трг, *Трг партизана* на месту негдашње Житне пијаце. Културно-просветни центар, Трг Светог Ђорђа (Трг Слободана Пенезића-Крцуна, Трг Светог Саве) са околним објектима, планом је обухваћен у саобраћајно изоловану и историјски заштићену целину. Аутор плана је истакла да је њена намера да структуру и ведуту Титовог Ужица обележи снажна и јасна силуета центра који је линеарно специфично развијен због морфологије терена градског подручија. Трасу главне саобраћајне и урбане трансверзале, старе више векова, Ружица Илић је бескомпромисно исправила у регулационом плану: "улица је добила своју перспективу и особеност, а град самим тим изразито обележен".[84]Њеној естетској визији доприноси очигледна склоност ка урбаном животу и "доколичарењу": "Објекти разоноде посејани су дуж обале (биоскоп, хотел, луксузни кафеи и посластичарнице, млекаре) и у зеленим површинама Доварја, Карауле и Забучја, који су, непосредна излетишта Ужица."[85] У протеклих седам деценија урбанисти су следили естетски концепт центра али уз многа пренаглашавања у силуети потеза. У целини, естетска вредност ужичке ведуте, која још увек плени пажњу посматрача, изгубила је услед лоше комуналне опремљености и неконтролисане изградње индивидуалних инвеститора. Делови града утонули у зеленило, како је замишљено у генералном плану, данас су непланске агломерације индивидуалних стамбених зграда неадекватне типологије и без плански осмишљеног

[83] Ilić, R. (1950). "Titovo Užice", *Архитектура* бр 3/4, 32.
[84] Илић, "Титово Ужице", *Градови и насеља у Србији*, 123.
[85]*Ibid*.,124.

распореда, без вертикалне регулације, без планског зеленила и уређених јавних површина.

Ружица Илић предвидела је густине становања, како би се индивидуална и друштвена изградња контролисали, на следећи начин:

а) густо насеље 350 становника по хектару.

б) средња густина 200 становника по хектару.

ц) ретко насеље испод 130 становника по хектару.

За реализацију пројекта града предвиђен је период од тридесет година. Процена броја становника за 1975. годину је око 28.500, од којих је 22.000 стационирано у старом граду. Нови град, Крчагово је предвиђен за око 6.000 становника. Његов значај је у амортизацији прилива становништва и релаксацији постојећег, старог града. Крчагово је, делом индустријска зона, потом зона специјалних намена и велики саобраћајни чвор, посебно железнички. Становање у Крчагову предвиђено је колективно у слободном систему. Такво Ужице, са 28.500 становника, било би у значајној мери урбано и економски одрживо са перспективом даљег планског проширења. Број становника 1975. године, према податку који смо навели у тачки 9. Био је 35.000. Односно, премашен за читавих 6.500 у односу на планирани, што је значајно одступање, у процентима за 23%.

Нови град у Крчагову никада није у потпуности сједињен са старим делом, како је то планирано у Ружичиној концепцији. Крчагово је оправдало своју намену али је остало као сервисни додатак старом граду. Просторни ресурс подручија Крчагова је добрим делом исцрпљени, остаје још увек могућност урбаног уређења. У Крчагову је, мимо поставки плана, интензивно развијана индустрија фабрике “Први партизан”, затим погони “Грађевинског предузећа Златибор”, те су и онако оскудни просторни ресурси искоришћени за смештај индустријских капацитета уместо за стамбене и друге градске функције.

Портед тога, Ружица Илић је започела планове урбанизације Турице[86], западног предграђа у долини Ђетиње. Локацију је сагледала према стамбеним потребама радника запослених у објектима оближње индустрије. Предвидела је четири варијанте диспозиције стамбеног насеље у малој, кружној долини. Насеље је осмишљено као мала комуна са неколико услужних и рекреативних функција: трговина, дечија

[86] Илић, Р. ”Насеље Турица” у *Градови и насеља у Србији*, Научна књига, Београд, 239.

заштита, рекреација, саобраћајно повезивање. Пројектовано је шест зграда спратности приземље и два спрата, у смакнутом поретку. У тридесетшест станова смешта се 144 становника. Композиција је испратила основну естетску поставку ауторке, о томе је написала: "Иако ван регулационог плана, насеље у Турици, поред своје функције коју има да изврши, биће варијација у пејзажу". Ова додатна активност на разради регулационог плана Титовог Ужица проистекла је из промене намене подручија које је требало да буде пољопривредног карактера.

На жалост, подручије Турице, иако значајних просторних ресурса и погодности за породично индивидуално становање, није касније потпуно комунално опремљено нити регулационо уређено. Изостало је планирање: 1) типологија стамбених зграда, 2) висинске регулације, 3) величине парцела, 4) планирање линијског зеленила, 5) саобраћајне инфраструктуре, нарочито мрежа и хијерархија магистралних и стамбених улица, урбана опрема.

(Титово) Ужице добило је много пројектом Ружице Илић. Планом су решени ранији конфликти саобраћаја, успостављено је зонирање на основне целине, као што су: администрација, култура, образовање, индустрија, рекреација, саобраћајна чворишта. План је имао значајан естетски потенцијал, реализовани су значајни просторни мотиви, архитектонско-урбанистичке целине и појединачне зграде високих естетских, функционалних и инжењерских домета.

Међу најзначајније реализоване архитектонско-урбанистичке целине убраја се реконструкција Житне пијаце на чијем месту је саграђен Трг партизана.

1.2.5.2 Не спровођење кључних директива генералног плана

Изостанак реализације саобраћајних прстенова

Према планским скицама колски моторни саобраћај у Титовом Ужицу требало је да се састоји од спољашњег полупрстена и два унутрашња прстена.

СПОЉАШЊИ ПОЛУ-ПРСТЕН

постојеће

Најзначајнији магистрални правци прилазили су граду са северо-источне стране из правца Пожега-Чачак и југоисточне стране из правца Косјерић-Ваљево-Београд. Из градског подручија излазила су два правца: 1) према Црној Гори (приморију) преко Златибора и 2) према Босни и Сарајеву. Саобраћај према Црној Гори тангирао је

градску зону и додиривао се са градом само на једном месту. Транзит за Босну пролазио је кроз град и то трасом главне улице.

пројектовано

Како је предвиђено, спољашњи саобраћајни полу-прстен састојао се од три главне раскрснице пласиране на улазима, односно излазима из града. То су: северо-исток, северо-запад, југо-запад.

Чвор северо-исток решен је петљом у два нивоа. Прихватао би доминантни транзит из правца Пожеге и Чачка и разврставао га према Црној Гори или у насеље Крчагово и индустријску зону. Одатле је попречно, пратећи облик терена, предвиђена транзитна собраћајница у правцу петље југо-исток. Тако оба улазна правца у град била повезана са индустријском зоном и градским сервисом. Лонгитудинални правац преко брда Доварија имао је, према плану, секундарни и унутар-градски карактер. Планиран је као широки булевар са дрворедима.

Чвор југо-исток из правца Београд-Косјерић-Ваљево рачвао би се, ка:

1) Крчагову и чвору северо-исток претходно споменутим градским магистралним краком;

2) центру и уливао би се у трасу улице Николе Пашића, односно, у унутрашњи прстен I "Стари град". На северном крају Николе Пашића саобраћај се рачва у два правца:

А) на саобраћајницу дуж леве обале реке Ђетиње у правцу исток којом се улазило у индустријску зону Крчагова;

Б) на саобраћајницу правац запад, током десне обале реке, која је мостом повезана са западним саобраћајним тргом.

Чвор северо-запад предвиђен је на магистралном праћу Титово Ужице-Златибор у зони високо изнад градске плаже преко пута топографског седла изнад кога је средњевековна тврђава. Мостом на најужем делу кањона повезале би се обале. На другој обали рачвао би се саобраћај на два правца:

1) према градском центру улицом Градском;

2) према Бајиној Башти и Сарајеву.

УНУТРАШЊИ ПРСТЕНОВИ

Планирана су два унутрашња прстена:

1) унутрашњи прстен у трасама улица у Старом граду, назваћемо га “Унутрашњи прстен I”;

2) унутрашњи прстен Ужице-Крчагово, назваћемо га “Унутрашњи прстен II”.

Унутрашњи прстен I

Унутрашњи прстен “I”требало је да растерети потез главне улице и центра. Поред тога обезбедио би лак приступ улазним и излазним петљама. Састојао би се из два четвороугаона тока. То су “Северни ток” и “Јужни ток”. Систем саобраћајне циркулације би се састојао из три подужне и три попречне саобраћајнице, укупно шест улица од којих три постојеће и три нове. Постојеће би добиле нову регулацију и профил. Главна улица припадала је и једном и другом току. На њеним крајевима и у средини формиране су три градске раскрснице, сквера, крећући се из правца исток-запад то су: Народни музеј, Трг партизана, Курлагино раскршће.

Северни ток пројектован је на самој ивици града, паралелно са железничком пругом и магистралом ка Црној Гори. Повезивао је транзитни саобраћај на десној страни реке Ђетиње. Према плановима десна обала реке је требало да буде значајно саобраћајно оптерећена у будућности, нарочито услед планиране изградње железничке и аутобуске станице. Један крај тока почињао би од источног саобраћајног чвора који припада унутрашњем прстену “I”, односно, од раскрснице на којој се из улице Николе Пашића (Хероја Дејовића) одвајао крак ка зони Крчагово. Траса је требало даље да се креће северном ивицом ка западу до трансверзалне везе север-југ. Та веза реализовала би се у осовини моста код фабрике Цвета Дабић и завршавала би се на скверу Курлагино расршће. Из те тачке, даље би се могло усмеравати ка центру-улицом Маршала Тита, или ка излазу из града према Босни.

Јужни ток је требало да обезбеди потпуно издвајање транзитног градског саобраћаја из блокова у центру. Поред тога, таквим саобраћајним решењем, формирала би се мирна широка зона града између улица Маршала Тита и северне градске магистрале, затим, на западу до сквера Курлагино раскршће и истоку до сквера код Музеја. Зона би имала спортско-рекреативну, пословно – услужну и стамбену намену, њеном средином меандрирала би рекаЂетиња.

Унутрашњи прстен II

Предвиђано је да се добро саобраћајно повежу радно-стамбена и сервисна зона Крчагово и стари град. Најоптерећенији ток је од раскрснице код старе железничке станице, трасом уз обалу реке ка истоку до укрштања у зони чвор северо-исток. Даље се ток развијао до врха брда Доварије и одатле стрмо спуштао ка западу до раскршћа код Музеја или ка истоку до улаза у град из правца Пожега.

1.2.5.3 Закључак-изведено стање

Током реализације саобраћајног система града, врло мало је испоштовано решење које је предлагач и пројектант генералног плана понудио. Осим једног скупог, али технички не превише захтевног решења, мисли се на реализацију новог моста (вијадукт) у оквиру петље Чвор северо-запад, (веза златиборског пута и Турице, односно правца Босна) није било компликованијих захтева. У великој мери користио се облик терена и постојећа матрица. Одређени потези су реализовани или започети, али је присутан изузетан немар у погледу пројектовања нагиба улица, односно изостанка усека, насипа, тунела, затим, потпуно су изостављени зелени појас и тротоари за пешаке на деловима нових и старих саобраћајница које су реализаоване према генералном плану. Да је било добре воље и стратегијског разумевања значаја плана, уз тадашњу политику изградње, као и услед неизграђености делова града, могло је, у наступајућој деценији (1950-60), да се обезбеди потпуно спровођење концепта архитекта Ружице Илић.

Касније су реализовани промењени положаји траса главног аутомобилског магистралног правца и железничке пруге у односу на реку. Реализована је аутомобилска саобраћајница на левој, а планирана на десној обали. Према ГУП-у, траса железничке пруге у зони котлине Крчагово значајно улази у котлину. Планом је предвиђено да између пруге и реке буде индустријска зона и градски сервис. Реализована траса електрификоване пруге нормалног колосека Београд – Бар обликом прати реализовану трасу пута, далеко мање улази у зону Крчагова а ближе је реци. Затим, током реализација у Крчагову није доследно спроведен концепт локалног пословно-саобраћајног и индустријског центра који је замишљен у гнезду котлине као широки проспект у осовини железничке станице. Концепт Ружице Илић сведен је на реализацију мале зграде железничке теретне станице, станични трг није реализован, док је проспект сведен на саобраћајницу без атрактивних садржаја.

ПРИЛОГ[7] (С-1) Анализа унутрашњег и спољашњег саобраћаја.

ПРИЛОГ[8] (У-6) Железничка станица Крчагово, Р. Илић 1947-49.

Данашње Ужице има само један активан саобраћајни чвор који тангира центар на северо-истоку и који је у самом центру града.

Планови за унутрашње прстенове су у потпуности деконструисани, боље рећи ампутирани. Нису реализовани каснији предлози арх. Станка Мандића из 1961. који би их заступали. Циљ је био издвајање пролазног, магистралног и транзитног саобраћаја из трасе главне улице и формирање саобраћајних прстенова како би се саобраћај одвијао јасније и брже. У том циљу поједине попречне улице у центру су слепо завршаване и имале су функцију сервисних и унутар-стамбених.

У погледу других упутстава генералног плана није било амбиција да се спорна питања реше уз уважавање планских хипотеза. Делује да су многи спорови решавани мимо идеализованих поставки што у неким важним одлукама није имало оправдња.

Уз већу пажњу генерални план је разрађиван само на делу улица Димитрија Туцовића (Маршала Тита) и данашње Николе Пашића (Хероја Дејовића). Многи параметри плана су измењени, нарочито спратност и густине.

1.2.5.4 Опис доступних графичких прилога Директивног регулационог плана из 1949.

Прегледом литературе и документације пронађена су два графичка прилога који приказују генерални план града Титовог Ужица. Доступне су тешко читљиве копије планова у публикацијама “Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951.” и “Архитектура” бр.23-24. Обзиром на формате публикација, планови су употребљени више као илустрације текстова него што се на основу њих могу анализирати решења која је Ружица Илић предлагала. Планови нису приказани уз јасно читљиве легенде што их, поред неподесне размере, чини готово неупотребљивим за детаљну анлизу.

ПРИЛОГ [9] (У-7) Регулациони план Титовог Ужица, (1947-49) Р. Илић.

У документацији ИАУ за сада није пронађен примерак генералног плана из 1949. године. Током истраживања грађе пронађен је писани захтев- “Записник о примопредаји документације између НОГО Титовог Ужица” и “Биро за архитектуру и урбанизам УРБС” из Београда. Обзиром да је обимна документација у поседу Архива

несређена, постоји основано очекивање да ће се пронаћи још занимљивих докумената из тога времена. Записник је практично и резиме десетогодишњег ангажмана Ружице Илић на изради планске документације Титовог Ужица. Обзиром на значај документа приложена је његова копија. Записник је датиран на 19.04.1962. године. Обзиром да након 1957. године Илићева није више била пословно ангажована у Титовом Ужицу, неизвесно је да ли се на овај захтев уопште одговорило.

ПРИЛОГ[10] (Д-1) Записник о примопредаји документације између НОГОТУ и Урбс, 1962.г.

На срећу, остали су оригинални планови из (1954-1955) које је Ружица Илић, знатно касније, највероватније око 1999. године поклонила Ужицу, мада и они тешко начети зубом времена. На основу тих планова, који су у великој мери истоветни са плановима из периода (1945-49), и уз помоћ раније анализираних текстова Ружице Илић као и на основу пронађена два извештаја под насловима "Извештај уз пројекат за центар града у Т.Ужицу" датиран 19.07.1955. и "Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица",[87] могућа је аналитичка реконструкција основних потеза и интервенција у ткиву града. Највећа, ако не и једина измена у плана из 1954. у односу на усвојени нацрт из 1949. односи се на Трг партизана. То је и био циљ расписивања конкурса из 1953. године: решење главног градског трга и околних блокова.

1.2.5.5 Свакодневни положај генералног плана

Током периода израде генералног плана, градитељске активности на терену биле су изузетне. Планови за урбанизацију били су и већи од тога. Послови везани за урбанизам и грађење спроводили су се преко локалних тела, пре свега, Народног одобора градске општине Титово Ужице. У Ужицу, у том периоду, активно су деловали архитекта Ружица Илић, као планер, и Миладин Прљевић, као пројектант. Деловао је и читав низ других архитеката и инжењера, али су њих двоје имали водећу улогу. Међусобно нису делили исте погледе ни у односу на урбанизам, о чему смо реферисали, али ни у погледу архитектуре. У целини, одлуке и дозволе о градњи требало је доносити брзо али исправно, односно, тако да не ремете инпуте регулационог плана. Честа неслагања између урбанисте, пројектанта, инвеститора и НОГО су одсликавали суштинско стање кој је одступао од идеализма генералног плана.

[87] ИАУ, СО Ужице (1944-...) несређено.

Међу најважнијим догађајима је одлука НОГО о приступању изградњи Средње техничке шумарске школе. Та изградња је двоструко интересантна: 1) прва јавна друштвена зграда пројектована у духу развијеног модернизма изграђена у центру Титовог Ужица је Средња техничко-шумарска школа, 2) у послове на пројектовању у Титовом Ужицу укључује се Пројектни завод Србије, односно и арх.Миладин Прљевић.

Обзиром на друштвени значај школског комплекса и локацију на којој је изграђен, на северо-источној страни Трга непосредно иза Храма Светог Ђорђа на истоименом тргу, као и на конструктивно-архитектонски концепт форме и организације, сматрамо да је овај објекат означио почетак послератне реконструкције Титовог Ужица у зрелом модернистичком духу. Одлука је донесена 09.06.1947., две године пре излагања на увид јавности генералног плана. Пројктант је био "Пројектни завод Србије" из Београда којим је руководио архитект Миладин Прљевић. [21]

Одлука о јавном увиду у Генерални план Титовог Ужица донесена је 22.06.1949.године на 16. Редовној седници НОГО. Пре тога, необрађени, али дефинитивни план Илићева је излагала 01.10.1947.пред ГНО Ужица. План је био прихваћен. У плану Ружица Илић јесте предвидела Трг Светог Ђорђа као образовно-просветни и културни центар. Планирала је да се у том комплексу изгради зграда Народног позоришта. У којој мери се изградња велике школске зграде уклапала у њен план реконструкције Трга Светог Ђорђа говоре и сви каснији односи између ње и Миладина Прљевића. [22] У вези тока израде генералног плана Ружица Илић је поднела детаљан извештај 1956-7. године на основу кога знамо да се осећала изиграном, превареном, и да је високо оцењени план града током времена постао документ на основу кога су се преламале сујете и интереси, а да је врло мало учињено у правцу схватања свих бенефита његове правилне реализације и осмишљене имплементације. [23] Можемо тврдити да је план имао велики значаја али није био употпуњен многим конкретним геодетским и имовинско-правним и другим подлогама услед неажурианих геодетских снимања. То је била врло важна фаза у планирању Титовог Ужица. Предлагач је имала врло компликован положај и задатак. Радила је сложене пројекте радикалне трансформације града, што је био креативан и футурисички утемељен задатак. Истовремено, план није могао бити довршен: несумњиво су недостајале пројекти и утврђене трасе нових и реконструкција старих саобраћајница, пројекат за уређење приобалног појаса, дефинитивне трасе нове пруге

нормалног колосека и магистралних републичких путева, затим и анализе појединих локација и њихов рефлекс према плану. Поред тога, руководиоца и пројектанта плана, Ружицу Илић, без сумње су исцрпљивали непрестани састанци као и закулисна стручна и политичка пребројавања као и други послови за које је била задужена у Институту. Сасвим је јасно да је предложени план био само скица, додуше врло студиозна и промишљена, и да је изостала демократска и јавна, конструктивна дебата о њему. План је, упркос свему, био експресија једне визије, врло утемељена али и не схваћена. Зато треба правилно схватити, што је ретко коме пошло за руком, наслов тачке дневног реда: "Преглед упутстава и регулационог плана нашег града". Ради се о упутствима, не о дефинитивним одлукама. У периоду непосредно након Другог светског рата није могла да се организује локална урбанистичка служба која би интензивно радила на прикупљању података и која би радила на терену непосредно као логистичка подршка.

Миладин Прљевић је био лепо прихваћен од стране инвеститора Ваљаонице бакра из Севојна и наставио је са својом пројектантском активношћу уз релативну благонаклоност НО. [24] Током година (1952-54) интензивно су рађени пројекти за изградњу ужичкког центра. Сви пројекти које је са "Пројектним заводом Србије" радио архитект Миладин Прљевић инвестирала је Ваљаоница бакра из Севојна. Пројекти Миладина Прљевића су рационални, стамбене основе одлично решене, архитектура коректна, спратност према утврђеној из плана. У сваком случају био је добар, квалитетан и рационалан пројектант. Чињеница, дуга пракса је код њега произвела рутину која може бити квалитет али и кочница. Та рутина узроковала је скоро типску архитектуру коју примећујемо на изразито дугачким потезима блокова "Б" и "Ц" на главној улици. Блокови су отпочињали непосредно близу Трга, одмах до блока "А", а завршавали су се на другој трећини источног потеза главне улице.

ПРИЛОГ [11] (АМПр-1) Техничка документација за Блок "Б", на Улици М.Тита 1952.г.

ПРИЛОГ [12] (АМПр-2) Техничка документација за Блок "Б" на Тргу ослобођења, 1952.г.

ПРИЛОГ [13] (АМПр-3) Техничка документација за Блок "Ц" на Улици М.Тита, 1952.г.

Од посебног заначаја су урбанистички услови – текстуални и графички прилози за пројекте блока "Б" и "Ц", то су концептуалне визије Ружице Илић у вези пројекта Трга. Графички прилог уз услове обухвата и будући Трг партизана. У односу на концепт форме и диспозицију главног градског објекта на тргу приметна је промена у

односу на план из 1947-1949. године. Зграда није више била експонирана као самостални и од контекста независтан, у димензијама монументалан, једноволумен са анексом према тргу. У новом размишљању и даље је био задржан њен централни и фронтално осно-симетричан положај, али је форма разуђена, облик основе је "П", формиран је известан урбани контекст. У условима које је пројектант добио, у издвојеном пасусу под насловом Централни трг, описане су, веома детаљно, очекиване просторне вредности трга. [25] Даљи описи се односе на намену. То су претежно у приземљима локали, луксузна посластичарница, кафана, биоскоп и јавно купатило са 30-40 тушева. О архитектонском уобличавању само кратко и јасно упутство: "Пожељно је да архитектура буде једноставна и глатка и да делује само својим масама, димензијама и пропорцијама." На основу графичког прилога тврдимо да у датом тренутку није предвиђен градски проспект у осовни север-југ, али је назначено место монумента на платоу Трга. О значају ових описа уверићемо се у приказу пројекта центра града Ружице Илић израђеног 1954.године. Однос између Миладина Прљевића и Ружице Илић био је обележен конструктивним и мање конструктивним тензијама што је и правило у сарадњи између урбаниста и пројектанта. Како се да закључити из архиве архитекта Прљевића, он је уважавао Ружицине концепте али је имао и примедби, поред тога постојела су и отворена његова одбијања да прихвати нека њена упутства: скоро је непријатан када карактерише, тешко разумљиву, идеју "спратови да буду од самосталних делова, дужине око 30 метара, са размацима од око 10 метара, изграђеним у виду тераса", као непростудирану, "неумесна и постављена без дубље анализе" и оглашава поставке ГУП-а парцијалним.

0ПРИЛОГ [14] (У-8) Решење центра града и Трга 1952. године, пројектант арх.Р.Илић, scan.

ПРИЛОГ [15] (У-9) Решење центра града и Трга 1952. године, пројектант арх.Р.Илић, acad обрада.

Однос између Илићеве и Прљевића се, у стручном погледу, посебно заоштрио током 1952. године. То је била последица одбијања предлога регулационог плана Миладина Прљевићаи чиме су осујећене његове амбиције да послове на реконструкцији Ужица он преузме. Крајем месеца априла (25.04.1952), три године након јавног увида у генерални план, сачињене су примедбе на исти. У архивским документима пронађена су два примерка, један у заоставштини М.Прљевића а други међу документима Р.Илић.

Мишљење о генералном плану је дало радно тело образовано на иницијативу ГНО Титово Ужице. Уз извештај су додати прилози-сепарати: извештај друмског саобраћаја, извештај о решењу железничког саобраћаја, хидротехнички извештај. Папире су потписали читава група инжењера, али, изузимајући следеће: инж. Илија Мићић, инж. Добривоје Стевановић, инж. Велисав Драгонић, инж. Мил. Пећинар, остали су потписи власторучни, једино је са сигурношћу идентификован препознатљив потпис архитекта Миломира М.Прљевића.

Радна група, обарала је основне поставке и хипотезе Генералног плана Ружице Илић. Негативне критике односе се на:

1. Концепт решења спољашњег саобраћаја: као неоправдано скупу и компликовану интервенцију радни тим одбацује решење везе Златиборског пута и правца према Бајној Башти која би се реализовала изградњом вијадукта за прелазак преко Ђетиње у подножју средњевековне тврђаве. Посебно се критикује не уважавање топографије терена.
2. Концепт решења унутрашњег саобраћаја критикује се као скуп и дуготрајан процес који захтева сложену реконструкцију и доградњу саобраћајне мреже у граду. Примедбе су се односиле како на његову концепцију, тако и у погледу нагиба улица
3. Концепт града утонулог у зеленило сматра се непростудираним моделом који захтева велике слободне површине у центру и типологију зграда у слободном систему чиме се постижу недовољне густине; став се правда идејом да је довољно зеленила присутно у непосредној околини;
4. Концепт развијања стамбених колонија у Крчагову се сматра скупим пројектом који захтева изградњу пратећих стамбених функција трговине, школства, здравствене заштите, пошта и слично. Не оправдава се положај спортског центра у њему.
5. Концепт уређења регулације речног корита у центру града на Мегдану и у Ади који би проузроковао формирање терена на којем би фундирање било сложено и скупо. Критикован је размештај јавних објеката и тд...

Радни тим оцењује поставке плана као скицу на којој би требало радити.

На основу предоченог извештаја потпуно је јасно да су концепти Ружице Илић, засновани на низу показатеља о интензивном расту и развоју Ужица, потпуно одударали од слике о граду коју су ужичани могли да разумеју. Бесмислено је тврдити да је инвестиција у тунел или вијадукт којим би се решио саобраћај у граду скупа и неисплатива, посебно узимајући у обзир конфигурацију терена који се морао радикално трансформисати и прилагодити условима колске комуникације. Тунелске

конструкције већ су увелико постале паралелне подземне структуре у многим градовима, слично и са мостовима. И остале тврдње, време је показало, биле су више резултат игнорисања технике свога доба него реално оправдање; насути терен у једном малом делу града није могло бити лошије решење од насипања целе површине на којој је изграђен Нови Београд.

Ружица Илић је у извештају о њеном раду на регулационом плану [18] реаговала на ове примедбе сматрајући их закаснелим а делом и лоше утемељеним, односно, да план није детаљно проучен, те да је овим примедбама учињена штета јер је поколебана вера у план. За дисертацију је најважнија информација да је дошло до "одустајања од расписивања конкурса за центар града, које је једанпут већ актом НО било предвиђено". Ружица Илић наводи низ примера који потврђују самовољу појединих инвеститора и њихових пројектаната у погледу планом утврђених регулационих линија и других услова градње. Посебно истиче пројекте "Блок Б" и "Блок Ц" које је пројектовао Миладин Прљевић као изразе самовоље и заобилажење директива регулационог плана.

На основу истражене документације исправно је тврдити да је Миладин Прљевић 1945. године ангажован од стране града да као пројектант учествује у реализацији изградње предвиђене генералним планом као и да изради свој предлог регулације града.

Током године израде пројеката за блокове "Б" и "Ц" у главној градској улици (1952), донета је одлука о формирању савезног одбора (јул 1952) чији је задатак био да руководи акцијом обележавања значајних места из Народне револуције и Народно-ослободилачког рата (1941-1945). У рководству Одбора био је и ужичанин Слободан Пенезић-Крцун. Реализација Титовог Ужица као спомен – града био је међу приоритетним задацима. Од тог тренутка архитект Братислав Стојановић, као повереник споменутог Одбора, има веома значајну улогу у пословима везаним за пројектовање зграда на Тргу и у центру Титовог Ужица.

1.3 КОНКУРСНИ ПРОЈЕКТИ ЗА РЕШЕЊЕ УЖЕГ ГРАДСКОГ ЦЕНТРА ТИТОВОГ УЖИЦА ИЗ 1953. ГОДИНЕ

1.3.1 Расписивање конкурса за реконструкцију ужег центра Титовог Ужица

Усвајањем нацрта и упутстава генералног или, како су га још звали и Регулационог плана Титовог Ужица 1949. године створени су потребни стручни предуслови за расписивање конкурса за главни Трг. У плану су јасно назначени просторни и функционални потези реконструкције централних блокова града, али и потези ширег, лонгитудиналног и трансверзалног просторног развоја насеља. Сасвим је јасно обележен Трг као и објекти на њему. Истакнут је положај железничке станице и саобраћајне трансверзале, градског проспекта, управне на положај Трга (потез север-југ).

Како је документовано у Хабилитационом раду Станка Мандића, до иницијативе за расписивање конкурса за "*планско приступање и изградњи и реконструкцији ужег центра Титовог Ужица са градским Тргом као средишњим мотивом, зачео је Градски одбор расписом ужег конкурса између шест позваних архитеката из Београда 1953. године*. На конкурсу су учествовали следећи позвани архитекти: Драгиша Брашован, Ружица Илић, Милорад Пантовић, Иво Куртовић, Богдан Игњатовић и Станко Мандић. Конкурсни задатак састојао се у томе да се према датом програму постави генерална диспозиција реконструкције са идејним решењима свих јавних и стамбених зграда обухваћених диспозицијом."[88]

Информације које износи архитект Станко Мандић врло су штуре. Током претраге архивске грађе, рукописа, извештаја, разних бележака, депеша, потом и периодике (Архитектура урбанизам) разлози и начин расписивања конкурса, као и имена кључних актера процеса, детаљно су утврђени. Ако узмемо у обзир околности везане за ондашњи статус Титовог Ужица у Републици и Федерацији, јасно је: расписивање конкурса за решење ужичког центра и трга имало је значајну политичку подлогу. Одлука о подизању споменика маршалу Југославије Јосипу Брозу у Титовом Ужицу и одлука да се централна прослава двадесетогодишњице револуције обави у Титовом Ужицу, створиле су услове за далеко амбициозније планове за архитектонску

[88] Мандић, "Градски Трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи", објвљено у Миливојевић, *Између искорака и помирења: архитектуа Станка Мандића*, Графичар, Ужице, 113-180.

и урбанистичку интервенцију у центру града у односу на планове које је имала градска самоуправа, односно НОГО и њихов изабрани архитект Миладин Прљевић. [26]

Морамо имати у виду да је Ружица Илић непрестано и у више наврата износила пред НОГО став о неопходности расписивања конкурса за архитектонско-урбанистичко решење центра града и главног трга. Њеним настојањима посебно је погодовао политички тренутак из јуна 1952. године када је донешена одлука о формирању одбора чији је задатак био да руководи акцијом обележавања значајних места из Народне револуције и Народноослободилачког рата (1941-1945). Исте године донета је одлука о подизању споменика маршалу Јосипу Брозу у Титовом Ужицу на Тргу. Организатор општег обележавања 20 година револуције била је Комунистичка партија Југославије а оперативно је акцију изнео Савез бораца Народноослободилачког рата. Састав руководства Одбора: председник је био Александар Ранковић, секретар Драги Миленковић, чланови: Ђуро Пуцар-Стари, Родољуб Чолаковић, Осман Карабеговић, Спасенија Бабовић, Омар Креачић, Слободан Пенезић, Велимир Стојнић, Воја Лековић и Милијан Неорчић. По првобитном програму за обележавање била су одређена следећа места: Титово Ужице, Столице, Крупањ, Нова Варош, Радојна, Фоча, Чајниче, Дрвар, Оштрељ-Потоци, Босански Петровац-Дринић, Бихаћ и Јајце, потом је списак проширен на уређење Сутјеске, Јасеновца и Виса, потом обележавање куће у селу Брајићима као и на концентрационе логоре у иностранству Матхаузен и Аушвиц. Као стални стручно саветодавни орган радила је комисија у саставу: Ђорђе Адрејевић Кун, Верена Хан, арх. Аљоша Жанко, арх. Братислав Стојановић, арх. Бранко Бон, касније и инж. Владимир Смирнов, арх. Жива Ђорђевић, руководилац комисије је Драги Миленковић.[89] Текст на који се позивамо објављен је након одржане прослове у поводу јубилеја па је аутор коментарисао, тада већ реализовани основни корпус Трга партизана. Он износи да је реализација Титовог Ужица као спомен – града био међу приоритетним задацима. Затим истиче изузетна залагања соспствене струке, урбаниста и архитеката: "То су најшири и врло сложени захвати којима смо пришли у оквиру уређивања и обележавања историјских места и догађаја из НОБ. Ту спадају Титово Ужице, Бихаћ, Јајце и Дрвар." Истиче урбанистичку и уметничку сложеност проблема: захтева се успостављање односа између урбанизма, архитектуре и скулптуре. Урбанизам мора да буде усклађен са меморијалним карактером простора. Затим, међу најважније циљеве истиче свакодневну употребљивост меморијалних комплекса: "Ова

[89] Stojanović, B. (1961). "Spomeničko obeležavanje značajnih događaja naše revolucije"*Arhitektura urbanizam br. 10/1961,* Beograd.

дела, пре свега, не смеју да буду мртва, него треба да живе са савременицима." Нарочито истиче ангажованост свих уметника и стваралаца који заједно треба да, кроз своје стваралачке доприносе, истакну обележија револуције.

Убрзо после формирања споменутог одбора, озбиљно је разматран ранији предлог арх. Ружице Илић о расписивању конкурса за "планско приступање изградњи и реконструкцији ужег центра Титовог Ужица са градским Тргом као средишњим мотивом", како писмено сведочи Станко Мандић.

Тачне и проверене информације о одлуци за расписивање конкурса, оцењивачкој комисији, учесницима, програму расписа, техничким извештајима такмичара и исходу жирирања произишле су након претраге следећих архивских извора:

1) Документација коју је потписала Ружица Илић: Технички извештај (07.08.1948.); Урбанистичко технички услови за блокове "Б" и "Ц" (1952); Извештај са пута у Београд (25.10.-06.11.1952.); Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица (1954-55.); Извештај уз пројекат за центар града Т.Ужица (19.08.1955.);

2) 2.1. Документација ИАУ, Збирка рукописа, Миладин Прљевић: "Распис конкурса" и "Технички извештаји такмичара".
   2.2. Документација МНТ из Београда, одељење за архитектуру ,заоставштина Миладина Прљевића, *Конкурс за израду идејног пројекта за уређење и изграђивање центра града титовог Ужица 1953*. sign.306, Београд.

У документу "Извештај са пута у Београд од 28.10.-06.11.1952." Ружица Илић пише да је у Министарству унутрашњеих послова организован састанак поводом доношења одлуке о расписивању конкурса и да га је организовао министар Слободан Пенезић-Крцун. Били су присутни: арх. Жива Ђорђевић-директор комисије за ревизију планова, арх.Братислав Стојановић, Мирко Поповић-организациони секретар ЦК, арх. Ружица Илић пројектант регулационог плана, инж. Душан Зарић, директор Ваљаонице бакра у Севојну, инж. Милорад Ђорђевић из Ваљаонице. На састанку је разматран нови план и програм у вези градње центра у Ужицу. То се односило, пре свега, на одлуку о подизању споменика Јосипу Брозу на централном Тргу. Раније иницијативе Ружице Илић о неопходности расписивања конкурса за решење центра и трга у Ужицу добиле су праву прилику и недвосмислену подршку политичког врха. Одлучено је, супротно

предлогу арх Ж. Ђорђевића, да се прихвати предлог арх Б.Стојановића и да конкурс буде позивни а не јавни и опште југословенски. Тада је разматран списак следећих архитеката који треба да буду позвани:

1.Братислав Стојановић, 2. Милорад Пантовић, 3.Ружица Илић, 4. Владета Максимовић, 5. Иво Куртовић, 6. Бранко Петричић па оловком исправљено у Врбанић, 7.Станко Мандић, 8. Милан Злоковић па оловком исправљено у Бранко Бон, 9. Брашован, док је десето име остављено празно. За жири су предложени: 1.Никола Добровић, 2.Рата Богојевић, 3.Миладин Прљевић, с тим што је наглашено да списак није и дефинитивно решење. Задатак да састави основне конкурсне услове и припреми потребне податке и подлоге добила је арх.Ружица Илић.

Од важности је, за тип конкурса, и чињеница, коју наводи др Љиљана Благојевић у њеној докторској дисертацији, да је било уобичајено, у то доба, распис конкурса организовати отворено, без шифри и анонимности аутора.[90] Циљ је био да се позову изабрани, афирмисани и талентовани архитекти и да се међу њима изабере рад онога који је најбоље одговорио задатку. Услед тога, по свој прилици, није оглашен конкурсни материјал и програм конкурса у јавним или стручним гласилима.

<u>На основу архиве Миладина Прљевића, члана оцењивачког суда, следећи подаци:</u>

Према сачуваној радној верзији расписа, конкурс је требало да почне 01.11.1952. и требало је да траје до 30.01.1953.

Према коначној верзији расписа конкурса су следећи подаци:

> *Конкурс је јаван, расписује се 15.Јануара 1953. и траје закључно до 31.маја 1953.године.*
>
> Чланови конкурсног оцењивачког суда били су:
>
> *1. архитект Никола Добровић, професор ВТШ*
>
> *2. архитект Милан Злоковић, професор ВТШ*
>
> *3. архитект Миладин Прљевић, професор ВТШ*
>
> *4 .архитект Ратомир Богојевић, професор ВТШ*
>
> *Заменик Бранислав Мирковић, асистент ВТШ*
>
> *5. Миладин Пећинар, професор ВТШ*
>
> *6. Слободан Пенезић*

[90] Благојевић, Љ.(2004). "Стратегија модернизма у планирању и пројектовању структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962.године", Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, докторска дисертација.

7. Витомир Чворовић, председник НОГО

8. Митра Мировић

9. Мирко Поповић

10. Војо Бојовић

11. Васко Вајевић

Известилац је архитект Ратомир Богојевић.

У вези датума отпочињања конкурсне утакмице, њеног завршетка предајом радова, и датума када је донешена одлука жирија о победницима, утврђени су следећи датуми: конкурс је почео да тече 23.01.1953.[91] након прихватања услова утакмице од стране свих учесника, а завршен је 01.09.1953., док је жири донео одлуку у другој половини децембра 1953.године".[92]

Резултати конкурса били су познати јавности сигурно 14. Јануара 1954. О томе и проблему изградње центра писано је у недељнику "Вести" бр. 346 од 14.01.1954. на страни 4.[93] У тексту "Извештаја о раду на регулационом плану Т.Ужица".

1.3.2 Описи и анализе конкурсног задатка и појединачних решења

1.3.2.1 Програм конкурса, извештаји жирија

На основу прегледаних и студираних архивских докумената, сачуваних графичких делова конкурсних елабората, хабилитационог рада Станка Мандића и других писаних извора, можемо да идентификујемо и утврдимо: 1) основну сврху и програм конкурсне утакмице, 2) резултате рада конкурсног жирија, 3) постојање два приступа за решење сложеног архитектонско-урбанистичког задатка.

1.3.2.1.1 Архивска документација

У Музеју науке и технике из Београда, у заоставштини архитекта Миладина Прљевића, под инвентарским бројевима 295, 296, 297, 298, 300, сачувана су документа у фасцикли под насловом "Конкурс за израду идејног пројекта за уређење и изграђивање центра града Титовог Ужица -1953. Фотографије радова архитеката."У фонду Рукописи –Миладин Прљевић у ИАУ пронађени су "Распис конкурса" и "Технички извештаји такмичара".

[91] Према допису Ружице Илић: "Савету за комуналне послове Титовог Ужица", ИАУ, СОТУ (1944-)
[92] Према Ружици Илић:"Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица (1954-55)" ИАУ, СОТУ (1944-)
[93] "Између потреба и могућности" *Вести*, Титово Ужице, бр 346, (1954).

Поменули смо и друга значајна документа из фондова ИАУС:

1) “Извештаја уз пројекат центра града Т.Ужица”[Ружица Илић] (19.07.1955).

2) “Извештаја о раду на регулационом плану Т.Ужица” (1956-7.)[Ружица Илић].

3) Урбанистичко-технички услови које је, као саставни део пројектне документације блокова “Б” и “Ц” потписала архитект Ружица Илић (1952).

5) Записници о раду ревизионе комисије, (1953-59).

6) Заједнички допис Ваљаонице бакра и Миладина Прљевића упућен НОГО (06.03.1954).

7) Хабилитациони рад кандидата за доцента прве класе, Станка Мандића написан током (1959-1960) године.

То су најзначајнији извори.

1.3.2.1.2 Програм конкурса

Као основа за распис конкурса послужио је, без сумње, *Директивни регулациони план*. Сасвим је јасно обележен трг као и објекти на њему. Истакнут је положај железничке станице и саобраћајне трансверзале, градског проспекта, (потез север-југ) од станице ка тргу. На истакнутој коти брда Пора јасно су позиционирани објекти у слободном систему који су формирали блок новог болничког комплекса. Ти објекти довршавају композициони потез север-југ. У подужном правцу, исток-запад, регулациони план је такође прецизан. Назначене су зоне реконструкције, истакнути поједини објекти, саобраћајна мрежа је учвршћена. У плану је приложено решење трансформације постојеће саобраћајне мреже као и решење ванградског саобраћаја. Учесници конкурса морали су да се овим предлозима прилагоде.

Из тако замишљене структурне и композиционе поставке плана града произишли су функционални, програмски и композициони елементи конкурсног задатка. Концепција реконструкције трга јасно је образложена у документу под насловом “Услови народног одбора градске општине уз урбанистичку скицу” који је био саставни документ главног пројекта “Стамбена зграда блок “Б” у Титовом Ужицу” (пројекат је део архиве Миладина Прљевића у фонду МНТ, бр.121). Услови су написани 1952. године када је било прилично јасно да ће се у Титовом Ужицу реализовати пројекат од велике важности како за митологију СФРЈ тако и за струку. У условима су описани нивелационо решење трга, основна диспозиција волумена (маса) као и намена пешачки непосредно доступних етажа у делу главне улице и на ободима

трга. У ГП из 1949.године јасно је назначен градски проспект али не и место споменика. У условима ГП-а из 1952.године није прецизиран положај градског проспекта, а споменик, односно место за скулптуру само је назначено у графичком прилогу квадартом уз саму улицу Маршала Тита. У тексту не постоје објашњења и упутства у вези пласмана споменика. Оквир Трга чине зграде које се на делу где је предвиђен главни објекат размичу како би се он истакао. Новина је да главни објекат није у суседном блоку, као раније у ГП из 1949., већ на основној површини трга. Приликом одређивања спратности води се рачуна о укупној пластици комплекса и партијама које су акценти у просторној композицији. [25]*

(Видети прилоге 14 и 15)

1.3.2.1.3 Просторни захват Трга, главни градски објекти, положај споменика

У програму конкурса прецизно је дефинисан положај и површина централног трга. То је ранији простор Житне пијаце, односно Трг ослобођења. Трг је омеђен следећим улицама: Вите Пантовића са северне стране, Сердара Мићића са источне стране, Маршала Тита са јужне стране и Страхињића Бана са западне стране. Дефинисана је контактна зона обухвата коју су чинили блокови са северне стране до Косовске улице, и са јужне стране до реке Ђетиње дуж Омладинске улице. Западна граница секундарног подручија утврђена је Доситејевом улицом, а источна граница дуж Требињске улице. Крајња северна граница била је до пруге, односно, до нове железничке станице.

Позиција главног градског објекта (аудиторијум, градска администрација, спомен дом, друштвене организације) није била прецизирана једнозначно. У том смислу, просторно-функционални и композициони захват Трга у решењима аутора Пантовића, Илићеве и Брашована проширен је и пројектован и на суседним парцелама.

Неопходан услов за све партиципанте била је и колско-пешачка веза, градски проспект, између главног и трга испред будуће железничке станице која је планирана да се изгради на десној обали Ђетиње. У конкурсном програму он је обавезан и веома важан елеменат пројекта Трга, као и споменик. Важан задатак био је апласман споменичког обележија, његова величина, околно уређење. Такав значај споменика је посебно происходио из одлуке Одбора која је донесена 1952.године. Вајар Фран Кршинић, аутор ужичког споменика, касније је, 1961. године изнео податак о његовим

посетама Титовом Ужицу.[94] Приликом прве посете године 1958. он је добио задатак за израду скулптуре, али је она требало да буде лоцирана у парку у центру града (Мали парк). О томе, он је дао следећу изјаву: "*Тај амбијент ми се није нимало свидео. Али срећом ускоро је почела изградња новог трга.*" На основу конкурсних решења, немамо сумњу, учесници су разматрали и дефинисали место споменичког обележија на Тргу још 1953. године. Могуће је да се касније размишљало о другом месту за споменик, оном које спомиње вајар Кршинић. Могуће и да су постојале две иницијативе: 1) да се на Тргу реализује меморијално обележије са спомеником и 2) да се у малом градском парку испред зграде НО постави фигура маршала Броза.

ОБЈЕКТИ КОЈИ СЕ РЕКОНСТРУКЦИЈОМ ЧУВАЈУ

Распис се ослањао на усвојен концепт реконструкције центра. Планом је предвиђено очување грађевински здравих и историјски важних и вредних објеката и њихово интегрисање у нови концепт трга. На основу елабората Станка Мандића и Драгише Брашована тврдимо да су тачно расписом утврђени и обележени објекти предвиђени да остану као саставни део новог пројекта трга. На цртежима основа поменутих пројектаната те зграде су обележене словном ознаком "z" и бројем од 1-13. Код других аутора не види се ознаке зграда, али су прецизно извучени њихови габарити. Најзначајнији објекти лоцирани су на тргу и главној улици. То су:

z-1: Зграда у Улици Маршала Тита преко пута источног блока трга, данас ул. Димитрија Туцовића бр.131., задржано.
z-2: Зграда у Улици Маршала Тита-синдикални дом, преко пута западног блока на Тргу, данас ул.Димитрија Туцовића бр.151., срушено.
z-3: Зграда на јужној страни улице Маршала Тита, апотека, данас ул.Димитрија Туцовића бр.58., задржано.
z-4: Зграда на јужној страни улице Маршала Тита, преко пута апотеке, данас ул. Димитрија Туцовића бр.60., срушено. (Кућа Ковачевћа)
z-6: Хотел Златибор на раскрсници улица Требињске и Маршала Тита, на положају данашње куле "Блока Златибор", срушено.
z-7: Кућа породице Прљевић на Житној пијаци, односно Тргу ослобођења, срушено.
Остале зграде које је требало интегрисати биле су углавном друштвене, стамбене намене и зидане после Другог светског рата на подручију Мегдана.

[94] Текст интервјуа под наслвом: "Вајар Фран Кршинић о свом раду", *Вести*, Титово Ужице, бр.729 и 730 од 03.јула 1961.

У току израде конкурсних решењеа, пројектанти се нису ове препоруке придржавали строго, већ уз извесна одступања.

ТАБЕЛА БРОЈ 6, интегрисање заштићених зграда у пројекат

	z-1	z-2	z-3	z-4	z-6	z-7
Мандић	+	+	+	+	+	+
Пантовић	+	+	-	+	+	+
Куртовић	-	+	+	+	+	-
Богдановић	+	+	+	+	+	+
Илић	-	-	+	+	+	+
Брашован	+	+	+	+	+	?

На основу чланка из недељника “Вести“ може се утврдити шта је подлегало заштити: “Уступљени су блокови Б-1 (од зграде НО до апотеке), простор између улица Маршала Тита, Рајићеве, Сердара Мићића, све се руши сем кућа Ковачевића, Вранешевића и Пековића. Са исте стране руши се простор који захвата Здрављак и од Прљевића куће на пијацу и Пржуљевића куће у улици Страхињића Бана. С леве стране руши се блок у улици Сердара Мићића до куће Пековића, од те куће до куће где је кројачко – абаџијска задруга, у Улици Сердара Мићића више апотеке рушиће се мале зграде заједно са просторијама где је предузеће Кожа. Био је предвиђен и блок Б-1 али се одустало услед проблема расељавања.”[95]Коначним урбанистичким решењем од заштите је изузето још неколико кућа.

1.3.3 Закључак у вези програма пројекта за нови Трг

У духу упутстава директивног регулационог план, а на иницијативу пројектанта истог, расписан је конкурс за идејни пројекат реконструкције. Према сведочењу Ружице Илић посебно значајна била је подршка Слободана Пенезића-Крцуна и архитекта Братислава Стојановића. Програм је био релативно флексибилан и можемо рећи да је конкурс, поред обавезних елемената, био и анкетног карактера. Упутсво такмичарима било је отворено по питању регулационих линија за које је наглашено да нису и грађевинске, потом, није прецизиран тип изградње, није условљен положај главног објекта а програм за њега требало је да буде достављен касније.

[95] текст: “Између потреба и могућности”, *Вести*, Титово Ужице, бр 346, (1954).

Трг је, пре свега, замишљен као јавни градски простро који треба да настане током процеса реконструкције ранијег трга-тржнице. Ранија имена тога простора била су: Пијаца на гробницама, Кнез Михаилова пијаца, Нова пијаца, Житна пијаца, Трг ослобођења, потом Спомен трг, Трг Партизана, или, у хабилитационом раду Станка Мандића *Главпи градски трг*.

Нови трг подређен је функцији унапређења и модернизације града. Требало је да то буде "форум града" у новом времену и у новим друштвеним околностима. Према урбанистчком плану града (1949), функција му је била специјализована, био је то превасходно манифестациони трг. Каснији захтеви за новим и савременијим програмом и постављањем споменика на њему, усложили су му али и обогатили функционални и ликовно-уметничко-симболички израз. Као исход таквог, двојног концепта, избегнута је једнозначна меморијална или споменичка, процесијска и монументална намена. Трг је добио свакодневно-грађанску намену. Конкурсним пројектима су били предвиђени разноврсни садржаји централних градских функција: култура, пословање, трговина, друштвено-политичке организације, угоститељство, информациони пултови, простори јавних окупљања и доколице, уређење зелених и парковских површина, становање. Конкурсом су захтевани урбанистичка позиција и архитектонско решење централног објекта трга.

Положај споменика, расписом није био прецизно дефинисан. Аутори су га разматрали као скулпторални мотив и уклапали његов положај према сопственим композиционим и естетским концептима и мерилима.

*

Захтеви у распису постављени испред такмичара били су обимни, тражена су детаљна пројектантска решења свих основа, каталог станова, као и перспективе и макете предела обухваћеног конкурсом. Обухват конкурса (предео) односио се на најужи центар града, главни трг, главну улицу, градски проспект од железничке станице до трга, приобалну зону реке. Речни појас требало је задржати као зелену површину. Тражена је темељна анализа изражена у бројним вредностима о новопројектованом стамбеном фонду, новим густинама, билансима површина. Требало је предвидети фазност изградње за следећих петнаест година у корацима од по пет година. Прва фаза-Трг партизана предвиђено је да се изгради у неколико наступајућих година. Тражено је објашњење у вези изабраног система изградње, апроксимативни

предмер главних радова за прву етапу реконструкције. Тражен је технички извештај по свим темама и задацима програма конкурса.

Детаљно је требало размотрити просторно-визуелну појавност споменика, утврдити сходно томе, његов положај, залеђе, и маркирати стајне тачке. Уз распис следио је извод из регулационог плана града и текст који је објавила Ружица Илић у часопису "Архитектура" бр. 23-24.

Пројектантима је саветовано да се ослоне на стварне финансијске и техничко-технолошке могућности и да избегну академски приступ.

ИЗВЕШТАЈИ ЖИРИЈА

На основу писма које је потписао начелник Секретаријата за комуналне послове Симановић Милутин, након жирирања НО је захтевао од председника жирија, архитекта Николе Добровића, извештаје о оцени решења за два једнако-вредна, друго пласирана рада архитеката Станка Мандића и Милорада Пантовића као и извештаје о осталим конкурентима. [27] Он моли председника жирија (Добровића) да достави такве извештаје који би били на корист НО.[96] Писмо је датирано на 05.04.1954.године. На основу писма архитекта Миладина Прљевића упућеног ГНО 06.03.1954. године потпуно је сигурно да је он читао извештаје о радовима награђених (Мандић, Пантовић) обзиром да се позива на њих. Односно, он указује на неке негативне критике у вези решења угаоног објеката, на северној страни западног блока. За тај пројекат, раније, у Децембру 1953., он је био ангажован од стране Ваљаонице бакра као пројектант. [97] [28]

У архивираним рукописима Миладина Прљевића пронађен је лист на коме су у табели сумирано приказани резултати оцењивања појединих аутора по изабраним параметрима. То су резултати оцењивања (пондерисања) Миладина Прљевића. Сличне белешке осталих чланова жирија нису биле доступне на увид.

ПРИЛОГ [16] (Д-1): Табеларни преглед остварених бодова на конкурсу из архива М.Прљевића.

На основу изнесених чињеница произилази да јавност и струка нису детаљно били упознати са ставовима конкурсне комисије што индукује вероватну подељеност

[96] ИАУ, Записници ревизионих комисија, несређено
[97] ИАУ, Фонд стамбена управа, записници ревизионих комисија, несређено; допис Ваљаонице бакра НОГО Т.Ужица од 03.04.1954. У допису се елаборира ток дешавања у вези ангажовања арх.М. Прљевића као пројектанта спорне зграде на Тргу.

по питању става о награђеним ауторима у оквирима оцењивачког суда. Изабрано је компромисно решење за оцењивачки суд, али нецелисходно за наставак посла на пројектовању и реализацији награђених решења. Миладин Прљевић је бранио, од раније урађене, пројекте на подручију трга на све начине па и на основу дужности члана жирија. Стога он користи информације из извештаја и усмених дискусија комисије. Рад жирија био је, услед сплета предочених околности, релативизован. До сада докторанд није имао на увид коначан извештај оцењивачког суда, нити има у сазнању да они постоје.

*1.3.3.1 **Анализе конкурсних решења***

БЕЛЕШКЕ ОПШТЕГ УТИСКА О КОНКУРСНИМ РАДОВИМА

На основу анализа доступне документације конкурсних решења јасно се издвајају две групе аутора. Основни критеријум на основу кога су идентификоване поменуте групе односи се на разлике у ситуирању главног објекта у односу на просторни захват центра.

У прву групу сврстани су пројекти архитеката Пантовића, Брашована и Илићеве.

Главна заједничка особина њихових решења односи се на позиционирање главног градског објекта на суседну локацију, у блок на северној страни трга, између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке.

Аутори Пантовић и Брашован су у формама нагласили строго задату осовину композиције центра *север-југ*. Та осовина маркирана је, у њиховим радовима, на северној старни зградом железничке станице (Пантовић) или само проспектом (Брашован), а на јужној страни монументалним, слободно-стојећим моноволуменом, (Пантовић) односно, ротондом са бочним симетричним крилима (Брашован). Стиче се утисак да су се они у великој мери ослонили на концепт монументалног административног објекта који је задат 1949.године у Директивном регулационом плану Титовог Ужица. У раду Милорада Пантовића присутан је несвакидашњи просторни акценат на главном платоу трга: висока сахат-кула.

У свом пројекту Ружица Илић не придржава се симетричног положаја истакнутих волумена, али, као и претходна два конкурента, просторно и функционално основни плато повезује са суседним блоком на северној страни. Уместо монументалног градског здања у том блоку предлаже зграду галерије, спомен дома или сличне намене.

Ова група аутора сконцентрисала је разраду на решење главног трга и северног блока. Мање се баве развијањем занимљивих урбанистичких мотива у секундарним блоковима који су код Брашована решени релативно рутински, код Ружице Илић нејасно. Пантовић је уложио труд у решавање секундарних блокова али далеко више доминира диспозиција и пластика главног трга, главног објекта и градског проспекта.

Аутори друге групе радова (архитекти Мандић, Богдановић, Куртовић) представили су концепте који су другачије интерпретирали пројектни програм конкурса. Основне заједничке особине ове групе радова су:

- Главни градски објекат је позициониран на северној страни трга, у оквирима површине главног платоа. Ту су планиране зграде културних институција попут позоришта.
- Површина платоа Трга у пројектима Мандића и Куртовића је "растресито"решавана, односно, састоји се из више подцелина.
- У пројектима аутора Мандића и Богдановића детаљно је приказано решење приобаља, посебно се истче решење западног потеза, узводно од проспекта, односно, предлаже се детаљно уређење речне аде; њих двојица интервенишу у ширем контексту приобаља које им је по значају једнако вредан мотив као и Трг.
- Обликовни и функционални израз архитектонских решења Мандића, Богдановића и Куртовића усмерени су ка интегрисању градских простора обухваћених пројектом. Циљ им је, претпостављамо, био сагледавање перспектива за даљу реконструкцију града.
- Они мање истичу монументалност односа маса и строгу симетричност композиције на тргу. Више су оријентисани према мотиву реке и широј концепцији центра.

ПРИЛОГ [17] (У-10): Идентификација подручија конкурса.

1.3.3.1.1 Генерални коментари појединачних конкурсних решења

1.3.3.1.1.1 Прва група аутора

Драгиша Брашован

Решење Драгише Брашована је скоцентрисано на експозицију осовине која повезује будућу железничку станицу, главни градски проспект, споменик и главни градски објекат. Споменик је приближно у средини централног платоа.

У решењу Драгише Брашована здање главног градског објекта је монументално. Објекат је постављен у блок између улица Вите Пантовића и данас улице Љубе Стојановића, тада Нова Сланушка. Здање је пројектовано као централна-слободностојећа осно-симетрична палата у форми ротонде са бочним крилима. У конкурсном елаборату приложено је детаљно решење унутрашњег распореда основе приземља овога здања.

Према легенди исписаној на цртежу, аутор је предвидео зграде музеја и биоскопа дуж Карађорђеве улице у блоку између улица МаршалаТита и Бирчанинове, односно Дечанске. У односу на Карађорђеву улицу западно је постављена зграда музеја а источно биоскопа. Зграду самачког хотела аутор је лоцирао у западном блоку трга на јужној страни улице Маршала Тита до раскрснице са улицом Страхињића Бана.

Аутор није реметио постојећу мрежу улица нити њихов карактер. Задржан је троугаони сквер на раскршћу улице Вите Пантовића и Страхињића Бана. Такође је задржан троугаони блок оивичен улицама, Средара Мићића, Наде Матић и Вите Пантовића.

Стамбени блокови представљају систем типске архитектуре. Основе су правоугаоне, кровови четвороводни. Централни градски простор и улична регулација су истакнути чврстом ивичном изградњом. Спроведено је уклапање попстојећег квалитетног грађевинског фонда у нови план. У сачуваним прилозима нису приказане основе приземља. Спратност је уједначена, приземље и три до пет спратова. Типологија зграда је монотона: дугачки ниски трактови који оивичавају регулацију трга и главне улице. На основу цртежа не знамо да ли је пројектант предвидео аркаде или колонаде у приземљима. Зеленило је пројектовано као линијски дрвореди, дуж улица. У плану уређења приобалног појаса зеленило је третирано као систем парковских слободних површина. Укупан морфолошки лик пројектоване реконструкције видљив је из макете: очигледна је тежња за монументалним изразом централног трга и главног објекта.

Брашованов технички извештај је врло кратак, свега две куцане стране. Он истиче чињеницу да је пројекте прилагдио финансисјској ситуацији и технологији извођења која се не ослања на механизацију, затим је става да треба сачувати што више постојећу матрицу, средити силуету и да је проблем конкурса у првом реду архитектонски. Трг је дводелни, доњи део за манифестације, горњи решен као велики зелени партер. Корито реке је исправљено.

ПРИЛОГ [18] (К-1): Конкурсно решење арх.Брашована (1953.г.)

Ружица Илић

Решење које је понудила Ружица Илић је у потпуности графички недоречено и неубедљиво, недовршено. Тешко је читљиво, са врло мало техничких информација попут висинских кота, назива улица, намена зграда....

Блок између улица Вите Пантовића и Косовске хоризонтално је поделила на двеа дела. У делу према улици Вите Пантовића (Краља Петра) пласира јавне институције. Та зграда наменски је могла бити културног, образовног или друштвеног карактера. У том делу, за разлику од осталих учесника, одређује место за меморијално обележије, споменик Маршалу Титу. Тиме је изместила споменик изван главног платоа трга и главне композиционе осовине север-југ. Идеја да формира мањи, интимнији јавни простор са попречном осовином (трансверзалом исток запад) има свој смисао и простор богати новим амбијентима. У коначном решењу, према којем је и изведен трг и зграда Народног позоришта (1958-1967), овако постављена осовина је интерпретирана и нашла свој смисао.

Централни трг је квадратних пропорција у основи. У хоризонталном приказу– основи, његова презентација делује доста безлично. Трг јасно заузима средишњу позицију. Планови основа су дати више хипотетички, недовршено и нејасно. Са источне стране пројектован је објекат вишенаменске дворане са бином и великим гледалиштем. (позориште, биоскоп). На западној страни чврсто је постављена регулација стамбеног објекта са слободним приземљем ослоњеним на стубове. Изградње западног и источног блока је дуж граница централног платоа трга. Концепт ивичне изградње задржан је и дуж Улице Маршала Тита. На поменутим потезима у приземљима су локали, пословни простори, а испред њих колонаде, такође и пасажи у приземљу.

Ауторкиња пласира и необичне, слободније, српасте форме стамбених солитера. Распоређује их на северу дуж контактне зоне ка улици Нова Сланушка и у западној зони блока према Омладинској улици и кеју. На основу приложених цртежа основа солитера, осим обликовног, закључујемо да разлог за избор лучне форме може бити диктиран повољним визуелним и соларним оријентацијама. Такође, предлаже и једну тополошку форму ниског објекта који “плива” на локацији у источном блоку између улица Маршала Тита и Омладинске.

У плану су јасно означене зграде које се чувају и уклапају у нове волумене.

Сачуван је троугаони сквер у улици Страхињића Бана, али не и троугаони блок код улица Наде Матић и Сердара Мићића.

Макета демонстрира примарну пластику, односно, волумене градског центра. Израђена је без детаља, спратност није читљива. Без обзира на упрошћеност макете, може се оценити да је спратност, слично предлозима других аутора, приземље и три до пет спратова. Солитери (српасти) су нешто веће спратности али нису високи попут небодера. У обликовању градског центра јасна је тежња апласмана разноврсних облика, који су визуелне границе одређених целина. На пример, солитери на северној граници планског обухвата позиционирани су симетрично у односу на композициону осовину. Они попут немих стражара довршавају широку перспективу отворених платоа трга који каскадно приступају коти речне обалоутврде. Слично, овакав тип изградње предвиђен је за западни блок у зони обале. У ликовном смислу то је предстража композиције централних платоа.

Разноврсност обликовних мотива утврђена је и дугачком, двоструко закривљеном формом ниске зграде у источном блоку према обали реке. Форма тог потеза је таласасто покренута у духу меандара речног корита, али је у симетричној опозицији према њему, попут лика и слике у огледалу. Поступак би могао бити тумачен као формирање контрапукта у композицији односа између архитектуре и природног елемента.

Део града у контактној зони према реци Ђетињи потпуно је занемарен приликом разраде. Приобални појас и регулација корита реке у елаборату Ружице Илић нису разрађени на нивоу осталих елемената композиције урбаног унапређења и уређења града. То је и највећа наша замерка њеним настојањима да уреди град. Наглашена је саобраћајна директриса, раније помињани удвојени мост за везу са десном обалом и железничком станицом. Други елементи уређења односа реке и урбаних садржаја и форми нису приложени ни у назнакама. Такође, десна обала реке није ни приказана као што не знамо где и како се, на северу, завршава стожер осовинске композиције: поменута удвојена саобраћајница. Пројекат је Ружица Илић обрадила готово безвољно, тако да он тек након дубљих анализа индукује претпоставке о њеном, значајно аутентичном, виђењу реконструкције града. Она ће се 1954. експлицитно одредити према питању реконструкције централних блокова Титовог Ужица и Трга непосредно у урбанистичком плану названом “Идејни регулациони план за уређење града”.

У решењу уважила је препоруку за регулацију речног корита.

ПРИЛОГ [19] (К-2): Конкурсно решење арх.Р.Илић (1953.г.)

*

За дисертацију посебан значај има проналажење техничког извештаја Ружице Илић који је она насловила: "Конкурс за уређење и изграђивање центра града у Титовом Ужицу". Овај рукопис у потпуности објашњава концепт решења ауторкиње: по прилици, више је настојала да писмено образложи своје концепте него да их презентује техником пројектовања. Детаљно се бавила саобраћајем града у целини и потом саобраћајним решењем предела обухваћеног конкурсом. Посебно је разматрала друштвене и јавне садржаје и објекте. Једина је она у свом решењу предвидела и зграду за Народни универзитет.

Сазнајемо да је имала више варијанти (шест) за решење. Основни концепт се препознаје у свим варијантама. Положај позоришта и третирање стамбене изградње у касарнском кругу, као и из тога проистекао распоред маса, разматрани су различито кроз варијанте. Макету је дала израдити склопну, како би се могли објекти померати према текстом описаним варијантама.

Темељно је објашњавала варијанте положаја позоришта: једна је била у делу блока до обале реке, десно од Карађорђеве улице, што је била добра позиција, али се са више аргумената залагала за објекат на тргу у источном блоку. Врло је убедљива у ставу да "јавни трг треба да ограничавају јавни објекти". Мишљења је да на тако прометној и активној комуникационој зони не треба пласирати споменик који би нестао у том метежу. На тргу су: кафана, позориште, народни универзитет, трговине, манифестације, књижаре, он је растерећен мањих објеката. Амбијент за споменик пронашла је у суседном блоку где је предвидела и изложбену дворану. Детаљно је описала партерно уређење тога дела.

Била је инвентивна у погледу композиције волумена и њихове пластике. Објашњава да је, мимо очекиваног поступка ослоњеног на контраст између разноликих форми предела и чврстих геометрија блокова, она опредељена за суптилно подражавање аморфних природних форми у обликовању архитектонске форме.

Велику пажњу посвећивала је перспективним продорима и сликама архитектуре града.

У графичком делу нема назнака, у тексту успешно објашњеном, концепту повезивања зелених рекреативних површина приобаља.

Корито реке је исправљено.

Једина се системски бавила проблемом мирујућег колског саобраћаја. Предвидела је да се на саобраћајним трговима регулишу паркинзи. Иако тешко прихватљиво, системски добро изабрано место за паркирање је и простор Малог парка преко пута зграде НО (Зграда општине).

Милорад Пантовић

Рад архитекта Милорада Пантовића је једно од три решења које је као саставни део трга обухватило северни блок између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке. Северни блок је у функцији проширења садржаја централног трга, намењен за репрезентативни и монументални објекат. У осовини градског проспекта (север-југ) је главни објекат трга приказан сликом плана која сугерише јавни садржај и аудиторијум. Такво решење предложио је и Драгиша Брашован.

У свом предлогу Пантовић је, за разлику од архитеката Илић и Брашован, уважио значај интегрисања приобалног појаса у конкурсно решење. Предлог за уређење речног корита и приобалних појасева дат је детаљно, јасно у габаритима и композицији форми. Нацртано је и саобраћајно решење. Његов рад је пратила квалитетно урађена макета и одлична графичка обрада. Квалитет графичке обраде прецизно илуструје урбанистичку композицију и план маса, али и детаље секундарних форми зграда. У сачуваном материјалу нису приказана решења основа. Расписом је било захтевано да се пројекат обради на детаљном нивоу са цртежима свих приземних етажа. До сада такав прилог архитекта Пантовића није презентован јавност па се сумња да су цртежи сачувани.

Меморијално обележије је постављено на платоу централног трга у главној осовини урбанистичке композиције, север-југ.

Посебно је инвентивно његово решење централног простора који се предвиђа на месту прећашње Житне пијаце. Трг је подељен на два дела, грађевине на њему имају рашчлањене волумене на начин да образују мање урбанистичке целине у оквиру јединственог, великог, јавног простора. Комплекс зграда на северној позицији трга својом пластиком формира порталну партију. То је наглашено бочним кулама. Поред тога, у решењу су јасно означене зграде које се не руше већ се уграђују у нове волумене.

Занимљиво је решен и потез улице Наде Матић. Та се улица под оштрим углом сустиче са улицом Сердара Мићића са којом формира троугаону планиметрију блока. Њена регулација, у решењу Пантовића, није мењана већ је подржана формом, у основи

тестерастог низа. Велике површине су озелењене и уређене парковски. Урбана структура је јасна, волумени су пажљиво одмерени.

Архитект Пантовић је током своје богате каријере остао привржен естетици модернистичке архитектуре. Решење је у таквом духу али је аутентично.

У његовом пројекту строго задата осовина урбанистичке композиције је духовито интерпретирана. Он планом сугерише изразито монументалну, двојно симетричну композицију центра: крајње тачке осовине међусобом повезују слободностојећу палату Дома културе и зграду железничке станице. У средини осовине је предвиђено место за меморијално обележије. Међутим, строгост аксијалног правца је умекшана низом разноликих дешавања која прате ток кретања свер-југ. У крајњем исходу, план суштински игнорише пуки монументализам, формализам или епигонство: Осовина композиције је равнотежни баланс слободног плана урбане структуре препуне занимљивих целина и акцената.

Претежна спратност је приземље и три до пет спратова. Од тога одступају зграда хотела спратности приземље и осам спратова и сахат-кула у средишту композиције.

*

У текстуалном опису који је насловљен "Технички извештај за идејне скице регулације средњег дела града у Титовом Ужицу "аутор је објаснио разлоге услед којих се зграда Дома културе пребацује у суседни блок између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке. Он истиче да је тим поступком продужио и нагласио правац градског проспекта како би се постигле дубље и дуже перспективе. Посебно је инсистирао на сепарацији колског и пешачког саобраћаја, формирању слободне зоне између свих блокова. Трг је дводелан, доњи је манифестациони, горњи уређен као алеја. Меморијалну композицију посвећену НОБ-у организовао је десно од споменика.

Корито реке је исправљено.

ПРИЛОГ [20] (К-3): Конкурсно решење арх.М.Пантовића (1953.г.)

1.3.3.1.1.2 Друга група аутора

Мандић и Богдановић

Другу група аутора саставили су архитекте Мандић, Богдановић и Куртовић. Они су представљали генерацију архитеката која је тих година стицала пуну професионалну зрелост. Као афирмисани пројектанти успели су да превазиђу

ауторитете својих ментора па су тиме доносили и нове концепте у струку. Њихове пројекте просто повезује чињеница да су програм новог друштвеног центра сместили у границама подручија главног платоа Трга.

Мандић и Игњатовић

Радови архитеката Станка Мандића и Богдана Игњатовића издвајају се услед сличних генералних концептуалних поставки. Чињеница је да су и раније радили заједно.[98] Оба аутора са једнаком пажњом разматрају унапређење како ужег тако и ширег обухвата задатка. Посебно су разрадили приобалне појасеве Ђетиње. Поред централног трга, баве се визијама будућег регулационог и композиционог плана реконструкције града у целини. У оба рада односи изграђених и слободних површина су избалансирани и у хоризонталној и у вертикалној регулацији. Графичка опремљеност је детаљна, цртежи одишу присношћу. Површина намењена централном тргу је у лепом пропорцискомодносу са планом урбане структуре града. Трг се уграђује у ту структуру присно. Комплекс Трга и контактних зона оријентисани су према приобалном појасу и реци као највреднијим природним мотивима. План да се уреди речна ада као простор посебне намене и посебних вредности изражава значај који су феномену воде њих двојица придавали. Речна ада настала је између главног корита реке и јаза који се одваја узводно. Подручије речне аде, до данас, остало је непрочитано и плански нерешено. У решењу Богдана Игњатовића на ади су предвиђени пливачки базен и ресторан. То је написано непосредно на самом цртежу. У раду Станка Мандића обележени су бројевима објекти. На основу легенде знамо да су били предвиђени летња позорница (означено бројем 13) и кафана (означено бројем 14). [29]

Богдан Игњатовић-специфичности

У раду Богдана Игњатовића меморијално обележије је на централном платоу у осовини проспекта, испред фасадног платна зграде аудиторијума (позориште и биоскоп). Зграда је дата осно-симетрично у односу на осовину Трга. Постамент обележија је пажљиво осмишљен: између два симетрична, у основи благо скошена степеништа, на посебно припремљеном постаменту стоји скулптура. Ансамбл

[98] Видети: Мандић С.(1954) "Реконструкција једног блока у Београду", *Преглед архитектуре* бр.2, Београд, 40-41.

споменика је централни мотив главног платоа трга. Трг уоквирују дрвореди и рампе. Према тргу и главној улици пласиране су аркаде.

У раду Богдана Игњатовића треба обратити пажњу на начин позиционирања стамбених зграда дуж приобалног појаса на левој обали реке. Својом диспозицијом њихови волумени прате облик речног корита. То је подцртало урбани карактер пројекта. Волумени зграда су уски и дугачки, експонирани дужим странама према реци. Спратност станбених зграда је приземље и три спрата. Хотел је позициониран источно од проспекта. Замишљен је као део рекреативног комплекса. Спратност хотела је приземље и шест до осам спратова.

ПРИЛОГ [21] (К-4): Конкурсно решење арх.Б.Игњатовића (1953.г.)

На основу пронађеног текстуалног описа који је насловљен"Извештај уз идејни пројекат за уређење и изграђивање центра града Титовог Ужица" закључујемо да је Богдан Игњатовић у целини и консеквентно испрато концепт осовинске композиције. Аркаде су са обе стране Улице Маршала Тита и проспекта, такође, оне уоквирују Трг. Скулптура која представља Тита висока је 8 метара, на постамнету је барељеф на којем су представљени призори из борбе ужичана током Другог светског рата. Трг је манифестациони, али, свакодневно то је јавни опште-градски простор.

Приложено је идејно решење нове путничке железничке станице. Посебно је разматран положај перона са којих се детаљно види центар града, али и градски амбијент у целини.

Облик корита реке није мењан, предложено је његово уређење.

<u>Станко Мандић-специфичности</u>

Трг је компонован од две површине од којих је једна интимнија по величини и положају пласирана на северо-источном делу. Друга, већа, манифестациона површина, налази се на јужном делу трга. Платои су пажљиво изнивелисани. Истакнута је различита обрада површина платоа. Нарочито су обрађени пасажи, колонаде, пролази кроз блокове. Читљиве су висинске коте.

Главни градски објекат није осно-симетрично постављен у односу на површину трга. Оса главног градског проспекта, такође није осно-симетрична у односу на плато трга. Осовина Градског проспекта и осовина главног корпуса зграде Дома културе се поклапају. Меморијално обележије у раду Станка Мандића представљено је ликовном композицијом која је аплицирана на јужном фасадном платну зграде Дома културе. Место предвиђено за скулптуру је у осовини, непосредно близу, јужног фасадног

платна које је архитектонска позадина споменику. Он је постављен на дискретном постољу. Сачуване су перспективни цртежи који су пратили рад Станка Мандића на којима се јасно види ликовна композиција реализована на фасадном платну зграде. Касније је те идеје користио приликом реализације зграде Народног позоришта и Спомен-дома (1958-1961).

Посебну пажњу посветио је пројектовању колонада дуж улица. Тиме је унапредио урбаност простора и квалитет његове употребе.

Концепт блокова који је предложио Станко Мандић је интерпретација традиционалног, градског блока. Диспозиција објеката је слободнија у односу на решење Богдана Игњатовића, сличнија концепту Иве Куртовића. Покренути и динамични стамбени склопови Станка Мандића успостављају унутрашње ("позитивне") и спољашње ("негативне") отворене просторе. Зграде формирају интимније поделе унутар блокова што је значајан напредак у односу на централно двориште супер-блока. Волумени зграда су рашчлањени, блокови проходни услед многих пасажа. Оријентација већине стамбених објеката је повољна. Пројектант предлаже изградњу компактне урбане структуре која поштује регулациону линију али без строгости ивичне изградње.

Сматрамо, посебна вредност конкурсног решења Станка Мандића огледа се у концепту интегрисаног система зелених и слободних површина у центру града. Том систему припадају главни трг, главна улица, градски проспект, приобални појасеви, речна ада, скверови на укрштању улице Вите Пантовића са 1) Страхињића Бана на западу и 2) Наде Матић на истоку, као и дворишта блокова и њихови пасажи. Партер је детаљно осмишљен. Јасно је, техником презентације, истакнута ауторова идеја о парковском повезивању уређених слободних површина у граду. Уцртане су стазе, ниско и високо растиње, жбуње. Укупан концепт сугерише живу повезаност зелених површина, прелазних зона и унутрашњих простора. Основе приземља решаване су у функцији јединственог, јавног, градског простора. Стазе и зеленило су меких линија, одсутна је геометризација. Центар обилује зеленилом, то је интегрисани, парковски, простор града.

Градски проспект север - југ презентован је као широка променада оивичена двоструким дрворедом са затрављеним површинама између редова. Дрвореди наглашавају чврстину потеза проспекта и једино они представљају строго геометријски распоређено зеленило у пројекту. Проспект нема доминантну улогу колске саобраћајнице, више је предвиђен за шеталиште, у савременој стручној терминологији

решење би назвали интегрисана улица. На основу тога тврдимо да је Мандић имао специфично решење за колски саобраћај у граду.

У решење су уклопљени сви објекти са листе за чување, означени као z1-z15.

Концепт реорганизације урбане структуре који је предлагао архитект Мандић може се резимирати кроз идеју отварања централног градског простора, пре свега, према реци. Аутор је концепт силаска на обале успешно решио каскадним и смакнутим волуменима и платоима. Посебан мотив чине три моста која прате саобраћајне токове али су и композициони и знаковни мотив. Један мост је реконструкција раније порушеног турског моста.

На основу макете јасно се закључује да је предвиђена уједначена спратност зграда: приземље и три-четири спрата, док је хотел спратности приземље и седам спратова.

У плановима основа хотела, и посебно Спомен дома, јасно се уочава унутрашње озелењено двориште. У каснијој каријери, Станко Мандић је остао доследан идеји организовања плана основе у чијем је средишту интимни, озелењени простор, перистил, или пацио. Та му је концепција остала као једно од најзначајнијих обележија у каснијим пројектима рађеним за Ужице: Спомен дом, телекомуникациони центар, блок Златибор.

На основу каснијих писаних радова Станка Мандића закључујемо да је посебну пажњу поклањао композиционом односу маса и пропорцији између односа слободних и заузетих површина. У неку руку то је резултат критичког односа према морфологији традиционалног града. Сасвим је сигурно, он је предлагао визију унапређења традиционалног блока и традиционалне морфологије и структуре града, али је био критичан и према идејама модерниста услед њихове превелике апстрактности. У конкурсном пројекту аутор илуструје своје урбано-историјске идеје о реконструкцији градова. [30]

*

Пројектант Станко Мандић приложио је најобимнији и најдетаљнији "Технички извештај" уз конкурсни елаборат. Написан је на 36 куцаних страна нормалног прореда. У извештају, он је аргументовано одговорио на све ставке расписа. Касније, приликом писања хабилитационог рада, он се у неким деловима ослонио на овај рукопис. Слично концепту Ружице Илић настојао је да према тргу оријентише услужне, пословне, културне садржаје. Посебно се бавио уређењем зелених и рекреативних површина, нарочито у зони приобаља. Хтео је да избегне

монотонију једнообразних блокова па је предлагао складну различитост у композицији уличних ризалита и просторних форми. Пуно је полагао на сагледивост и експонираност центра града са околних брда. Водила га је идеја о хармоничној усклађености односа између слободних и заузетих површина, потом идеја о повезаности слободних уређених јавних простора као и идеја о учешћу форми зеленила у укупној пластици урбанистичког решења. У исходу, турдио се да цео пројекат подреди лепоти пластике градских амбијената и објеката. Предложио је реализацију током периода од петнаест година која би се одвијала у три корака по пет година.

Приложено је идејно решење нове путничке железничке станице. Посебно је разматран положај перона са којих се види строги центар града, али и градски амбијент у целини.

Облик корита реке није мењан, предложено је његово уређење.

ПРИЛОГ [22] (К-5а): Конкурсно решење арх.С.Мандић (1953.г.)

ПРИЛОГ [23] (К-5б): Конкурсно решење арх.С.Мандић (1953.г.)

Иво Куртовић

Рад Иве Куртовића је занимљив, али слично као и радови Ружице Илић, Драгише Брашована, Богдана Игњатовића, није у потпуности довршен. У предлогу Иве Куртовића у разматрање реконструкције укључен је и мали парк на раскршћу улица Требињске (Светог Саве) и Маршала Тита. То је једини аутор који је уочио значај тог урбаног детаља. У пројекту, аутор је сачувао већину траса ранијих улица. Поједине су задржале саобраћајну намену, друге су постале интерне, унутар-блоковске, приступне комуникације.

На основу фотографија макета објављених у тексту Зорана Петровића (*in memoriam*) [99] види се да је Куртовић разматрао уређење приобалног појаса. Обале реке су рекреативне и озелењене површине, претежно не изграђене. Лево од градског проспекат (узводно), непосредно уз корито реке, планиран је дрворед кога високих стабала. Тај дрворед јасно изражава свесну намеру аутора да приликом обликовања градског простора користи елементе природе. На цртежу решења основе, река је представљена упрошћено, као географска чињеница, без детаљних решења партера десне обале: речно корито нацртано је са две линије.

[99] Petrović, " Život i delo Ive Kurtovića (1910-1972)", 9-20.

У документацији поменутог текста З.Петровић је приложио фотографије две макете: на једној, рађеној у мањој размери, приказано је шире подручије конкурса, на другој макети, рађеној у већој размери, детаљно је приказано решење Трга и архитектура зграда. У архиви Миладина Прљевића сачуване су фотографије цртежа основа зграда на тргу у којима је приказана и њихових унутрашња организација.

Трг је разуђен у основи, главни плато се састоји из две повезане и прожете целине. На сверо-истоку је интимнија целина, она служи као пред-простор и комуникативна зона објектима на тргу. Приближно је квадратне основе. Њу формирају колонаде које повезују три главна објекта трга. То су: 1) дворана пројектована на јужној страни западе границе трга 2) велика зграда пројектована на северној страни западне половине трга, 3) аудиторијум приближно квадратне основе пројектован у северо-источном квадранту Трга. Зграда биоскопа је дужом страном габарита оријентисана север-југ, габарит зграде мешовите намене је дужом страном оријентисан исток-запад и потврђује северну границу Трга.

Друга целина трга наставља се на прву и обухвата јужну половину трга: од јужног ризалита позоришта до Улице Маршала Тита. Испред позоришне зграде је истакнуто правоугаоно постоље где је предвиђено да стоји споменик. Није предвиђено да споменик буде постављен у осовини градског проспекта или осовини ризалита позоришта. Постамент је постављен испред позоришног волумена, десно од његове осе симетрије а испред пуног фасадног платна. Споменик и зграда аудиторијума чине јединствен амбијетални оквир, слично као у решењу Станка Мандића. Источна граница су пословно-стамбени блокови. Површина друге целине је знатно већа од површине прве целине, тако да може да има манифестациону намену. Облик је правоугаони. Обе површине су повезане у равни без денивелација.

Израз архитектуре је фундиран у духу модернизма. То се огледа у лакоћи и прозрачности структуре зграда услед скелетног система, из чега происходи ритам подела фасадних плоха, а оне су артикулисане хоризонталним тракама и ритмом парапета. На фасади позоришта и у приземљу северне зграде наглашена је структура вертикалних брисолеја. Зграде су пречишћених геометријских форми. Овакав пројектантски приступ функцији и естетици карактеристичан је за архитекте који су били привржени идеји југословенске архитектуре.[100] Предлог Ива Куртовића за реконструкцију ужичког центра изражавао је савременост, еманципацију друштва које

[100] Добар пример за упоређење јесте пројекат и реализација Новог Велења у СР Словенији.

је значајно искорачило ка модерном добу током послератног развоја. Рад манифестује модел градског културно-услужног центар. Архитектура је без ликовних апликација или монументалних композиционих репера. Зграде су пречишћених геометријских форми. Колонаде, истоветно код Станка Мандића и других аутора, подцртавају урбаност простора. Трг је разуђен у основи, не постоји изразито главни плато, све функције су у хијерархијском али равноправном односу.

Спратност хоризонталних стамбених трактова је приземље и три или четири спрата. Већа спратност је на зградама хотела, осам спратова, и блока у залеђу трга, седам спратова.

На основу текста Зорана Петровића тврдимо да је пројекат архитекта Куртовића освојио трећу награду на конкурсу.

*

Из техничког извештаја Иве Куртовића под насловом "Идејне поставке за реконструкцију и изградњу ужег центра Титовог Ужица" сазнајемо о његовим занимљивим ставовима у вези концепта реконструкције у Ужицу. Сматрао је да се сагледивост и доживљај проистекао из реконструкције, у целини, једино може обухватити током главне улице па је решавању тог потеза дао предност у односу на истицање Градског проспекта као композиционо најважнијег елемента. Затим, сматрао је да треба елиминисати манифестациони трг као независан и посебан. Сматрао је да градски главни објекат не треба дислоцирати са површине трга. То је правдао чињеницом да је трг омеђен прометним улицама и да не треба његове садржаје пласирати на суседне блокове. Поред тога, северно од улице Вите Пантовића је територија погодна за изградњу стамбеног фонда.

Принцип композиције описао је следећим речима: понављање истоветних елемената уз алтернацију елементима-објектима посебне намене. У тексту, често се позива на ургентност решавања стамбеног питања у Ужицу.

Сматрао је да трг мора бити заокружен објектима јавне намене.

Корито реке је исправљено према упутствима генералне регулације.

ПРИЛОГ [24] (К-6): Конкурсно решење арх.И.Куртовић (1953.г.)

ПРИЛОГ [25] (К-7): Конкурсно решење арх.И.Куртовић (1953.г.)

1.3.4 ИСТЕМАТИЗАЦИЈА РЕЗУЛТАТА АНАЛИЗА КОНКУРСНИХ РЕШЕЊА

1.3.4.1 Претпоставке за конкурсни задатак

А) Може се утврдити које су елементе програма сви конкуренти једнобразно и обавезујуће испоштовали. То су:

1. Просторна и функционална осовина, проспект, север-југ је композициони стожер.
2. Просторну и функционалну осовину исток-запад снажно започети на потезу улице Маршала Тита и тиме наговестити будуће реконструкције у овом правцу.
3. Највећу пажњу посветити разради и обликовању централног платоа Трга и функционалном решењу основа зграда које га окружују.
4. Предвидети место и амбијент за меморијална обележија посвећена народној борби за слободу.
5. Демократски карактер Трга репрезентовати у садржајима културних институција попут позоришта, библиотеке, народног универзитета; на Тргу предвидети градску кафану, биоскоп, различите радње и бирое; становање на површини целог захвата у етажама изнад приземља осим објеката специјалне намене; градски хотел лоцирати са јужне стране улице Маршала Тита.

Б) следећи елементи програма интерпретирани су различито:

1. Шире подручије конкурсног задатка и приобаља реке аутори су различито разрађивали: поједини детаљно а поједини уз споредно освртање.
2. У конкурсном задатку били су обележени објекти које треба сачувати пројектом реконструкције, али, аутори су индивидуализовали то ограничење.
3. Два пројектанта су унела потпуно нов елеменат задатка, формирање речне аде, и пласирали су садржаје који оправдавају такву интервенцију.
4. Спратност, вероватно, није апсолутно дефинисана расписом, али је у свим решењима предложена слична.
5. Облици кровних равни и њихова конструкција дати су према концептима аутора, присутни су равни, двоводни, вишеводни.
6. У неком смислу и виду очекивало се очување постојеће уличне матрице. Основне колске саобраћајнице су сви очували: улице Маршала Тита, Вите Пантовића. Остале улице су задржане као трасе интерних саобраћајница или су интегрисане у пешачке и озелењене површине. Поједини аутори су задржали постојећи улични систем уз геометријске корекције њихових траса.

7. Аутори су предлагали различита решења за реконструкцију блокова, њихову величину и систем изградње: а) као систем ивичне изградње, б) као систем слободног распореда, ц) као комбинација ова два. Поједини аутори су студиозно и иновативно приступили овом питању.

СИНТЕЗНА КАРТА ПОДРУЧИЈА И МОТИВА КОНКУРСА ЗА УРБАНУ РЕКОНСТРУКЦИЈУ ТИТОВОГ УЖИЦА

На основу конкурсних елабората из 1953. године закључујемо да је постојао врло добро осмишљен концепт реорганизације функција и основне урбане композиције центра Титовог Ужица. Један број аутора је највероватније непосредно, на лицу места, истраживао просторне, функционалне, ликовне и друге потенцијале града. Резултат конкурсне утакмице превазишао је основни циљ конкурса, решење централног спомен-трга. У већем броју елабората јасно се види хипотетичка представа о перспективи будућег развоја града и његове урбане структуре.

На синтезној карти означени су елементи конкурсног задатка као што су:

1. Уже и шире подручије.
2. Саобраћајни правци.
3. а) природни мотиви (река, масиви брда)

   б) створени мотиви (пијаце и тргови, морфологија блокова, главни трг)
4. Композиционе осовине генералног плана града:

а) север југ (Забучије-Трг-Пора)

б) исток-запад (Доваријe-Курлагино раскршће- главна улица)

ДИСПОЗИЦИЈА УЖЕГ И ШИРЕГ ОБУХВАТА КОНКУРСА

ЛЕГЕНДА

A1-A-A2: композициона осовина север-југ
A-1 природна граница-брдо Забучије
A-2 природна граница брдо Пора
A централни трг, примарни јавни простор
A', A'', A''' секундарни јавни простори
1, 2, 3, 4, границе ужег захвата интервенције
I, II, III, границе ширег подручија захвата
B1, B2, B3, постојећи скверови као урбани мотиви
C речна ада
D Трг Светог Саве
E сквер Ракијски пијац
F сквер код Народног музеја
G -4 Дрварска пијаца
H-H Осовина исток запад-гл. улица

1. правац улице Страхињића Бана
2. правац улице Сердара Мићића
3. правац улице Вите Пантовића, данас Краља Петра I

I правац Доситејеве улице

II правац улице Трг Светог Саве некада Требињска

III..правац улице Косовска (Љубе Стојановића-Нова Сланушка)

План реконструкције града претпостављао је, у физичком смислу, реорганизацију система изградње блокова, колског и пешачког саобраћаја. У упутствима генералног плана исказан је циљ да се афирмативно приступи реконструкцији и асанацији постојеће урбане матрице. Та матрица Ужица утврђена је регулационим планом из 1871-1891. Године. Њу одликује низ скверова и регулација блокова прилагођена ивичној изградњи.

Централни трг је композициони мотив који треба да отпочне сложени процес реорганизације града. Очигледно је постојао велики потенцијал урбаног унапређења, ликовног уређења и функционалног прочишћења центра града.

1.3.4.2 Систематизација резултата анализа

Ради систематичног прегледа напред изнетих закључака приступило се њиховом сређивању на основу утврђених параметара и критеријума.

КРИТЕРИЈУМИ

Увођење критеријума је свесни ризик. Уз помоћу њих могуће је успоставити јасне и недвосмислене закључке на на основу којих се могу вршити упоређивања конкурсних елабората и вршити рационални критички осврти. Увођење критеријума значи и редукцију, односно, упрошћавање пројектантских замисли, што може довести до негативних последица. Такав методски приступ је изабран ради рационализације процеса анализа. Резултати су приказани графички и табеларно уз краће текстуалне напомене. Аутори су појединачно обрађени. Прво су третирани аутори Станко Мандић, Милорад Пантовић и Иво Куртовић, лауреати награда, потом Ружица Илић. На крају следе пројекти Богдана Игњатовића и Драгише Брашована.

ЕВИДЕНЦИЈА КРИТЕРИЈУМА И ЊИХОВИ ОПИСИ

1. ГРАНИЦА ОБУХВАТА

Подручије које је обухваћено Конкурсом састоји се из уже и шире зоне интервенција. Сви аутори нису посвећивали једнаку пажњу детаљној разради обе зоне. Изолована су три приступа:

Приступ **А**: обухват је са северне стране ограничен Косовском улицом, са јужне стране Улицом хероја Луна (златиборски пут, железничка станица, брдо Забучије), са истока улицом Трг Светог Саве, са запада Доситејевом улицом.

Приступ **В**: обухват је са северне стране ограничен Улицом Вите Пантовића (Краља Петра I) са јужне стране Улица хероја Луна (златиборски пут, железничка станица, брдо Забучије), са истока улицом Трг Светог Саве, са запада Доситејевом улицом.

Приступ **С**: обухват је са северне стране ограничен Улицом Вите Пантовића (Краља Петра I) са јужне стране левом обалом реке Ђетиње са истока улицом Трг Светог Саве, са запада Доситејевом улицом.

2. МЕМОРИЈАЛНО ОБЕЛЕЖИЈЕ: изолована су три приступа.

Приступ **А**: у осовини север-југ у средишту централног платоа.

Приступ **В**: у осовини исток-запад у блоку између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке.

Приступ **С**: испред вертикалног платна зграде аудиторијума на главном платоу Трга.

3. ДИСПОЗИЦИЈА ГЛАВНОГ ОБЈЕКТА КОМПЛЕКСА: изолована су четири приступа:

Приступ **А**: у осовини север-југ, симетрична основа, на централном платоу.

Приступ **В**: у осовини север-југ, симетрична основа, изолован објекат на платоу између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке.

Приступ **С**: на централном платоу, асиметрично, разуђена основа.

Приступ **D**: у блоку између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке, дискретно у односу на осовину север-југ.

4. КОНЦЕПТ ИЗГРАДЊЕ БЛОКОВА

Изолована су два приступа:

Приступ **А**: Већина пројектаната поштује принцип традиционалног поступка утврђивања граница градских простора: трг и потези главних улица су комплекс који чини урбано језгро прецизне урбане структуре истакнуте потезима ивичне изградње. Такав концепт подржан је волуменима, али се у основама приземља јасно види

савремени приступ организације блока. Приземља су проходна и у већини пројеката опремљена колонадама или аркадама. Унутар блокова изградња је са слободнијом диспозицијом зграда које су окружене блоковским зеленилом. Градски блок интерпретиран је различито.

А-1. Мање су убедљива решења која формално попуњавају подручије конкурса програмским волуменима.
А-2. Далеко већу сигурност у исход плана пружила су решења код којих су урбани волумени темељно простудирани у димензијама, организацији, оријентацији.

Приступ **В**: Најсмелију урбану структуру предложио је Милорад Пантовић. Карактеристика његовог плана је у пластичном ефекту композиције волумена зграда у центру града. Користио је поступак градације спратности тако што је на појединим местима акцентовао вертикале. Композиција структура коју је предложио је, без сумње, подцртала урбани карактер и дисциплину коју захтева уређење јавних градских простора и потеза.

5. СПРАТНОСТ: изолована су три начелна приступа.

Приступ **А**: уједначена спратност стамбених блокова, ненаметљиво се истиче волумен и солитер комплекса градског хотела (Станко, Богдан, Брашован).
Приступ **В** у две веаријенте:
В-1: истакнути солитери у композиционом поретку, блокови уједначене спратности дугачких и уских волумена. (Ружица Илић)
В-2: блокови уједначене спратности са акцентима-кулама и вертикалним реперима-солитерима. (Милорад Пантовић)
Приступ **С:** компактни волумени станбених блокова ниске спратности и истакнути вертикални солитери: читљиви акценти у простору; одмерене пропорције; без спектакуларних форми. (Иво Куртовић)

6. КОНЦЕПТ ЗЕЛЕНИЛА: изолована су два приступа:

Приступ **А**: подручије конкурса третирано је у целини као уређена хортикултурална целина, богато озелењених унутрашњих дворишта; захват је проткан пешачким стазама, дрвореди су у функцији урбане опреме или су предложене групације стабала у слободном систему.

Приступ **B**: аутори нису посебно разрадили графичку презентацију виђења уређења зелених и слободних површин, односно, нема назнака планског уређења зеленила.

7. УРЕЂЕЊЕ ОБАЛНОГ ПОЈАСА: изолована су четири приступа:

A: Уређење обалног појаса обухвата леву страну тока реке Ђетиње.
B: Уређење обалног појаса обухвата обе стране тока реке Ђетиње
C: Уређење обалног појаса проширено је предлозима за формирање речне аде.
D: Уређење обалног појаса је занемарено.

8. ЧИТЉИВОСТ ПЛАНОВА:

Графичка презентација пројеката је различита. Технике су у духу тадашњег времена: цртежи у црно-белој техници израђени у тушу. Разлике у квалитету презентације су изразите што може да произведе одређене закључке: могуће је да су одређени ауторски тимови имали много снажнију мотивацију да се потврде у утакмици. Уз сва решења приложена је макета што је очигледно био императивни услов конкурсног расписа. Такође, као и у случају графичке обраде и макете су неуједначене прецизности и квалитета. Према квалитетима графичке обраде и тродимензионалних представа решења (макете и перспективни цртежи) може се ценити и јаснођа идеје и мотивација аутора али и фактор временских ограничења. Овај параметар цењен је скалом од 1-5.

9. СТИЛСКА АРХИТЕКТОНСКА ОБЕЛЕЖИЈА

Неспорно је да су позвани аутори били припадници генерација које су у већој или мањој мери стекли класично образовање. Већином су завршили факултете у предратном периоду. Неки од њих, на пример Пантовић и Мандић, усавршавали су се у развијеним земљама Западне Европе. Архитект Брашован је по свом искуству представљао значајног архитекту велике изражајне снаге. Остали конкуренти су такође имали значајне биографије и успешне професионалне животе. Општа је чињеница да су, у складу личних индивидуалних сазнајних и уметничких преокупација, били представници раног или развијеног модернизма. Међутим, њихов однос према модерној архитектури био је хетероген. На основу макета и цртежа основа стичемо искуство о стилским определењима аутора. Од монументализма пречишћених волумена, основних геометријских тела, готово статичних форми, до тема транспарентних структура, водио је пут према концепцији урбаних форми. Потоњи

концепт је био израз ослоњен на комуникативност архитектонско-урбанистичких решења према конкретном окружењу што је била прва претпоставка таквих пројеката.

Стилска обележија већине аутора била су у духу са временом: равни кровови, прозори повезани у хоризонталне траке, секундарном пластиком истцане су пуне фасадне плохе, приземља транспарентна, волумени полиедарски међусобно повезани у склопове уз обраћање пажње на зглобно-везне елементе.

Тежиште естетског концепта била је архитектура града. То подразумева његову одређену величину и функцију, природне мотиве попут реке, географије и морфологије терена, затим историчност матрице и идеју о реконструкцији и унапређењу урбаног лика и структуре. Аутори су се руководили сличним општим циљевима, духом епохе и друштвено-политичким околностима, али су индивидуално изражавали, на одређене препознатљиве начине, естетске, морфолошке и функционалне парадигме којима су били привржени. Поједини су били склони монументализму, други оријентисани према природним феноменима, трећи су се изражавали модернистички или кроз идеју о југословенској архитектури.

Табела број 7. СРЕЂЕНИ КРИТЕРИЈУМИ

КРИТЕРИЈУМИ / АУТОР	граница	меморијал	аудиторијум	блокови	спратност	зеленило	приобаље	читљивост	архитектура
Мандић Станко	B	C	C	A-2	A	A	C	5	ИНДИВИДУАЛНО
Пантовић Милорад	A	A	B	B	B-2	A	B	4	
Ружица Илић	A-1	B	D	A-2	B-1	B	D	2	
Игњатовић Богдан	B	A	A	A-1	A	A	C	3	
Куртовић Иво	C	A	C	A-2	C	B	A	3	
Брашован Драгиша	A-1	A	B	A-1	A	A	A	3	

Разматрање појединачних пројеката, приказано је у горњој табели. Анализа предложеног поступка може произвести одређене закључке. На пример, уочавамо да су

диспозиција меморијалног обележија, концепција блокова, спратност, концепт градског зеленила, разрађивани релативно истим поступком, у сваком случају на упоредив начин. Величину захвата конкурсног решења као и ликовни, еколошки, функционални и естетски значај уређења градског приобалног подручија аутори су потпуно различито схватали: некима је то суштинско тежиште за организацију плана унапређења урбане структуре и развоја града, док су други највећу пажњу обратили пројектовању централног трга и ободних блокова. У том смислу програм конкурса је проширен и унапређен, предложена су вредна и студиозна решења о оживљавању и уређењу приобаља које је интегрисано у централно подручије града.

10. САОБРАЋАЈ

Саобраћајно решење града било је утврђено у генералном плану. У конкурсу оно није било предмет утакмице. У односу на ужу и ширу зону захвата аутори су користили усвојене главне саобраћајне правце: улице Маршала Тита и Вите Пантовића као и новопројектовани *градски проспект*. Према тим условљеностима и у складу са својим концепцијама, они су разматрали трансформацију постојеће уличне мреже.

Већином су задржане све трасе ранијих улица. У неким решењима поједине улице су скраћене, поједине су и укидане, поједине су остале у ранијој траси са променом намене. Испоштована је постојећа улична мрежа и на основу ње су предлагане нове колске и пешачке, стамбене, интерне или повезујуће улице.

Потпуно нов саобраћајни потез, који је касније заживео у траси Омладинске улице, предложио је Богдан Игњатовић. То је било добро и реално саобраћајно решење.

ЛЕГЕНДА УЗ ТАБЕЛУ

+ задржава се +* продужава се на мост Р1 Раскршће Ст.Бана и В.Пантовића

- укида се # слепи карј Р2 Раскршће Н.Матић и В.Пантовића

+- крати се И- интерна улица

Табела број 8. ТРАНСФОРМАЦИЈА РАНИЈЕ УЛИЧНЕ МАТРИЦЕ

Улица →	М.Тита	В.Пантови	Проспект	Раскршће 1	Раскршће	Доситејев	С.Бана	С.Мићића	Децанска	В.Дабића	Бирчанин
Мандић	+	+	+	-	+	+*	-	+*	+	+	-
Пантовић	+	+	+	+	+	+-	+-	+-	+	+	-
Куртовић	+	+	+	+	+	#	+-	и	и	и	+
Игњатовић	+	+	+	+	+	+*	+-	+#	+	+	-
Брашован	+	+	+	+	+	+-	+-	+-	+	+	+
Илић	+	+	+	+	+	?	+-	-	-	-	+

1.3.5 ИСХОД КОНКУРСА

Исход ужичког конкурса није донео једнозначну нити прву награду. Одлука оцењивачког суда била је да се доделе две једнаковредне награде архитектама Станку Мандићу и Милораду Пантовићу. Према тврдњи Зорана Петровића, трећа награда додељена је архитекту Иви Куртовићу. По свој прилици, нико није био задовољан донесеном одлуком. Она је суочавала прилично различите професионалне нарави које су се односиле не само на људске карактере већ и на естетске, пројектантске и уметничке дискурсе Станка Мандића и Милорада Пантовића. Пројектант Директивног регулационог плана Титовог Ужица, архитект Ружица Илић је негодовала из више разлога. Према њеном писменом обраћању Народном одбору градске општине, комунално одељење, од 11.01.1954. године истиче да се резултатима конкурса није ништа решило. Лауреати утакмице нису имали воље да накнадно учествују у заједничкој утакмици на ужем конкурсу. Практичног духа, она предлаже да се, услед хитности, учесници конкурса и награђени архитекти ангажују на изради једног решења, "за најкраће могуће време". Предлог је био прихваћен. Међутим, на седници у Београду представници НОГО су одустали од раније дате сагласности и инсистирали на ужем конкурсу између Станка Мандића и Милорада Пантовића. После тегобних преговора, "најзад су арх. Мандић и арх. Пантовић ипак пристали на ту утакмицу". По свој прилици да су тада започела различита шпекулисања и натезања између

инвеститора, пројектаната и политичара. У писму Ружица Илић упозорава: ”До данас 10.01.1954. год. арх.Пантовић и арх.Мандић нису добили те услове (програм/допуна програма, број потребних прилога, рок конкурса и награде-*према писму, додао Д.М.*) самим тим ниједан од њих није машта радио на томе послу”. Касније, Станко Мандић је писмено образложио преговоре о резултатима конкурса и предлогу за интерну утакмицу између њега и Пантовића следећом реченицом: “Будући да су се првонаграђени радови у потпуности разликовали у концепционим поставкама, овај позив није прихваћан.”[101]

Писмо Ружице Илић је значајно из више разлога. Прво, потпуно је јасно да је била исцрпљена у вези судбине конкурса, лично незадовољна пост-конкурсним дешавањима и оптерећена судбином њених пројеката за Ужице. Друго, вероватно је, као и сви други учесници конкурса, имала своје виђење процеса у вези конкурса. Вероватно је имала и своју рачуницу, попут осталих. Разумљив је њен осећај одговорности за судбину конкурса. Она посебно у писму истиче: “Као пројектант регулационог плана, као иницијатор конкурса...” У том смислу, заслуга за конкурс је њена. На крају писма, опет подсећа на рокове и финансијску конструкцију и упозорава “и на могуће одустајање Ваљаонице бакра да уопште гради у Ужицу”.[102] То се, потпуно је јасно, односи на већ урађене пројекте које је потписао Миладин Прљевић (блок “Б” блок “Ц” и угао улица Страхињића Бана и Маршала Тита, као и решење арх Лалевића за блок “А”) и нестрпљење Ваљаонице у погледу њихове реализације. Њен потоњи ангажман током 1954-55. на ревидирању ранијег генералног плана (регулационог плана) и детаљном решењу центра града происходио је из описане ситуације у писму.

ПРИЛОГ [26] (Д-3): Писмо Р.Илић упућено НОГО Т.Ужица 11.01.1954г.

Извор: фотокопија документа у власништву докторанда.

Порд тога, у струци, конкурс је доживљаван на различите начине, па и као неуспешан. Миладин Прљевић игнорише очекивања лауреата у погледу њихових права да реализују на основу конкурсних решења. Он сматра да је то и излишно, посебно ако се узме у обзир чињеница да је он до тада за потребе Ваљаонице бакра из Севојна већ имао урађене пројекте за локације блокова “Б” и “Ц”, као и за зграду на самом Тргу на

[101] Мандић, “Градски трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора” у Миливојевић *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, 119.
[102] Писмо Ружице Илић НОГО Титово Ужице датирано 11.01.1954., сви цитирани делови текста су из писма, фотокопија писма у власништву докторанда.

углу Маршала Тита и Страхињића Бана. Зато и констатује у писму ГНО од 03.04.1954: ”Свему овоме је претходио ужи конкурс за уређење овога Трга и уже околине у вези постављања споменика Маршалу Титу. Резултат овог конкурса, и поред тога што су дате две друге награде, није дао дефинитивно решење.... “

Неопредељеност или можда и незадовољство жирија понуђеним решењима (и председника Добровића) унели су у захукталу пројектантску и градитељску активност у граду велику забуну. Сви су доведени у мат позицију. Лауреати јер нису могли да ураде једно заједничко решење, што је и разумљиво; инвеститор, Ваљаоница бакра јер није могла да спроводи и реализује зграде обзиром да су оне требале да се граде на подручију конкурса из кога нису проистекла детаљна и јасна урбанистичка, ликовна и функционална упутства. Ружица Илић која је требала да даје упутства за изградњу на Тргу, али није имала јасне и једнозначне одлуке у вези конкурса. Она не само што није могла да прихвати пројекте Прљевића, већ није могла да заузме јасан однос према награђенима. Архитект Миладин Прљевић је у насталој конфузној ситуацији поново видео шансу за реализацију својих пројеката обзиром на релативан успех конкурса.

Основни задатак конкурса, пројекат главног градског трга и уједно спомен трга, био је примарни мотив за организацију конкурса. Међутим, конкурс је имао веће амбиције, очекивана су детаљна решења центра града у целини. Позвани такмичари су се на индивидуалне начине изразили у односу на перспективе будућих пројеката за реконструкцију града. У том смислу, конкурс за реконструкцију Титовог Ужица има велики значај за град али и за историју и теорију савремене архитектуре на тлу Србије и претходне државе СФР Југославије. Он је био први конкурс такве врсте, значја и обима, спроведен за мање градове. Поред тога, реализација пројекта Трга партизана била је извесна као и перспектива даљег рада на пројектима за Титово Ужице. Значај ужичког конкурса није био само политички већ и велика прилика за професионално предњачење.

У пројектима такмичари су представили и нове манифесте, стремљења, идеје, о стварању нове парадигме за реконструкцију и изградњу градова. Те идеје су се односиле на приступ развоју урбаних организама на основу специфичних регионалних и још више природних и тополошких условљености. Поред тога, јасно је да су и у области организације плана и форми, у извесном смислу, истраживали естетске искораке у односу на већ “истрошене” концепте архитектуре модернизма.

1.4 УСВАЈАЊЕ ПРОЈЕКТА ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈУ ЦЕНТРА ГРАДА ИЗ 1954-55. ГОДИНЕ

1.4.1 *Изводи из архивских и других докумената*

У писму НОГО од 11.01. Ружица Илић изнела је своју забринутост у вези реализације конкурса и изнела следећи предлог: "Пошто су арх.Мандић и арх. Пантовић одустали од ма каквог рада на једном брзометном конкурсу, ја поново предлажем НОГО да расмотри мој раније дати предлог т.ј. да сви нграђени на конкурсу сарађују на једном дефинитивном пројекту прихватајући примедбе жирија и директиве регулационог плана." [ПРИЛОГ 26]

Одговор на иницијативу изнету у писму Ружица Илић добила је од стране НОГО 16. јануара 1954. године. Начелник секретаријата за комуналне послове *Симановић Милутин* известио је да њен предлог "није могао бити остварен" али да је НО "закључио нешто слично", те да се у даљим пословима она упућује на сарадњу са другом Пенезићем, одборником НО и архитектом Братиславом Стојановићем. У свом писму од 16.01.1954. Ружица Илић, између осталог, извештава о вишој одлуци по којој друг (Слободан) Пенезић постаје непосредно задужен за регулациони пројекат као и архитект Братислав Стојановић.[103]

Наредних месеци, услед врло компликованих односа у вези политичких, стручних и ауторских компетенција, водила се суптилна али и сурова борба у вези изградње центра у Титовом Ужицу. Врло је незадовољан био архитект Миладин Прљевић који је уз подршку инвестирора Ваљаонице бакра, али и уз полемичну сагласност НО, упорно наметао своја пројектантска решења. Како би се Прљевићеви пројекти увели у регулативну опозицију са интересном групом која је заступала лауреате конкурса, формирана је, на велико незадовољство Прљевића, Ревизиона комисија НОГО Титовог Ужица коју су сачињавали архитекти Братислав Стојановић, Ратомир Богојевић, Ружица Илић, као и представници НОГО Душан Ђурић и Војислав Бојовић. По потреби, као специјални консултант, седницама је, по позиву, присуствовао архитект Станко Мандић. [31] Наводе се многе примедбе на решења архитеката Прљевића и Лалевића; на пример, о нетачној позицији зграда услед чега оне ометају реализацију трга као јединствене обликовне и архитектонско-урбанистичке

[103] ИАУ, (Фонд СО ТУ 1944-) несређена грађа, фасцикла *Стамбена управа, општи списи, свежњеви 1 и 2*.

целине. Захтева се померање позиција оба блока, интервенције на фасадама и хоризонталној и вертикалној регулацији које би требало ускладити са награђеним конкурсним пројектима. Дата су таксативна упутства пројектантима по којима су дужни да поступе. Прљевић је одређене примедбе прихватио али неке није уважио. Оштро је критиковао урбанисту архитекта Ружицу Илић због не постојања утврђених правила изградње на тргу и у граду. Критиковао је стално балансирање чланова комисије која се позивала час на једно час на друго конкурсно решење. [32] Поред седница ревизионе комисије везаних за пројекте Миломира Прљевића, дискутовани су, усвајани и одобравани и други пројекти чији је инвеститор била Ваљаоница бакра из Севојна. То су биле стамбено-пословне зграде у центру Ужица у улици Маршала Тита (западно од зграде општине, тада зграда НО) и у улици Сердара Мићића, изнад апотеке на углу. Пројектант ових коректних архитектура био је архитект Милан Стојић.[104]

Динамика изградње града и посебно центра изискивали су, без одлагања, урбанистичко решење главног трга и околних блокова. Инвеститори су желели да граде, обезбедили кредите који су се морали пласирати у одређеном времену а нису постојали једнозначни и опште прихваћени услови за изградњу на Тргу. Урбанистички, програмски, композициони, естетски, параметри простора Трга тумачили су се арбитрарно што није могло до изнесе повољан резултат обзиром да су на тај начин могле бити заобиђене компетенције лауреата на конкурсу за Трг. У тим околностима донесена је одлука да се сачини јединствено урбанистичко решење које би дало јасне диспозиције зграда и које би објединило конкурсна решења. Према Каљевићевом писму и архивској документацији задатак је Ружица Илић примила 22.10.1954. [33] Међутим, извесно је да је она, незванично, још раније отпочела тај посао. Тако је у ужичком недељнику "Вести" у двоброју 383/384 од 28.октобра 1954. године на страни 11 освануо наслов :"На седници Народног одбора градске општине у Титовом Ужицу усвојен идејни регулациони план за уређење града". Највише се полемисало о изгледу будућег центра града, о премештању болнице из Крчагова на Пору, пребацивању транзитног саобраћаја око града-постављена су питања о потребама града и могућностима материјалне природе. Према варијанти, предвиђа се вијадукт испод Старог града који ће повезати данашњи бајнобаштенски пут са магистралним путем ка Црној Гори. Железница добија нову трасу којој је планирана да прође изнад Великог парка – дискутанти су сматрали да то одузима данашњу лепоту истог. "*Предлажемо да*

[104]ИАУ, записници седница од 18.03.1954.и01.04.1954.

се парк некако мимоиђе". Критикује се измештање здравственог центра на Пору што је компликовано. *Ускоро ће се радити на Генералном плану, а његова израда неће бити препрека да се гради. ....*"*Како ће наш град изгледати кроз 30 година питање је које нас обасипа оптимизмом али и обавезује на добру бригу. Да не би било приговора на комуналне објекте као на ове што су грађени после рата*." [34]

ПРИЛОГ [27] (Д-4): Писмо Драгомира Каљевића дописништву Политике од 16.01.1959.г.

Званично, на основу обављеног увида у ИАУ, на седницама НОГО датираним на 18.01.1955. и 27.01.1955. повереници су расправљали и донели закључке и одлуке у вези посла повереног Ружици Илић у вези израде генералног плана града и нарочито урбанистичког решења центра.

На седници 18.01. 1955. (25.редовна седница) усвојено је урбанистичко-регулационо решења ужег центра: „У дискусији су после извештаја арх.Ружице Илић учествовали инж. Јурије Дризо, Никола Прохоров, Момо Вуковић, Драгомир Нешовић, тржећи по нејасним стварима објашњења." Закључак је да се НО-у предложи за усвајање предлог решења како је решила Ружица Илић. У записнику не постоје детаљнији прикази дискусије. На тој седници Илићева је бранила предложено решење.

На седници од 27.01.1955. године донета је одлука-решење о усвајању урбанистичко-регулационог решења ужег центра Титовог Ужица:"Усваја се урбанистичко-регулационо решење ужег центра града Титовог Ужица пројектовано од стране арх. Ружице Илић према обухвати конкурса 1953-54. Пројектант је изложила и бранила рад 18.01.1955.: том приликом је констатовано да решење задовољава и да га као таквог треба прихватити.

У решењу Народног одбора општине Титово Ужице, бр 572 од 27.01.1955. пише:

" Усваја се урбанистичко-регулационо решење ужег центра града Титовог Ужица, пројектовано од стране архитекта Ружице Илић, а које обухвата део града и то:

Са источне стране Обилићевом улицом

Са јужне стране Омладинском улицом дуж реке Ђетиње,

Са западне стране Доситејевом улицом,

Са северне стране Вита Пантовића улицом, Косовском и Сланушком улицом закључно."[105]

[105] Фотокопија одлуке НОГО у власништву докторанта.

Народни одбор разматрао је предлоге архитекта Ружице Илић уз стручну и саветодавну експертизу и мишљење, за област регулационог плана задуженог испред Народног одбора, архитекта Братислава Стојановића. [35]
Решење је потписао Председник Витомир Чворовић.

У "Извештају о раду на регулационом плану Т.Ужица" Ружица Илић описује релативно лежеран однос НО према изради ГП: тек је априла месеца 1954. године обављено картирање снимака градског терена у Р 1:1500, умножавање планова 15.07.1954, а подлоге за разраду плана требало је да буду готове крајем децембра.....; затим, истиче, добила је задатак да уради пројекат центра града, на чему се, услед склапања уговора ништа није радило од 15.05.1954. године.

Предочене чињенице, али и неке друге, јасно указују на нејасне компетенције Ружице Илић и њене компликоване односе са Народним одбором. Поред ње, у сличној ситуацији био је и Станко Мандић као и Милорад Пантовић. Извесно, за било какав наставак послова на изради пројеката неопходно је било имати званичан папир на основу кога су јасне позиције и намена зграда које окружују Трг.

На основу Каљевићевог писма и других архивских докумената произилазе следеће чињенице: план је Ружице Илић радила на основу одлуке НО (22.10.1954) године, исти план престао је да важи (09.04.1957.) године. У Каљевићевом писму не достаје чињеница о одлуци (27.01.1955.) којом се план Ружице Илић за центар града прихвата. У периоду (1953-1957) исказана су многа стручна и интересна не слагања у вези резултата конкурса. Посебно је важан период непосредно након полемичких резултата конкурса. Могло би се рећи, на основу увида у многа архивска докумена, да резултати конкурса нису, званично, писмено образложени и коначно потврђени. То питање остало је отворено.[106]

1.4.2 ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН ТИТОВОГ УЖИЦА (1953-1955)

Архитект Ружица Илић сачувала је пројекте које је израдила 1954-55. године. Они представљају синтезно решење проистекло из њеног виђења концепције реконструкције централних градских блокова и изградње Спомен-трга. Синтеза је резултат проистекао из анализе конкурсних пројеката и поставки из Директивног регулационог плана Титовог Ужица (1947-1949) као и реновиране варијанте Трга из

[106] Подсећамо на писма НО које је то тело упућивало председнику конкурсне комисије Николи Добровићу са захтевом да он детаљније појасни и образложи критеријуме и одлуке жирија.

1952.године. Неколико година пре смрти Ружица Илић је поклонила сачуване паное у боји и каширане цртеже на шпер-плочи урбанистичкој служби Ужица. [20]

Сачувано из заоставштине Ружице Илић:

6. Титово Ужице центар града, пано - табла димензија: 70/100 цм. Основа-план маса централних блокова, црно бела техника, Р=1:500 ПРИЛОГ [28] (У-11)
7. Каширано шест слика, три слике под називом *План маса-источни део града*, три слике под насловом *Перспективни изгледи*, црно-бела техника, табла димензија:70/100цм. ПРИЛОГ [29] (У-12)
8. Каширано на табли, пет слика-цртежа, једна слика под називом: *План маса – западни део улице Маршала Тита*, четири перспективна цртежа, црно-бела техника, табла димензија 70/100 цм. ПРИЛОГ [30] (У-13)
9. Генарални план Т. Ужица-прва етапа, склопни дводелни пано у боји, димензије:
10. 2 Х 70/100 цм, Р=1:1500 (2500) ПРИЛОГ [31] (У-14)
11. Генарални план Т. Ужица-друга етапа, склопни дводелни пано-у боји, димензије: 2Х 70/100 цм, Р=1:1500 (2500) ПРИЛОГ [32] (У-15)

Драгоценост докумената је вишеструка:

1. Поменута пројектна документација приказује визију развоја, у то време, значајног града у Републици Србији и савезној држави. До сада, документа нису у целини и на адекватан начин приказана широј стручној јавности. Документа су оригинални и примарни извори за проучавање урбанистичких планова за Ужице.

2. Сачувана документа су драгоцено сведочанство о начину технике израде и приказивања урбанистичких генералних визија развоја појединих градова.

3. Документа су сведочанство о делатности и естетским афинитетима архитекте Ружице Илић, недовољно проученог аутора, која је након 1957. године, када је раскинула пословне односе са Народним одбором Титовог Ужица, наставила приватну пројектантску праксу.

1.4.2.1 Опис пројеката Ружице Илић из 1954-1955. године

- Однос нових планских докумената према ранијем Директивном регулационом плану из 1949.године

-Помаци у промишљањима и визијама центарлног трга и блокова

Нови предлози Ружице Илић односили су се на детаљна решења и визије развоја града. Она је задржала основне поставке *Директивног регулационог плана* из (1947-49) године. Њен план се композиционо ослањао на попречну осовину у правцу север-југ и подужну осовину исток-запад. Потез север-југ био је утврђен градским проспектом који је повезивао железничку станицу са главним Тргом. Потез исток-запад, дуж Улица Маршала Тита, утврдила је на источном крају сквером испред зграда Народног музеја а на западном крају формира нови интереснтно решен сквер, Курлагино раскршће. У пресеку осовина је центар града, нови Трг.

Поред овако постављених главних осовина урбанистичке композиције старог дела града, у Крчагову је, сличним поступком, утврдила позицију железничке станице и колско-пешачки прилаз према њој. Очигледно, била је присталица чврстих композиционих потеза које је утврђивала осовинама дуж којих су проспекти и најважније зграде.

Ружица Илић је поднела писани извештај који је машински обрадила под насловом: “Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица”. Тај извештај је драгоцени аутентични архивски материјал који смо у више наврата раније реферисали. [23] У овом делу учинићемо нешто подробнији приказ. Извештај је написан на 12 једнострано куцаних страна без прореда. Достуна је варијанта извештаја који није датиран нити насловљен коме је упућено. У овом извештају Ружица подсећа на расписивање конкурса и сматра да је тај потез био спас за Ужице. Сматра да је тиме град спашен од једноличне архитектуре и система затворених блокова, да је добијено шест одличних решења, да је добијен велики број типова станова. Сматра да је ужички конкурс био добро и јасно припремљен и да је иницирао и друге градове да тако поступе и непосредно спомиње Лесковац. Кад коментарише рад жирија није задовољна. Прво критикује дуг период, три и по месеца, колико је тај посао обављан, потом што нема исцрпног извештаја, што нема јасног суда, што није обављено планирано обилажење терена и упознавање са градом, што прва награда није додељена, а могла је раду који уопште није међу награђенима, што она, као пројектант регулационог плана није консултована у процесу жирирања...Затим се осврће на рад после конкурса који је требало, а са чим су пре конкурса били упознати сви тимови, да се одвија у даљој међусобној сарадњи тимова ради изналажења дефинитивног решења центра. Она истиче да се на становишту утврђеном у ЦК 1953. године о изради синтезног решења на основу два награђена рада, што је био њен здатак, још увек инсистира али да до 15.05.1954. године ствар стоји због склапања уговора. Врло је

незадовољна односом НО који није спроводио одлуке донесене у ЦК па је период од карај 1953. до маја 1954. непотребно изгубљено време. Она се осврће на свој положај и истиче да би био још тежи да није било ослонаца код арх. Братислава Стојановића и министра Слободана Пенезића. Затим се осврће на проблем изграђивања и негира све оптужбе које јој се стављају на терет обзиром да се идеја регулационог плана није поштовала, да је НО самостално издавао услове без консултација са урбанистом, те да не може сносити одговорност за лошу архитектуру јер ниједну зграду није она пројектовала нити је по питању архитектуре консултована. Такође, некоректни су критичари њеног става да се локације не могу одобравати лако и то према предлозима инвеститора. Сматра да су примедбе на дужину израде плана неосноване јер се план ради упоредо са животом града, поред тога сматра и да је она у својим циљевима изневерена и издана. Након тога расправља о издацима НО према њој што за ову тему нема посебног значаја.

Поред тога, доступан је њен извештај "Извештај уз пројекат центра града" који је датиран на 19.07.1955.године. [36] То су кључна два документа која, уз раније апострофирану архивску грађу и сачуване паное у боји, дефинитивно пружају увид у све околности које су пратиле израду регулационог плана након свршетка конкурса. Поред доступних споменутих извештаја постоји и низ других писама, дописа, рукописа, који су размењивани између актера овог процеса. У овом извештају она констатује да је на њој да доврши посао жирија и да валоризује резултате конкурса како би се могао искристалисати коначан став у погледу реконструкције центра и изградње Трга партизана. Њени ставови у погледу конкурсних елабората су следећи:

-У малом броју радова је сагледан простор интервенције у ширем контексту плана регулације града, а посебно у вези композиционих претпоставки.

-Нису правилно схваћена упутства из регулационог плана града и расписа конкурса у вези типологије и принципа изградње, потом, нису правилно постављени објекти у односу на јужну експонираност и визуелно-еколошке и вентилационе потенцијале Забучија.

-Трг је морао бити у плану отворен, прозрачан, јасно повезан са градском структуром, у контакту са зеленилом и ваздушним струјањима што нису као резултат изнели неки радови, па истиче да су аутори неких не награђених радова та упутства схватили правилно у односу на неке награђене који су концепт трга поставили супротно очекиваном: ту апострофира рад Станка Мандића као нецелисходан јер као архетип

трга користи мирне “италијанске тргове настале у другим околностима, другим временима и збивањима”.

-Споменик је, према њеним очекивањима, требало да буде смештен у засебан просторно уређени амбијент како би тиме био довољно истакнут, али и довољно изолован од свакодневних дешавања на главном платоу, у том смислу похваљује покушај Станка Мандића чије решење одудара од конвенционалног, поред тога, похваљује и трећепласирани рад као успешан у том погледу (Иво Куртовић) али не наводи име аутора.

-Мандићево решење саобраћаја је критиковала услед предлога колске намене за Доситејеву улицу а што њен нагиб не дозвољава.

-За централни објекат каже да није програмом по намени био прецизиран и да она сматра да би то требало да буде Раднички универзитет.

Приметно је да је у својим коментарима више пута спомињала Станка Мандића али не и остале пројектанте. Поред тога, није експлицитно изнела ранг листу по одлуци жирија, али је истакла да се у обзир могу узети четири рада која су, по већини параметара, одговорили задатку.

Свој предлог за пројекат града је темељила на следећим принципима:

1. Пројекат реконструкције и регулације града мора да буде схваћен као јединствени композициони задатак где најважнији задатак регулисања укупне пластике и композиције града припада тргу.

2. Принципи урбанизма и изградње треба да буду савремени што значи прозрачност града спуштеног у зеленило са растреситом изградњом насупрот ивичне и блоковски затворене. Једино потез главне улице треба да буде чвршће изграђен али и то само у пластици волумена док је у нивоу перспективе пешака потребно реализовати транспарентност. Исти концепт, уз наглашавање вертикале хотелског комплекса, треба да се примени и на централном тргу.

3. Композицијски поступак треба да се ослања на скраћене переспективе како потези не би деловали својим стварним димензијама, мада, понекад, треба да продори буду потенцирани. Ово њено упутство треба схватити у духу мдернистичке идеологије: паспарту за естетичке доживљаје форми је зеленило, као зелена завеса, у тој маси природе 1) смењују се перспективни потези састављени из амбијенталних целина, односно, блокови су меандрирани а не праволинијски па је доживљај пластике великих волумена подељен на више амбијената; 2) понегде, као на делу главне улице,

перспективе треба да буду снажене у глобалу али објекти прозрачни у приземљима и разнолики; 3) проспект север/југ од железничке станице до Трга је најрепрезентативнији део града, али услед своје лепоте, а не због пословних или друштвених садржаја. Дуж њега распоређени су модернистички објекти који се ту и тамо истичу на потезу, али никада као чврст не прекинути волумен.

Опис архитектуре и уређење Трга је детаљно написан. Из неког разлога она није јасно означила неку од већег броја перспективних слика као скицу њене визије архитектуре Трга. У упутствима је јасна: трг је целом ширином (45 метара) не прекинут и захвата, по дубини, пола блока иза улице Вите Пантовића, отворен је, пешачки. На главном платоу ситуира блокове мешовите намене, источни и западни. Источни је блок решен као мирно архитектонско платно, сагледиво као архитектонска кулиса из правца исток-запад, током кога, како сама пише, око мирно путује да би се задржало на главном градском објекту-згради Народног универзитета-која је положена дуж улице Вите Пантовића. Дуж западног блока је широка пешачка рампа са истакнутим високим зеленилом. Источни блок је у контра пункту са западним, динамичне планиметрије, као меандар, услед чега формира мању, интимну површину повезану са улицом Југ Богдановом. На тргу се предвиђају зоне зеленила и затравњених површина. Споменички меморијал и главни објекат чине засебну целину (блок између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке) и стоје један наспрам другог. То је лонгитудинална композиција у оквиру које меморијална целина стоји на западној страни испред зеленог застора као позадине, док је на источној страни зграда Народног универзитета. Цео меморијални ансамбл мора бити у савршеним пропорцијама и хармонији почевши од димензија преко "атмосфере" и материјализације. Та хармоничност треба да обележи Трг партизана и градски проспект, односно, и центар у целини. Инсистира на једноставности и правим линијама.

У образложењу се дотиче важних питања техничког функционисања града попут паркирања, саобраћаја, нивелације.

Идеја Ружице Илић попримала је романтично-идеалистичке конотације чиме се она удаљила од многих, далеко конкретнијих, параметара плана. У естетском, ликовном, идејном па и филозофском смислу план је имао велике квалитете, али те велике идеје, осим вере у сопствене визије, нису подупрте конкретним етапним и по приоритету истакнутим интересима, а које би били обавезни да испоштују њени следбеници и инвеститори. План није имао неопходну техничку и економску подлогу и разраду, била је то идејна визија коју нити су хтели нити су могли да виде чланови НО

као и неке колеге. Био је то предлог за идејно решење са темељнијим приступом у делу Трга. Питање је у којој мери је и сама успела да одговори постављеној визији.

ОПИСИ ПЛАНОВА ИЗ АРХИВЕ РУЖИЦЕ ИЛИЋ

СКЛОПНИ ДВОДЕЛНИ ПАНОИ-ПЛАНОВИ

ПРВА ЕТАПА РЕКОНСТРУКЦУИЈЕ [ПРИЛОГ 31]

Један склопни дводелни пано насловљен је "Прва етапа реконструкције града". На плану су различитим бојама означене неколике површине. Легенда је у доњем левом углу, исписана слободном руком, избледела и добрим делом тешко читљива. Она се састоји од седам правоугаоника обојених различитим бојама. Тако су бојама одвојене зоне под насловима: изграђене површине, индустрија, зелене површине, нове саобраћајнице, објекти, железница, река.

На плану су јасно бојама одвојене зоне предвиђене за прву етапу реконструкције. Позадина те зоне обојена је светлим окер тоном. Тако су означене зоне теретне железничке станице у Крчагову, путничке железничке станице у ужем подручију Ужица, потом потез дуж улице Омладинске, затим потез током улице Хероја Дејовића до Ракијског пијаца. Посебно је означена зона центра града: новог трга, потез дуж улице Маршала Тита између раскрсница са западне и источне стране. Западна раскрсница је омеђена Курлагином раскрсницом, источна граница раскрсницом и сквером код зграда Народног музеја. У првој фази је предвиђена реконструкција центра вароши, односно, ближе одређено, изградња Трга партизана, или у то време Спомен трга тј Трга ослобођења.

Основна боја позадине карте је тамна. Светло су обојене површине зона предвиђених за прву етапу реконструкције. Бело су обојени габарити зграда који су предвиђени да се изграде. Посебно и детаљно су приказани објекти који дефинишу центар града и уоквирују простор Трга. Истакнут је градски проспект.

Истакнуте су главне магистралне саобраћајнице и унутрашња мрежа градског саобраћаја.

Наредних деценија, овако замишљен план реконструкције центра града је спровођен у стврност. Источна страна главне, и потез улице Николе Пашића су у великој мери изграђени према концепту исказаном у плану.

Изградња западне стране улице Маршала Тита спровођена је и спроводи се у времену када није било могуће реализовати целовите и јединствене потезе. Поједини објекти изграђивани су на основу програма и захтева индивидуалних инвеститора.

ДРУГА ЕТАПА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ Други дводелни пано [ПРИЛОГ 32]

На другом склопном паноу приказан је плански концепт за реконструкцију града као целине у периоду наредних тридесет година. Њиме су обухваћене визије реорганизације саобраћајне структуре, увођење нових саобраћајница које треба да разврстају саобраћајне токове и да издвоје тешки од лаког, колски од пешачког саобраћаја. У левом доњем углу је исписана легнда која се састоји од осам различито обојених правоугаоника. Поред су исписана следећа значења боја: бела: јавни објекти; светла браон: јавне површине; светло црвена: индустрија, црвена: градски сервис, бледо зелена: становање у зеленим површинама, тамно црвена: изграђивање по свим типовима; маслинасто зелена: зелене површине; плаво: река. На картама нису дозначени бројчани подаци или параметри о густинама, процентима, површинама и сл.

Центар града је подељен на две велике целине, северну и јужну. Јужна зона обухвата приобалне делове између улица Маршала Тита и саобраћајнице пројектоване у зони северне природне географске границе према Забучију, паралелно са железничком пругом. Северну целину чини зона између улица Вите Пантовића и Маршала Тита.

Са запада границу центра града дефинише саобраћајница од Курлагиног раскршћа до десне обале Ђетиње. Са истока граница је у траси улице Николе Пашића (Хероја Дејовића) до десне обале Ђетиње.

Као шире подручије за задатак конкурса из 1953. године одређен је центар града у чијем средишту лежи Трг партизана.

Чињеница је да нема значајних разлика у основним поставкама функције и композиције, између нових и раније усвојених планова.

1.4.2.2 ***Титово Ужице, центар града, синтезно решење*** *ПРИЛОГ [28]*

Највећа пажња обрађена је унапређењу и детаљној обради централног трга и дела града омеђеног улицама: са севера Вите Пантовића (сада Краља Петра1.), и Новом Сланушком, са југа реком Ђетињом, са запада Доситејевом и са истока Обилићевом и Требињском. Композициони план овога дела града разрађиван је у већој размери (1:500) и приказан на посебном паноу. План је требало да обједини поставке аутора

директивног регулационог плана Ружице Илић и учесника, односно, у првом реду, победника конкурсне утакмице Милорада Пантовића и Станка Мандића.

На основу упоређења решења које је предложила Ружица Илић и конкурсних радова Милорада Пантовића, Станка Мандића и Ружице Илић произилазе доле изведени закључци (тачке 1-13).

1. Главни плато трга, према облику и димензији, у главним потезима следи предлог Ружице Илић.

2. Источни блок на Тргу је најприближнији решењу Милорада Пантовића.

3. Западни блок на Тргу је најприближнији решењу Милорада Пантовића..

4. Диспозиција меморијалног обележија према решењу Ружице Илић.

5. Блоко дуж улице Страхињића Бана према решењу Ружице Илић.

6. Сачуван је сквер на улици Страхињића Бана у свим предлозима, али му је функција саобраћајна као у решењима Ружице Илић и Милорада Пантовића. У решењу Станка Мандића сквер је у концепту зелених површина које повезују блокове, нема саобраћајну функцију.

7. Блокови на северној страни улице Маршала Тита у правцу истока и запада су најприближнији решењу Милорада Пантовића.

8. Значајна је одлука да се сачувају одређени објекти:

-кућа Прљевића на Тргу,

-две зграде на северној страни у улици Маршала Тита: зграда Синдикалног дома и кућа Пековића,

-две зграде на јужној страни у улици Маршала Тита: апотека и кућа Ковачевића.

9. Третман потеза везе између железничке станице и центра града, осовина урбанистичке композиције север-југ, слично је третирана код свих аутора.

9. Из рада Станка Мандића усвојена је диспозиција зграде хотела.

10. У синтезни пројекат Ружица Илић уопште није уградила леп предлог Станка Мандића који се односи на решење речне аде и пласирање низа радијално положених мостова из правца железничке станице. Несумњиво да је то вредан део његове урбанистичке концепције којима су се његов и рад и Богдан Игњатовић значајно издвојили од осталих аутора.

11. Као неодговарајући, није прихваћен концепт Станка Мандића да површина главног платоа трга буде мања и да трг буде разуђен. Чињеница је да је игнорисан и Пантовићев поступак редистрибуције и поделе велике површине трга на већи број амбијенталних, међусобно повезаних целина.

12. Поред тога, Илићева предвиђа изградњу Народног универзитета у захвату блока између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке док су други аутори (Пантовић, Брашован) у том простору смештали монументално здање јавних аудиторијума и других друштвено-политичких организација.
13. У визији композиције центра града Ружица Илић сматрала је да треба истаћи одређене вертикалне репере који би означили просторне целине. На тај начин би се у панорами града, која је сагледива из разних саобраћајних приступа, у визуелном смислу лако препознао централни део градске структуре. То је јасно на основу њеног конкурсног рада. Најприближнији таквом концепту био је рад Милорада Пантовића.

Њен покушај да испослује рационално и помирљиво решење није могао имати објективан резултат који би задовољио ауторске идеале свих учесника и посебно лауреата. На концу, покушала је да оправда решење које је најближе њеним визијама. Чињеница је да је тим визијама много ближе решење Милорада Пантовића него Станка Мандића. О одређеним, суштинским паралелама и разликама између њих двојице истакли смо у дискусији и анализи конкурсних решења. Остаје чињеница да је овако приређен план брањен и прихваћен 27.01.1955. а потом је новим решењем исти план одбијен 09.04.1957.године.

1.4.3 Предлог Ружице Илић за уређење и изградњу потеза Улице Маршала Тита, данас Димитрија Туцовића

ПОТЕЗ ИСТОК-ЗАПАД

Ружица Илић је израдила идејне скице за решење потеза од зграда Музеја устанка до Курлагиног раскршћа. То је приказано на два панела чије су фотографије приложене. (ПРИЛОЗИ [29-30]) Потез дуж улице Маршала Тита на истоку се надовезује на потез дуж Улице Николе Пашића и Омладинске. На западу, крајњи репер је сквер Курлагино раскршће. На плану су истакнути волумени и посебно је подцртана њихова пластика. Визија је нарочито илустрована цртежима у техници перспективе. ПРИЛОЗИ [33-39] (У-16/ У 22)

БЛОКОВИ

Геометрија зграда у основи је једноставна-правоугаона или меандарска. Концепт обликовања је, по свему судећи, заснован на “протезању” међу собом повезаних волумена, тако да укупна урбанистичка слика у основи, плану маса и

композицији, демонстрира извесну идеју структуралног и мега-блоковског решења. То су јасни и чврсти волумени ниже спратности који се протежу дуж регулације улица.

Поред мега моно-волуменских зграда пласираних у источном делу потеза, за блок "Ц", предлаже се варијација тог типа која се састоји из ниског анекса и управно постављених вертикалних солитера. Солитери су управно постављени у односу на правац пружања главних маса ниског дела. У ниском делу смештају се простори за услужне и пословне намене. Солитери су мање спратности, повољно оријентисаних габарита према странама света. Такве идеје биле су у духу времена и присутне код извесног броја пројектаната. Њихова погодност је у релативно слободним диспозицијама стамбених волумена али и у одржавању чврсте регулације уличних фронтова неопходних у дефиницији урбаних центара. Тако је решен потез на северној страни западног блока Улице Маршала Тита, затим блокови дуж улице Хероја Дејовића. Истоветан приступ је и у блоковима који су на северној страни Улице Маршала Тита, непосредно уз централни трг.

У визији будућности дела града дуж Омладинске улице, на потезу преко пута градског стадиона, распоређене су слободностојеће приземне до једноспратне породичне зграде. Куће су са равним крововима, павиљонског распореда. Занимљиво, поједини плацеви нису међусобно одељени оградама од чврстог материјала, већ је граница парцела више утврђена обликовањем зелених површина и живих ограда.

ЈАВНИ ПРОСТОРИ

У њеним скицама нарочито су драгоцени предлози за формирање нових, савремено обликованих, јавних простора: скверова и раскошних проспеката. Она је идејно поставила три нова сквера. Први на источној страни потеза код зграда Музеја револуције, други на укрштању улица Требињске и Маршала Тита, дијагонално у односу на палату општинске управе, и трећи на западној страни потеза у зони Курлагиног раскршћа. На жалост, таква њена стремљења остала су не реализована или започета а не довршена. У предлозима за решење та два градска амбијнта она показује велику креативност и стручност. Приликом пројектовања, са пуном пажњом решава нивелацију и каскадирање отворених платоа повезаних широким степеништима и отвореним рампама. Амбијенте гради потпуно у духу савремене архитектуре, такви су и објекти који чине физички оквир урбанистичких интервенција. Могуће је дискутовати о реалним могућностима да се поменуте интервенције у изразу

архитектуре реализују према њеној идеји, али је сама идеја била значајна и успешна. Ужицу недостају уређени скверови и јавни простори. На жалост, на местима где је могуће уредити скверове и проспекте, у већини случајева, још увек су не опредељене и не уређене површине. У том смислу, хипотеза о богатим и разноликим детаљима урбанизма града није искоришћена.

Опстао је сквер испред зграда Народног музеја који је већ од раније постојао.

Није реализован модерно осмишљен проспект на потезу улице Николе Пашића од зграда Народног музеја до раскрснице са Омладинском улицом.

ЗАШТИТА

Поред потпуно радикалних визија, које у неким сегментима трпе озбиљну критику, она је и урбаниста који се залаже за санацију и асанацију, реконструкцију и ревитализацију. Како је у то време било уобичајено, залаже се за очување појединих сегмената урбане структуре и градитељства прошлости за које проналази функционално и ликовно оправдање. Тако је предвидела заштиту за амбијенталну целину у главној улици (Маршала Тита) на делу њеног западног потеза. Могло би се идентификовати да је то део града у околини крчме “Ера”. Поред тога, валоризоване објекте уклапа у структуру нових блокова. У њеним прилозима немамо уписане називе улица, спратност, димензије блокова. Недостаје велики број информација. Такав приступ обради могао би бити сметња за тумачење и имплементацију плана, али зато оставља извесну слободу пројектантима.

СТИЛСКА ОПРЕДЕЉЕЊА, ОБЛИКОВАЊЕ, АМБИЈЕНТИ

Обликовање и уређење простора илустровано је низом цртежа који су рађени у техници перспективе. Цртежи приказују њену стилску опредељеност. Без сумње да је она истраживала форму која се ослањала на естетске и функционалне поставке интернационалног стила и модерне архитектуре. Волумени су паралелопипедни, издужени и мале дубине, једноставни. Спратност је мања или средња, приземље и четири до шест спратова. Приземља су намењена јавним садржајима попут трговине, пословања и других услуга.

Фасадне плохе

Избегнут је принцип традиционалног компоновања фасадних равни и визуелни утисак пуног, перфорираног зида. Поделе су структуралне и проистичу из

конструктивног склопа. На фасадним равнима истакнута је подела на вертикалне стубове и хоризонталне међуспратне конструкције. У ликовном и естетском смислу, таква подела је примарна пластика форме. Секундарна пластика проистиче из тако припремљеног модуларног растера. Она је настала истицањем одређених вертикалних или хоризонталних партија. Код неких објеката делови фасадне композиције наглашени су оквирима правоугаоних облика. Код стамбених зграда партије су наглашене пуном испуном, прозорским и парапетним елементима или "празним" просторима који су у намени лођа или тераса. Приземља су већином ослоњена на стубове који обезбеђују наткривену колонаду. Намена приземља је претрежно пословна.

*

Очигледна је привржености функционалним и естетским концептима и визијама које су предлагали модернисти. У плану за Шабац јасно је исказан идеал Ружице Илић: план града ослања се на саобраћај који *служи* док је становник *господар* градских простора састављених од преклопљених, међусобом надовезаних проспеката, сквера, блоковског зеленила, тргова... У једном делу текста идеју прогреса, за коју се залаже, исказала је на следећи начин: „Ово је помогло становиште о изолацији станбених делова од саобраћаја и потврдило лепоту функционалности."[107] Такав плански концепт био је могућ за пространу, благо покренуту морфологију шабачког рејона. У Ужицу је укрупњавање блокова, у оквирима тешко успостављене њихове правилне регулације, на ограниченој територији повољној за ширење града притиснутог, како она каже, са свих страна величанственом пластиком зелених масива, представљало значајан проблем.

Са позиције данашњег начина обраде урбанистичких планова ранга генералних планова, детаљних планова, планова детаљне регулације и урбанистичких пројеката, можемо констатовати да је то време било лежерније. Планови су демонстрирани са много мање како графичких тако и текстуалних прилога. Више су сведоци романтичних визија него темељних вишедисциплинарних студија. Основни подаци на графичким прилозима нису видљиви, недостају називи улица, не види се висинска регулација, спратност је читљива на основу перспективних цртежа објеката. На основу легенди идентификују се основне зоне, али оне нису додатно описане неопходним бројчаним аргументима непосредно на цртежу што би морали бити неизоставни

[107] Илић, "Шабац", у Митровић, *Градови и насеља у Србији*, 87.

подаци озбиљних планских докумената. Са друге стране, непосредност овакве презентације и њен уметнички рефлекс чине их, на необичан начин, читљивим и разумљивим. Генерални план или Регулациони план Титовог Ужица није имао за изградњу конкретних зграда никакву вредност. Он је врло лепа визија, презентована да истакне оне најзначајније елементе за дискусију пројекта града. Са нешто више детаља приказан је пројекат Трга и главне улице, али је и то била само концепција за коју се залагала ауторкиња. Она је, идеализујући односе међу људима и заинтересованим странама, веровала у једну неодрживу праксу спровођења плана у живот:

"Пошто је овако замашан подухват на остварењу целог једног центра први посао, који је код нас рађен, није се хтело да се разним прописима или разрађеним урбанистичким детаљима вежу руке архитекти пројектанту. У основним поставкама они су дати, а у сагласности са пројектантом и напоредо са његовим радом, доћи ће до завршног облика ових проблема, баш и због брзине са којом треба цео овај посао и завршити. Због свега овога сматра се за неопходно и неизбежно да архитект пројектант регулационог плана и архитект пројектант објекта непосредно сарађују и да ће се једино на тај начин савесно и успешно завршити један крупан и одговоран задатак. "[108]

Планови Ружице Илић за реконструкцију града Ужица су значајна урбанистичка дела. Без сумње, можемо данас жалити због делимичног одустајања од основних концепата који су врло добро поставили зонинг и основну парадигму реконструкције. Реализације путничке и теретне железничке станице, потези индустријског града у зеленилу лоцираног у Крчагову, реконструкција улице Николе Пашића (Хероја Дејовића) од зграда Народног музеја до Ракијског пијаца, источни потез улице Маршала Тита (Димитрија Туцовића), Трг партизана, последице су њених визија и планова.

Судећи сачуване перспективне цртеже и писано изнете закључке, идеје и опажања, она је уживала док је радила план успркос великом физичком и менталном напору који су тај рад пратили. Верујемо, након искуства од десет година, била је свесна скоро заулдности посла, али је остајала при своме. Не треба сумњати, да је имала довољно времена, полуге и механизме финансија и управе, све предложене интервенције биле би решене на добар начин на корист свим грађанима.

[108] Музеј науке и технике, фонд Миладина Прљевића, инв.бр.121.

Крајње редуковано истичемо принципе којима се она руководила као полазиштима укупне идеје генералног плана, при чему се мора имати у виду њена љубав према филозофији, естетици и модерном времену:

Град треба пројектовати уз истицање главних композиционих осовина а једино оне треба да буду истакнуте у пластици града; реконструкција грађевинског фонда треба да буде у духу озелењеног града, подређена пространству природе, изградња блокова растресита, волумени одмерених величина, међусобом зглобно повезани, приземља слободна и активна. Саобраћај разврстан и јасно одвојен спољшњи од унутрашњег, исто тако и функционалне целине треба да имају своју аутономију.

Решење Ружице Илић одбачено је 1957. године на основу мишљења ревидента архитекта Драгољуба Јовановића о чему ће бити детаљније извештено у следећем поглављу. О том догађају је, у једној од више варијанти писма упућеног Извршном већу НР Србије у вези потраживања средстава за извршење о року радова на Тргу, остао траг : "Рад на изради како урбанистичког плана града, тако и пројекта Трга (који је радила архитекта Ружица Илић) подвргнут је ревизији стручног тела и није оцењен повољно, те је од стране Народног одбора општине као такав одбачен, тако да је иза ове оцене остао један период до 1957. године у току кога су програм и основне концепције у поставци Трга подвргнуте критици и измени." Писмо је имало више варијанти, ово је једна од радних и непотписаних, али је извесно да је писмо компоновао Председник НОО Милан Јевтовић обзиром да је писмо сличне садржине он потписао и да су сва писма пронађена на истом месту у документацији похрањеној у ИАУ. Писмо је датирано на 06.01.1959.[109]

Сасвим је јасно да је постојала полу-анонимна опструкција која није изнесене проблеме решавала већ је обарала план Ружице Илић. Са друге стране, градска управа је користила идеје Ружице Илић уз непримерене измене у погледу третмана зеленила, густина и спратност. Поред тога, саобраћајна мрежа унутар и изван града никада није до краја довршена.

1.5 УСВАЈАЊЕ КОНАЧНОГ ПРОЈЕКТА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ 1958. ГОДИНЕ

1.5.1 *Изводи из архивских и других докумената*

Након усвојених предлога за Генерални план града и урбанистичког решења "Центар града", на терену, стање се није много поправило. Најзначајнија промена била

[109] ИАУ, несређено, фотокопија писма у власништву докторанда.

је добровољна, или можда околностима и подупрта, елиминација архитекта Миладина Прљевића из посла пројектанта у граду. Ваљаоница, финансијски врло моћна, остала је и даље најважнији инвеститор за неке позиције на самом Тргу. Низале су се седнице и одлуке, подносила идејна решења и главни пројекти, мењали пројектанти, али се никако нису искристалисали: 1) јединствено утврђена архитектонско-обликовна визија и 2) детаљан програм градње на Тргу, који би били прихваћени и од лауреата конкурсне утакмице.

На основу сачуваних званичних записника и других докумената приложен је преглед догађаја и збивања у вези градње на Тргу, али и увези других важних градитељских намера у центру и граду. Веома је важно имати у виду да је реконструкција центра у Титовом Ужицу била много сложенија интервенција од изградње самог Трга. Изградња Трга била је приоритетни задатак политичарима, урбанистима и пројектантима, али се, у исто време, много радило на припреми правних и урбанистичких оквира за пројектовање великог броја стамбених, јавних и друштвених зграда. Према хронологији записника седница НОГО Титовог Ужица[110] и Записника Ревизионе комисије НОГО стичемо јаснију слику о том врмену и околностима које су предходиле коначном пројекту Трга. Доносиле су се одлуке о новим грађевинским пословима попут изградње хотела, стамбених насеља на Теразијама и Уремовачком потоку, решавана су питања пројектаната-извршилаца, обављале ревизије раније започтих пројеката за објекте на Тргу и у главној улици. Постоје и чињенице о захтеву бироа "Урбс" за одлагање рока израде ГП као и захтев да се уз помоћ ревиднта (Републичка ревизиона комисија) утврди основаност разлога услед којих ГП града није приведен крају. Неколико седница су од посебне важности.

На седнице од 26.01.1957., разматрају се блокови "А", „В", „С". У раду обе седнице запажа се непосредно учешће Станка Мандића. Он инсистира на изради макете комплекса у Р 1:200 како би се могле најбоље уочити гршке у пластици архитектонско-урбанистичке целине. Подсећа да је биро "Урбс" преузео обавезу да о свом трошку изради макету али то није спроведено. Замера се форма блока "А" који изгледа као да је из три целине а тражи се супротно; потом указује на значај положаја блока "А" као порталног мотива са приступног проспекта из правца реке Ђетиње, очекује се посебан квалитет обликовања. Поред тога, Мандић инсистира на усвајању јединственог програма за све зграде на Тргу, јер није целисходно пројектовати

[110] Историјски архив Ужица, *Стамбена управа, општи списи, свежњеви 1 и 2*. Стамбена управа, акта ревизионе комисије, несређено.

испарцелисано. Уочавамо да је он веома значајно иступио на овом састанку и сасвим свесно указао на лично незадовољство. Једна од важних примедби била је критика концепције зграде која не дозвољава стндардизацију елемената, то сугерише значај тадашњих Злоковићевих истраживања о модуларној координацији мера у зградарсту и њиховој примени.

Већ је раније указано да, услед отезања са изградњом, Ваљаоница бакра најављује своје повлачење из центра града при чему њени представници инсистирају да су њима наметнуте локације у центру града иако им је јефтиније и корисније да граде у Севојну у близини комбината. Њихов став и нестрпљење су нарочито истакнути на седници 10.05.1957.

Стално заседање ревизионе комисије и обарање пројеката Прљевића и бироа "Урбс" били су симптоматични. Постала је очигледна намера да се центар града, посебно Трг, изграде на основу јединственог архитектонско-урбанистичког виђења, не само архитектуре и обликовања, већ и на основу јединствене програмске идеје новог друштвеног центра СФРЈ. Услед тога се инсистирало на макети, јединственом програму за градњу и потпуно контролисаном решењу пластике захвата. Разрешење ситуације у вези ГП, јединственог програма и јединствене обликовне концепције, уследило је брзо након извештаја ревидента ГП-а из 1955. у којем се указивало да НО треба да донесе одлуку према којој се план одбија, што је и спроведено на сеници НО 09.04.1957. Након тога следе одлуке да се Станку Мандићу повери израда урбанистичког пројекта Трга (20.08.1957.) као и одлука да се његов урбанистички пројекат Трг усвоји, (01.11.1958). Потом су следиле Одлука о општем програму изградње ужег центра града-Трга (27.01.1959.) и решење о именовању чланова Одбора за изградњу ужег центра града (Трга) 01.11.1958 . Подробнији изводи са седница су приређени у напомени број. [37]

Према налазима Марковић Жељка,[111] после одлуке да се поништи одлука о прихватању пројекта Ружице Илић, рад на коначном пројекту договаран је између Народног одбора и следећих архитеката: Станка Мандића, Братислава Стојановића, Драгољуба Јовановића, Милорада Пантовића, Илије Мићића, Миће Радовановића. Према овом извору архитект Станко Мандић наставио је убрзо да ради самостално. Тврдња о договорима између поменутих архитеката, у току израде дисертације, није

[111] Марковић, *Цар&градски мементо*: 63.

потврђена прегледом архивских материјала, али је извесно да се ствар одвијала на тај начин.

У документима су пронађене не сређене информације које помажу да се утврде нејасне околности везане за двоструке позиције Ружице Илић и Станка Мандића. Обоје су 1955. спроводили одређене активности везане за израду пројеката.

Као главни пројектант бироа "Урбс", Ружица Илић израдила је пројекат на углу улица Маршала Тита и Карђорђеве који је 1956. и 1957. био предмет дискусија Ревизионе комисије НОГО о чијем је раду достављен извештај у напомени. [37]

Према фотокопији писменог извештаја о обрачуну површина за блок који се пројектује на Тргу, јасно је да су неки пројекти, поверени на рад Станку Мандићу, били у значајној мери завршени. У документу датирном на септембар 1955. године табеларно је приказан финансијски обрачун за Блок 1. на Тргу у Т.Ужицу. Обрачун својеручно потписао Ст.Мандић. (Пов. 20260 м^2).[112]

Потом, следи поништење одлуке о већ усвојеном плану Ружице Илић, затим уступање посла групи архитеката да би коначан елаборат завршио један аутор: архитект, наставник Универзитета у Београду, Станко Мандић. Пројекат је усвојен, како је већ поменуто, 01.11.1958. У уводном делу хабилитационог рада архитект Станко Мандић[113] је образложио ток догађаја, именовао личности од значаја и објаснио своју позицију. Његова белешка је сажети приказ догађаја (1955-1957) о чему смо у напоменама изнели детаљнију документацију. Према Мандићу однос између његових и концепција Милорада Пантовића били су не различити него непомирљиви**.** О дешавањима у вези Ружице Илић само сува белешка да су између ње и НО Титовог Ужица престали пословни односи као и чињеница да је урбанистички пројекат Трга он урадио и да се према том пројекту Трг реализује**.** Истакао је и чињеницу да су он и М.Пантовић према урбанистичком решењу Трга Ружице Илић (1955) добили позиције за пројектовање неких зграда на Тргу. [38]

Поред изнетих чињеница, суштински је важна реализација архитекта Братислава Стојановића на раскршћу улица Маршала Тита и Страхињића Бана. Инвеститор је била Ваљаоница бакра из Севојна, пројекат је усвојен и изведен без много условљавања или негодовања било кога. Суштински, то је прва реализована зграда у склопу архитектонско-урбанистичке целине Трга. Трг партизана почео је да се реализује,

[112] Фотокопија документа у личном власништву.
[113] Мандић,"Функција и композиција архитектуре простора", у Миливојевић, *Између искорака и помирења*, 113-178.

дакле, 1957. године. Битно је истаћи да је зграда реализована у вакум-простору између усвајања два пројекта за Трг. (1955. и 1958.)

Затим, важна је чињеница да је током 1957/58 године урађен пројекат за пословну зграду Комуналне Банке која се надовезивала са севера на зграду Дома Југословенске Народне Армије и са запада на зграду хотела Палас. Блок је уобличавао Трг Светог Саве који је историјско језгро Ужица. Пројектант је била фирма "Стил" из Београда. Директор атељеа био је Богдан Игњатовића а одговорни пројектант Леон Кабиљо.[114]

1.5.2 *Ревизија генералног плана (1954-55)*

У претходном тексту изнесени су аргументи који могу да поткрепе следећи закључак: током периода (1952-58) десиле су се значајне кадровске и генерацијске промене које су, уз економске реформе, довеле нове људе и нове идеје на друштвену сцену Србије и Југославије. То се односило и на архитектуру и урбанизам. Честе недоречености и бесплодне стручне полемике које су пратиле изградњу Ужица у периоду (1950-1958) претиле су амбицијама да Ужице постане веома значајан пример уметности архитектуре и урбанизма. Велики број аутора, нејасноћа програма изградње, нецеловито виђење пластике градског центра, одлагали су реализацију великих послова и доводили у питање довршење припрема у вези одлуке о Ужицу као месту обележавања јубилеја: двадесет година од народног устанка.

Значајна документа која кључно илуструју суштину збивања везаних за регулациони план Титовог Ужица су два извештаја.

Први извештај датиран на 24.12.1956. године насловљен је "Графички прилози који сачињавају генерални (регулациони план)" потписали су архитекте Станко Мандић и Драгољуб Јовановић. У документу се износе примедбе на начин обраде, број прилога, квалитет информација које су презентоване достављеним елаборатима. У суштини, била је то опомена Ружици Илић да је неопходно увести план у дисциплину и обрадити га према струковним узансама и детаљно. Пројекти реконструкције требало је да се увелико раде, следило је интензивно извођење у центру града, а још увек су вођене мртве дебате и калкулације о томе ко је компентентан за посао и ко ће га и са ким водити.

[114] ИАУ, Народни одбор среза, *Зграда комуналне банке и стамбена зграда* свеска главних пројеката, датирано на децембар 1958.

Други извештај датиран је на дане 24.-27.01.1957.и 05.02.1957. насловљен је "Извештај одељења за комуналне послове и изградњу". Овај извештај чиниле су примедбе на раније усвојени ГП Титовог Ужица који је потписала Ружица Илић и који је усвојен 19.01.1955. године. Извештај ревидента је разматран као прва тачка дневног реда. Извештај је био састављен стручно, прегледно и кратко, на три и по густо куцане странице текста. У првом делу поновљене су основне чињенице и датуми који су приказали ток израде плана од самог почетка 1947. године, потом су наведене године 1948. и 1951. Када су планови били поново разматрани и на увиду. На крају подсећа се да је идејна скица ГП Ужица усвојена 18.11.1954. године и да је требало при изради ГП поступити према одређеним примедбама.: 1) решити у две варијанте спровођење транзита ка Бајној Башти, 2) решити две варијанте преласка транзитног пута из правца Пожега на десну обалу Ђетиње и то код.... и од уласка у парк. Затим, болнички комплекс сели се на локацију Пора а градске санитарне установе на локацију Ћендовина. Изричито се тражи да се за пројекат центра користе награђена решења.

У вези ових напомена можемо слободно тврдити да је Ружица Илић већи део примедби унела у пројекат и да је болница од почетка била планирана на Пори као и да је разматрала конкурсна решења приликом израде плана реконструкције центра. Друго је питање колико је и шта је усвојила од конкурсних решења.

Велики део примедби односио се на начин обраде и доступност података у појединим деловима елабората. Ревиднет подсећа на примедебе из 1956. године. По свим деловима елабората: "Идејни план", "Регулациони план" "Детаљни план" изнете су примедбе у погледу опреме, прецизности, информативне и употребне вредности плана. Ревидент је био становишта да раније примедбе у вези обраде опреме и читљивости плана нису испоштоване те да то нису само формалне замерке већ и озбиљни недостаци.

Након поднетог извештаја ревидента архитекта Драгољуба Јовановића обављена је дискусија и разматран је поднети плана на основу чега је донета одлука да се ОДБИЈА пројекат генералног плана Титовог Ужица.

Ружица Илић је на овакво решење поднела раније споменути "Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица", објаснила свој став, истакла све проблеме са којима се сусретала, на прекиде у току израде плана које није она узроковала, на кашњење одлука, дволичност НО и на лошу сарадњу између ње и појединих пројектаната. Међутим, извештај ревидента је био јасан у закључку па је и њој самој било јасно да

она није више пожељна у даљем току и расплету догађаја везаних за пројекат Трга, центра и генералног плана града.

Као излаз из непрецизних односа, одлучено је да Станко Мандић изради помирљив пројекат реконструкције Трга, да се усвоји целовити програм изградње, да се изради макета која би илустровала пластику архитектонско-урбанистичког решења, да се пројектовање зграда повери лауреатима на конкурсу из 1953. Мандићу и Пантовићу.

ПРИЛОГ [40] (У-23): Пројекат центра Т.Ужица, пројектант С.Мандић 1958.
ПРИЛОГ [41] (У-24): Нивелационо решења платоа, макета целине, пројектант С.Мандић 1958.

1.5.3 *Коментар усвојеног решења*

Уз прихватање ризика, архитект Станко Мандић је преузео одговорност да изради коначно урбанистичко решење Трга. Крајња верзија није у потпуности потврдила његову визију коју је успешно пласирао на конкурсној утакмици. Без сумње, он се придржавао неких препорука из прихваћеног, па накнадно одбијеног, плана Ружице Илић који је већ био у разради, али се не може сумњати у његове ауторске доприносе.[115]

1. ТРГ

Прихваћено и одобрено решење засновано је на другачијем обухвату непосредног подручија Трга. Обухват је проширен са северне стране улице Вите Пантовића (Краља Петра 1.) захватајући блок до Нове Сланушке улице, како су Р.Илић и М.Пантовић предложили у конкурсним елаборатима. Такав концепт унела је у своје урбанистичко решење 1954-55. године Ружица Илић. У том блоку Мандић је поствио главни градски објекат-*Спомен дом* који се састоји из функционално и комуникационо повезаних културних институција и друштвених организација: позориште, библиотека, канцеларије, клупске и конференцијске просторије. Суштински, концепт зграде Спомен дома је проистекао из конкурсног решења Станка Мандића. То је сложени волумен који није у задатој оси симетрије градског проспекта.

На месту где је ауторкиња генералног плана предвидела споменички и меморијални комплекс, Мандић је уцртао зграду команде гарнизона која је касније

[115] Миленкловић, Б.(1962).” Трг партизана у Титовом Ужицу”, *Архитектура урбанизам бр.3*, *Београд* 4-10. Професор Бранислав Миленковић је опрезно изнео питање о ауторству пројекта Трга и у том смислу се изјасно: „ауторство нерасправљено “

реализована као зграда телекомуникационог центра. Партер потеза *Спомен дом: телекомуникациони* центар уређен је брижљиво, рекли би смо и у складу неких предлога које је Ружица Илић изнела у Техничком извештају приложеном уз њена конкурсна решења: "Тло је у благом успону од 2,5%, није поплочано. Обрада његова чини везу између галерије и споменика-равномерно испресецана зелена површина белим узаним стазама" [116] На крају је, уместо Народног универзитета (ГУП 1955), зграда Спомен дома, односно Народног позоришта, усвојена као главни градски објекат. Следећи идеју афирмације градског културног центра, Мандић је уметничку галерију пројектовао на североисточном углу западног блока на Тргу. Данас је ту супермаркет IDEA, а пре тога био је салон намештаја.

Западни блок Трга је проистекао из потпуно новог концепта Станка Мандића. Разлика у односу на дотадашња решења видљива је не толико у основи колико у пластици форме: ниски анекс према Улици Маршала Тита није био присутан у ранијим решењима што је одсликавало размишљања проистекла из коначно усвојеног програма изградње трга.

Источни блок је у великој мери идентичан са блоком како је задат у ГУП из 1955. Године. У конкурсном решењу Мандић је у источном блоку предвидео позицију Градске кафане што је касније и реализовано.

Централни плато је разуђен и састављен од више специјално обрађених платоа-амбијената. Прецизно је решено нивелационо решење, уцртана су степеништа, потпорни зидови, приступне пешачке стазе, утврђено је место споменика који је постављен у осовини јужног ризалита Спомен дома. Овакву разуђену поставку површине Трга проналазимо у упутствима за урбанистичко-техничке услове из 1952., конкурсним решењима Мандића и Пантовића из 1953. и у генералном плану из 1955. године.

ПРИЛОГ [42] (У-25): Приземни строј Трга партизана, основа партера, пројектант Станко Мандић 1958.

2. СПОМЕНИК

У идејном конкурсном решењу Станка Мандића постамент за споменик Маршалу Титу је постављен у осовини и непосредно испред уметнички обрађеног зида јужног ризалита на згради Културног центра. Видети: ПРИЛОЗИ [23-а и 23-б]

[116] ИАУ, Збирка рукописа, Миладин Прљевић.

У усвојеном решењу из 1958. године јасно је опредељено место скулптуре-споменика на главном Тргу. Споменик стоји као независни елеменат у простору, али га је Станко Мандић повезао са ликовном композицијом реализованом у камену буњасте обраде на јужном ризалиту зграде Народног позоришта (Спомен дом). Зид и споменик су у траси исте осовине. Поред тога, димензије зида су тако одмерене да, за најповољније углове посматрања, споменик има залеђе на којем се фигура пројектује. То је био покушај интерпретације идеје из конкурсног рада. Такво измештање споменика од архитектонске кулисе на удаљеност од четрдесет метара произвело је, касније, и неке критичке коментаре од стране професора Оливера Минића.[117]

ПРИЛОГ [43] (У-26): Пропорције Тга, односи волумена, студија положаја споменика, С.Мандић 1953-1958.

3. УЛИЦА МАРШАЛА ТИТА

Западни део северне стране улице је проистекао из конкурсних решења Станка Мандића и Милорада Пантовића. Слично је предложила и Ружица Илић у ГУП-у из 1955. године.

Источни део Улице Маршала Тита, северна страна улице, део Мегдан, је потпуно другачије решен у односу на раније пројекте. Заступљен је концепт већих волумена у слободном распореду. Посебно је интересантна пјацета у продужетку правца укинуте улице Сердара Мићића. Игнорисане су постојеће стамбене зграде из 1947-8. године, цео кварт је третиран као празна грађевинска површина.

Сачуване су у улици Маршала Тита зграда *синдикалног дома* и кућа Пековића. Кућа Прљевића на Тргу и кућа Ковачевића у улици маршала Тита порушене су.

4. РЕШЕЊЕ ПРИОБАЛНОГ ПОЈАСА И ГРАДСКОГ ПРОСПЕКТА

Значајно је коментарисати усвојно решење приобалних појасева који су, утврдили смо, од посебног значаја у концептима архитекта Станка Мандића. Станко Мандић је рођен у Призрену, "хидрауличном граду", зато не треба да чуди значај који придаје феномену воде која представља изразито драгоцен природни елеменат и мотив. Мандић је у својој верзији урбанистичког пројекта "Трг партизана" посебно инсистирао на активирању речне аде и уређењу приобалних појасева као и на

[117] Минић, "Развитак, структура и центри малих градова", видети у Миливојевић, *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, 179-180.

реализацији концентрично распоређених саобраћајних праваца од железничке станице према граду.

Поред тога, нужно је коментарисати и решење Градског проспекта, односно, саобраћајне везе железничка станица-Трг, која је у попречној осовини (север-југ) композиције плана града.

Конкурсно решење

У конкурсном решењу Мандић је подручије приобаља у целини решио у систему парковских површина са претежно пешачким везама обала. Могуће да је био претеча система интегрисаних улица. У сваком случају, увек је дата предност пешачком саобраћају и зеленим површинама. Без сумње да је апстраховао реалност. Његов приступ је изван времена обзиром да је аутомобилски саобраћај полако постајао део моде, стандарда и статусног симбола. Насупрот задатој саобраћајној функцији проспекта, код њега је градски потез утопљен у каскадиране зелене површине и двоструке дрвореде. Наставља се само визуелно ка платоу централног трга. У његовом решењу, умекшан је изразито строго условљен аксијални правац.

ВИЗИЈА СТАНКА МАНДИЋА ПРИКАЗАНА У УСВОЈЕНОМ РЕШЕЊУ

Трг испред железничке станице

Кључна тачка Мандићеве визије урбанистичке композиције и визуелне диспозиције Ужица јесте трг испред железничке станице. Са тог трга крећу главни саобраћајни правци и простиру се најлепше ведуте на *Главни градски трг* и шире подручије центра. Колски саобраћај усмерава се лево и десно од трга испред железничке станице и разводи се на источни и западни мост. Централни правац са трга усмерен је ка главном градском тргу (Трг партизана). Композиционо, тај правац подржава градски проспект.

Градски проспект

У усвојеном решењу, од три моста која потенцирају осовину станица-трг, два су пешачког карактера, један је саобраћајни, али реално профилисан, попречног пресека двосмерне улице. Тај правац наставља до укрштања са улицом Маршала Тита (Димитрија Туцовића). Пре укрштања са главном улицом, непосредно на левој обали, предвиђена је још једна раскрсница са Омладинском улицом-градском саобраћајницом која прати меандре речног корита. Потез градског проспекта је отворен, партер је обогаћен каскадираним зеленим површинама.

*

План Станка Мандића, видљив у конкурсном решењу, да системима парковског уређења и пешачких стаза повеже централне градске блокове и да тако осмишљене површине повеже са планом за уређење обала и речне аде, није издржао реалне потребе града. Он је морао да ревидује идеју и да уведе већи број градских улица-саобраћајница: Страхињића Бана, Омладинска, Карађорђева. Поред тога, на десној обали реке, у оквиру парковски уређених површина, пројектоване су, у слободном систему, групације мањих зграда којих није било у конкурсном решењу.

Станко Мандић је, у одређеној мери, деперсонализовао сопствени став исказан у конкурсном решењу. Још више је одступио од типологије блокова и решења Трга. Међутим, при свему, није одустао од плана активације речне аде која је скоро доследно испратила конкурсно решење. Неки сегменти плана, попут рушења здравих зграда на Мегдану, нису имали реалну основу. Суштински, касније се показало, план је требало да прецизно дефинише прву фазу реконструкције: Трг партизана и ободне блокове.

ПРИЛОГ [44] (У-27): Упоредни преглед релевантних решења за центар и Трг партизана која су укључена у завршни предлог архитекта Станка мандића 1957-58.г.

До сада у доступној документацији Станка Мандића и документима у ИАУ није пронађен писани технички извештај у вези пројекта Трга 1958. године. Не знамо да ли је извештај постојао, али је пројектант, у вези Трга партизана, веома исцрпно, изнео своја разматрања и ставове у хабилитационом раду писаном (1959-60) године.

Наслов хабилитационог рада је : "*Трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи*".

Списак литературе на крају текста указује које је изворе Станко Мандић сматрао кључним за теоријско објашњење својих естетских настојања па и у вези пројекта за ужички Трг. Потпуно је очигледно да су његова интересовања усмерена ка рационализацији визуелних феномена, просторној композицији и њеним законитостима. Потом, битне су му историјске књиге из области српске историје али и високо урбано развијених средина попут Италије. У изворима се не позива на праксу модернизма и интернационалног стила. Списак литературе нам јасно указује у ком правцу је потребно темељније истражити природу Мандићевих идеала. У том смислу, током рада на дисертацији, као докторандов допринос, доказана је његова привржености

интуицији на начин како је објашњава Бенедето Кроче у књизи *Естетика*. Кроче размева историју као врело интуиција које се "нижу једна за другом".[118] [39]

Текст хабилитационог рада је хетерогена студија. У уводном делу то је хроничарски запис о историји Ужица. Део текста посвећен теоријско-естетском објашњењу пројекта писан је у форми расправе, трактата. У појединим деловима то је исцрпан технички извештај. Аутор своје ставове заступа или брани путем референтних позивања али користи и сопствена теоријска полазишта. Процес пројектовања и изградње новог друштвеног центра у Титовом Ужицу, Станко Мандић је образложио неуобичајеним поступком за оно време. Он се у тексту посветио естетици и историји јавних простора од антике, ренесансе, преко барока до просвећеног апсолутизма и класицизма. Такве анализе за аутора представљају окосницу за архитектуру и обликовање простора. Очигледан је његов отклон од некритичког прихватања интернационалног стила. Поступак анализе опште историје простора није га, на срећу, усмерио према историцизму, пре би се могло рећи да своје пројекте смешта у историју архитектуре, и да је произведена форма резултат уметности и технике времена у којем делује. У времену диктатуре идеја о прогресу, такав поступак могао се сматрати конзервативним. Цео поступак представља значајан критички и теоријски искорак од продукције тог времена. Томе у прилог може се додати и рукопис посвећен генералном плану за Призрен под насловом: *Проблеми савременог у заштити наслеђа, Призрен стидија за генерални план,*(*1962. Београд*). Такође, остали његови писани радови и пројектантски поступци додатно расветљавају вишеслојан приступ теми реконструкције града ка којој је, као архитект у пракси, био опредељен: реконструкције центра (Титовог) Ужица и Призрена, или реконструкције мањег обима у центру Београда. Станко Мандић се у деценији после Другог светског рата (1945-1955) интензивно бавио урбанизмом што је као последицу имало више потписаних регулационих или генералних планова за градове у Србији и Црној Гори.

Може се, у виду закључка, констатовати двојни карактер поступка примењеног у пројектантском процесу Трга Партизана. Као подлога служи чврст композициони оквир, а у размери свакодневља простор је оплемењен занатским и уметничким обрадама, већим бројем мањих амбијената што све скупа чини целину простора трга колико монументалном још више присном.[119]

[118] Milivojević, "Estetički diskursi profesora, arhitekta Stanka Mandića", 128-158.
[119] Миливојевић, Д. "Трагање за аутентичношћу", текст у монографији *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, 2014, Графичар, Ужице, 17-47.

ДРУГА ГЛАВА

2 РЕАЛИЗАЦИЈА И ЕСТЕТИКА АРХИТЕКТУРЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

2.1 ИСХОДИ УРБАНИСТИЧКИХ ПРОЈЕКАТА И ПЛАНОВА ЗА ТРГ ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ (1946-1965)

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Реконструкција града према послератним плановима спроводила се у три периода.

- **Први период** је до 1961. године. Период су обележили интензивна изградња коју је било тешко планski контролисати и велике амбиције архитекта Ружице Илић да се не расточе функционалне и композиционе премисе генералног плана из (1949-50-52-55). Њој је то успело у делу припреме и реализације конкурса за Трг партизана који се, касније, као резултат њених залагања, реализовао. Она је једино могла видети смисао Трг у склопу реконструкција улица Маршала Тита и Николе Пашића. Њена идејна решења из 1955. послужила су као основ каснијим урбанистичким пројектима и реализацијама ових потеза.

- **Други период** је између 1961-1965. године и њега обележава доминирање архитекта Станка Мандића у ужичкој архитектури и урбанизму. Он је тада израдио скицу генералног плана за Ужице као и неколико урбанистичко-архитектонско-регулационих пројеката из којих су проистекле и реализације. [40] То су:

1. 1962. Стамбена групација "Ћендовина". [41]
2. 1963. Регулациони план, општа диспозиција "Проспект Хероја Дејовића-Ракијски пијац".
3. 1963. Идејни пројекат комплекса железничке и аутобуске станице и других објеката на десној обали Ђетиње.

ПРИЛОГ [45] (У-28): Идејни нацрт Генералног плана Т.Ужица из 1961-62. године (арх.С.Мандић)

ПРИЛОГ [46] (У-29): ГП Т.Ужица 1965., обрађивач: „Завод за економику домаћинства", арх.Вера Ђукић.

- **Трећи период** је након 1965.године. Те године у "Заводу за унапређење комуналне делатности" у Београду израђено је *Идејно урбанистичко решење* које је било пети по

реду предлог за послератну регулацију Уживца. Био је то покушај да се у урбанизам Ужица уведе ред и јаснија концепције. Пројектант је била архитект Вера Ђукић.[120] [42] У том периоду основана је локална, односно регионална, планерска институција која је наставила да се бави израдом различитих планерских докумената. Пуно име завода, према Зорици Огњевић[121], било је: "Завод за урбанизам, просторно планирање, пројектовање и уређење земљишта". Завод је престао да постоји 1997. године. Градска управа донела је одлуку којом се формира "*Одељење за урбанизам и просторно планирање*" у саставу "Дирекције за изградњу града". Одељење је отпочело са радом 1994. Након одлуке Градске управе 1997. године Дирекција за изградњу града Титовог Ужица преузела је запослене из Завода за урбанизам. Током деценија разрађивани су блокови који су били у ширем захвату конкурса за центар града из 1953. године. То су планска документа под насловима: УП "Блок нови храм", ДУП "Центар 1", УП "Мегдан", УП "Градски трг" УП "Дрварска пијаца", ДУП "Центар 2", ДУП "7 Јули". [43]

2.1.1 *Реализација Трга партизана*

Урбанистички "Пројекат Трг" је усвојен 01.11.1958.

За реализацију Трга партизана преостало је, након усвајања коначног урбанистичког решења, 30.10.1958.године, 36 месеци и 21 дан. За то време требало је да буду завршени или израђени пројекти за све објекте који га уоквирују: Спомен дом на северној страни, источни и западни пословно-стамбени блокови као и стамбена зграда положај 3 (пројектанти Антић и Ивановић) чијом је изградњом, 06.05.1958. отпочела реализација Трга према урбанистичком пројекту из 1958. године. Чињеница је да су, судећи уцртане габарите у ситуационој диспозицији пројекта Трга из 1958., за већину зграда постојала израђена идејна решења. Такође, на основу истог цртежа види се да је и "лежећа архитектура" платоа трга била идејно решена. Драгоцен је записник са састанка одржаног 16.04.1958. године, дакле, годину дана након што је оглашен неважећи нацрт генералног плана града који је израдила Ружица Илић. Састанку су присуствовали: Слободан Пенезић-Крцун, Мирко Поповић, Милан Јевтовић, Драгомир Каљевић, Станко Мандић. То је један од ретких састанака, о коме имамо записник, на

[120] Đukić, V.(1965). "Titovo Užice: rešenje glavnih saobraćajnih pravaca u prostornoj organizaciji grada", *Arhitektura urbanizam* br.35-36, Beograd, 63.
[121] Зорица Огњевић, архитект, рођена крушевљанка, у Ужице је дошла 1964. године, руководила је институцијом до 1975. године. Са њом је обављен разговор на Златибору у њеној кући лета 2014. године.

којем је присуствовао ужичанин и високи републички функционер Слободан Пенезић-Крцун. Разматрало се како организовати и поделити пројектантске послове. Забележено је: Станко Мандић: Блок 1, Зграда дивизије, Спомен дом; Милорад Пантовић Блок 5; Антић Милан, Блок А-3. На састанку је разматран програм изградње ужег центра града, извештај потписао Милан Јевтовић.

План је био да се за прославу јубиларне двадесетогодишњице устанка (07.07.1941.-07.07.1961.) најмање мора завршити репрезентативни део главног платоа и архитектонски амбијент који су чиниле завршене фасаде источног и западног блока и Спомен дома. Преузети одговорност за извршење таквог подухвата било је врло ризично. Морамо имати у виду да је коришћење грађевинске механизације било крајње лимитирано.

У циљу непрекидног праћења свих фаза реализације основан је "Одбор за изградњу Трга". Он је пратио благовременост следећих реализација:

-пројектна документација

-грађевинска реализација

-финансијска реализација и прилив средстава.

Седнице одбора за изградњу Трга

У Историјском архиву Ужица сачуван је регистар са записницима Одбора за изградњу Трга. Чланови Одбора: Мирко Поповић, Милован Ђокановић, ген.мајор Рудолф Хриберник, секретар општинског комитета Рајко Јечменица, арх.Станко Мандић, Момчило Вуковић, инж.Јурај Дризо. Током рада одбора вршене су допуне новим члановима као и разрешење чланства појединима. Те чињенице немају посебног значаја по ток догађаја. Укупно је одржано 24. седнице, прва седница одржана је 04.10.1958., последња седница 29.06.1961. године. Записници са седница одбора вођени су педантно, прецизно и једнообразно за разлику од осталих претраживаних докумената похрањених у ИАУ. Дневни ред и Записник 15. седнице не постоји али постоји уредна белешка да записничар није био присутан. Материјали седница су одвојени појединачно у посебне омоте-корице, превијени бели папир формата А-3. За сваку седницу доступан је дневни ред, по именце присутни и изостали, дискусије, закључци по појединим тачкама и коначни закључак седнице. На седницама су дискутовани текућа оперативна грађевинска и финансијска проблематика: пробелми и рокови исељења станара, компезације за порушене некретнине, трошење средстава СИВ и РИВ, одабир камена и извођача поплочавања, непредвиђени радови, дискусије

по одређеним захтевима пројектаната, начин организовања пројектантског посла, обезбеђење недостајућих средстава, озелењавање, доградња хотела Палас, праћена је динамика реализације, предлози за награде поводом Нове 1960. године и поводом завршетка радова (29.06.1961). [44]

Одбор је био протоколарно и опште тело. Поједини његови чланови су сносили велике оперативне одговорности попут пројектанта Станка Мандића и директора извођачког предузећа "Златибор", инжењера Јурија Дриза. Они су били, да се тако изразимо, жртве целог подухвата. Већ на првој седници Станко Мандић је истакао уверење да ће се пројекат реализовати до датума прославе уз ограничење да ће до тада бити готов амбијент споменика и главни плато Трга. То је значило завршене фасаде источног, западног, северног и јужног блока окренуте према платоу Трга као и сам плато. Он је преузео одговорност за благовременост пројектне документације и координацију свих пројеката. Са друге стране, Јурај Дризо изнео је своје гаранције да ће грађевинска оператива испратити план који је изнео Станко Мандић. Значајне су седнице: 1) *ДВАДЕСЕТ ПРВА* одржана *23.03.1961*. на којој Јурај Дризо реферише да је крајњи рок свих радова 10.06.1961., а да су у току завршни занатски радови; 2) *ДВАДЕСЕТДРУГА СЕДНИЦА* одржана *05.05.1961*. на којој је Јурај Дризо, за сваки појединачни објекат, описао фазу у којој се налази, рок завршетка, проблеме. У записницима је пронађен и касније усвојени предлог да се пројекат ентеријера Робне куће повери архитекти Владети Максимовићу.

У истом регистру пронађени су и врло значајни, записници "Одбора за припрему прославе 20.годишњице Устанка народа Југославије при Извршном већу Народне скупштине Народне Републике Србије". Чланови одбора били су врло репрезентативни републички и локални политичари: друг Слободан Пенезић Крцун, потпредседник Извршног већа Народне скупштине НР Србије, другови Дража Марковић, Селмо Хашимбеговић, Настасовић Миодраг, Срећко Недељковић, Јечменица Рајко и Каљевић Драгомир. Испред Одбора за изградњу Трга били су Момчило Вуковић, арх. Станко Мандић, инж Јурије Дризо. За дисертацију најважнија питања која је одбор разматрао односе се на ликовно обликовање простора и зграда на Тргу. Посебно су разматрани пано зид Народног позоришта, партерно уређење позоришног трга, партерни зидови ка улазу у позориште и њихова симболичност: "Четворна рашчлањеност симболише одређена значајна раздобља у нашој историји". У обликовање ликовне композиције на пано-зиду, састављене од камене буње, укључени

су вајар Шепо и сликар Возаревић као и скулптор Фран Кршинић. Дискутовало се о унутрашњим обрадама Зграде Дома. [45]

Уређење Трга била је посебно важна тема за архитекта Станка Мандића али и Братислава Стојановића. Током извођења радова више пута је инсистирао да се одређени експонати из ужичког Музеја Устанка 1941. распореде, по одређеном пројекту, на Тргу на увид јавности. Исто је захтевано и за експонате и предмете из других историјских периода. На тој концепцији инсистирао је Мандић и у хабилитационом раду. Тражена су службена одобрења и одлуке. Та идеја није спроведена. [46]

Уговори

Поред књиге записника са седница Одбора у Историјском архиву Ужица налазе се и друга занимљива документа. У једном регистру сачувани су разни уговори. Уговори су датирани на године: 1959.,1960.,1961.,1962.,1963. Ради се о уговорима о изградњи два стамбена солитера у улици Љубе Веснића, стамбеној згради на углу улица Општинске и Вите Пантовића, управне зграде на углу улица Вите Пантовића и Југ Богданове, згради Команде гарнизона.... Неки од уговора у вези су пословне сарадње са Станком Мандићем, неки су између НО, војске и партијског комитета и тд. Све то сведочи о изузетној пројектантској и градитељској активности која је иницирана реконструкцијом центра града, односно, изградњом Трга партизана. Ту се проналазе и разни други списи који сведоче о: доградњи хотела Палас (датирано на 30.08.1960); уговор о изради главних пројектата блока “Б” између Општине Титово Ужице и “Партизанског пута” из Београда а према одобреном идејном пројекту Милорада Пантовића и уз његову сагасност, (датирано на 30.09.1958.); проблемима у сарадњи са пројектантом идејног пројекта (Пантовић) од кога је неопходна сагласност ради измена неких скупо решених детаља (датирано 13.08.1960.); уговори о заједничкој изградњи блока “Б” на Тргу између Општине Титово Ужице и ЖТП Београд, (датирано 30.06.1960.); уговор о изградњи пет типских зграда Тип 133-3-4 по пројекту “Економског института” из Београда у Уремовачком потоку (датиран 29.09.1959.); уговор о пројектовању између ГП “Златибор” и НО у вези израде урбанистичког плана града (датирано 21.09.1958.); уговор између НОГО Т. Ужице и ГП “Златибор” у вези израде пројекта биоскопа, пројектант М. Пантовић (датирано 10.05.1960., рок 05.08.1960.); допис Станка Мандића у вези избора пројектанта ентеријера Робне куће “Прогрес”(датирано 15.02.1960.); Понуда архитекта Максимовића за пројекат

ентеријера Робне куће (датирано 20.02.1960.); допуне уговора са архитектом Пантовићем у вези допуна идејних пројеката за зграде на положају 5, а све уз уважавање примедби архитекта Станка Мандића, пројектанта Регулационог плана града Т.Ужица (датирано 01.02.1958.) Уговор о пројектовању Спомен дома потписан са Станком Мандићем (датирано 22.10.1958.); Уговор са Станком Мандићем: 1) израда урбанистичко-регулационог плана индустријског сервиса Крчагово; 2) израда урбанистичког регулационог плана за блокове код ТЗ "Цвета Дабић" и Комуналне банке-хотел Палас-Завод за социјално осигурање; 3) израда урбанистичко-регулационог решења Омладинске улице; 4) рад на одобрењу текућих локација на територији града; 5) израда идејног решења кафе ресторана у Крчагову; 6) израда идејног решења за стамбене зграде у улици Херцеговачкој, (датирано -----) рокови 01.01.1957.-31.12.1958., без меморандума и датума потписивања, само округли печат и потпис М. Јевтовића као наручиоца, без потписа извршиоца Станка Мандића.

Оперативни извештаји у вези изведених радова на тргу 1958-1960

Најзначајнија и оперативно најверодостојнија документа у вези обављених послова и изведених радова су она која је потписао инжењер Јурај Дризо. Посебно је драгоцен кратак и исцрпан извештај о изведеним радовим на Тргу за период од 1958. до априла 1961.године. Тај извештај, кратко назван "Извештај", прилажемо прекуцан у свему идентичан оригиналу. Извештај је откуцан писаћом машином, једнострано, без прореда, на две стране.

<u>ИЗВЕШТАЈ</u>

О изградњи Трга у Титовом Ужицу за период од 1958 г. до априла 1961.године.

***1.** Изградња Трга у Титовом Ужицу започета је са станбеном зградом на положају 3 у Титовом Ужицу дана 06.05.1958.г.а завршена 31.12.1959.године.*

***2.** Станбена зграда "Положај 3" отпочета је 06.05.1958.г а завршена 31.12.1959.године.*

Станбена зграда "Положај 5" "Блок А-1" отпочета је 25.06.1958.године а завршена 16.06.1960.године.

Станбена зграда "Положај 5" "Блок Е" кула отпочета је 10.10.1958.године а завршена 16.03.1961.године.

Зграда Народне банке-пословне просторије отпочета је 21.10.1958.године, завршена 28.05.1960.године.

Градска кавана у Титовом Ужицу на "Положају 5" отпочета је 13.01.1959.године а иста треба да се заврши 15.05.1961.године.

Спољна канализација на Тргу отпочета је 22.04.1959.г а завршена 20.03.1961.године.

Положај 1 "Блок А" –Робна кућа отпочета је 28.05.1959.године а иста треба да се заврши 10.06.1961.године.

Положај 1 "Блок Ц" отпочет је 01.04.1959.године а исти треба да се заврши 21.05.1961.године.

Друштвени дом друштвени део отпочет је 03.07.1959.године а исти треба да се заврши до 10.06.1961.године.

Градски трг отпочет је 07.12.1959.године а исти треба да се заврши до 05.06.1961.године.

Друштвени дом позоришни део отпочет је 07.12.1960.године, а на истом биће завршена фасада до 10.06.1961.године.

Положај 1 "Блок Д" отпочет је 26.06.1960.године а на истом треба да се заврши фасада до 10.06.1961.године.

Хотел палас у Титовом Ужицу отпочет је 19.07.1960. а исти је требало да се заврши 05.06.1961.године.

Положај 1" Блок Б" отпочет је 26.09.1960.године а на истом треба да буде озидан-избеторниран други-трећи спрат.

***3.** Приликом изградње Трга порушено је 62 стамбене зграде а расељено 105 корисника станова -350 чланова породица. Уједно је порушено 51 пословна просторија.*

***4.** Број станова на Тргу је следећи: гарсоњера 35, једнособних станова 60, двособних станова 149, тособних станова 34, четворособних станова 5. Укупно станова на Тргу ће се изградити 283.*

Укупна површина локала која ће се изградити износи 366.00 $м^2$.

***5.** Бруто површина зграда на Тргу износи: Положај "3" 5.448$м^2$; Положај "5" 3.700 $м^2$; Кула 3.179 $м^2$; Пословне просторије Народне банке 1.540$м^2$; Градска кавана1.363 $м^2$; Положај "1" блок "А" 3.006$м^2$; Положај "1" блок "Ц" 6.772 $м^2$; Друштвени дом – друштвени део 2.399$м^2$; Дртуштвени дом позоришни део 6.392 $м^2$; Положај "1" блок "Д" 3.700 $м^2$; Хотел Палас 2.835 $м^2$и Положај блок "Б" 6.250$м^2$.*

Укупна бруто површина за зграде на Тргу износи 46.584$м^2$. Површина Трга износи 19.154 $м^2$. Површина под зградама износи: 9.351$м^2$.

***6.** Дужина тргса износи 175 м а ширина 76 м. Савладана висина степеницама на Тргу износи 6.53м, а нагибом 3.08м. Укупно савладана висина степеницама и нагибом износи: 9.61 м.*

***7.** На целокупној изградњеи Тгра (закључно са мартом 1961.године) бригаде оствариле 210.912 ефективних часова.*

***8.** На изградњи Трга учествовале су следеће омладинске радне бригаде: прибојска бригада "Моше Пијаде", ужичка бригада "Млади задругар", трстеничка бригада "Чајка", лесковачка бригада "Звонимир Костић", ужичка бригада "Специјална тракторска", призренска бригада "Борис Кидрич" и "Ужичка комбинована бригада".*

Најбоље бригаде на изградњи Трга биле су: прибојска бригада "Моше Пијаде", призренска бригада "Борис Кидрич" и ужичка бригада-"Специјална тракторска".

***9.** Количине главних радова на Тргу (закључно са месецом мартом 1961.године) износи:*

-откоп земље 110.052 $м^3$

-израда армираног и набијеног бетона 15.101 $м^3$

-зидање зидова од опеке 10.262 $м^3$

-израда бетонског гвожђа 968.951 кгр.

-застакљивање стаклом разне дебљине 6.248 $м^2$

-утрошено је цемента разних марки 4,260.680 кгр.

-реновиране су улице Вите Пантовића и маршала Тита у дужини од 364м.

10. *Вредност укупно извршених радова* (*до краја марта 1961г.*) *за горе наведене објекте износи 1,817.446.833 динара*.

03.05.1961.год. *Директор предузећа*

Титово Ужице (*Инг. Јурије Дризо*)

ПРИЛОГ [47] (Д-5): Градски трг Титово Ужице, диспозиција на постојећем стању.

У манускрипту – белешкама-непознатог аутора, вероватно одговорног за градилиште, врло темељно, вођене су белешке. Белешке обрађују махом финансијске резултате и количине позиција за изградњу Друштвеног дома, односно, позоришта са библиотеком и крилом друштвених организација. Белешке су посебног значаја обзиром да се описују и радови на извођењу инфраструктурних постројења, канализације, водовода, електрике, у улицама Вите Пантовића, делу Уремовачког потока, у улици Нова Сланушка. На свесци је прибележен и датум 14.01.1959.

О проблемима приликом извођења и неочекиваним и накнадним радовима постоје писана сведочанства. На пример, током изградње Спомен дома дошло је до појаве подземних вода, непредвиђених земљаних радова, морало се радити у три смене, услед рока, бетонирање је обављано зими...

У архивској документацији пронађен је табеларно сређен списак свих извођача занатских радова који се у овом тексту прилаже као препис веран оригиналу обзиром да није урађена довољно јасна копија.

Табела бр. 9: ИЗВОЂАЧИ ЗАНАТСКИХ РАДОВА

1. Предузеће за декоративне радове “Дело”	Занатско-декоративни радови	Београд, Франше Депереа
2.Монтажно инсталатерско преузеће “Победа”	Водовод и канализација, електрика и централногрејање	Београд, Боре Станковића 2а
3. Монтажно инсталатерско предузеће “Палилула”	Браварски и лимарски радови	Београд, 27.марта
4. “Давид Пајић” “Електродистрибуција”	лифтови	Београд, Ђуре Ђаковића бр.29
5. Стаклорезачко предузеће	Стаклорезачки радови	Београде, 27.марта
6. Предузеће за прераду камена “Мермер”	Каменорезачки радови	Сента
7. Аранђеловачки рудници и индустрија мермера и гранита	Каменорезачки радови	Аранђеловац
8. Земљорадничка задруга Сирогојно	Испорука камена	Сирогојно, срез Титовоужички
9. Предузеће за изградњу и уградњу битуменских производа „4јул”	Асфалт и изолација	Сарајево
10. Предузеће за дистрибуцију електричне енергије “24 септембар”	електрика, осветљење, телефонске инсталације	Титово Ужице
11. Индустријско предузеће “Трешњица”	столарија	Титово Ужице
12. Металско предузеће “Металопрерада”	лимарски, браварски радови	Титово Ужице
13. Занатска радња Металац водовод и канализација	Водовод и канализација	Титово Ужице
14. Молерска задруга “Узор"	Молерски радови	Титово Ужице

Преглед кооперанатa за занатске радове саставио је јуна 1960.године у Титовом Ужицу шеф калкулативног одсека, виши грађевински техничар, Никола Прохоров

Програм изградње, финансијски план

Занимљива је збирка извештаја, дописа, табела, графикона, сачувана у фасцикли под насловом "Извештаји у вези изградње Трга". Под насловом "Програм изградње Трга у Титовом Ужицу" у тој фасцикли сачуван је писани документ који је потписао председник Народног одбора општине, Милан Јевтовић. Извештај је откуцан писаћом машином, једнострано, без прореда на четири стране. Тај документ је обухватао описе предвиђених радова на рушењу и изградњи на тргу. Приложене су и финансијске калкулације за одређене позиције-зграде. Известилац је у посебним одељцима описао: Западни блок, положај 1; Источни блок-положај 5; Зграда спомен дома; Зграда Дивизије; Трг. У извештају о постојећем стању наводе се број и намена постојећих зграда у појединим блоковима као и биланси површина. Сазнајемо да је било укупно на Житном тргу 46 зграда, 18 од тврдог материјала, 14 од мешовитог материјала, и 14 од лошег материјала. Укупно 68 корисника са 246 чланова породице. На тргу је планирана изградња 330 станова. Одбор за изградњу Трга предвидео је план притицања средстава којим је предвиђено добијање средстава и то: (изражено у милионима динара)

1. Од Савезног извршног већа: 300
2. Од Извршног већа НРС: 200
3. Стамбени фонд НСО: 350
4. Инвестициони фонд НОС-а: 36
5. Предузеће Ваљаоница бакра: 150
6. Предузеће Цвета Дабић: 50
7. Предузеће Први партизан: 35
8. Остала градска предузећа: 38
9. Инвестициони фонд НОС-а: 67,5
10. Од продатих станова и пословних простора: 50

УКУПНО: 1.276.500.000 динара

Планиран је прилив средстава по годинама на следећи начин: (изражено у милионима динара):

У 1958.: 170

У 1959.: 510

У 1960.: 436.5

У 1961.: 160[122]

У закључку се изражава дефицит потребних, у односу на количину обезбеђених, средстава у износу од 51,530.000 динара.

Занимљиво је упоредити извештаје, Јујрија Дриза сатављеног након изведених радова, и Милана Јевтовића који је био приказ плана изградње. Извештаји се у неким детаљима више или мање разликују.

Главни инвеститор Градског трга и Друштвеног дома био је Савез бораца. Инвеститор је била и Југословенска Народна Армија. У једној табели која приказује изворе финансирања они су именовани на следећи начина: Федерација, Република, ЈНА, Стамбени фонд, Учешће из буџета. У финансијски пакет Трга ушли су: доградња и реконструкција хотела Палас, изградња Поште, изградња хотела на Тргу, изградња топлане, зграде и станови за расељавање.[123]

У документу под насловом "Финансијски извештај" спомиње се трошак у износу од 189.917.000.динара за пресељење и смештај станара за коју сврху је изграђен 121 стан. [124]

Табела под насловом ПРЕГЛЕД СРЕДСТАВА СТАВЉЕНИХ У ТЕЧАЈ А УТРОШЕНИХ ДО 31.08.1960. ГОДИНЕ ЗА ОБЈЕКТЕ КОЈИ СЕ ФИНАНСИРАЈУ ПРЕКО НОО-е

1.Друштвени дом и Трг: Савез бораца 400 милиона.
2.Стамбена изградња:
А) А-1 кула: републички фонд 270 милиона,
Б) блок "Б" и "Ц" републички фонд и општина 308 милиона,
В) блок "Д": Савез бораца 150 милиона,
3.Робна кућа: инвестициони фонд НОО и НОС 131 милион,
4.Кафана: Инвестициони фонд и НОО и НОС 55 милиона.

Поред споменутих, пронађени су и други финансијских извештаји који су пратили изградњу Трга. Пуно тога је приказивано табеларно. Подаци прорачуна и коначног обрачуна су значајно различити услед инфлације, промена цена транспорта, замене јефтинијих скупљим обрадама, плаћања прековременог рада. Сви трошкови су анализирани и правдани. Сви ти подаци пружају увид у комплексност подухвата у

[122] Курс динара 1962. године за један долар 300 динара, 68 за швајцарски франак, 840 за британску фунту. Податке пронашла мр Ђуричић Б. предавач Високе школе струковних студија из Ужица.
[123] ИАУ, СО Титово Ужице (1945-) несређено, документ под насловом: "Спецификација средстава потребних за изградњу на Тргу", недатирано.
[124] Исти извор.

сваком, па и финансијском погледу, али, резултате прегледа и анализа финансијске документације нећемо презентовати јер нису од пресудне важности за тему.[125]
Из финансијске документације интересантна је следећа табела:

Табела бр.9 ПРЕГЛЕД БРОЈА СТАНОВА И ПОСЛОВНИХ ПРОСТОРИЈА У СТАМБЕНИМ ЗГРАДАМА НА ТРГУ

ОБЈЕКАТ	Број станова	Број локала	
1. Зграда СС	13	2	
2. Зграда апотека	6	-	
3. Положај 3	51	5	
4. Положај 5 блок А-1	32	2	
5. Положај блок А-2	15	2	
6. Положај 5 блок Б	32	3	
7. Положај 5 Народна банка	15	-	
8. Кула	33	2	
9. Положај 1 блок Б	60	12	
10. Положај 1 блок Ц	76	8	
11. Положај 1 блок Д	31	3	
УКУПНО	**364**	**19+20=39**	

ФАСЦИКЛА ПОД НАСЛОВОМ "ИЗВЕШТАЈИ У ВЕЗИ ИЗГРАДЊЕ ТРГА"

Ова фасцикла је сатављена од низа докумената хетерогене тематике. Делује да је то био радни и делимично сређени материјал некога од значајних личности, могуће Милана Јевтовића (био председник НОО Т.У.) или Драгомира Каљевића-Ћаге (био Начелник одељења за комуналне послове). Документа су потпуно не сређена. У регистру су поређана без икаквог реда. То су писма, извештаји, дописи, табеле, графикони, један цртеж –план Трга на коме се пружа увид у однос *постојеће/ ново* као и динамика изведених и планираних радова. Велики број докумената су радне верзије писама, молби, захтева ка органима Федерације или Републике. Многи документи су непотписани и без датума. У вези неких писама и захтева, без обзира што су заведени, имају меморандум, не можемо тврдити да су коначно и послати. Можемо класификовати ове рукописе и документа у неколико група:

1. Писани извештаји, финансијски и оперативни, у вези изградње Трга.
2. Табеларни прегледи, финансијски и оперативни, у вези изградње Трга.

[125] ИАУ, СО Титово Ужице (1945-) несређено, на пример извештај под насловом: "Спецификација средстава потребних за изгрању Трга".

3. Писма, дописи, молбе, пре свега везано за обезбеђење прилива средстава за довршење изградње Трга. Документи су драгоцени, из свих прегледаних папира могу се извести одређени закључци.

Пројектна документа

Свеске главних или идејних пројеката зграда реализованих на Тргу партизана у периоду (1958-1967) као и свеске пројеката за уређење самих платоа Трга, затим графички део у P=1:100 пројеката "Друштвеног дома", главни пројекат "Телекомуникационог центра", сачуване су на разним местима, већином у Историјском архиву Ужица, потом у заоставштини професора Станка Мандића у Музеју науке и технике у Београду. Оне су драгоцене не само као документа неопходна за одржавање и реконструкцију изграђених зграда, већ и услед увида у начин рада ондашњих пројектаната. Документа су у добром стању и доступна. Свеске су прегледане, коришћене као подлога за анализе функције и конструкције, наведене су од редног броја 1-12 у прилогу. [47]

Недељник Вести о догађајима из 1961.године

Након прегледа архивских докумената и пројеката можемо извести закључке о сложеној, обимној, реконструкцији ужичког Житног трга као и о озбиљности текуће проблематике током извођења: од финансијских проблема, преко непримерено кратких рокова, до пратећих невоља непосредно на градилишту током извођења. На концу, испоштован је рок и амбијент споменика Маршала Југославије Тита био је спреман на дан прославе 07.07.1961. године. О тим данима, о припремама прославе, току изградње, отварању Трга, вредно је бележено у ужичком недељнику "Вести". Следи белешка општег утиска о текстовима објављеним у "Вестима" током 1961. године. Од почетка године непрестано се извештава о прослави, о улепшавању града, о програму прославе, о новим објектима (Комунална банка, проширење Хотела Палас, о капиталном пројекту хидроелектране Перућац), извештава се о раду одбора за прославу. Извештено је са градилишта под насловом "Макета и стварност", објављен је интервју са вајаром Кршинићем, а након прославе и интервјуи са Станком Мандићем и Јуријем Дризом под насловом "Трг велико дело", затим и разговори са познатим југословенским јавним личностима о њиховим утисцима након посете Ужицу и Тргу партизана. Извештава се о отварању Робне куће "Прогрес", као и других зграда у којима су смештене управе

јавних предузећа, о отварању споменика на Златибору, приказана је скица будућег пливачког базена,...[48]

Неколико текстова приказаћемо подробније:

01.мај 1961. Текст: "Трг партизана будућих дана", једна шетња нашег репортера са Љубивојем Гавровићем шефом сектора градње.

Текст описује једну жељену слику живота у савременом граду који насељавају житељи високих културних потреба и солидног имовног стања. Ужице је пројектовано као моћни модерни град - парадигма социјалистичког развоја - Трг је био нуклеус модернизације града, његов драгуљ и требало је да буде узор потоњим активностима на уређењу и трансформацији трговачке паланке ка граду двдесетог века високе урбане културе. О тим настојањима говоре описи излога, локала, градске кафане, робне куће, градске галерије. Све је грађено савременим материјалима, са укусом и богатством детаља. [49]

03.јул 1961., Насловна страна на којој је приказан нови Трг партизана са грандиозним спомеником Маршалу Југославије Јосипу Брозу. Испод фотографије је текст под насловом "Добродошлица".

ПРИЛОГ [48] (Д-6): Насловна страна недељника *Вести* од 03.07.1961.

13.јул 1961., текст: „Трг партизана велико дело", текст-интервју поводом награда за инжењера Дриза и архитекта Станка Мандића додељених на основу одлуке Одбора за изградњу Трга. Обојица евоцирају своје успомене у вези сусрета са маршалом Брозом. Истичу његово задовољство и непосредност. Мандић подсећа на кратке рокове, три године, а требало би најмање дупло више, међутим, посебно истиче околност да је њему припала част и срећа да му се задатак повери. Мандић истиче огромно задовољство али подсећа да ће Трг тек заблистати када крене зеленило, када се простор култивише-биће још лепши, али опомиње и на неопходност довршења целокупног потеза, "*кад се доврши све до реке и преко реке*"...(зграда поште, прилази, хотел, синдикални дом) Слично описује и Јурај Дризо. "*Како овом граду на овом тргу дати једно специфично обележије*"...

24.септембар 1961**.** У недељнику "Вести" бр.739. објављен је чланак под насловом: "Проблеми и перспективе нашег града, Разговор са Рајком Јечменицом, председником НОО Титово Ужице". То се десило непосредно након прославе двадесетогодишњице устанка. Чланак је изузетне важности, у њему су исказане врло добро дефинисане визије

урбанистичког и урбаног развоја Ужица, као и амбиције и ентузијазам политичара. У тексту је истакнут и поткрепљен бројевима изузетно брз развој Ужица у протеклом периоду али и проблеми који из тога проистичу. Председник истиче да Ужице нема генерални план, али да се он ради и истиче значај реализације Трга партизана који је прва плански реализована целина и оријентир будућег развоја. Истиче планове за изградњу железничке станице 1965., (завршена 1983) а поред ње и нова аутобуска станица, завршена 1993. Очекивало се да ће бити завршен градски проспект. Нови хотел у склопу Трга такође је требало да буде реализован у периоду од неколико наредних година. Хотел је реализован 1981. године. Почетком 1962. године планирано је отпочети радове на изградњи нове централе и поште. Затим, до краја 1965. отпочела би реализација потеза садашњег блока Златибор који је реализован 1964-1972. Планирала се и темељна реконструкција блока до гимназије, сад блок Липа, која је отпочела 1972. На месту РК 'Београд' предвиђена је парковска површина. Дуж обале Ђетиње предвиђено је велко шеталиште, предвиђа се изградња великог колектора за пречишћавање воде. На Међају, изградиће се велики дечији парк са разним атракцијама. Шеталиште и парк биће повезани са плажом на Ђетињи. Према идејном урбанистичком решењу кроз град ће пролазити само путнички саобраћај док се остали усмерава преко периферије. У ту сврху предвиђена је изградња вијадукта за Босну и правац Златибор. Треба, према плану, развити три пијаце: једна у центру, другу иза Ракијског пијаца, трећу према Коштици. Пројекат града даће се на јавну дискусију вероватно у првој половини идуће године (1962). На крају, председник закључује: "*Али жеља је једно а стварност друго*."Разговор водио Раде Поповић.

12. октобра 1961., у недељнику Вести бр.742 дат је осврт архитекта Рада Петровића, запосленог у одсеку за урбанистичке послове, у вези изградње центра града. Текст је написан под насловом: "Град расте у висину (16 година се чека урбанистички план)". Као последица његове шетње, набројан је велики број градилишта у граду. На основу тога видимо обим и експанзију, пре свега стамбене изградње, као и интензивну изградњу у центру града и то велики број солитера. Највећи градитељ је "Ваљаоница бакра" из Севојна која је градила четири стамбена солитера у центру града, затим фабрика је поднела захтев НОГО за локацију у центру за изградњу 300-400 станова; пуно гради и ЈНА, код хотела Палас планиран је стамбени блок, у Уремовачком потоку солитер Секретаријата за унутрашње послове, затим и солитер у Студеничкој улици; ЕПС и Завод за социјално осигурање граде у Јакшићевој улици по шест станова; у улици Вите Пантовића градила се филијала ДОЗ-а коју су чинили пословни део и шест

станова. На крају, посебно се уочава продор тржишне привреде, обзиром да НОО гради за тржиште, чиме је најављена велика привредна реформа 1965.године.

Изградња на тргу после 1961.

Током периода (1953-1961) пројектован је и већим делом сграђен Трг партизана у Титовом Ужицу. Зграде су довршаване, пројектоване и грађене и у наредном периоду. Зграда телекомуникационог центра (Пошта са транзитном централом) грађена је 1964. године; позоришна зграда завршена је 1967. године; хотел 1981. године; доградња Спомен дома 1984. године. Поред тога, паралелно са изградњом Трга пројектовани су и објекти у контактним зонама. Важно је истаћи да је реконструкцију града највише обележила изградња Трга партизана, али у истом периоду грађени су и друге значајне грађевине у Титовом Ужицу.

Реализација Хотела Златибор и малог трга

Према распису конкурса из 1953. године тражено је да се у склопу реконструкције центра испројектује хотел градског типа. Касније, Станко Мандић је у УП "Градски трг" предвидео волумен и диспозицију хотела. Према подацима из хабилитационог рада Станка Мандића први пројектант идејног решења хотела био је архитект Братислав Стојановић. [126]

О градском хотелу размишљало се и 1955. године. То је био период када је Ружица Илић била пројектант Генералног плана Титовог Ужица. На седници Савета за комуналне послове НО-а градске општине Т.Ужице од 16. и 18.05.1955. под првом тачком дневног реда разматран је предлог програма хотела у Ужицу. [50] Усвојен је програм градског хотела са највише једнокреветних (80-100) и мањим бројем двокреветних соба (40-60), кафаном и рестораном. У том времену у Титовом Ужицу постојала су два мања предратна хотела: "Палас" и "Златибор", оба у близини Трга Светог Саве (Трг Слободана Пенезића Крцуна). Хотели су били малих капацитета и без категоризације.

Према записницима Одбора за изградњу Трга предвиђен је и трошак за проширење капацитета хотела "Палас".[51] Накнадно је, 1975. године спроведен конкурс за идејно решење луксузног градског хотела на Тргу у Титовом Ужицу. Награду и право ауторства пројекта за изградњу стекла је архитект Светлана-Кана

[126] Миливојевић, *Између искорака и помирења*…, 163.

Радевић из Титограда (Подгорице) која се истакла као изузетан архитект и познавалац проблематике хотелских зграда.[127] Она је добила 1967. године Савезну награду листа Борба за најуспешније дело из архитектуре. Награда је додељена на основу реализације хотела "Подгорица" у Титограду. Поред хотела "Подгорица", реализовала је, током периода (1968-1974) хотел "Моковац" у Мојковцу.

Извођење хотела "Златибор" у Титовом Ужицу завршено је 1981. године. Реализација према решењу Светлане Радевић је у основној локацијској поставци адекватна урбанистичком пројекту Трга из 1958. године. У свему осталом: волумену, обликовању, материјализацији, спратности, њен пројекат је у потпуној супротности са усвојеним решењем.

Пројектант главног пројекта за "Хотел А категорије" био је: „Завод за урбанизам и пројектовање" Титово Ужице; одговорни пројектанти и пројектанти сарадници били су: архитекте Драговић Милутин, Милутиновић Ружа, Бошковић Бранка, Јездић Предраг, Јоцић Милан, Радојићић Благоје, Игњатовић Бранко, Паштар Марија; статички рачун Ђурић Милун, Лишанин Радомир; предмер Милошевић Александар; ентеријер Вучић Оливер; партерно уређење Јојић Мирољуб.[128]Година пројектовања 1975.

Текстуални део, као прилог пројекта, изузетно је драгоцен. У њему пише да је хотел лоциран на јужној страни Трга партизана, да му се може приступити са улица Маршала Тита, Карђорђеве, Омладинске, да је дискретно повучен од истих, са наглашеним хоризонтаним и вертикалним габаритима, условљеним урбанистичким решењем трга. Предвиђене су обраде фасада у складу са естетиком Трга, хотелски комплекс треба да чини целину са Тргом партизана: завршне обраде стамбеног дела у вештачком камену или терапласту, приземни делови у камену, буња.

У техничком опису, позива се на урбанистички пројекат Трг из 1958. године, на жалост, подаци о конкурсу, комисији, извештајима нису помињани. У том периоду, значајно је, важила је одлука о урбанистичком решењу потеза путничке железничке и аутобуске станице и градског хотела у Титовом Ужицу[129], према плану, очекивана је реализација авеније ка железничкој станици, Градски проспект, тако да је у

[127] Светлана-Кана Радевић добила је 1967. године Савезну награду листа Борба за најуспешније дело из архитектуре. Награда је додељена на основу реализације хотела "Подгорица" у Титограду. Да ли је и како расписан конкурс за хотел у Ужицу и каквог је он карактера био немамо прецизних писаних извора осим тврдњи сведока тих дешавања.
[128] ИАУ; Фонд Скупштине општине Титово Ужице, несређено, година пројектовања 1975.
[129] СЛ.Глас.општине Титово Ужице, бр 10/69, потом 39.члан Одлука која замењује ГУП за Титово Ужице бр 11/66.

ситуационом плану нацртана саобраћајна веза Трг-железничка станица трасом Карађорђеве улице. [52]

Изградња хотела дуго је трајала. Планирано је да се здање заврши за две године, почетак изградње датира на пролеће 1976., завршетак је планиран за 1978. годину. Међутим, изградња је трајала до октобра 1981. године. Зграда хотела је била инжењерски подухват; необична форма обрађена бруталистичким поступком са великим, лепљеним, стакленим површинама изазивала је пажњу и представљала потпуни опортунизам обликовном решењу из 1958. године. Као и све друге значајне градитељске подухвате и изградњу хотела пратили су новинари недељника "Вести". [53]

Изградња хотела није текла по плану. Веровало се да ће, коначно, хотел бити отворен на јубилеј, тридесет година устанка 1941. што пада на 07.07.1981. На крају, хотел је отворен 24.септембра 1981. године, а 30.10.1981. године у "Вестима" се извештава о скупу угоститеља у Ужицу одржаном у новом хотелу "Златибор".

Могуће да је изградњу отежавао и спор са ауторком хотела, архитектом Светланом –Каном Радевић. Спор је вођен према тужби Светлане Радевић услед кршења њених ауторских права. Она је спор добила, али у архивима ужичких правосудних установа нису пронађени пресуда и вештачења по овом спору. Могуће да спор није вођен у Титовом Ужицу.

ПРИЛОГ [49] (У-30): ситуација Хотел Златибор, завод за урбанизам и пројектовање Т.У., 1985., (пројектант М.Јојић, дипл.инж.)

ПРИЛОГ [66] (АСР-1)

Током изградње хотела порушена је стамбена зграда коју су ужичани звали зграда "Синдиката". У свим урбанистичким плановима, па и у ситуационом плану за хотел, предвиђено је њено очување и уклапање у околне објекте, али је током изградње хотела она порушена. О томе је извештавано, обзиром да је зграда била у добром стању коректне и уредне архитектуре и солидно зидана. На њеном месту предвиђена је зграда пословне намене која је, на жалост, према непримерено лошем пројекту, изведена без уважавања резултата конкурса за урбанистичко-архитектонско решење централног трга Ужица: "Трг партизана" одржаног 1999.године.[130]

Јужна страна Трга партизана, дакле, пројектована је четрдесетшест година (1953-1999) а грађена је од (1957-2001) године.

[130] Миливојевић, Д. (2001). „Неизвесна будућност ужичког Трга", *Архитектура*, бр.47, Београд, 3.

Према изведеном стању видимо да није реализован градски проспект на релацији градски трг-железничка станица који је требало да, надвожњаком, повеже градске обале и да оствари јединствену целину повезаних центара на обалама река. За такву интервенцију, хипотетички, постоје висински услови, али, извесно је да довршење пројекта Трг из 1958. године није могуће у блиској будућности, а вероватно никада. Улица Карађорђева је укинута, а простор између зграде на "Положају 3" и зграде хотела "Златибор", уређен је 1981. године као јавни простор, "Мали трг", лепо обрађена и пријатна пешачка зона на коју се наслања део града "Мегдан", а према решењу пројектаната Завода за урбанизам и пројектовање из Титовог Ужица.

Реконструкција и доградња "Спомен-дома"

Према урбанистичком пројекту у унутрашњости блока зграде "Спомен дома" предвиђена је летња позорница. Таква намена происходила је из културних и других садржаја који су предвиђени у комплексу дома, а амфитеатрални облик дворишта погодовао је реализацији летње позорнице. У првом кораку та идеја није реализована. Касније, услед потреба проширења пословног дела Спомен дома дограђено му је западно крило. Доградњом је проширен пословни, пре свега, канцеларијски капацитет. Релаизована је као двотракт са ходником у средини. Геометрија и форма су издужене, прилагођене постојећем објекту и условима смештаја габарита на локацију. Пројекат је реализован у "Институту за архитектуру Србије" из Београда, пројектант је била архитект Милена Топаловић, година пројектовања 1984. Пројектант се потрудила и специфично решила улазну партију-постигнута је конотација са архитектуром Станка Мандића. Фасадне обраде су скромније. У духу времена аплицирани су еркери од браваријe застакљене браон стаклом. Зграда није скренула пажњу јавности.

До данас, иако у самомм центру града, простор у унутрашњости блока Дома културе остао је не опредељен, не нивелисан, не обрађен, не завршен.

*

Последње реализације на Тргу, изузимајући пломбу до хотела Златибор, реализоване су за живота архитекта Станка Мандића. Он је сарађивао са "Институтом за архитектуру Србије", ту је реализован његов последњи пројекат за Ужице, зграда путничке железничке станице, 1983. године. Да ли је имао непосредног увида у пројекте хотела "Златибор" и доградње "Спомен дома", не знамо, није остао писани траг нити је, јавно, комнетарисано ово питање. Чињенице говоре да је он, ранијих година, уредно давао сагласност на пројекте који су били у обухвату урбанистичког пројекта "Трг", али

је то у овим и потоњим случајевима изостало. Без сумње био је заинтересован за судбину Трга, међутим, његов ауторитет је ослабио посебно након, за њега, лошег исхода у вези тужбе Ружице Илић по питању ауторства Трга партизана.[131]

Ободне и контактне зоне трга

Сви су, почевши од архитеката и урбаниста, закључно са политичарима истицали пројекат и реализацију Трга партизана као иницијални и кључни корак и усмерење за даљу реконструкцију градског центра и града у целини. У програму конкурса из 1953. године тражена су решења за ободне блокове, истоветно је захтевано и за урбанистички пројекат "Трг" из 1958. године. У том смислу, сачињен је преглед реализација објеката или потеза који чине спољашњи, још увек не довршени, оквир централног градског Трга.

Северна контактна зона

Војни солитер у Улици Марије - Маге Магазиновић, број 1. Пројектант архитект Станко Мандић, година пројектовања (1960-61).

Изградња "Дома народног здравља", пројектант "Пројектни атеље за урбанизам, архитектуру и паркове, Србија", из Београда. Година пројектовања 1962. (07.03.1962), на пројекту Дома здравља постоји потписана сагласност Станка Мандића. Главни пројектант архитект М. Милићевић.

Изградња "Борачког солитера", пројектант "Завод за урбанизам и пројектовање Титово Ужице", Улица Југ Богданова, одобрење за изградњу 05.06.1973.[132] Пројектанти: Милутиновић Ружа, дипл.инж.арх. и Бранка Бошковић дипл.инж.арх., пројектант конструкције инж. М.Ђурић.

Источна страна

Стамбене зграде "Ваљаонице бакра из Севојна" у Улици Петра Ћеловића бр.9, изнад апотеке, раније Улица Сердара Мићића. Пројектант, архитект Стојић Милан, пројекти разматрани 01.04.1954., извор, акта ревизионе комисије НО Титово Ужице.[133]

Улица Димитрија Туцовића

Изградња стамбено-пословног солитера на раскршћу улица Димитрија Туцовића и Петра Ћеловића.[134] Пројектант је била архитект Иванка Распоповић која је бивала блиски сарадник Станка Мандића. Адреса: Улица Димитрија Туцовића бр.60.

[131] Према одлуци суда 09.04.1979. године аутор Трга партизана је Ружица Илић чиме су Мандићеве компетенције престале.
[132] ИАУ, фонд СО Титово Ужице (1945----)
[133] ИАУ, Стамбена управа.

ПРИЛОГ [50] (АИР-1):Солитер на раскршћу улица Димитрија Туцовића и Петра Ћеловића, пројектант арх.Иванка Распоповић.

Улица Страхињића Бана

Пословно станбене зграде у улици Страхињића Бана 15 и 17, реализоване у периоду (2006-2012). Пројектанти, број 15 архитект Дејан Миливојевић и број17 архитект Михаило Тимотијевић.

2.1.2 *Други исход: реализација комплекса на десној обали реке Ђетиње*

На основу разговора са Зорицом Огњевић 2013. године дошло се до информације да је у време њеног руковођења (1969-1972) у "Заводу за урбанизам, просторно планирање, пројектовање и уређење земљишта", постојала интензивна сарадња са Станком Мандићем али у вези изградње блока "Златибор" и пројекта "Комплекс аутобуске и железничке станице на десној страни реке Ђетиње". Према њеним тврђењима, на основу којих је професор приказан као тих и увиђаван, аполитичан и породичан човек, он се у то време није уплитао у послове урбанизма у Титовом Ужицу осим у вези горе поменута два пројекта.

У заоставштини архитекта Станка Мандића пронађена је фасцикла у којој су сачувани цртежи идејних пројеката комплекса на десној обали реке Ђетиње. На корицама фасцикле уписана је 1963. година. Комплекс је обухватао, као основне садржаје, зграде железничке и аутобуске станице али и хотел, ресторане, стамбено пословне куле. Поред цртежа које је потписао Станко Мандић и, као сарадник, архитект Јозеф Штанглицки (ИАУС 1972?) сачуване су и фотографије детаљне макете комплекса које су доступне захваљујући фототеци Завода за урбанизам (Титовог) Ужица. На основу идејног решења комплекса реализована је зграда железничке путничке станице током 1983-1984. године. Главни пројекат контролисао је и одобрио аутор идејног решења Станко Мандић. Одговорни пројектант био је архитект Јозеф Штанглицки. То је и последње реализовано дело Станка Мандића за које се до сада зна.

Железничка станица у Титовом Ужицу, пројектована 1963-1983. године

Пројектовање комплекса железничке и аутобуске станице, као и архитектонско-урбанистичке целине на десној обали Ђетиње, према архиви Станка Мандића,

[134] Видети часопис *Архитектура урбанизам* (1965/33-34), 37.

отпочело је 1963. године. Главни пројекат за зграду железничке станице завршен је 1983. године и према њему је објекат и изведен. [54]

Урбанистичко решење пројектанти заснивају на диспозицији форми и функција у односу према центру града који се налази непосредно на другој обали реке Ђетиње. Посебно истичу економску вредност локације која је у том смислу потпуно неоправдано лоше или нимало изграђена како у смислу архитектонских и урбанистичких вредности тако и функционалних. Посебно се осврћу на саобраћајни значај локације на којој су испројектовани комплекси главне железничке и аутобуске станице.

Аутор је комплекс замислио као урбанистичко-архитектонски функционално и обликовно повезану целину-читав део градског центра-који би се надовезивао на замисли реализоване на Тргу партизана 1961. и реконструкција током главне улице реализованим у периоду (1964-72: блок "Златибор", блок "Липа" блок "Ц"). [55] Поред тога, Станко Мандић је концепт "Десна обала" ослонио на генерални план града Титовог Ужица чији је концептуални предлог урадио и према којем се управљао урбанизам града у том времену. Фазност изградње била је, такође, важна премиса пројекта обзиром на дугорочност предвиђене изградње целине, а сваковрсну, саобраћајну, функционалну, конструктивну, обликовну, повезаност делова комплекса. Прецизно су утврђене одређене коте и нивелете према којима су се пројектанти управљали. У том смислу кота платоа терасе железничке станице сходна је замишљеним котама Градског проспекта.

Пројектанти су морали да реше читав низ техничких питања попут заштите потпотрног зида од деструкције приликом изградње новог објекта, али су велику пажњу посветили архитектонском обликовању. Најважнији елеменат форме је купола-лантерна, која, као поновљени композициони елеменат, даје обликовно-идиоматски и семантички значај целом потезу. Једина од планираних пет купола је реализована на згради железничке станице. Изграђена је изнад ваздушног простора станичног хола и галерија. Изведена је од ребара која су префабрикована и касније монтирана на згради. У области форме и пластике зграда Станко Мандић је увек показивао храброст и смелост, али и упорност и детаљност, што је у коначном исходу имало несвакидашња, понекад и компликована и скупа решења. Лантерна се састојала из штапова на које су се ослањала три прстена: доњи са једним нагибом, средњи са другим нагибом и трећи на којем је завршни елеменат купола.

У обликовном смислу пројектанти разлучују а) примарну пластику-“прозрачна приземља, препуштени кубуси првог спрата и купола на кровној равни“ б) секундарну пластику коју чине распоред и положај отвора као и јасно наглашена конструкција у нивоу приземља.

На самом крају пројектанти се осврћу и на озељењавање и обраду партера. Управо у том сегменту јасна је напредна визија Станака Мандића о будућности градских амбијента. Већ тада је предвидео да делови равних кровова буду озелењни, уз напомену, да у тренутној фази то буду само непроходни равни кровови прорачунати за ношење агро слојева.

Станко Мандић је могао видети објекат обзиром да је преминуо неколико година касније (1987).

ПРИЛОГ [51] (У-31): Десна обала и железничка станица, 1963-83, пројектанти арх.Станко Мандић и арх. Јозеф Штанглицки.

Касније су реализоване зграде аутобуске станице и зграда “Пошта Србије” 31102 у улици Михаила Пупина. Пројектанти су у покушају, али не довољно успешно, следили концепт архитектуре и урбанизма предложен од стране Станка Мандића видљив на згради путничке железничке станице.

Пројектант “Аутобуске станице, трговачко – пословни центар Ужице”, Горан Мартиновић, добио је Награду листа “Борба” за најуспешније дело изведено у Југославији 1993. године.[135] У неким потезима и формама он јесте следио архитектуру Станка Мандића: користио је фасадну силикатну опеку (Мандић црвену) као облогу фасадних зидов. Изразио се врло савремено у решењу стаклених лантерни, затим, надстрешнице перона су у систему просторне челичне решетке, покривене транспарентним покривачем, армираним стаклом. Упркос свему, изгубљен је архитектонско-ликовно-функционални квалитет урбанистичке целине. Пројектант је само у назнакама разрађивао постављено идејно решење и концепт форме коју је предвидео Станко Мандић. Пројектант је одступио од те поставке и тако реализовао аутономни архитектонски објекат. Њвреднији урбанистички детаљ ове реализације јесте простор између станица: железничке и аутобуске. То је плато уоквирен бочним крилима станичних зграда, отворен према реци и визуелно повезан са кејом (Улица Омладинска) и Мегданом. На жалост, уместо да буде решена као јавни простор, ова

[135] Видети: *Форум*+ бр,50., 06/2005 ISSN 1451-6578, Савез архитеката Србије, Београд.

површина, уоквирена амбициозним архитектонским кулисама, предвиђена је за паркинг простор.

Зграду "Пошта Србије" у улици Михаила Пупина бр.1 пројектовала је архитекта Светлана Јевђовић-Матић. Реализовано 1997. године. [56]

Потребно је истаћи да су се, током периода између идејних пројеката и пројеката за реализацију комплекса на десној обали Ђетиње дешавале значајне стратегијске промене у урбанистичком и посебно саобраћајном решењу града. Ако упоредимо решења саобраћајног чвора према Црној Гори, на који се комплекс наслањао, видимо да је током периода (1963-1983) четири пута, више или мање, мењана његова концепција. На крају је реализована велика петља на источном улазу у град која у ранијим плановима, из времена када је рађен идејни пројекат комплекса "Десна обала", није постојала. У пројекту за реализацију железничке станице 1983. саобраћајно решење је прилагођено насталим стратегијским променама, али уз захтеве за изградњу новог моста. Касније је и тај концепт ревидован па је аутобуска станица реализована у периоду транзиције ка новом решењу саобраћајног чвора а које је и данс остало. Решење аутобуске станице из 1993. године прилагођено је тада важећој концепцији. Поред тога и диспозиција перона, као и уређење обала нису спроведени према идејном пројекту Станка Мандића на основу кога је било предвиђено рушење згрда црвеног крста (опстала) и Соколског дома (срушен).

2.1.3 *Трећи исход: реализација урбанистичке целине Мегдан*

У обухвати конкурса из 1953. и УП "Градски трг" из 1958. разматрано је подручије Мегдан. На подручију су од раније, пре изградње Трга партизана, реализоване стамбене типске зграде. Касније, 1991.године усвојено је решење УП "Мегдан" пројектаната архитеката Мирославе-Петровић Балубџић и Михаила Тимотијевића. Према решењима потоњих аутора спроводи се изградња подручија. У опису графичког прилога из каталога, аутори су истакли став да они спроводе радикалну измену ДУП "Међај" у циљу "Очувања традиционаклних вредности и излазак града на реку". [57]

До данас је подручије Мегдана у великој мери реконструисано и изграђено у објектима, али уређење пешачке зоне и партера спроводи се у малим сегментима, решење мирујућег саобраћаја такође није спроведено у целости тако да још увек није реализована идеја пешачке зоне "Мегдан". Једино се може сматрати до краја

реализовано уређење партера и амбијента у контактној зони према Малом тргу, односно хотелу “Златибор”.

2.1.4 *Четврти исход: реализација источног дела Улице Димитрија Туцовића*

Реализација источног дела потеза улице Димитрија Туцовића (Маршала Тита) траје од времена изградње блока “Ц” аутора Миладина Прљевића 1953-56. године и није у целини завршена: недостаје кључни угаони објекат на крају јужне стране проспекта. Поред тога, нужно ће се порушити и наново изградити још неки мање значајни објекти, на пример, непосредно пре градске зелене пијаце. Потез је подељен на два дела: источни, непосредно до Трга и западни, од Малог парка, драгуља урбанизма, до зграда Народног музеја.

Јужна страна потеза, источни део, је хетерогене архитектуре, али лепо усклађене у хоризонталној и вертикалној регулацији. Крећући се од Трга партизана, потез започиње стамбеном зградом у броју 62 која је реализована у склопу изградње Трга. Потез се наставља кулом пројектанта архитекта Иванке Распоповић, (раскршће улица Димитрија Туцовића и Петра Ћеловића). Наставак фронта започиње угаони стамбено-пословни објекат у бр.58 за који постоје индиције да је пројектант био Милорад Прљевић. Затим следи пломба неутралне безорнаменталне стамбене архитектуре пројектанта Мирка Стојнића из 1954. године на коју се наставља класицистичко, мирно, лепо испропорционисано здање Скупштине општине из 1927. године. Том палатом заокружен је потез до раскршћа са Обилићевом улицом. Пријатну промену, изразито урбаног карактера потеза са скоро 100 процентном изграђеношћу, представља зелена оаза-лепо уређени парк. Елевација парка према улици Димитрија Туцовића оплемењена је нишом у којој је смештена чесма *Опанчарског еснафа* а која је била известан период саставни део фонтане на Тргу партизана. Пројектант уређења партера и залеђа чесме био је “Завод за урбанизам Титовог Ужица”.

Од Малог парка, како се популарно зове поменута зелена површина, до сквера испред зграда Народног музеја, раније зграда Народне банке које је 1938. пројектовао Богдан Несторовић, изграђен је мега-блок веома савременог, урбаног карактера. Мега блок “Липа”је пројектован у концепту високих солитера повезаних ниским анексима.

Потез “Липа” се састоји из ниже стамбене зграде у бројевима 46 и 48 пројектоване спратности п+6 и наставља се високим стамбеним кулама (Пр+Мз+16, П+Мз1+Мз2 +20 и П+Мз1+Мз2 +16) у бројевима 44, 42, 38. Пројектант је био је атеље

“Облик” из Београда, одговорни пројектант била је архитект Љупка Андонова, шеф бироа био је Крешимир Мартинковић. Пројектовање и реализација трајали су од (1972-1981) године. Прво је, 1972. године грађевинску дозволу добила зграда П+5.

Највиша зграда –солитер има висину 77метара[136] и по висини је била, после капија у Београду, највиша у републици. Супер–блок је хетерогеног садржаја са подземним анексима до којих се долази ескалаторима.

ПРИЛОГ [52] (ЗФ-1): Блок Липа, макета, фотографија реализације.

У наставку је, у броју 36, реализован тржни центар “Париз”, пројектант је био архитект Михаило Тимотијевић. Пројекат је разрађен на основу награђеног конкурсног решења из 1993. године.

Планиметрија и висинска регулација блока “Липа” у ГУП-овима 1949. и 1955. године били су другачији. Зграде су биле предвиђене ниске спратности. Поред тога, регулација улице Маршала Тита, данас Димитрија Туцовића, пре реконструкције била је знатно ужа. Нова, шира, регулација омогућила је реализацију широког, уређеног и поплочаног проспекта на јужној страни потеза испред бројева 38-46. У нивоу партера реализован је, каменом поплочани, широки проспект за пешаке опремљен клупама, осветљењем и украсним зеленилом. Широки пешачки проспект је интерпретација идеје из ГП-а 1955. године за уређење проспекта улице Николе Пашића (Хероја Дејовића) од зграда Музеја до Омладинске улице. Пешачке комуникације у једном делу опремљене су колонадама а у другом делу надкривене су великим конзолним препустима. Приземља су трговачке и пословне намене. Захваљујући изразито савременој архитектури и смелој конструкцији коју карактеришу велики распони и препусти, супер-блок и данас делује модерно.

Северна страна потеза започиње стамбено-пословним блоком на Тргу који су испројектовали архитекте Добрила Ивановић и Милан Антић. У наставку је мега-блок “Златибор” друштвено-пословно-стамбеног карактера. Пројектант је био архитект Станко Мандић, реализација и пројектовање трајали су од 1964-1972. године.[137] Блок се завршава на угаоној позицији на раскрсници улица Димитрија Туцовића и Обилићеве. У наставку потеза следи објекат “Робна кућа Београд”. Пројектант је било Предузеће за пројектовање “Архитект”, одговорни пројектант архитект Божидар

[136] Ранђеловић, С.(2015). “Сећања Слободана Бобија Ранђеловића”, фељтон, ужички недељник *Вести*, од 05.06.2015., приређивач Д. Цвијовић, новинар.
[137] Мандић, С. (1972). “Стамбени блок Златибор “у Миливојевић, *Између искорака и помирења*... (237-245).

Хајдин, пројектант конструкције М.Хркаловић, датирано на јули 1979.године, реализовано децембра 1981. године.

Даље, следи кућа на углу која је претрпела послератну интервенцију "нудизације" архитектонских украса како би се уклопила у модернизам, према схватањима која су одређени културни кругови заступали. Дугачак и узак, стамбено-пословни "Блок Ц", улази у бројевима 63-67, ниске спратности, (П+3)изразите дужине и мале ширине, реализован је према пројектима Миладина Прљевића у периоду (1953-56) године. Волуменом, садржајима и регулацијом блок се урбанистички добро уклапа у потез. У наставку потеза је сачувана архитектонско-урбанистичка целина чији је карактер предратна изградња у маниру сецесије или класицизма, условно речено "грађанска архитектура".(бројев 51-57). На крају потеза је зелени градски пијац за кога је расписан јавни архитектонско-урбанистички конкурс пролећа 2006. године. Потез довршава Цветни трг, односно, са друге стране раскрснице угаона стамбено-пословна зграда пројектанта Михаила Јовановића која је у своје време (1985) будила интересовање услед занимљивих детаља и колора.

2.1.5 *Пети исход: реализација потеза Улице Николе Пашића*

Потез дуж улице Николе Пашића (Хероја Дејовића) до Ракијског пијаца потврдили су, у првом реду, концепт "Директивног регулационог плана" који је израдила Ружица Илић. Такав концепт је, на себи својствен начин, касније, у решењима "Проспект Хероја Дејовића-Ракијски пијац" 1963. године потврдио Станко Мандић.[138] Ужички урбанисти и архитекте су наставили са функционалним и обликовним концептима из претходних планова. Потез је дугачак и обухвата и део од Ракијске пијаце до Царинског моста. Већим делом, прибегло се методи потпуне реконструкције, осим заштићене урбанистичке целине дуж Улице Немањине. Изграђени су нове зграде мешовите стамбено-пословно-трговачке намене као и зграде предшколског васпитања и за смештај незбринуте деце. Цео потез краси уређени сквер Ракијски пијац. У већини, пројетанти зграда биле су ужичке архитекте: Бранка Поповић, Љубичић Стеван, Бранислав Караџић, Нада Тодоровић, Иванка Сокић, Милош Секулић, Милорад Томић.

Потез је у значајној мери завршен. Простор је линеарног карактера, реализује се дуж градске магистрале. Значајно је истаћи да се урбани карактер потеза нарочито

[138] Видети план основе "Проспект Хероја Дејовића-Ракијски пијац "у Миливојевић, *Између искорака и помирења...*, 300.

истиче скверовима код 1) Народног музеја (раскршће Димитрија Туцовића и Николе Пашића)и 2) Ракијски пијац (на ракршћу улица Хероја Дејовића (Николе Пашића) и Војводе Демира. Према регулационом плану Станка Мандића, уређено је корито Глуваћког потока које је делом наткривено а делом представља део урбаног уређења. У реализацији зграде машинског факултета Михаило Митровић је афирмисао идеју о активацији текуће воде као дела урбане слике, али је данас тај пример "малог урбанизма" у приличној мери запуштен и неодржаван. [58]

ПРИЛОГ [53] (У-32): Проспект Хероја Дејовића-Ракијски пијац, пројектант арх. С.Мандић, 1962.г.

ПРИЛОГ [54] (ЗФ-2): фотографија реализације потеза "Проспект Хероја Дејовића-Ракијски пијац".

ПРИЛОГ [55] (У-33): Илустрације ДУП-ова за источни део града из разних година.

2.1.6 *Шести исход: западни део Улице Димитрија Туцовића*

На потезу од Трга партизана преко Дрварске пијаце до Алексића Моста односно Курлагиног раскршћа релативно је мало изграђено после Другог светског рата и то само пломбе у коридору улице, на жалост, далеко испод стандарда архитектуре Трга и источног сектора главне улице. Ако би се западни потез осмишљено изграђивао могла би се извојевати складна и примерена архитектура сходна савременим потребама и материјалним и имовинским априоријама. Посебно је потребно обратити пажњу избору извођача радова.

2.1.7 *Седми исход: сквер Алексића мост (Курлагино раскршће)*

Сквер Алексића мост тебало је да буде западни пар источном скверу код Народног музеја. Међутим, током изградње овог дела града игнорисане су поставке Ружице Илић из 1955.г одине. Она је оба сквера разматрала као саобраћајне тргове. Посебну је пажњу посветила уређењу тих тргова што се види у прилозима уз њен пројекат за уређење центра града из 1955. године. У скици генералног плана Ужица из 1961. године Станко Мандић је поједноставио решење сквера али је он и даље имао велики саобраћајни значај. Ни тај концепт није испоштован суштински. Како је каснијим реализацијама укинут унутрашњи западни саобраћајни прстен који повезује две обале реке, сквер је изгубио саобраћајни значај.

Године 1993. расписан је конкурс за тржни центар на раскршћима улица Ужичке републике (раније Милоша Марковића) и Курлагине. Непосредна намена

објеката била је трговина и пословање. Конкурс је спроведен. Опредељене су награде, прва награда додељена је ауторском тиму Мирославе Петровић-Балубџић, али се према награђеним решењима није реализовало.[139]

Била је то шанса да се реализује архитектонски осмишљена урбанистичка целина која би следила предлог Ружице Илић. Касније (2000. године) је тржни центар реализован према пројекту који није вредновала конкурсна комисија. Власник трговине је ланац MAXI. Тим путем је испуштена велика шанса да се уобличи кључна тачка Западног потеза улице Маршала Тита. Данас није могуће извршити корективне поправке на скверу непосредно, али је још увек могуће уредити релативно велике јавне површине које су између стамбених блокова.

2.1.8 *Осми исход: стамбена зона "Ћендовина"*

Поред архитектонски најатрактивнијих и функционално најважнијих просторних захвата попут "Трга партизана", "Блок Златибор" на главној улици, комплекса "Десна обла", и потеза Улица Хероја Дејовића-Ракијски пијац, Станко Мандић је решавао и стамбену зону Ћендовина на, у то време, рубном подручију града. У његовим списима пронађена је фасцикла под насловом: "Ћендовина, генерална урбанистичка диспозиција". Пројекат је рађен јуна 1962. године, сарадници: архитекти Живко Марковић и Јелена Новаковић. Станко Мандић је сматрао да је породични живот човека везан за интимне сфере и друштвене контакте у оквирима јединица суседства. Идеализовао је природу човека и послератну идеју пацификације, ослањао се на развијену свест становника која би могла да прихвати обавезу обделавања и култивисања предела на граници урбаног, субурбаног и руралног; очекивао је да ће станари досељени у предграђа и даље неговати раније навике одржавања окућнице, воћњака, јавног зеленила. Могуће да је био свестан неуспеха идеје о општој култивизацији и еманципацији свести, али је, свакако, остао веран идеалима своје струке. На жалост, некада вероватно лепе, куће у насељу Ћендовина из 1962. данас су неокречене, запуштене.

ПРИЛОГ [56] (У-34): Општа диспозиција стамбене зоне Ћендовина, арх.С.Мандић 1962.година).

[139]Извор: Каталог 18.Салона архитектуре у Београду.

ПРИЛОГ [57] (ЗФ-3): Поглед на Ћендовину.

2.1.9 *Девети исход: реализација индустријске и стамбене зоне Крчагово*

Део Ужица у котлини Крчагово је у главним програмским цртама реализован сходно идеји Ружице Илић. Теретна железничка станица, спортски стадион, индустријска зона, градски сервис, као и становање у слободном систему су основне замисли Директивног регулационог плана из 1947-49. Подручије се касније ширило и развијало према потребама града. Приликом реализације дошло је до одступања. Железничка станица реализована је скромније, као ранжирна и теретна, до ње не води широки проспект чију регулацију подржавају модернистички обликовани блокови. Општа болница, Здравствени центар није дислоциран из Крчагова у стари део град на брдо Пора, како је инсистирала Ружица Илић. Поред тога, планом Илићеве предвиђена је радна и лако-индустријсдка зона у Крчагову, али је у стварности у овој области реализована и ливница фабрике "Први партизан" и фабрика бетона и други објекти којима ту, према плану, није било место.

ЗАКЉУЧАК

Многе хипотезе генералних планова 1947-49., 1954-55., и 1961. нису ушле у процедуру разраде и реализације. Пре свега, трасе саобраћајног решења које су захтевале многе озбиљне конструкције попут мостова, вијадукта, тунела или озбиљних усека. Ужичкој средини није била блиска таква врста усецања градске структуре у географију-одударала је од свести, навика и карактера. Посебан проблем су инфраструктурне мреже до данас реализоване уз деценијска кашњења и сталне реконструкције улица. Највећи проблем, пак, представљали су локални интереси, пословично одсуство свести о заједничком интересу што је погодовало клими која је развијала колегијалне сујете.

Процес реконструкције главног потеза, односно главне улице у (Титовом) Ужицу непосредна је последица концепта исказаних у *Директивном регулационом плану* пројектанта Ружице Илић. Реконструкцијом потеза обухваћен је и Трг партизана као најважнији и иницијални пројекат даље планске реконструкције града. Од начелног усвајања плана 1949. до данас протекло је седам деценија. У току тог периода према концепту плана у великој мери се реализовало. На жалост, у односу на изградњу зграда, несразмерно се мање пажње обраћало уређењу, пројектовању и одржавању

јавних градских површина попут пјацета, тргова, озелењавања, осветљења, разног мобилијара. Занемарен је мирујући колски саобраћај што се у појединим сегментима решава, али ово стратегијско питање функционисања града остаје и даље нерешено. Приликом интензивног периода изградње, када је постојала техничка опремљеност грађевинске оперативе и релативно стабилна финансијска политика испуштена је велика шанса изградње гаража за возила и саобраћајних тргова.

Такође, трансформација урбане структуре готово је занемарена или је делимично спроведена. Честе су промене одлука које су се односиле на значајне инфраструктурне правце. У целини, саобраћајне и друге инфраструктуре су неадекватно третиране. Обликовању пластике центра града посвећена је пажња.

Знатан урбанистички и обликовни проблем изазвале су многобројне надоградње, популарне у једном периоду. (посебно у улици Николе Пашића на свим објектима.)

Након 1990. године у потпуности је измењен друштвено-економски систем у Републици након преласка са система социјалистичког у капиталистичко друштвено уређење. Транзиционе последице су високо негативно изражене. Поред тога, Ужице је, из позиције имућних комуна и високих просечних личних доходака, који су били последица економије контролисане од државног врха, нагло постало град са неизвесном перспективом привредног развоја. Поменуте тенденције се релативно мењају, некада узлазном а некада силазном линијом. Као трајна последица на урбанизам града значајно се осетио хронични недостатак слободног новца који би се определио на јавне пројекте, уређења и обнову града. Приватна иницијатива и инвеститори немају ни финансијског ни другог потенцијала, као ни потребан ниво урбане колективне свести и образовања, да би улагали у уређење простора. Нови планови урбаниста тешко могу да превазиђу раније директивне инпуте скупих реконструкција, па су и сами често у ситуацији да доприносе изразито неприхватљивим тенденцијама. У последња два ГУП-а, из 1991. и 2010. године, констатовано је неконтролисано ширење урбаног подручија Ужица и изнети су предлози за поправку и унапређење стања. Ти предлози, супротно сврси ГУП-а, нису посебно утицали на тенденцију изградње. Као последица дисхармоније између ауторитета генералног плана и обртног капитала доносе се бирократске а не урбанистичке и планерске одлуке. Град се, као пре Другог светског рата, изграђује на принципу правних власничких односа и релативизованих урбанистичких параметара. Таква регулатива је застарела и не доводи до процеса у развоју града, већ се као

примарно питање истиче капитализација земљишта али без последица на квалитет архитектуре, комунално опремање, уређење и унапређење. Недостатак естетске компоненте у погледу обликовања и материјализације како објеката тако и партерног уређења и малог урбанизма прете да се, као у средњем веку, наш урбанизам доживљава попут "гомиле кућа".[140]

У сваком случају, лик града је током периода његове интензивне реконструкције (1958-1990) потпуно измењен: зграде су биле нове, савремене, вишеспратне са лифтовима, централним грејањем, скупим фасадним обрадама... Ужице, као град значајног привредног развоја, мењао је свој лик провинцијалног места, постигнуте су велеградске густине становања, зграде су биле модерне са свим техничким и комуналним уређајима. Град је добио значајне зграде за потребе културних, просветних, забавних, трговинскеих, производних, пословних потреба. Архитектуру су пројектовали значајни архитекти периода, јавни простори представљали су амбијент за уметничка дела попут споменика маршалу Брозу, пано зида на згарди Народног позоришта, апстрактне фигурације на платоу Трга, уметнички обликоване потпорне зидове у залеђу позоришног трга, споменика на Доваријy и друго.

Сударање, сустицање, неискреност, превртљивост, дисхармоничне и априорне политичке одлуке довеле су рад на планирању и изградњи Титовог Ужица у позицију хаотичних и конфротирајућих одлука. Ипак је без сумње је да је идеал који је красио почетак активности на урбанизацији државе допринео јасним контурама планова.

Подручије Трга непосредно, укључујући и објекте који га уоквирују, је и изведено према том, слободно можемо истаћи, идеализованом плану послератне обнове. То је и био циљ политике и градске управе у датом тренутку.

ПРИЛОГ [58] (У-35): Преглед најважнијих планова за урбанизацију и регулацију (Титовог) Ужица током периода 1891-2011.година.

2.2 ЕСТЕТИКА, КОМПОЗИЦИЈА И ФУНКЦИЈА АРХИТЕКТУРЕ ТРГА ПАРТИЗАНА

2.2.1 ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА О НОВИМ ДРУШТВЕНИМ ЦЕНТРИМА

Трансформисање Житне пијаце у савремени градски центар ослањало се на опште прихваћени концепт пројектовања нових друштврних центара. О друштвеним

[140] Guilaume Adam, srednjevedkovni barski nadbiskup je 1322. godine tako opisao Srbiju u svojim pismima. (Видети у Јиречек К. *Историја Срба 1 и 2*., 230.)

центрима као јавним просторима који изражавају нову свест социјалистичког друштвеног уређења већ је раније споменуто.

Да подсетимо, о томе су писани радови за "Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије" 1950. године које је одржано у Дубровнику. Касније је, 2014. године Бранислав Крстић, учесник тих збивања, објавио књигу под насловом: "Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ 1950-их". Књига је збирка поднетих реферата са саветовања. Подносиоци реферата на тему градских центара из Србије били су: Оливер Минић, Рата Богојевић, Братислав Стојановић. Наслови су били следећи: (Минић): "О градским центрима и центрима градских рејона"; (Богојевић): "Центри градова и четврти"; (Стојановић): "Неке поставке о будућем граду и општеземаљском планирању". Професор Бранислав Крстић је у обимном тексту под насловом "Мисао архитеката и урбаниста Југославије 1950-их година" написао темељни аналитички текст посвећен резултатима саветовања. Под редним бројем **4** обрађена је тема "Град и градски центри". У анализи, изнети су ставови учесника из различитих географских и културних средина: 1) од суптилних виђења Јосипа Сиесела (Далмација) који осећа недовољност савремене технике урбанистичког зонирања и концепта саобраћајних разврставања, као и опасност од "тампонирања" историјских центара, 2) преко активистичких парола Братислава Стојановића (Београд) о остварењу социјалистичког принципа путем укидања разлика између центра и периферије, односно, принципа рејонализације градске територије, до става 3) Оливера Минића о неопходности увођења социолошких студија, теорије потреба, као дискурса који је до тада био непознат, а путем кога би се превазишла чисто обликовна компонента естетике и истражила суштина збивања и релација које се одвијају у социјално активном простору. Оливер Минић је инсистирао на целовитом и рационалном приступу који би превазишао спонтаност као идеал, и уређење простора за друштвени живот издигао на виши ниво. Након читања његовог реферата постаје јасно да су учесници епохе послератног планирања и пројектовања били суочени са неколико импута: морали су да преведу у простор и физичке структуре које га оформљују идеале социјалистичке еманципације, затим, било је важно и неопходно истаћи значај Народне револуције и Народно-ослободилачког рата, при свему, обликовни поступци требало је да истакну аутономна и савремена архитектонска и уметничка стремљења епохе на оригиналан начин а у духу смисла социјалистичке филозофије. Оливер Минић у први план ставља питање "животне садржине" градских центара а питање "архитектонско-урбанистичке композиције и пластично обликовање

ових простора" долази после. Врло је критичан према поступцима ранијих епоха где је естетика била у служби спољашњег обликовања и примећује такве тендеције и у архитектури свога времена. Он је под појмом *друштвеног центра* обухватио архитектонско-урбанистичке комплексе у којима су сконцентрисане јавне функције које могу бити разнородне али и једнородне. Тако да разликује: просветне, здравствене, хумано-научне, комерцијалне, манифестационе, јавно-културне, центре. Поред тога, према доктрини интензивног планског развоја насеља, у реферату се разматра и организовање стамбених насеља, као и величина рејона. Сличне поставке у топм погледу изнео је и Рата Богојевић. То све говори о озбиљним плановима за интензивну урбанизацију земље и планирани развој великих и средњих градова. У истроијском прегледу развитка градских центара највише похвала Минић је упутио грчкој агори које је "резимирала целокупни живот града". На крају, у закључку, он инсистира на друштвеној свести која, теоријски, у условима социјалистичке управе има највећи значај, и која је суштински креатор социјалистичког града, те је мање битно како ће формално тај град изгледати. Односно, обликовно питање, форма архитектуре, није најважније и подређено је "формама" живота које, у новим социјалистичким условима, треба град да задовољи. Веома је сажет и јасан када објашњава шта је програм друштвеног центра: "Програмски, друштвени центар садржи најважније установе власти и администрације, друшвене и културне установе: позоришта, музеј, биоскоп, раднички универзитет, дом ЈНА робну кућу и низ трговачких локала, хотел и градску кафану."[141] [59]

За студију случаја Трга партизана у Ужицу посебно су занимљиви ставови професора Бранка Максимовића.[142] о идеолошким основама на којима су градски друштвени центри настајали и развијали се. У том погледу посебно истиче значај творевина које су настале као јединствене копозиционе целине:

"У таквим центрима могао је бити изражаван одређен однос ствараоца према друштву, према потребама обичног човека за друштвеним животом; кроз такве центре могао је бити изражаван у извесној мери и тадашњи поглед на свет."[143]

Посебно се бави концепцијом "Савременог градског друштвеног центра" и истиче, пре свега, концепт слободног пешачког кретања, добру повезаност-прожетост-различитих садржаја у центру. Након темељних анализа истиче да комплекс

[141] Minić, "Razvitak, struktura i centri malih gradova", 183.
[142] Maksimović, *Urbanizam*, (188-226).
[143] *Ibid*., 193.

савременог друштвеног центра има свој корен у античкој Агори и у томе је истог става као Оливер Минић. [60]

Упућује да савремени градски центри треба да развијају естетику која је оријентисана према природним елементима, растињу, води, видицима на околну природу...истиче значај повезивања централне пешачке зоне-трга са ободним амбијентима унутар суседних блокова а што је могуће остварити путем транспарентних приземља, пасажа, степеништа, рампи, проспеката... Посебно истиче значај композиције маса архитектонских објеката и пластике укупног комплекса центра. Запремине и површине треба да буду у складним односима и да делују као целина док аутономне вредности појединачних објеката у склопу треба мање истицати. Пажња мора да се посвети самосталним објектима који су, услед своје намене, попут позоришта, изоловани и визуелно експонирани, такође, одређене партије простора, попут скулпторалних или уметничких експоната, треба да буду нарочито истакнуте приступним обрадама, нивелетама, формама и слично. Посебно истиче, као повољност, могућност да се центри развијају у контакту са обалом мора или реке, као и на повезаност са оближњим парковским површинама. Указује на неопходност састављања програма центра на основу широке дебате свих заинтересованих корисника и инвеститора. Његово обимно излагање испраћено је низом примера савремених реализованих градских центара. Размотрио је све теме о естетици, композицији, величини, уређењу, функцији, намени, историји, градског трга. У посебном одељку књиге он се бави скулптуром као елементом урбанистичке композиције. Професор Максимовић је истакао значај уметности у јавном простору у пројектима и реализацијама нових градских центара и нових градских пејзажа. Закључује да су скулпторалне или споменичке композиције у савременој архитектури и урбанизму релативно реткост, и да би морале да постану редовна пракса уређења градских амбијената. [61]

Тих година је о градским центрима у часопису „Архитектура урбанизам” писао и Владимир Бјеликов. Његови извештаји су кратки и хетерогени: поред главне дотичу се различитих пратећих тема. Размотрио је савремене принципе реконструкције градских центара и положај центра града у односу на главне саобраћајне токове, потом и вертикално развијање - трећу димензију раста градског центра.

У периоду с педесете - шездесете бележи се врло често расписивање конкурса за решавање архитектуре и урбанизма градских тргова и централних блокова. Међу првима, расписан је конкурс за реконструкцију Житне пијаце у Титовом Ужицу.

Значајна, и од јасног утицаја на пројекат Трга партизана, су истраживања професора Милана Злоковића о стандардизацији, модуларној координацији, значају пропорције непрекидне поделе по златном пресеку. Његова истраживања су израз највишег степена рационализације процеса пројектовања у свим фазама: од конструкције и функционалне организације основе до естетике закона геометријских пропорција фасадних елевација зграда. Поред тога што је био непосредни универзитетски руководилац Станку Мандићу, био је и члан жирија конкурса за Титово Ужице.

Потребно је уважити ране радове непосредно ангажованих пројектаната Трга партизана, Милорада Пантовића, односно Станка Мандића, као и радове осталих учесника у процесу реализације ужичког трга: Ратомира Богојевића, Братислава Стојановића и других. На пример, објављени текстови у публикацији "Градови и насеља у Србији" су слободни ауторски састави па могу јасно да укажу на естетске, функционалне, стручне и уметничке преокупације њихових твораца. У поменутој публикацији објављени су, међу осталима, следећи текстови: Станко Мандић "Неготин"; Милорад Пантовић "Сремска Митровица"; "Ратомир Богојевић "Лесковац". Они говоре о снажним, амбициозним, талентованим, образованим и индивидуалним личностима. [47]

2.2.1.1 Хабилитациони рад Станка Мандића 1959-60. године

За разумевање естетике, композиције и функције архитектуре Трга партизана, највећу вредност, услед обимности и аутентичности, има рукопис хабилитационог рада Станка Мандића под насловом "Градски Трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора". [63]

Да би постала разумљива намера и широка теоријска заснованост текста хабилитационог рада, овом приликом преносимо наслове целина и подцелина које су организовале и разложиле мисаоне концепте архитекта Станка Мандића:

-О СУШТИНИ ПРОГРАМА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ

-ПРЕ МАТЕРИЈЕ

-ПОЧЕЦИ

-НАСТАЈАЊЕ ТРГА И МЕСТО

-АУТОХТОНОСТ ЛИКА, ПОРЕКЛО, ПРИМЕНА

-УЛОГА И МЕСТО У ГРАДУ, ПРОГРАМ, ПОСТОЈЕЋЕ СТАЊЕ У ОКВИРИМА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ

-ТРГ УОПШТЕ ИСТОРИЈА ЗАЧЕЦИ УГЛЕДАЊА

-ЕЛЕМЕНТИ ТРГА

-О ФУНКЦИОНАЛНИМ КОМПОНЕНТАМА ТРГА

-ЕЛЕМЕНТИ НЕПОСРЕДНОГ ПОДРУЧИЈА ТРГА–ГРАДСКОГ СРЕДИШТА. ПОСТАВКЕ УРБАНИСТИЧКЕ КОМПОЗИЦИЈЕ

-ГРАДСКИ ПРОСПЕКТ У ОДНОСУ НА ТРГ

-РЕКА И ЕЛЕМЕНТИ ПРИОБАЛНОГ ПОЈАСА–КЕЈОВИ

-УЛИЦА МАРШАЛА ТИТА – ГЛАВНА ГРАДСКА АРТЕРИЈА И ОСЛОНАЦ ТРГУ

-СТАНОВАЊЕ И СТАНБЕНИ БЛОКОВИ НА ПОДРУЧИЈУ ТРГА

СИСТЕМИ ИЗГРАДЊЕ. СПРАТНОСТ И ГУСТИНА

-АНАЛИЗА ИНСОЛАЦИЈЕ ТРАКТОВА. ЕКОНОМСКЕ ВРЕДНОСТИ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ. БИОЛОШКЕ ВРЕДНОСТИ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ

-ЕКОНОМСКЕ ВРЕДНОСТИ ОРИЈЕНТАЦИЈА

-ЗЕЛЕНЕ И СЛОБОДНЕ ПОВРШИНЕ У ЗОНИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ

-ФУНКЦИЈА И ДИМЕНЗИЈЕ ТРГА СА ГЛЕДИШТА ОПТИЧКИХ КОМПОЗИЦИОНИХ СВОЈСТАВА

-ПРОСТОРНОСТ ТРГА. КАРАКТЕРИСТИКЕ И КОМПОНЕНТЕ КОМПОЗИЦИЈЕ ПРОСТОРА

-ПРОГРАМСКИ САСТАВ ТРГА КРОЗ ОБЈЕКТЕ КОЈИ ГА ФОРМИРАЈУ

-КАРАКТЕРИСТИКЕ САОБРАЋАЈА

-ЈАВНО ОСВЕТЉЕЊЕ ТРГА

-ЗАПАДНИ БЛОК, ПРОЈЕКТАНТ АРХ СТАНКО МАНДИЋ

-СПОМЕН ДОМ/ ПРОЈЕКТАНТ АРХ. СТАНКО МАНДИЋ

-ИСТОЧНИ БЛОК ТРГА ПРОЈЕКТАНТ АРХ. МИЛОРАД ПАНТОВИЋ

-СЕКУНДАРНИ ЕЛЕМЕНТИ У КОМПОЗИЦИЈИ ПРОСТОРА. КОМПАРАТИВНЕ АНАЛИЗЕ. ПРИМЕРИ

-ГРАДСКИ ТРГ И СПОМЕНИК. ПОЛОЖАЈ. ВИЗУРА. СВОЈСТВА.

-УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

-БЕЛЕШКЕ

У хабилитационом раду јасно је истакнут основни урбанистичко-композициони приступ реконструкцији. Пројектант је пошао од хипотезе, која је била утемељена у ондашњем друштвено-политичком и стручном контексту, да ће се градови у Србији, тиме и Титово Ужице, плански реконструисати и развијати према савременим техникама урбанизма и према савременим технологијама грађења. У том смислу, централни трг у Ужицу је основни и полазни део темељне реконструкције града, његовог саобраћаја, урбане структуре, и привредно-друштвено-политичке активности.

Потези су морали бити радикални јер је, у периоду од неколико наредних деценија, предвиђана интензивна урбанизација и индустријализација. Колико су размере реконструкције биле жестоке говори нам неколико података: до после Другог светског рата у развијеним градским центрима Србије 25% зграда биле су приземне, а густина становања свега 30 ст./ха. Још и данас, у делу западног потеза главне ужичке улице, постоје сведоци предратног Ужица. Реализацијом Трга партизана те густине су више него удесетостручене, а просечна спратност увећана и до седмоструко, рачунајући и приземља.[144] Порцена густина у околним блоковима Трга такође је вршена у том смислу. У исто време, Мандић је свестан културолошких и социјалних конфликтних односа који ће неизбежно проистећи након реализација реконструкције. [64]

Можемо да закључимо да је у естетичком и филозофском ставу Станко Мандић присталица радикалних трансформација које су се и иначе одвијале након Другог светског рата, али, према њему, те трансформације у архитектури и урбанизму морају бити предствљене, макар и апстрактно, регионалним карактером.

Станко Мандић је теми хабилитационог рада приступио са теоријским ослонцима у историјама естетике и простора. Описивао је савремене интервенције, односно радикалне реконструкције централних јавних градских простора, али се у кључним елементима дискусије није позивао на прогресивне идеје, радије на искуства прошлости која је желео да унапреди, па тиме и превазиђе. Таква методологија у доба револуционарних идеја о прогресу била је, у неку руку, по свом карактеру, разумљива мањем кругу познавалаца историје архитектуре, стручно и научно гледано, конзервативна. Његов хабилитациони рад указује на образовану личност и проницљивог естету. Сукоб између конзервативног и радикалног обележиће његов животни и професионални пут.

Универзални државни циљеви били су својеврстан задати циљ пројекта: захтеван је меморијални карактер простора у уметничком смислу али и социјалистички прагматизам у архитектури. У то време *интернационални стил* и архитектура *модерне* били су двојно прихваћени: као коректан теоријски и обликовни израз социјалистичког прогреса и као пожељна културна спона са западним земљама.

Морамо имати у виду да је усвојени пројекат Трга настао као компромис између идеја приказаних у конкурсном елаборату и каснијих захтева урбаниста и политичара. Детаљно је текстуално образложен техникчки карактер пројектног задатка са описима

[144] Мандић, "Градски трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи" у Миливојевић, *Између искорака и помирења*, *архитектура Станка Мандића*, 138.

природних и створених фактора од значаја за реализацију. Велика пажња обрађена је хортикултуралном уређењу и поплочавању површина. Пажљиво су биране врсте зеленила које је поред обликовних и украсних својстава представљало и еколошку и профилактичку вредност. Уређење пасажа кроз западни блок и унутрашње уређење дворишта блока, редак су пример детаљно разрађеног партерног уређења којим је поступком архитект високо третирао ободне партије трга. Осветљење трга је обухваћено студијским анализама које превазилазе техничко решење проблема. Осветљење је предвиђено као допуна визуелној манифестацији естетских и просторних вредности ансамбла. Занимљиви су и графички прилози на којима се види однос ново-старо као и упоредне анализе величина неколико тргова, или скица која илуструје разматрање саобраћајне ситуације трга кроз однос између пешачких и колских комуникација. Све приложене скице, цртежи и фотографије захтевају посебну пажњу.

Положај споменика, односно скулптуре, посебно је разматран уз подсећање да у историји урбаних простора посвећених меморијалима и скулпторалним делима постоје значајне поуке о овим односима. Пројектант је текстом и уз помоћ графичког прилога дискутовао визуелну рецепцију споменика из преференцијалних тачака сагледавања. Посебно је важно да је архитект Станко Мандић оштро негативно критиковао начине којима се, у тадашњој пракси, приступало позиционирању спомен-обележија револуције. Заправо, најавио је важну тему која је касније детаљније и студиозно апсолвирана од стране признатих архитеката и скулптора публиковањем већег броја студија у часопису *Архитектура урбанизам* бр.10 из 1961. године.

У прилогу насловљеном “Вертикалне масе архитектуре града”, приложено је пет цртежа, пресека-изледа из значајних позиција за пројектанта. Откривамо велики значај који је придаван нивелационом решењу. У потезу великих димензија требало је савладати значајне висинске разлике између улица Маршала Тита и Вите Пантовића, (4.50 метара) а да се при томе ускладе нивелете нових објеката са постојећим нивелетама које се нису могле значајно спуштати или издизати. Поред тога, концепт реконструкције оснивао се на једновременом решењу архитектуре трга и свих околних објеката. Све је морало да буде прецизно осмишљено и усклађено.

Рад је илустрован са 18 одабраних графичких прилога. На крају књиге приложено је, под насловом “Белешке” 38 нотица. Обим рада је 127 куцаних страна. Приложен је списак од двадест извора-књига од којих је већина посвећена естетици и истраживањима о визуелној композицији и перцепцији. Поред тога, значајно су

истакнуте књиге из области урбанизма. Већина књига је италијанских, француских и немачких аутора али су уважени и домаћи и руски аутори.

Београдски блок 1954. пројектанти: Игњатовић, Кабиљо и Мандић

Сматрамо да је реализација реконструкције блока, на важној локацији у центру Београда, коју су оивичавале улице Балканска, Кнеза Милоша, Адмирала Гепрата и Немањина, у заједници са колегама Леоном Кабиљом и Богданом Игњатовићем, од посебне важности за Мандићев пројекат ужичког Трга. У неколико важних програмских и обликовних поставки тај пројекат и реализација су врло блиски Тргу у Ужицу. Од значаја су следеће чињенице: 1) близина железничке станице, 2) хетерогена намена, 3) изузетно велика висинска разлика (17 м), 4) композиционо обједеињење хетерогених садржаја, 4) два осовинска визуелна и композициона правца-продора дефинишу "центар збивања", 5) на прелому праваца могућ је пласман споменика. Комплекс отворених површина решен је, обзиром на велике висинске разлике, у две целине "на критичном месту нагиба терена": Трг и зеленило предвиђени су у делу око зграда министарстава и галерије-јавне терасе пласиране на прелому терена. Тераса је контактна зона постојећих и новопројектованих зграда. Доња површина испред нових стамбених блокова је и парк и пацио и пјацета, уоквирена јавним градским локалима, уређена са воденим базенима, рампама, зеленилом, плочницима..... Посебно је значајно обратити пажњу на композициони значај вертикланог репера-куле коју је пројектовао Богдан Игњатовић. Укупно је испројектовано 156 станова структуре од гарсоњере до трособних и 14 локала, што га, поред димензија, и програмски чини упоредивим са ужичким Тргом. Страна дуж Немањине улице није уоквирена зградама, односно трг је затворен само са стране према улици адмирала Гепрата, јасно је да би изградњом и према другој улици нумерички салдо београдског трга био готово идентичан ужичком.[145]

Београдски пројекат је делимично реализован, односно, реализован је само стамбено-пословни део програма, недостаје његов највиталнији део-уређење проспекта, галерије, тргова, зеленила, јавних садржаја, и водених површина.

ПРИЛОГ [59] (У-36): Реконструкција блока у Беогаду уоквиреног улицама Балканском, Кнеза Милоша, Адмирала Гепрата и Немањином.

[145] Мандић, С. (1954). "Реконструкција једног блока у Београду", *Преглед архитектуре* бр.2, Београд, 40-41, видети у Миливојевић, *Између*…, 97-101.

2.2.1.2 Критички прикази Трга партизана, примарни извори

Оливер Минић

Без сумње да су пројекат и реализација ужичког трга представљали сублимацију практичних и теоријских преокупација неколико генерација пројектаната, урбаниста и теоретичара. У докторској дисертацији Оливер Минић се бавио ужичким случајем у оквиру чега је и изнео своја опажања у вези, тада још увек, не довршене реализације. У потпуности је приказан функционални и естетски смисао обимне, могли би рећи, у физичком смислу, тоталне реконструкције Житног пијаца. Овај приказ је аутентичан и темељан, трг је опсервиран у току извођења завршних радова. Опис одише одушевљењем али су присутна и рационална објашњења. Истакнута је прилагођеност топографији, обликовна, пропорционална и програмска довршеност, преклапање меморијалне и свакодневне намене, специфичност решења споменика, оригиналност и симболичност архитектуре и уметничких дела. [65]

Бранислав Миленковић

Архитект Бранислав Миленковић објавио је 1961. године текст под насловом "Један не завршени блок" који је разматрао стање ствари у вези изградње и недовршености помињаног блока између улица Немањине и Адмирала Гепрата. Посебно се похвално изразио у вези елевације ниске и дугачке зграде, "Блок Д", аутора Станка Мандића, описујући је као „једно од најбољих прочеља послератне стамбене архитектуре Београда"[146]. Поред тога, заједно са Зораном Петровићем, годинама је истраживао градитељско и културно наслеђе Призрена, родног града Станка Мандића. У вези реализације Трга партизана објавио је врло садржајан и богато илустрован текст у темаском броју "Нови градски центри" часописа "Архитектура урбанизам" под насловом "Трг партизана у Титовом Ужицу".

Текст о Тргу партизана[147] објављен је на начин како се то радило у тадашњим светским ревијама: основни начин теоријске комуникације представљен је низом фотографија и пропратним коментарима уз њих. Текст врло сажето и негованим језиком, приближава естетске вредности и архитектонско-урбанистичке квалитете простора. Истакнут је посебан значај поступка примењеног у реализацији Трга у Ужицу, у односу на тадашњу грађевинску продукцију у Социјалистичкој Федеративној

[146] Milenković, B.(1960). "Jedan nezavršen blok", *Arhitektura urbanizam* бр.3, Beograd, 12-15.
[147] Milenković, B. (1962). "Trg partizana u Titovom Užicu", *Arhitektura urbanizam* br.13. Beograd, 4-10.

Републици Југославији. Суптилним литерарним белешкама аутор је сведочио о уметничким, естетским и теоријским дометима уоченим на реализваном Тргу у Ужицу. Све је пропраћено великим бројем изабраних фотографија распоређених у наративном следу кадрова који приказују трг као комплексну целину сагледиву са удаљених растојања, или обухватају појединачне детаље објеката, партерног уређења, амбијената, уметничких интервенција на позоришном ризалиту и зидовима партера. Као и Оливер Минић и Миленковић истиче да је резултат рада Станка Мандића "спој монументалног и интимног, који је превазишао сва наша послератна достигнућа и може се мерити само са делатношћу најбољих". У делу текста, када описује снагу ауторове инвенције, Миленковић закључује да је снага духа, која се у ужичком случају црпела из наратива теме и њеног локуса, надоградила, поетским смислом, слогове камена и облике архитектонских објеката, остварујући, не само урбанистички присне и лепо уређене амбијенте, већ доводећи до конца дуго тражени исход савремене архитектуре: да превазиђе свој утилитарни карактер и поствари поетски простор.

Миленковић, што је од значаја, истиче да се дело Станка Мандића доводи у раван "извесних целина Плечника или Ковачића", па је задатак будућим истраживачима да пронађу и рационализују те везе.

Зоран Петровић објавио је, 1966. године, текст под насловом "Зграда поште у Титовом Ужицу".[148]У приказу карактеристика архитектуре уочава, као доминантни простор композиције плана, унутрашње двориште (пацио). Пацио, као и у случају зграде позоришта, није са све четири стране изолован од јавног простора. Повезан је са тргом испред главног улаза и са уређеним партером према згради Народног позоришта. У средини пациа је дрво испод кога је зелени травнати тепих. У обради фасадних равни обилно је коришћен природни камен као апликација око прозорских трака или као облога зида на северној страни. Зграда је нивелационо потпуно прилагођена косини терена тако да се одлично уклапа у топологију.

Зоран Петровић је истакао горе споменуте карактеристике указујући на Мандићеву "заљубљеност и привржености лепотама и могућностима које грађевински материјали пружају градитељу". Посвећеност Станка Мандића пројектовању била је изузетна. Уз сарадњу са пројектантом конструкције Бранислављем Лазићем, успешно и естетски лепо, обликована је конструкција УКТ уређаја на крову. Форма пете фасаде,

[148] Petrović, Z. (1964). "Zgrada pošte u Titovom Užicu", *Arhitektura urbanizam*, br.40, Beograd, 27-30. Видети у Миливојевић, *Између*… 269-273.

раван кров, третирана је са посебном пажњом. Зграда је срушена 1999. године током бомбардовања од стране НАТО алијансе. Данас је на њеном месту паркинг.

Алексеј Бркић

Лирско-поетски есеј, приповедање, "Архитектонска обрада Трга у Ужицу", посвећен, пре свега, лежећој архитектури Станка Мандића објављен је 1991. године, тридесет година након отварања Трга у књизи коју потписује архитект Алексеј Бркић (1922), савременик Станка Мандића. Аутор је констатовао да се на начин римских форума, али несумњиво као оригинално дело, ужички трг прикључује каталогу успешних јавних простора.[149]Оно што Бркић посебно истражује су две компоненте теорије Трга партизана: 1) отклон од модернистичког логицизма и пуризма и 2) примењени ликовни и уметнички слој који саображава просторне равни (хоризонталне и вертикалне) и природне елементе као јединствено креативно поље. У том смислу подржава ставове Станка Мандића, али га и разуме. Опажа, као Бранислав Миленковић, да је за Мандића обликовање простора тек једна експресија с помоћу које можемо побудити доживљај, како Бркић пише, "за просторне асоцијације вишег реда", којих у прагматичном модернизму-нема. Ликовни, скулпторални, топографски и сценско-зидни набој Трга партизана за Бркића је "архитектонски и камени предео", пејзаж, у коме се може доживети, можда, једна нова физика, која, проистекла из саме природне датоси, њој и конкурише. Отпор Станка Мандића да тему меморијала, посвећену жртвама борбе за слободу, представи на класицистички и монументално уобичајени начин, или да прибегне модернистичком поступку који апстрахује садржај, доводе до занимљивих решења уметничког слоја реализације. Као производ, многи елементи архитектуре: ограде, потпорни зидови, фасадне равни, рашчлањени су и сучељени под не правим углом. Посебно је обликован јужни ризалит-екран позоришног зида који је извитоперена раван ослоњена на стубове и са лица обрађена ткањем буњасто обрађених камених плочица. У то ткање се утискују апстрактно фигурисане рељефне инкрустрације чије коначне поруке до данас не знамо, нису дешифроване. Однос архитектонске обраде зида и платоа Трга "одликује ликовна узајамност између онога што се налази у водоравном простирању и онога што се простире усправно, или, у најкраћем, да се постигне концептуални однос између

[149] Вркић, А. (1992). *Знакови у камену*, *српска модерна архитектура* 1930-1980, Савез архитеката Србије, Београд, 174-177.

лежеће архитектуре и стојеће архитектуре".[150] Алексеј Бркић такав поступак назива "интегрисани простор" и "повратак зиду".

Текстови Бранислава Миленковића и Алексеја Бркића писани су таквим начином да помоћу њих додирујемо уметнички простор Трга партизана.

У иностранству су објављени кратки, фотографијама богато опремљени, текстови о ужичком Тргу. Коментари су били кратки, похваљени су топлина којом простор зрачи, индивидуалност укупне архитектонско-урбанистичке замисли, целовитост композиције и прецизност детаља.[151]

2.2.1.3 Критички прикази Трга партизана, секундарни извори

Мимо примарних извора, за дисертацију значај имају и секундарни извори јер се према Тргу односе, на само као према историјској фактографији, већ и као према активном простору.

Владан Ђокић

У оквиру публикације која се бавила темом градских тргова у Србији, значајан сепарат аутор је посветио Тргу партизана. Поред изношења познатих чињеница о историји простора, од регулационог плана вароши из 1891. до планова 1945.-1958., аутор се у тексту бави темељном анализом реализованог простора. С пуно пажње истиче се како ликовно обликовни тако и урбано-функционални значај трга: његово нивелационо решење, партерно уређење, композиционо јединство архитектонских форми и намена. Негативно се разматра гломазни габарит хотела "Златибор" који је, према аутору, нарушио пажљиво промишљан композициони однос вертикалних и хоризонталних маса и волумена. На крају текста, аутор је, из положаја данашњег схватања функције, опреме и обликовања централних јавних простора, сачинио концентрисан приказ спроведених анализа додајући и печат личног, непосредног искуства предметног простора. Тај приказ садржи се у следећем цитираном тексту:

"Трг у Ужицу саставни је део доминантног линеарног потеза града. Оно што га издваја од других тргова јесте чињеница да у оквиру своје структуре поседује и привилеговане и протективне елементе. Привилеговани елементи трга су стамбена кула са североисточне стране, и зграда хотела Златибор са јужне, док протективне елементе

[150] *Ibid*., 175-76.
[151] *L'Architecture d' aujou d' hui, No 112 Fevrier*, France, mars 1964.
Das Werk, Chronik Nr.9, 1963.

чине колонаде и повучена приземља која са све четири стране уоквиравају централни простор. Стога се ужички трг може сврстати у ретку групу тргова линеарне конситуивности са привилегованим и протективним елементима.“[152]

Поред описивања и анализа комплекса реализованог у периоду 1958-1967., коментарише се и реализација подручија Мегдан које се наставља на комплекс Трга партизана на потезу између источне стране главне улице и обале реке.

У другој публикацији, исти аутор износи сличне закључке али констатује: „Зеленило је у поређењу са огромним простором Трга, веома скромно, али је присутно на одговарајућим местима.”[153]Поред тога, износи се и предлог једноставне трансформације централног градског трга у Ужицу. Према овом предлогу централни правоугаоник трга дели се на источни и западни део. Значајно се интервенише у источном делу где се кота пода спушта испод терена те се добија нова корисна етажа. Тај део се наткрива занимљивом, савременом, кровном конструкцијом како би се трг користио и зими. Источна страна не трпи значајне измене. Инсталиран је јавни градски сат и скулпторална композиција на највишој коти-према позоришту.[154]

Дијана Милашиновић Марић

Динамику и токове српске (и југословенске) архитектонско-урбанистичке сцене у периоду (1945-1961), као кључна дешавања за каснији развој и изградњу земље, и као период разноликих грађевинских програма и обликовног језика у духу индивидуалних интерпретација високог модернизма, обележила је и изградња јавних простора међу којима посебно место заузима Трг партизана у Ужицу.[155] [66]

ОСТАЛИ СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

Потребно је споменути о значају појединих секундарних извора:

1) Драгиша Милосављевић (2011), осврће се на небригу садашње комуналне управе у погледу одржавања и поправки комплекса и на историчност обликовних поступака присутних на Тргу партизана;

2) Milivojević Dejan (2012), текст о специфичностима архитектонског решења и материјализације Трга партизана и зграде Народног позоришта;

[152]Đokić, V. (2009).. *Urbana tipologija – gradski trg u Srbiji*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 223.
[153] Đokić, V.(2004). Grad I gradski trg, *Arhitektonski fakultet*, Beograd, .290-291.
[154] *Ibid*., 303-305.
[155] Марић, Д. (2011). “Развојни токови у Српској архитектури од 1945. до 1961. Године”, *Архитектура и урбанизам*, бр.33/2011, Београд,. 3-15.

3) Mrduljas and Kulic, (2012), након паузе од пола века, поновно о Тргу партиза у литератури међународног значаја; занимљиве паралеле о архитектурама Мандића и Митровића;

4) Алекса Цигановић (2013), највероватније, први пут приказује се изворна архивска грађа: презентација конкурсних решења из 1953. године; у тексту се износи критика композиционог јединства реализације Трга партизана;

5) Миливојевић Дејан (2013), учињено је суочавање пројеката Ружице Илић, Станка Мандића и Милорада Пантовића; презентовани су делови заоставштина Ружице Илић и Станка Мандића, дискутована је прологомена о Тргу коју је написао С.Мандић;

6) Миливојевић Дејан (2014), систематизација не обрађиваних архивских докумената, објављених и не објављених текстова Станка Мандића као део студије о животном путу, професионалним настојањима и истраживањима професора Мандића;

7) Đorđe Alfirević (2016), *Ekspresionizam u srpskoj arhitekturi*, Orion Art, Beograd. У контексту својих истраживања аутор анализира пројекте Станка Мандића: Трг партизана и комплекс железничке и аутобуске станице.

8) Milivojević (2016-1), кратак преглед реализација пројеката Станка Мандића у Титовом Ужицу током периода (1953-83) илустрован фотографијама објеката и цртежа уз пропратне коментаре;

9) Milivojević (2016-2), студија о естетским изворима који су значајно утицали на реализације Станка Мандића;

Значајан је округли сто "Трг партизана, прошлост, садашњост и будућност" организован на "Високој пословно-техничкој школи" у Ужицу. Доступан је извештај округлог стола на (www.sed 2011). Активности округлог стола пратила је новинарка ужичког недељника "Вести" г-ђа Драгица Цвијовић. Тај материјал, као и текстови докторанда посвећених Тргу партизана, објављени су у Вестима и доступни на academia.edu под насловом "Књига пре књиге...."

2.2.2 ОБЈЕКТИ НА ТРГУ

2.2.2.1 Комплекс Спомен дома и Телекомуникационог центра

Оба објекта су саграђена у блоку између улица Вите Пантовића (Краља Петра) и Нове Сланушке (Љубе Стојановића), и припадају функционалној, обликовној и уметничкој просторној целини Трга партизана.

Између њих је јавни простор који је, функционално, приступна зона главним улазима у Народно позориште и пошту. Обликовању и материјализацији партерног

уређења посвећена је посебна пажња обзиром да припадају наративној скулпторално-архитектонској меморијалној целини. Сасвим је сигурно да је архитекта Мандић на овим реализацијама испољио свој сензибилитет према природним материјалима, али је још више изразио свој естетски и пројектантски став о природи као неодвојивој од функције, ликовних, и визуелних преференци "архитектуре предела" коју је неговао. Као централни догађај, око кога се формирају просторни нивои, он је, у оба објекта, пласирао озелењени пацио са стаблима. То је, потом, изискивало обраћање пажње на укупно уређење партера али и на диспозицију унутрашњих садржаја. Јавна намена и репрезентативност Трга дозволили су несвакидашње уређење и обликовање простора који су у упоређењу са делима епохе исказивали један, темељно припреман, другачији приступ идеји архитектуре друге половине двадесетог века у Југославији. Камен је употребљаван, као апликација или као конструктивно-обложни материјал, са израженом структуром и текстуром, бушаст или тесан, у сваком случају као масиван. То је била потпуна супротност начину како је, често, "касни модернизам" третирао камене облоге на начин полиране непрекинуте, "лебдеће равни" од којих су склапане полиедарске структуре.[156]

Организација основе Спомен дома је решена од неколико чланака: 1) улазни, пространи ветробран са силазом у дискотеку, 2) потом следи предпростор са гардеробом из кога се приступа позоришном или друштвеном делу. Улаз у гледалитше је из пространог хола формираног око пација. Технички и пословни део имају независан улаз. Луксузно обрађени фоаје позоришта развија се на две етаже и организује око пациа; на горњој етажи је бифе и отворена тераса. Гледалиште је решено акустички врло добро, састоји се из партера и галерије. Могло би се рећи, површина јавног и репрезентативног дела, као и мноштво степеништа, оптерећују рационалност организације. Уметнички и извођачки најкомпликованији је пано зид, односно јужни ризалит позоришне зграде. Као залеђе споменика Брозу, и као други по важности елеменат нарације меморијалне композиције Трга, он представља и уметничко дело за себе. Историчар архитектуре Зоран Маневић сматра тај сегмент као најзначајнији у опусу Станка Мандића.[157] Раније је изнета чињеница да је цртеж слога пано-зида проистекао из сарадње са још два уметника.

[156] Milivojević, D. (2012)."Some aspects of compositional and artistic value of stone-processing on Partisan square in Uzice", *2nd International conference "Harmony of nature and spirituality in ston"*, 15-16 March, Kragujevac, Serbia, (p.129-136).
[157] Маневић, З. (1983). *МАНДИЋ Велика награда архитектуре*, Савез архитеката Србије, непагинирано.

Организација намена просторија зграде суседне поште је спроведена на сличним принципима, али је објекат мање репрезентативан а више утилитаран. Према остакљеном пациу су оријентисани, у приземљу јавни део шалтер сале, а на спрату разни офиси.

Обе зграде су северним странама ослоњене на насип обзиром да је терен у паду из правца севера ка југу. Код зграде поште, вешто денивелишући попречни пресек, пројектант је успешно укомпоновао форму и организацију зграде. У случају позоришта није се реаговало на основу студија попречних пресека, тим пре што се службени улаз могао организовати са више коте. Не можемо сумњати у вештину пројектанта, разлози за, ову очигледно школску грешку, морали су бити друге природе о чему не желимо да нагађамо.

ПРИЛОГ [60] (АСМ-1): Зграда Народног позоришта у Титовом Ужицу, пројектант арх.Станко Мандић.

ПРИЛОГ [61] (АСМ-2): Зграда телекомуникационог центра у Т.Ужицу, пројектант арх.Станко Мандић.

2.2.2.2 Споменик

Најосетљивије политичко и уметничко питање пројекта Трга било је везано за начин презентације скулптуре која је у ствари била споменик маршала Југославије Јосипа Броза -.Тита. Коликог је значаја било да се уметнички простор трга оформи у тренутку откривања споменика 07.07.1961.године, на дан двдесетогодишњице народног устанка, сазнали смо на основу записника седница Одбора за изградњу Трга; све активности на плану реализације завршних радова биле су сконцентрисане на оквир и амбијент у којем ће бити репрезентована врло висока стојећа фигура маршала Југославије. Фигура је била висине 6 метара, што је једнако висини двоспратнице. Нема сумње, идеолошка копонента била је јака, и на известан начин, вулгарна. За главног пројектанта, Станка Мандића, десиле су се, током периода 1953-1961. две неповољне околности:

1. Концепт репрезентације споменика који је Мандић приказао у идејном пројекту 1953.године није усвојен. У том решењу скулптура је један од значајних амбијентално-меморијално-уметничких обележија простора. Требало је да егзистира у заштићеном, и за ту сврху осмишљеном просторном оквиру. Није замишљено да стоји као слободностојећи објекат. Зграда Народног позоришта требало је да буде изграђена у

оквиру основног корпуса Трга. Јужни фасадни зид требало је да буде специјално обрађен а да скулптура стоји испред њега на малом одстојању. То би створило довољно монументалан амбијент, а сама скулптура имала би адекватно залеђе. Без обзира на, у димензијама, скромније замишљену композицију и њену поставку која није била у главној оси симетрије трга, већ у југо-западном квадранту, према анализама Станка Мандића које су приложене у текстуалном образложењу конкурсног решења, цео призор био би сасвим добро сагледив са истакнутих позиција и остављао би утисак на посматрача. На крају, усвојено је друго решење, којим се није мењала суштина, већ финоћа и отменост решења, а које је архитект потписао 1958. године.

2. Скулптор, Фран Кршинић, урадио је седам варијанти за споменик. Архитекти Мандићу највише је, просторно, одговарала еквестрална, коњаничка фигура, али ни тај његов предлог није усвојен. Он је имао јасне разлоге услед којих је сматрао као пожељнију еквестралну фигуру. Место за споменик је 1958. године одређено тако да је он био сагледив са свих страна, слободан у простору, па је, стога, неповољнија стојећа-статична од коњаничке-динамичне скулптуре. [67]

Већ пригодом отварања Трга нарочито је критикована величина споменика, па је и у 729-730 броју недељника Вести од 03.07. 1961. приказан простор Трга на коме стоји, намерно, екстремно увећана фигура маршала. Поред тога, у тексту Богдана Богдановића под насловом "О постављању споменика" објављеном у часопису Архитектура урбанизам број 10/1961., критикује се, подсмешљиво, огромна скулптура у *нн* граду и на *нн* тргу: "Како је то незгодно када се фигура изједначи са висином од два, или чак и од три спрата."

У хабилтационом раду Станко Мандић је образложио на који начин се дошло до усвајања решења о положају споменика. Сазнајемо да је он био свестан колико је питање амбијента споменика било осетљиво, као и питање његове величине и положаја. Требало је у један свакодневни и репрезентативни, по функцији градски центар, сместити ликовно-скулпторалну композицију која подсећа на победоносне, херојске али и трагичне догађаје из блиске прошлости. Поред тога, требало је ту тему учинити универзалном, југословенском, и симболично указати на вековне борбе за национално и социјално ослобођење југословенских народа.

За њега, као архитекта, није било могуће да архитектонски оквир трга апстрахује, посматрао га је какав је и био: то су хетерогени садржаји са хетерогеним обликовањем; стамбени блокови, излози локала, анекси за пословне просторе. Једино је јужна фасада позоришта као и обликовање и уређење партера могло да изнесе

меморијални слој целине. Урбана сценографија, дакле, није била погодна за споменик који је део меморијалне композиције. Он подсећа на искуства ренесанса и барока, два периода позната по скулптурама у јавном простору, и утврђује као поуку историје да се "подлога скулптуре бира (се) између неба, зеленила, пригодне архитектуре". Нема сумње, као главни пројектант Трга, он се потрудио да задовољи поуке из историје и да створи повољни архитектонски и природни оквир споменика у Ужицу. Додатно је његове идеалне замисли компликовало то што је споменик био посвећен историјској, али активној и живој личности чији је монумент стајао, да тако кажемо, усред турског гробља. Затим, језик уметности тога времена као и укупан архитектонски оквир били су опортуни према трагичној и епској теми у којој је неизбежан био и свечани патос обзиром да је све било посвећено сећању на жртве. Ако занемаримо стамбено-пословне блокове на западној и источној страни Трга и на њиховом месту замислимо богате и неговане крошње, створићемо фантастичан оквир за тему меморијалног обележија, скулпторално уређени партер и споменичку композицију. У залеђу таквог окружења зграда Спомен дома, са уметнички обрађеним пано-зидом, довољан је и пожељан архитектонски оквир. Бочне зграде оптерећују целу идеју али су биле и неизбежне. Станко Мандић је објединио архитектуру утилитарних блокова мешовите намене са меморијалним слојем простора ослањајући се на описе Ружице Илић дате у њеном извештају о уређењу центра града и трга. Оно што је његову помирљиву намеру у великој мери пореметило је чињеница да није задржана идеја Илићеве о издвајању утилитарног од свечаног дела Трга. Илићева је предлагала да свечани део буде у блоку где је зграда Народног позоришта. [68]

Аутор скулптуре добио је прецизно дефинисано место на којем ће скулптура стајати као и информације о њеном будућем окружењу. Положај скулптуре утврђен је на основу анализа о њеној сагледивости како би дошла до највећег, али не и претенциозног, изражаја. Тежња је била да архитектонски оквир и споменик, који ненаметљиво доминира над тргом, чине једну стваралачку целину.

Поред задатака који су непосредно зависили од њега, Станко Мандић је размишљао и о начину на који би било целисходно скулпторски приказати маршалову фигуру. Сматрао је да ни у ком случају не треба његову појаву изразити техником портретисања, оно што скулптура треба да изрази морало би бити виђено експресионистички. Посебно је било важно уклопити скулптуру у савремени ликовни израз осталих чланака меморијалне композиције који су били описани језиком апстрактне уметности и који су о теми говорили симболички, односно, више је

постојала меморијална и свечана атмосфера укупног простора него што је наратив био фигуративно разумљив. То све говори да су он и скулптор, Фран Кршинић, морали заједнички дискутовати о додирним тачкама архитектонског оквира и скулптуре. Аутор скулптуре је, у разговору објављеном у дневнику "Вести" бр. 729-730 од 03.јул 1961. рекао новинару А.Ђурићу да је урађено више варијанти, педесет скица портрета и тридесет цртежа скулптуре. [69]

На основу предење изреченог јасно нам је колико је задатак био суптилан, пун разних замки које је требало решити. Мандић је покушао да буде креативан и да увеже јасне и проверене композиционе поступке путем којих се простор размеравао као пропорционалано пријатан, са поступцима оптичких законитости, да свему подари печат индивидуалности, како оне ауторске, тако и оне везане за специфичност теме и природе окружења у којем простор остаје да егзистира. Критичари се слажу да је Трг партизана успела композиција која није само резултат метричких законитости већ и уметничка интервенција у јавном простору обележена посебним сензибилитетом, прецизним детаљима, и простудираном сценичности.

ПРИЛОГ [62] (ЗФ-6): Споменик испред позадине, поштанска карта.

*

Скулптура је, 1992.године, уз знатне техничке тешкоће, уклоњена са свог места на Тргу, који се на њу свикао. Уклоњена је онда када је идеолошки постала потпуно неупадљива на том простору и када је то скрнављење било израз осветољубивости и кукавичлука. Трг је већ до тада у целини изгубио манифестациона, делом и меморијална својства и све више постајао запуштено градско средиште. Да је скулптура уклоњена са дужном пажњом према ономе што је апострофирала-то су многобројне и пре свега цивилне жртве –могло би се говорити о раскиду са репрезентом идеологије која није успела да оправда патос исказан у пројекту "Трг партизана".

2.2.2.3 Источни, западни и северни стамбено-пословни блокови

Источни и западни блокови

Урбанистичка поставка блокова на тргу је модернистичка: то су компактне масе, слободностојеће у простору, које се могу сматрати моно-волуменима. Велики волумени су обликовно и функционално рашчлањени, са вишим и нижим анексима,

унутрашњим светларницима, колонадама, рампама, бочним крилима или дати као меандар. Блокови нису затворени, оријентисани су према свим слободним странама, приземља су, или разним наменама активна, или широко перфорирана према ободним улицама, протезање волумена је преломљено те се тако формирају, према тргу или ободним улицама, интимнији јавни амбијенти или блоковски простори разлилчитих намена: паркирање, дечије игралиште, економско снабдевање и томе слично. У духу урбанистичке диспозиције, све фасадне равни су обликовно једнако важне обзиром да су отворене према улицама или према платоима Трга. Стамбени делови формирају се кроз више етажа отпочевши од првог спрата. Станови су груписани, два или три, око степеништа.

Западни блок

Западни блок пројектовао је архитект Станко Мандић. У архитектонском обликовању уочава се велика брига за детаље. Детаљисање се није односило само на избор материјала, боја. Велика пажња поклањана је пластици архитектуре коју је пројектант изразио: 1) лођама са лепим оградама, 2) нарочито обликованим оквирима за прозоре, 3) специфично преломљеним фасадним плохама спрата Робне куће, или 4) бочним скошавањима на крајевима фасадног платна према Тргу, потом 5) пажљиво решеним зглобним везама на сучељавању унутрашњих трактова као и 6) брижљивим решењем партерног уређења и 7) обликовањем мирне, равне, фасаде према Тргу, плитке пластике, која је постигнута поступком суперпозиција, материјалом и бојом, рашчлањених фасадних површина. Најупечатљивији је пројекат робне куће која је имала два равноправна улаза/излаза: један испод колонаде дуж главне улице и други, рампом, са површине Трга. Робна кућа је била лепо уређена и обрађена природним и савременим материјалима. Излози су били огромних површина, дубоки, континуални али са стакленим екранима постављеним под тупим углом. Унутрашњост је била прегледна, светла, плафони високи, широко и лепо степениште за спрат. Сва одељења била су лепо уређена. У спољној обради, под тупим углом преломљене, фасадне равни спрата робне куће обложене су гранитном коцком. За облагање фасаде коришћена је гранитна коцка претходно повађена из главне улице.

Станови:

Организација станова је комплексна: то су претежно конфорни двособни станови са низом предпростора, помоћних просторија и две лође од којих је једна повезана са дневним боравком, друга са кухињом и трпезаријом. У концепту стана који

је пројектант неговао, као средотежна површина, често је конфорна трпезарија према којој је отворени пулт из кухиње. Оријентација, претежно двострана.

ПРИЛОГ [63] (АСМ-3): Западни блок на Тргу партизана у Т.Ужицу, пројектант арх.Станко Мандић.

Источни блок

Источни блок пројектовао је архитект Милорад Пантовић. Блок у основи има облик меандра. Потези конструкције и организације су јасни, једноставна су решења основа станова. Према овоме судећи, он је био рационални пројектант. Пројекти су лако читљиви, систематични, решења сходна стандардним становима за раднике, официре, службенике...Могло би се рећи без неке посебне инвентивности и са неконфорним лођама. Без обзира на такав приступ, приметни су детаљи стаклених ограда, пластика на фасадним равнима, затим, врло конфорна и висока колонада ослоњена на, керамиком обложене, стубове кружних основа. Управо су јасноћа и транспарентност тих потеза успели да, у врло озбиљно схваћену тему пластике трга, унесу извесну и пријатну необавезност стамбене архитектуре. Успешно је реализована Градска кафана чији је горњи спрат конзолно истурен према тргу. Истурени спрат у спољашњој архитектури састоји се од хоризонталних трака парапета и прозора.

Вертикална доминанта композиције Трга, десетоспратна стамбена кула, била је инжењерски најкомпликованија, њено извођење обавило се без крана. Пројектантско решење било је јасно, у стручном жаргону “чисто”. Конструктивни елементи се спроводе континуално целом висином, стамбене организације и растери скелета су међусобно координирани, архитектонска основа двојно симетрична. Обликовно је истакнута вертикалност тако што су, као елементи секундарне пластике, аплицирани на свим фасадним равнима стамбених етажа континуални вертикални армирано бетонски елементи-“пиластри” које се на врху, изнад последње етаже, под правим углом повезују са хоризонталним гредама па је на тај начин формиран транспарентни модуларни тродимензионални оквир-мрежа унутар кога је “месо” зграде.

У тексту Бранислава Миленковића критикован је непростудиран спој вертикалне доминанте-куле-са ниским анексом, тако да је замисао о композиционо-обликовном јединству Трга нарушена и изгледа као да је кула пободена у Трг уместо да њен волумен проистиче из те композиције. Аутор сматра да недостаје везни, зглобни део између куле и ниских анекса.

Станови:

Станови су пројектовани рационално са прегледним основама, углавном двособни. Претежно три стана на етажи, на појединим местима два стана и две гарсоњере. Концепт је уобичајен за то време: ходник из кога се улази у стамбену кухињу, собе и купатило. Код већих станова оријентација је двострана са сервисном лођом и главном терасом. На жалост и једна и друга лође су плитке и дугачке, осим за нужност, неупотребљиве. У спољној архитектури оне се истичу као хоризонталне траке конзолно истурене у простор.

ПРИЛОГ [64] (МПа-1): Источни блок на Тргу партизана у Т.Ужицу, пројектант арх.Милорад Пантовић.

Северни блок источна страна

Северни блок источна страна, пројектанти су били Милан Антић и Добрила Ивановић. Блок није непосредно на некој од регулационих линија Трга партизана, налази се преко пута источног блока Трга на главној улици. Облик основе блока је ћирилично слово "Г", дужи крак се протеже према северу, односно реци. Урбанистичка поставка је компликована: нова зграда се надовезује на постојећу зграду на главној улици, нема велико и слободно, отворено, унутрашње двориште. Архитектура је коректна, прецизна. Пластиком су истакнути: 1) партер-приземље са колонадама, 2) пословна етажа има другачију боју и низове уоквирених и повезаних високих и уских прозра, 3) основни корпус стамбембеног дела је светле боје, фасадно платно је повучено на делу где су прозорски отвори, истакнути су међу-прозорски елементи и парапети, тако да је, иако плитка, пластика фасаде је истакнута. На делу западне фасаде у нивоу трећег и четвртог спрата истурене су конзолно препуштене терасе као специфичан мотив. Последња етажа је повучена. Током истраживања нису пронађене свеске пројеката ове зграде.

ПРИЛОГ [65] (ЗФ-6): Источни блок на Тргу партизана у Т.Ужицу, источна страна улице Маршала Тита, северна страна, пројектанти арх.Милан Антић и Добрила Ивановић.

Северни блок –западна страна

Северни блок –западна страна, пројектант је био Братислав Стојановић. Зграда је саграђена 1957. године, прва према јединственом архитектонско-композиционом решењу центра града из 1954-55. Према плану локација није била предвиђена за

становање, а зграда је требало да има облик латиничног слова L. Услед измена, зграда је правоугаоног облика, састоји се из два степеништа са по три стана, двособни, једнособни и гарсоњере. Обликовни елементи зграде су како пластични тако и колористички. То је у погледу пластике постигнуто распоредом лођа и балкона, и истицањем конструктивног растера испадима на фасади. Полихромија оживљава зграду. У слободном делу зграда је обложена соклом од природног камена – пешчара. Током истраживања нису пронађене свеске пројеката ове зграде.

2.2.2.4 ЗДАЊЕ ХОТЕЛА "ЗЛАТИБОР"

Архитект Светлана-Кана Радевић је (1975-76) израдила идејни пројекат према којем је урађен главни пројекат за хотел "Златибор" на Ужичком тргу. Био је расписан конкурс, што је могуће, али, никакви подаци о томе, за сада, нису откривени. У главном пројекту се ни на једном месту у текстуалним прилозима не спомиње конкурс већ једино Светлана-Кана Радевић као аутор идејног решења. Упућени тврде да је конкурс био јавни, југословенски. Урбанистичка позиција зграде хотела прати основно решење Станка Мандића из 1957-8. године али су волумен и програм значајно другачији. Према записима Станка Мандића хотел је требало да се реализује према пројектима Братислава Стојановића. Обзиром на велику дистанцу од осамнаест година, (1958-1976), разумљиво је да су се одређене поставке, па и програм, морали изменити. Међутим, у случају хотела Златибор промене су биле изразите, пре свега, у односу на раније усвојене форме, обраде а потом и спратност. Уместо правоугаоног солитера висине седам етажа, који се издиже изнад ниског анкеса исте геометрије, испројектован је велики, у основи крстообразни корпус. Када рашчланимо сложени облик здања на примарна геометријска тела, сазнајемо да се његов постамент састоји из два квадера који формирају крстообразну основу изнад које се уздиже високи солитер са пирамидалним завршетком. Квадери су двоспратни, међусобом прожети, тако да горњи квадер, положен у осовини, север–југ надвисује за једну етажу доњи квадер, положен у осовини исток-запад. Крстообразна основа је задржана кроз све етаже, али са промењивом површином. Приземна етажа и први спрат су у пуној површини, горње међуспратне конструкције су у функцији проходних или непроходних равних кровова. Од 2.-4. спрата основа има промењиву површину и пирамидално се сужава. Након тога основа остаје константне површине до 15. или 16. спрата. У завршном делу форма се своди пирамидално, а на самом врху је, као видиковац према Тргу, истакнут квадер висине три етаже.

Овако рашчлањена композиција великог, изразито вертикалног, волумена подржана је и функционалним зонингом. Како се повећава спратност, тако се карактер јавности садржаја смањује. Намене су вертикално зониране на следећи начин:
-у приземљу: кафана, посластичарница, ресторан, рецепција, аперитив бар, кухиња;
-на спратовима и галеријама: роштиљ, национални ресторан, посластичарница, конгресни центар, бутик...

Унутрашњост јавно-пријемног дела приземља и галерије, била је, пре реконструкције, визуелно и просторно повезана, релативно мрачна, али то више услед браон боје стакала, мање услед њихове недовољне површине. На јаким стубовима ношене су галерије које су се, просторно претакале, делујући на посматрача као да су висеће платформе-лађе поринуте у простор. Намештај и расвета били су посебно дизајнирани, од округлих елоксираних цеви са плишаним јастуцима трешњеве боје. Укупна атмосфера била је необична, футуристична, нарочито услед великог броја тачкастог осветљења које је "извирало" из тамног "неба". Томе је посебно доприносила обрада зидова у натур бетону.

Форма је богато артикулисана са нагласком на вертикалност коју подцртавају низови уских и високих отвора уметнутих између пиластера. Врло снажна спољашња форма-силуета-знак је, један монумент, чак скулптура. Највећа специфичност пројекта и реализације хотела Златибор је у тотал-дизајну: све је, од организације, материјализације, до опреме ентеријера, контролисала ауторка уз помоћ колегинице и сестре архитекта Љиљане Радевић. Била је опредељена да, у прослављену архитектуру Трга партизана, унесе потпуно нов, и у крајњем изразу и материјализацији сведен, снажан скулпторални објекат. Посебна одлика обликовног поступка примењеног на здању је искључива примена натур бетона и кулира. У духу спољашње архитектуре решаван је ентеријер соба: комбинација браон велвета, елоксираних цеви и сивих зидова на којима су, местимично, постављене необичне зидне облоге браон боје у виду ужади.

Посебна карактеристика постамента хотела јесу велике стаклене површине које се протежу на источном ризалиту. Стакла су без оквира, лепљена, тамно браон боје, смештена су у апстрактно изрезани бетонски зид. Све говори о врло амбициозном пројекту. Она је, без сумње, желела да испрати актуелна збивања у врху светске архитектонске сцене, којој је, у том тренутку и сама припадала.

Хотел Златибор, с почетка, током неколико првих година, наишао је на добар пријем код грађана. Кафана и посластичарница биле су увек пуне, служили су се, за ужичке прилике и то време, егзотичне посластице и пића.

У урбанистичком смислу хотелско здање превише доминира, у функционално-економском он је превелик, у обликовном и дизајнерском превише футуристичан, у колору и материјализацији превише сив, у погледу одржавања компликован, са великим топлотним губицима.

ПРИЛОГ [66] (АСР-1): Хотел "Златибор", аутор идејног пројекта Светлана Кана Радевић (1975-1983).

2.2.2.5 Солитер на углу улица Маршала Тита и Петра Ћеловића

Поред две, у теорији и критици, признате вертикалне доминанте (протетективни елементи) Трга партизана, 1) стамбена кула пројектанта Милорада Пантовића и 2) хотел "Златибор" пројектанта Светлане Кане Радевић, године 1964. реализован је стамбени солитер који фланкира југо-источно раскршће комплекса. Пројектант је била Иванка Распоповић, признати пројектант и сарадник, на пример, Ивана Антића (Музеј савремене уметности у Београду) и Станка Мандића (Телекомуникациони центар у Титовом Ужицу). Својим положајем, али и једноставном и суптилном појавом, кула је репер трга: из источног правца ка Тргу она се јасно види, као препознатљив вертикални елемент у простору. Сагледивост је присутна током целог источног потеза почевши од раскрснице код зграда Народног музеја. Када се осматра са ближе дистанце, од раскршћа код зграде општине, ка Тргу нас уводи перспектива главне улице истакнута равним и статичним платном јужног ризалита на десној, јужној страни главне улице, и покренути и динамични изломљени кубуси блока Златибор на северној, левој страни. У пресеку перспективних недогледа улице, вертикално се издиже споменути солитер.

Поред тога, ова зграда има посебан значај за архитектуру ужичког центра, али и историју српске архитектуре уопште. То је, без сумње, једина, по духу, обликовању, материјализацији и организацији, ординарно модернистичка зграда реализована у склопу реконструкције Трга. Цела структура делује прозрачно и лако. Томе доприноси стварна скелетна конструкција која је модуларно компатибилна са организацијом станова. Споља се истичу велики стаклени екрани приземља и првог спрата, изнад је конзолни препуст у готово целој ширини фасаде. На фасадним платнима еркера преовлађују велике застакљене површине, балконска прозор-врата у пуној светлој

висини. Између отвора су међу-прозорски елементи –зидна платна са завршном обрадом од фасадне опеке-и-то је све: та два елемента која се смењују уз наглашене хоризонтале међу-спратних конструкција целој структури дају савремени и оригинални израз.

Видети прилог: ПРИЛОГ [50]

2.2.2.6 Реконструкција и доградња "Спомен-дома"

Пројектант је била архитект Милена Топаловић, година пројектовања 1984. Ова интервенција није сагледива са улица којима се приступа Тргу. У урбанистичком смислу доградња има велики значај. Могла је да унапреди функцију и обликовање блока иза зграде Позоришта, али је намена партера и његово уређење до данас остало нерешено и без ваљаног пројекта. Затворен од улица, унутрашњи простор блока могао је бити пријатна оаза са уређеним поплочаним и озелењеним двориштем или другом наменом попут отворене сцене, како је пројектом из 1958. године и било предвиђено.

Пројектант се потрудила и специфично решила улазну партију-постигнута је конотација са архитектуром Станка Мандића. Фасадне обраде су скромније. У духу времена аплициране су браварске конструкције застакљене браон стаклом. Зграда није скренула пажност јавности.

ПРИЛОГ [67] (ЗФ-7): Доградња Спомен дома, западно крило друштвеног дела, арх. М.Топаловић, 1984.

2.2.2.7 ЗАКЉУЧАК

Без сумње, све оно што је педесетих и шездесетих година утврђено као добро и савремено решен јавни простор града, о чему смо на почетку овог наслова подсетили, реализовано је на Тргу партизана: он је израз теоријских, практичних, уметничких, композиционих, и политичких стремљења првих деценија послератне епохе. На ужичком тргу, концепт новог друштвеног центра значајно се приближио смислом, садржајима и формама савременим јавним просторима насталим у свету након Другог светског рата. Такви простори постали су манифестација новог доба. Пре свега, била је намера да се кроз њихове форме и различите садржаје искаже демократски, дакле колективни дух, који је опстајао и почивао на појединцу, његовој културној, образовној, класној и економској еманципацији. Доктрина социјалистичке власти у својој преамбули износила је овакве циљеве: реализација слободног човека који је превазишао класне фрустрације, издигао се изнад малограђанског и грађанског морала и одступио од религиозне потчињености. Јавни простори и функције трга, у

послератној епоси, не треба да буду доступни (интересантни, разумљиви, неопходни) искључиво привилегованим друштвеним слојевима; то су комплекси у којима се проналазе општи јавни сервиси и институције. У естетском смислу, нови тргови не треба композиционо и функционално да изражавају и истичу обележија владарске класе и њихове институције, што је у ранијим епохама био чест случај. Обележија су, радије, јавни сервис: чесма, сат, зеленило, дела апстрактне уметности попут скулптура. Пожељни су и ликови, бисте и скулптуре, значајних историјских личности из области науке и хуманизма.

Југословенски архитекти спроводили су пројекте изградње нових и реконструкције постојећих градова и тргова. У појединим пројектима, попут ужичког трга, значајне су меморијална, идеолошка и манифестациона компонента, чиме су се издвајале заслуге комуниста, али у суштини, Трг партизана припада породици европских тргова послератног раздобља.

2.2.2.8 ВЕЛИЧИНА ТРГА

Често су се у јавности водиле полемике о величини ужичког Трга партизана. Главни пројектант и архитект трга је изнео чињенице на основама којих се одлучивао о мерама и пропорцијама. У хабилитационом раду износи податке о често присутним пропорцијама између страна основе трга. То су: 6:7, 4:5; 3:4; 5:8; 2:3; 1:2. Затим наводи и димензије за неке тргове: Агора у Пријени 75/46 м; Станислав Лишински у Нансију 100/120 м; Свети Марко у Венецији 50/75 м; Пјаца дел Пополо у Риму 150/180 м; Трафалгар сквер у Лондону 145/155 м; Свети Петар у Риму 240/340 м; Синьорија у Фиренци 8100 м^2; Димитрија Туцовића 11000 м^2; Трг Републике 138000 м^2; Маркса и Енгелса 8900 м^2. Поред тога, код размеравања односа који се успостављају између висине зграда по периметру и ширине, односно, дужине трга износи Албертијев закључак о овом односу, који, као најповољнији, треба да се креће у распону 1:3-1:6.[158]

У књизи "Урбана типологија: градски трг у Србији" др Владан Ђокић сачинио је обиман преглед о трговима у градовима централне Србије. Класификација је вршена на основу јасне методологије и критеријума, информативни подаци су прегледно дати. На основу података из споменуте књиге, сачињена је табела у којој се износе метрички подаци о површинама: трга, пешачких комуникација, зеленила. У табели су сврстани градови који по значају и величини могу бити упоредиви са Ужицем. То је списак од

[158] Мандић, "Градски трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи" у Миливојевић, *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, 148.

12 градова. Према подацима из табеле тргови у Смедереву, Крушевцу, Зајечару, Пироту и Јагодини имају, бројевима исказано, сличну површину. Површински, ужички трг није највећи, али јесте најурбанији. У његовом саставу постоје сви елементи једног трга: протективни, привилеговани, споменик, зеленило, чесма, висок проценат изграђености (77%), пропорцијски прихваљив однос *отворени простор/висина објеката* који износи 1/4-1/7.

ТАБЕЛА БР 11 *Упоређење метричких параметара ужичког и тргова у градовима сличне величине (на основу података из књиге Урбана типологија: градски трг у Србији*

	град	Површина ha	Зеленило, трава ha	Пешачке површине ha
1.	**Јагодина**	1.86	28.49%	59.68%
2.	**Пирот**	1.72	0.39	0.46
3.	**Зајечар**	1.56	0.26	0.87
4.	Краљево	1.07	0.25	0.82
5.	Шабац	0.93	0.10	0.42
6.	Врање	1.07	0.24	0.53
7.	Ваљево	0.58	0.14	0.37
8.	Лозница	1.27	1.40	0.40
9.	Чачак	1.19	0.40	1.00
10.	**Крушевац**	2.31	0.51	1.19
11.	**Смедерево**	1.47	0.28	1.13
12.	**Ужице**	1.76	14.20 %	72.16 %

На основу публикованих података и цртежа знамо да су јавни простори које је пројектовао Станко Мандић следећих димензија:

Трг у Неготину димензија 60/140 + 30/65 м.

Трг у Београду у оквиру блока између улица Немањине и Адмирала Гепрата, испред нових зграда, а испод пројектоване галерије, димензија 50/100 м.

Трг у Титовом Ужицу, основни плато, димензија 110/82 м.

Видимо да су тргови које је пројектовао Станко Мандић углавном велики и правоугаони са односима страна, дуже према краћој: 2.33 у Неготину, 2.0 у Београду, 1.25 у Ужицу. То су правоугаоници али без екстремних одступања од квадратне основе. У ужичком случају основа је најприближнија квадрату. Исказани мерни односи су кореспондентни са вредностима које Мандић наводи као преференцијалне у свом хабилитационом раду.

Мандић је површину трга размерио на једнаке модуларне јединице па је однос страна 4:3. Модуларна јединица је 20/20 м, односно 400м^2. Усвојена модуларна подела проистекла је из композиционе замисли целине и омогућила је динамичније решење распореда површина, прецизан положај споменика, ритмичну поделу фигура.

Поред списка градова датих у табели, прегледом осталих приказаних тргова и података о њима можемо закључити да понекад и сасвим мала места имају тргове великих површина, већих него у случају ужичког трга. Тако је површина трга у Горњем Милановцу 3.82 ha, али је он слабо изграђен па оставља утисак празног простора. Оно што ужички трг чини великим јесте испланирана композиција, висок проценат изграђености, скупо и уметничким осмишљено обликовање. Димензије једног, у суштини, средње великог трга су секундарног значаја у целом доживљају тог простора. На пример, према површини, присуству протективних и привилегованих елемената истоветан је са београдским тргом "Теразије". Међутим, разлика у пропорцијама учинила је да се београдске Теразије, пре свега, доживљавају као главна градска улица на коју су окачена разнолика збивања, а мање као трг. Сматрамо да је сличност пропорција са ужичким тргом изражена код нишког трга "Краља Милана". Највећи успех пројектаната трга је у томе да су успели да споје монументалност и амбијенталност тако да "велики" трг има више размера, од свечаних и процесијских до интимних и блиских.

Трг је изведен и пројектован уз захтев да се његова површина прилагоди манифестационим потребама, пре свега, комунистичке партије. Манифестације су биле политичке или културне. Из тих разлога површина трга је пројектована велика и прегледна, на површини трга нема зеленила или објеката. Топологија терена погодовала је истицању, највишег, северног платоа као позорнице, говорнице, бине... Касније, када такве манифестације нису биле део политичког јавног живота, и када је трг већ изгубио на појавности услед зуба времена, донешена је одлука о расписивању конкурса за његову ревитализацију. Предлози су били различити, највише се интервенисало на самом платоу, околне зграде нису могле бити уклоњене, није било

могуће мењати им намену. Предлагано је увођење водених површина, зеленила, нових пословних и других јавних простора, пасарела, довршење проспекта ка железничкој станици; уведена су стилска и дизајнерска обележија с прелаза векова (2000 година). Појединеини аутори су интервенисали радикално, други мање смело. Конкурс је био успешан, најзначајнија имена српске архитектонске сцене дали су доприносе занимљивим предлозима. Вероватно услед финансијских неприлика, али и тешког задатка да се постојеће уређење превазиђе, касније се није приступило реализацији награђеног или неког другог решења. Градска управа је једино инсистирала на надоградњи постојећих зграда у вези чега је расписан и спроведен конкурс 2007. године. Конкурс је показао да изградња на постојећим објектима може бити замишљена али тешко спроводива услед низа околности: западни блок нема равне већ армирано-бетонске скошене кровне равни, слично и солитер –кула- који је у завршној етажи, о чему је дискутовано, посебно архитектонски-конструктивно обликован. Поред тога, енергетска ефикасност представљала је значајан додатни финансијски, обликовни и технолошки проблем.

2.3 УМЕТНИЧКИ И ИНДИВИДУАЛНИ ДИСКУРСИ АРХИТЕКАТА ТРГА

До сад, често смо се позивали на специфичности професионалних и људских особине Станка Мандића, Милорада Пантовића или Светлане-Кане Радевић. Потребно је посебно истаћи да су три споменута архитекта обележили Трг партизана реализујући на њему своја дела, али да су они, свако на свој начин, обележили и епоху у којој су деловали. Сви су били носиоци високих националних или међународних признања и титула, били су учесници оних дешавања која су обележила архитектуру развијеног света, светски људи и индивидуалне нарави. За њихове уметничке и професионалне портфолије велике су важности њихови студијски или професионални боравци у иностранству.

2.3.1 Станко Мандић

Станко Мандић је рођен у **Призрену** 1915. године, одрастао је у трговачкој породици, школовао се у **Београду** на Техничком факултету, где је провео већи део радног века (од 1955. у сталном радном односу до пензионисања 1980). Као пензионисани редовни професор Универзитета у Београду, преминуо је 1987. године у Београду. Последипломске студије обавио је 1939/1940. у **Риму** у Италији. Животни

пут Станка Мандића обележен је споменутим градовима. Мандић се бавио урбаном реконструкцијом, а његови градови, они које је познавао, осећао, можемо рећи и волео, и из којих је црпео своје теме и дилеме, били су управо поменута три. Касније, после 1953. године овом друштву градова придружиће се и **Титово Ужице**. Када пише о градовима чини то на различите начине: он је романтичан, болећив, поетичан, критичан, захтеван...али када делује постаје реалан, свестан друштвеног тренутка, захтева које време поставља испред урбаниста и архитеката. Потребно је разликовати његове текстове или делове тих текстова у којима описује искуство, доживљај неке средине, од, на пример, потпуно рационалних, технички и научно утемељених објашњења урбанистичких и архитектонских планова. Он је еволуциониста али је при томе, често, када то налажу неумољиви захтеви, и радикалан. Записао је о интервенцијама у ткиву градова: "Пронаћи аналитички смишљено, хладно, стрпљиво, уз потребну упорност, начин одређене симбиозе старог и новог."[159]

Можда би смо цитирану реченицу могли прихватити као пројектантски и урбанистички кредо професора Мандића. Током плодне и дуге каријере (1938-1983) у његовим писаним делима и реализацијама увек је присутна дихотомија, односно, дијалектика радикалног и конзервативног, прогресивног и неимарског, интуитивног и рационалног, уметничког и техничког.

Иза Станка Мандића остало је велика библиографија, радо је писао и објављивао, посебно до 1967. године. У почетку често опширно, потом ређе, концентрисано и краће. Обиље библиографске грађе помаже нам да учинимо, са довољно аргумената, хипотезу о његовим индивидуалним професионалним и дидактичким настојањима. Нема сумње да је Призрен најснажније естетско искуство архитекта, тим пре, што је суштински био укорењен у тој древности која се непрекидно распадала и занављала. [70] Београдска средина није превише утицала на Станкове доживљаје градског амбијента и естетику живљења, али је Београд тежио да постане град раван другим средњеевропским метрополама: пуно се градило, планирало. Град се и значајно привредно развијао што је била динамика која је имала, за живот, већи значај од уснуле и трошне древности вољеног Призрена.

Подсећамо да је архитект Мандић с' почетка каријере обавио једногодишње после-дипломско усавршавање у Риму. Према документацији из личне заоставштине он је на Универзитету у Риму школске 1939/40 похађао курсеве из "Урбанистике",

[159] Мандић, С. "Призрен, студија за генерални план, проблем савременог у заштити наслеђа", у Миливојевић, *Између*...185.

“Сценографије” и “Рестаурисања споменика”.[160] Период проведен у Италији је посебно значајан, Мандић је у Риму могао непосредно да проучава, и са италијанским колегама, дискутује ремек дела римске архитектуре што на свакога оставља посебне утиске. Без сумње да је од тада интензивно истраживао класичне композиције градских простора: тргова, проспекта, јавних простора, како у Риму тако и у другим престоницама и градовима Европе. Дискурс светског путник наставио се и даље, после Другог светског рата у европским и земљама других континената: Италија, Француска, Русија, Велика Британија, Холандија, Африка... Посебно драгоцен, до сада не студиран извор, јесу белешке из периода заробљеништва током 1941/42. године. Тај период Мандић је провео у логору Offenburg у Немачкој, али је, обзиром на образовање, вероватно и услед познавања италијанског језика и тамошњих прилика, имао задужење да за логораше организује предавања. На основу рукописа под насловом: “Интеграл урбанистике и проблем развоја градова блиске будућности”[161] (06.02.1942.) сазнајемо да је он:

1) познавао идеје Ле Корбизијеа и имао увид у његов “Ville Radieuse” “Озарени град”, који он преводи са “Прозрачан град”;.

2) оштро критиковао идеју таквог града на следећи начин:

„У осталом, читав град лежи у једном огромном парку из кога штрче по извесном реду постављене ћелије, тако да један поглед из птичијег лета, не пружа излгед мозаика, већ једне огромне пошумљене зоне, која као огромна плућа ове насеобине, дишу снагом и свежином, напајајући сунцем, светлошћу и ваздухом, живот који се у њој развија. То би био град будућности. Посматрајући га данас, из прилично далеке перспективе, чини нам се да је читава његова замисао помало фантастична и за наше навике и схватање живота - немогућа.“

Поред овог предавања он је приредио и следећа: “Златни пресек”(није прецизиран датум),” Барок”(25.11.1941.),” О стиловима”.

Мандић није био присталица академских дискурса који би инсистирали на неприкосновеној примени непрекидне поделе по златном пресеку, сматрао је да је то штуро, чак и насилно свођење композиције и естетике на одређена неизбежна правила, али је познавао та правила и није се либио да геометријски идеализам понкад користи.

[160] МНТ, Заоставштина Станка Мандића, Текст: “Кратак опис живота”, писано пригодом конкурисања за асистента Архитектонског факултета Универзитета у Београду, 26.10.1946., Београд.
[161] МНТ Заоставштина Станка Мандића-рукописи.

Сличан став имао је и према стиловима у архитектури, сматрао их је превазиђеним и потребним у делу обуке будућих архитеката. То је објашњавао кроз пример истог налив-пера које пише ремек дела само из руке надареног писца. Он је током живота инсистирао на индивидуализацији уз ослањање на истраживачки и научни рад. У вези барока, износи низ импресија. Премда се архитектура барока ослања на класичне елементе, поступци обликовања форме су потпуно нови: избегавање праве, наспрам које се поставља крива линија; или, обликовање простора не сенком, већ просторном дубином која је изражена у пластици као негатив-форма, као скулптура ("уметност која рефлектује или упија светлост"); уочава да барок разлаже основу, да је унутрашњи простор интегратив форме у целини; истиче значај купола које су обележије барока. Уопште, сматра, да барок уноси "интимност, да даје израз, присутност, блискост и симпатије", у један, од раније преузет, сурови класицистички концепт. Истиче и употребу јефтинијих материјала попут малтера наспрам ранијег камена.

У белешкама логорских предавања он често реферише на друштвени и политички миље у којем се јављају барок или модернизам. У том смислу, Станко Мандић је сагледавао архитектуру у контексту прилика у којима настаје, што је значајно и важно, обзиром да након Другог светског рата почиње да се развија литерарна и научна дисциплина "Теорија архитектуре" чије је главно обележије управо разумевање процеса који доводе до стваралачких револуција.

Каснији његови писмени састави су углавном ангажовани на конкретан задатак и немају значај теоријских пролегомена. Он је описивао своје пројекте из области урбанистичког или архитектонског планирања и пројектовања у низу текстова објављених у периоду 1953-1976.године.[162] У сваком тексту постоји одређен уводни теоријски дискурс, али не као главна тема. У том смислу, посебног значаја је хабилитациони рад посвећен Тргу партизана у Титовом Ужицу.

Тему функције и композиције архитектуре простора је подробно описао користећи ужички трг као студију случаја. Писање је засновао и образложио како научно, литерарно, тако и технички.

У хабилитационом раду он је изложио теоријске опсервације о римским трговима, што указује на његову рану посвећеност композиционим правилностима,

[162] Миливојевић, *Између искорака и помирења: архитектура Станка Мандића*. У публикацији монографског карактера, између осталог, објављен је сакупљени писани опус Станка Мандића који чине раније објављивани и необјављивани текстови.

неправилностима, квалитетима и пропустима сложених урбаних целине. Бавио се и детаљима урбанистичке уметности.

Покренуо је и друге теме попут критичког осврта на недостатак композиционих поступака у архитектури градских простора. Инсистирао је на индивидуалним естетско-теоријским дискурсима архитеката од којих очекује критички и креативан однос према архитектонској продукцији за коју проналази да је обележена све већим сиромаштвом слојева који је надограђују. Сматрао је да такав критички однос треба поставити као задатак приликом решавања концепта организације, материјализације, разраде детаља. Посебно је истакао неопходност уношења виших вредности у архитектонску форму која се, према њему, може исказати и надоградити и уметнички обликованим детаљем, не само као функционално, већ и као ликовно и скулпторално вредним мотивом. Он се према томе односи као "према рађању и настајању једног одређеног савременог барока у савременој архитектури наспрам голотиње суве функције и материјализоване потребе". Професор Мандић је приступио поетски, и рекли смо, болећиво задатку реконструкције Ужица. У тој поетској емпатији назире се његов естетички задатак. Том задатку приступао је са различитих позиција које смо апострофирали у раније написаним дијалектичким паровима.

Не можемо рећи да је Ужице репрезентовало и његов естетички и обликовни идеал, обзиром да, како је већ исказано, он није у целини реализовао своје идеје реконструкције Титовог Ужица. Знатне су разлике усвојеног плана (1958) и конкурсног решења (1953). Естетика је садржана у његовој мисли о граду. Можемо рећи да је био свестан заостале средине у којој је градио а која је, према зацртаним плановима, требало да постане парадигма нових социјалистичких градова двадесетог века. Своју естетику је у многоме засновао на италијанским ауторима Бенедету Крочеу и Марангони Матеу. То се уочава када анализирамо начин интерпретације појмова или начин описивања уметности архитектуре.[163]

Његова позиција, оцењена као романтично лутање, није могла бити прихватљива као препорука општег теоријског циља струке, већ више као уметнички и индивидуални допринос талентованог али специфичног архитекта. Он је својим идеалима остао доследан до краја. Са мање или више успеха, као мање или више довршене, реализовао је вредне архитектонске објекте или целине у Београду, Титовом Ужицу и Призрену.

[163] Milivojević, "Estetički diskursi profesora, arhitekta Stanka Mandića", 128-158.

Закључак

1. Станко Мандић припада групи архитеката који су стекли класично, предратно образовање; био је добар познавалац геометриских шпекулација и правила компоновања основа и изгледа класичних архитектонских традиција.
2. Пратио је интензивно дешавања на светској архитектонској сцени и оштро критиковао модернизам и идеје Ле Корбизијеа, али на реалан и конструктиван начин.
3. Није желео да робује правилима акдемског образовања, није сматрао да је то будућност архитектуре.
4. Био је склон естетском и литерарном описивању слојевите истроричности и трошности урбаних организама. Град, попут птице Феникс, непрестано умире и поново се рађа. У том смислу није био присталица негације историчног као израза навика па су томе сходне и форме архитектуре.
5. Као школовани архитект и рационални ум радо је теоријски опсервирао композиције и пластику прослављених урбанистичких целина.
6. Истовремено се, што је и обележије његове генерације, бавио архитектонским и урбанистичким пројектовањем.
7. Његова академска и професионална тема је реконструкција, он се темељно и са посвећеношћу тим послом бавио у Призрену и Ужицу. Реконструкције су отисци једне епохе и често, њеног нестрпљења, незнања, површности, стога, предлаже темељнији рад у тој области: истроичност је ту прворазредног значаја.
8. Простор је, како он предлаже да га схватимо, дат као "пре-материја"[164] коју треба уредити, композиционо и функционално, дакле, према неким законитостима, али, ти односи треба да проистекну непосредно са места и да изнедре рационалну архитектонску структуру.
9. Његови филозофски и естетски назори били су блиски филозофији феноменологије, у неком смислу то дугује Бенедету Крочеу.
10. Појам пластике је врло чест и широког значења у његовој генерацији и означава много тога. Суштински, пластика је начин ИЗРАЖАЈА, формална артикулација архитектонике замисли.

У суштини, ма колико желео да избегне идеализам, *химера* коју је Мандић градио је идеално устројена, али, није до краја јасна. Непрестано желећи да ствара у

[164] Термин користи Мандић и изведен је из Крочеовог термина "материја" који, по прилици, означава аморфно поље из кога се рађају интуиције, "једна за другом". Видети :Миливојевић, "Естетички дискурси професора архитекта Станка Мандића".

реалности он се са истом борио, верујући да учињени компромиси могу оправдати постављени циљ. Без сумње, био је уметник, стваралац оригиналних архитектонских форми, сав предан детаљу и уређењу, цивилизацији, простора за рад и живот. Остао је прихваћен као такав, посебан, специфичан, у неку руку не довршен, и окарактерисан као романтичан.

2.3.2 Светлана-Кана Радевић

Светлана-Кана Радевић, рођена је у Даниловграду, 1937. године, преминула 2000. године у Подгорици. Школовала се у Београду где је похађала наставу на Архитектонском факултету и Филозофском факултету (Историја Уметности) у периоду (1955-1963) године. Као и о Станку Мандићу или Милораду Пантовићу не постоји целовита монографија о овој значајној архитектици. Доступно је неколико извора – текстова који су њој посвећени као и њен полусатни монолог из 1980. године сачуван у архиву Радиотелевизије Црне Горе. Таленат за архитектуру и индивидуални однос према задатку доказала је врло рано, већ 1967. године на пројекту хотела "Подгорица" у Подгорици. Та реализација је и њено најзначајније и најинспиративније дело. Да има непролазну вредност говоре и данашњи осврти и полемике у вези овога здања. То је у њеном опусу изразито специфична архитектура. Код осталих објеката, на пример, Стамбена зграда са локалима у Петровцу (1968), Аутобуска станица у Подгорици (1968), Хотел Златибор у Ужицу (1976-1981), могуће је дискутовати њене основне стваралачке црте: снажан и истакнут, бруталистичан, конструктивни растер који носи унутрашње преграде, поделе, конзоле. Увек су у композицији форме јасно истакнути основни елементи грађевине: стуб, кров, греда, конзола. То је постигнуто њиховим јасним издвајањем из масе корпуса, али и димензијама као и обликом: стубови, кровови, греде, подвлаке, увек су снажно и чврсто истакнути у спољашњој архитектури. Кровне равни су снажне и покренуте форме. Колоритски, њена архитектура је сведена, волела је природне боје материјала, реализовала претежно у бетону.

За реализацију Хотела "Подгорица" ауторка је награђена Савезном наградом листа Борба за архитектуру за 1967. годину. Поред тога, реализација је истакнута као представник *југословенске архитектуре* у књизи "Уметност на тлу Југославије"[165]. О објекту је професор Петровић Зоран објавио чланак у часопису *Архитектура* –

[165] Milić, B. (1986). *Umetnost na tlu Jugoslavije, Arhitektura 20. veka*, *Arhitektura 20.veka u Crnoj Gori*, Zajedničko izdanje Prosveta Beograd, Spektar Zagreb, Prva književna komuna Mostar, 1986., 75-78.

урбанизам.[166] Изјашњавајући се у погледу судбине Југословенске архитектуре, професор Ранко Радовић 1984. године истиче да би југословенски архитекти требало да прате дух стваралаштва исказан кроз објекте "Хотела Подгорица" у Подгорици аутора Светлане Кане Радевић и "Спомен дом Сутјеска", аутора Ранка Радовића.[167] [71]

Неколико текстова посвећених њој, од којих је један у енциклопедији "Лексикон неимара"[168] у редакцији др Зорана Маневића, објавио је подгорички архитект и њен велики поштовалац Андрија Маркуш.

Као омаж архитекткињи и њеном стваралаштву пуном снзибилитета за јасне структуре и форме, Слободан Селинкић објавио је, у публикацији ECO-LOGIC lab 2004. године текст под насловом "Омаж Светлани Кани Радевић"[169]. Текст је у форми интервјуа из кога сазнајемо шта је црногорска идеја у њеној архитектури: "Одувек сам желела да трансформишем традиционални визуелни речник, традиционални приступ архитектури у језик модерног света."

Исказани став из цитата је специфично присутан у архитектури зграде хотела "Подгорица", али је непосредно читљив и у њеној реализацији хотела "Мојковац" у Мојковцу. Поред утилитарне, бавила се и меморијалном архитектуром[170], урбанизмом и ентеријером. Њена позниja остварења немају речитост коју је исказала у првој деценији стваралаштва, али су и локацијски и програмски била далеко од атрактивних задатака ранијег периода.

Најзначајније, најнепосредније и најаутентичније о својој стваралачкој мотивисаности изразила се 1980. године у монологу за Радио телевизију црне Горе. [57] У емисији она се осврће на игре из детињства, када је, са осталом децом склапала просторне форме од различитих материјала што јој је било занимљиво. Посебан момента и откривање социјалне димензије простора доживела је када су сви актери грађења напустили своја скровишта и окупили се на слободном делу дворишта. Сматра да је та врста забаве била важна за њена каснија опредељења у вези студирања архитектуре и уметности. "Мислим да је комуникација та која даје снагу смисла једном простору." Социјалну димензију простора сматра смислом пројектовања, од стана за живот породице до јавних градских простора за које сматра да су запостављени у

[166] Petrović, Z. (1967). "Hotel Podgorica u Titogradu", *Arhitektura Urbanizam* br.45-46., 56-58

[167] Radović, R. (1984). "Skica za jednu temeljnu kritiku i praksu modernog urbanizma", *Arhitektura/urbanizam*, Beograd, br.86/87., 18-25.

[168] Маневић, З. (редакција) (2008). "Радевић Светлана Кана" у *Лексикон неимара*, Грађевинска књига, Београд, 335–337.

[169] Selinkić, S. (2004). "Omaž Svetlani Kani Radević 1937-2000", Montenegrini ECO-LOGIC lab, 96-103.

[170] Спомен-обиљежје у Дуванском комбинату(1972), Спомен-комплекс на Барутани, Подгорица (1980).

савременој архитектури. Као пројектант она је антропоцентрична, архитектура за њу није само авантура простора и материјала већ је посвећује условима боравка и функционалности. Залаже се за концепт текућег, отвореног простора. Своју ликовност и естетику проналази у традицији из које потиче. Сматра да је логика традиционалних поступака иницијација за савремена инвентивна решења. У супротном сматра да традиција и њено буквално интерпретирање носе "ризик од неоромантичарског" за шта се не залаже.

игру.

Од значаја је истаћи њену сталну потребу да сазнаје и да се усавршава. Андрија Маркуш бележи:... "поред Париза, боравила је у САД (1972-1973), гдје је на универзитету у Пенсилванији магистрирала у класи Луиса Кана и Јапану (1987) у атељеу Kisho Kurokawe. Боравила је и у Москви, бавећи се пројектовањем (1995-1997). Светлана Радевић примљена је 22. априла 1994 (истовремено кад и Кензо Танге) за иностраног члана Руске академије за архитектуру и грађевинске науке…"[171]

<u>Закључак</u>

1. Архитектура је, за Светлану Радевић, без сумње еуристична, како је објашњава и Умберто Еко[172]. Могуће ју је (архитектуру) схватити као стално стицање и трансформисање искустава о формама. Пресудна су искустава о традиционалним формама и техникама грађења.

2. Основно начело грађења је етички чин. То подразумева одговорност. Грађење је посвећено човеку, његовим животним, приватним и колективним, амбијентима.

3. У уметничком смислу, архитектура изражава идеју о трансформисању искуства грађења. У том процесу изражена је ауторкина интуитција: транспоновање традиције није имитација или осавремењавање традиционалних решења или градитељских и обликовних поступака. Градња каменом може бити једна традиционална вештина, док градња дрветом може бити друга. Затим, од значаја су природни, урбани или неки други контекст.

[171] Инжењер Сулавер Ђорђе изузетно је помогао да се део извора о Светлани Кани Радевић прикупи у оквиру израде семинарског рада, као предиспитне обавезе, на предмету Пројектовање на Високој пословно-техничкој школи у Ужицу. Предметни наставник мр Дејан Миливојевић.

[172] Eko, U. (1976.), *Kultura, komunikacija, informacija*, Nolit, Beograd, str.248: "arhitektura (se) javlja kao ubeđivačka i nedvosmisleno konsolatorna poruka, ali istovremeno poseduje heurističke i inventivne vidove."Dakle, ona je prepoznatljiva ali i uvek nova, iznosi neku novu transpoziciju svoje ideje.

4. Била је присталица јасних потеза и снажних волумена који се утискују у предео и у памћење, попут *знака*. Већина њених објеката су оригинална, уникатна, креативна дела.

5. Најзначајнији део њеног опуса су хотелски комплекси. То су слични програми реализовани у различитим локацијским условима. По типу су специфични градски хотели, различитих величина и категорија. Иако дела једног аутора, потпуно су различити у изразу форми и материјализацији. Сваки је специфично јединствен.

У Мојковцу је форма поткровна, програм је организован испод, у суштини, шаторастог моноволумена који је по висини рашчлањен на неколико аналогних троугаоних кубуса. Посебно је истакнута улазна партија – надстрешница оријентисана према приступној саобраћајници чији троугаони кубус искаче из аналогног распореда осталих. Ка пејзажу којим доминирају географске форме врхова Бјеласице и Синјајевине оријентисана је велика тераса.

У Подгорици, програм се развија хоризонтално у рашчлањеним обликовно-функционалним целинама. Волумен прати конфигурацију обале изнад кога се надносе конзолно истурене терасе чланака у којима су смештени јавни садржаји. Сви садржаји окренути су према реци низ чију обалу се каскадно спушта хотелски програм. Са супротне стране су улази.

У Ужицу рашчлањавање програма је вертикално. Слично као у Подгорици према реци се надносе велике конзолне терасе. Положај ужичког хотела омеђен је са севера Тргом партизана и главном улицом, са истока градским проспектом, са југа реком. Услед тога, садржаји су оријентисани на три стране: према главној улици обезбеђена је непосредна веза са кафаном и посластичарницом, према проспекту су главни улаз и тераса кафане, према југу ресторани са погледом према реци.

Када аналитички разматрамо функционалне и обликовне елементе Каниних реализација, долазимо рационалних поступака којима се водила у пројектантском процесу. Са друге стране, она је непредвидива, комплексна, различита од школских лекција. То све указује на обиље апсурда, контрадикторности и њеној креативности.

2.3.3 Милорад Пантовић

Њему је, у оквирима циљева дисертације, посвећено кратко и прегледно истраживање. У већини, ослонићемо се на податке доступне у *Лексикону неимара*[173] и непагинираној публикацији под насловом "Пантовић" приређеној поводом доделе

[173] Маневић (редакција), *Лексикон неимара*, "Радевић Светлана Кана", 310–315.

Велике награде архитектуре 1982. године, као и на неколико публикованих текстова или реферата.

Рођен је 1910. године у Зајечару, диплому стекао у Београду 1935. године, радио у пројектантским бироима у Немачкој (1935-1936), затим га је, током периода дужег од једне године (1936-37), примио у свој атеље Ле Корбизије. Након тога борави у Лондону на сликарској академији Озанфана и у Њујорку до средине 1939. године када се враћа у Београд. После рата ради у Министарству грађевина НР Србије, а од 1953. године наставник је Београдског универзитета. Од 1983. године члан Српске академије наука и уметности.

Иза професора Пантовића нису остали дуги и опширни писмени састави. Није детаљно образлагао своје идеје кроз трактате, али је објављивао краће и концизне текстове у дневним новинама и у часопису *Архитектура/урбанизам* као и неколико рефрата на различитим скуповима. У текстуалном прилогу за конкурсно решење Трга у Титовом Ужицу такође је сажет, слично као и у образложењу генералног плана Сремске Митровице рађеног 1948. године. По свој прилици своје унутрашње сазнајне токове задржавао је за себе. У писаном облику, у вези архитектуре, износио је основне црте, махом техничког и фактографског, врло мало дескриптивног и теоријског карактера. То може бити разумљиво, али је и штета да не постоји ауторизована обимнија дескрипција његових мисаоних токова.

Предратни период одликује непосредно укључење у праксу и то на изради врло сложених програма. Одмах након дипломирања почео је да израђује сложене урбанистичке пројекте за регулације градова Новог Сада (1937), Београда (1940), затим пројекат за Београдско сајмиште (1935), Државну оперу (Београд 1940.године).

Архитект Пантовић је нескривено поштовао и волео храброст, идеализам и доследност, као и уметност коју је неговао најзначајнији архитект епохе, Ле Корбизије, који је истовремено био кључна личност његовог професионалног стасавања. Пишући о последњем сусрету са њим он нам се открива као литерарно надарен човек који пише са поштовањем али без непотребног патоса. О Корбизијеу пише подсећајући на његову деликатну нарав али и неспособност да комуницира са "лукавима каријеристима и трговцима". Стиче се утисак да су њих два имали однос пун поштовања, са рафинираном дистанцом. У тексту спомиње, али не износи, њихове дијалоге о архитектури. Начин писања о великом архитекти говори довољно о Пантовићу и његовој архитектури: био је одушевљен идејама и упорношћу Ле Корбизијеа, али, свестан себе и сопствене индивидуалности. Не може се рећи да је касније имитирао

свога стваралачког мецену, али је, понекад, нескривено и оправдано, деловао под непосредним утицајима корбизијанског урбанизма или архитектуре.[174]

На основу прегледаних извора јасно је да се Пантовић бавио сложеним програмима аудиторијума или других зграда намењених масовним дешавањима и окупљањима. То су били пројекти за позоришта (Нови Сад 1949) опере (Београд, 1940 и 1948), затим за сајамске комплексе (Београд 1936 и 1954). О томе је публиковао текстове из којих можемо да потврдимо претпоставку о његовој природи која је, вероватно и у животу, тежила јасноћи, прегледности, једноставности, те архитектоници смирених волумена и необичној ликовној пуноћи безорнаменталних фасадних платана. У публикацији "Пантовић" Зоран Маневић истиче његову рационалност и отпор према фолклоризму и романтизму."[175]

У два студирана текста посвећена позоришним програмима Пантовић је изнео и неке начелне теоријске ставове и коментаре о савременом у архитектури што додатно поткрепљује претпоставку о његовом разложном карактеру.

У тексту "Еволуција проблематике савременог позоришта" он се бави, превасходно, техничким питањима у вези организације бинског и гледалишног простора. Тек се, потом, кратко, у резимеу, бави теоријом архитектуре, архитектонске форме и изразом свога времена. Уочава два приступа: један је ослоњен на методе континуитета и традицију, а други је револуционаран и раскида са историјом. Као представника прве групе подвлачи Переа, а у другу групу смешта Рајта, Гропиуса и друге. Потоњи су следбеници америчког архитекта Суливана који је заступник идеје да "нови циљеви и нове функције стварају нове форме и да стари облици не одговарају изразу нових функција". У даљем извођњу закључака он је врло строг и критичан према искључивом одушевљењу за модернизам и подсећа да су, већ тада, многе јавне грађевине модернистичког духа изгубиле од вредности што се није могло тврдити за грађевине прошлих епоха "које одишу младалачком свежином". Кључни став исказан је следећом реченицом: "Тиме се показало, да су све оне идеје застареле које игноришу праве и реалне потребе савременог живота." Јасно је, он је друштвено одговоран, али је и историјски одговоран. Савремена архитектура изражава се техником и естетиком

[174] Pantović, M. (1965). "Atelje L.C.-Rue de Sevres 35", *Arhitektura/urbanizam* br.35/36, Beograd, str.35-36.
[175] Маневић, З. (1982). "Пантовић", публикација поводом доделе "Велике награде архитектуре" Милораду Пантовићу 1982.године, *Савез архитеката Србије*, Београд, непагинирано.

свога времена, међутим, отворено је питање како градити савремено али не и под диктатом амбиције да се по сваку цену имитирају најсјајнији архитекти данашњице.[176]

У тексту "Поводом конкурса за зграду Народног позоришта у Новом Саду" професор Пантовић описује и износи закључке о награђеним радовима. У том опису износи ставове о томе шта је добро решење у архитектури и урбанизму. У аналитичким приказима преовладава његов карактер који и од новог грађења очекује смиреност и добру пропорционалност форми, јасноћу, једноставност и прегледност организације, савремена решења просценијума, сцене и аудиторијума, примену техника, материјала и форми сходних савременом тренутку. Посебно истиче однос према историјском окружењу, обзиром да је зграда пројектована у историјском језгру Новога Сада у близини катедрале. Благонаклон је ка иновативним истраживањима форме која су "заснована на принципима просторних облика савремене скулптуре" и надилазе, већ много пута понављане кубичне композиције. [177]

Када описује своје најзначајније дело "Сајам технике у Београду" врло мало бележи о архитектури, једноставно констатује: "Архитектура ових објеката заснива се на коришћењу нових материјала, армираног бетона, са љускастим и преднапрегнутим конструкцијама које допуштају велике распоне без икаквих подупирача."[178]

У току година 1953. и 1954. архитект Пантовић био је лауреат на конкурсима у Титовом Ужицу за градски трг (1953) и Београду (1954) за београдски сајам. Описали смо нејасне и компликоване околности везане за награђене радове у Титовом Ужицу. У Београду је ситуација била јаснија, а задатак је био и круна Пантовићевих скоро дводеценијских настојања (1935-1954) да гради велике форме ослобођене диктата нужности потреба. Просторна композиција и величина комплекса београдског сајма увели су архитекта Пантовића у градитеље европског значаја.

Закључак

Карактеристично за архитектуру Милорада Пантовића огледа се у прецизности односа конструкције, форме, организације.

Инсистирао је на јасноћи, прегледности и једноставности решења основа. Форме његових објеката проистичу, као и код већине архитеката његове генерације, из

[176] Pantović, M. (1950). "Evolucija problematike savremenog pozorišta", u .Krstić (ed) *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*., 132-138.
[177] Pantović, M. (1961). "Povodom konkursa za zgradu Narodnog pozorišta u Novom Sadu", *Arhitektura urbanizam* br.59/61, Beograd.
[178] Pantović, M. (1962). "Sajam tehnike u Beogradu", *Arhitektura/urbanizam* br.14, Beograd, 13-19.

истицања полиедера или других основних геометријских облика и њихових међусобних односа; није претерано полагао на обиље детаља, рашчлањавање и артикулацију делова композиције, више је ценио проток површина и линија. У Ужицу је успео да створи интимне амбијенте и пријатан ликовни карактер источног блока.

2.3.4 ЗАКЉУЧАК

Градитељи Трга партизана били су значајни југословенски архитекти, школовани на Универзитету у Београду, са значајним међународним искуствима и признањима. [73] Као личности изражене, и на успешном раду, засноване индивидуалности, они су у Ужицу оставили дела великог значја за српску архитектуру. Трг партизана је реализација европског духа, обојена тежњом за стварање нове, социјалистичке и југословенске архитектуре, настала у прелому 20. века. Та идеја грађена је на темељима критике модернизма, она спаја, по некима и раздваја, Мандићев меланхоличан ромејски дух и високо цивилизовани естетски принцип, са модернистичким традицијама присутним код Милорада Пантовића, поборника рационалне стамбено-пословне архитектуре. Завршни печат комплексу утиснула је Светлана Радевић Кана спектакуларним и скулпторалним здањем хотелског здања. Тиме је 1981. године окончана реализација Трга партизана у Титовом Ужицу, обзиром да су тада исцрпљени његови просторни и програмски капацитети.

Велика борба Станка Мандића да се центар Ужица реконструише на основу детаљно осмишљене и усвојене композиције резултирала је делимичним успехом. Његово, и незадовољство појединих критичара и теоретичара, односило се и на концепт архитектуре Милорада Пантовића који није неговао исту ликовну изражајност.[179] Одређени пропусти, ако их има, предмет су академских расправа. Грађанима и архитектама Трг је врло успешна просторно-ликовна-функционална целина, на жалост, створена у једном времену када се апстраховала реалност упркос чињеницама да су главни пројектанти Трга партизана, без обзира на реалне и међусобне непомирљиве разлике, припадали истој интелектуалној разини и да су могли јасно да виде управо данашњу, руинирану слику скупоценог градског простора.

Можемо са жаљењем да закључимо да су се на пројекту Трг партизана сукобили политички, економски интереси и ауторске сујете. Највећи је губитник простор. Без

[179] Videti tekst B. Milenkovića u *Arhitektura urbanizam* br.13 i članke u časopisima *Das Werk*, *Chronik*, (1963). Nr.9 i *L'Architecture d'Aujourd'hui*, (1964). No 112 kao i Mandićevu napomenu u habilitacionom radu da su se on i Pantović suštinski razlikovali.

обзира на чињеницу да је Трг партизана производ сударa различитих архитектонских концепција и интересних, стручних и политичких позиција, с правом се сматра за највиши домет архитектуре јавних простора у свом времену.

ТРЕЋА ГЛАВА

3 ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА И ЗАКЉУЧЦИ

3.1 РЕКОНСТРУКЦИЈА ЦЕНТРА УЖИЦА У КОНТЕКСТУ РЕФЕРЕНТНОГ ПЕРИОДА

Реконструкција центра Ужица и изградња Трга партизана често се истичу као пример послератних амбицозних градитељских подухвата. То је из разлога обухватности и једновремености реализације пројекта, мада, комплекс је довршен тек 1981. године. Пример Ужица је један између великог броја пројеката и реализација. Прегледом ревије Архитектура урбанизам издвојени су посебни бројеви који су се бавили темом реконструкције града или градских центара. Поред тога, у ревији су редовно објављивани прикази пројеката, реализација и конкурсних решења на тему реконструкције града као и теоријски и истраживачки текстови на тему градског центра.

Кључни су бројеви 13/1962. и број 63/1971.

Тематск број 1962/13 био је посвећен *Новим друштвеним центрима*. Уводни текст потписао је Оливер Минић. У броју је штампан текст Бранислава Миленковића о реализацији друштвеног центра, Трг партизана, у Титовом Ужицу. Преносимо из броја наслове који илуструју замах у пословима реконструкције градова: “Пројекат урбанистичког решења Трга Димитрија Туцовића у Београду”; “Трг револуције у Љубљани”;” Реконструкција центра Прилепа”; “Сплит-студија регулације градског центра”; “Урбанистичко решење центра Мајданпека”; “Урбанистичко решење трга код сахат-куле у Титограду”.

Тематски број 63 југословенске ревије *Архитектура/урбанизам* од 15.04.1971., у години јубилеја тридесетогодишњице револуције, од посебног је значаја за тему дисертације. Тај број је био посвећен градским центрима и тако насловљен. У уводном тексту који је приредио Живојин Кара-Пешић (стр.7) објашњен је концепт броја. Уредништво је проследило градским управама у СФРЈ анкету-упитник. Намера је била да се сакупе одређене групе информација о центрима малих и градова средње величине. Анкету је уредништво замислио као пресек кроз један период интензивног развоја и урбанизације земље. Анкета је требало да представља општи интерес. (“Пресек кроз један проблем у једном тренутку”). Захтеви су упућени према 77 градских управа. Одзив је био слаб, одговорило је свега 12 градова. Редакција није

била задовољна одзивом као ни озбиљношћу коју су очекивали од колега из градских управа. Одговори су били несистематични, без истраживачког елемента, достављени су подаци и прилози без неопходне анализе онако како су пронађени, под руку... Ипак, објављени су резултати анкете и они служе као сведочанство, какво такво, једног времена, и наше пословичне немарности и несистематичности. [74]

У ревији су објављивани текстови страних и домаћих аутора. На пример о проблемима позиције центра у односу на градски саобраћај и зонинг (Бјеликов 1963) или о трансформацији културних, трговачких, услужних и пословних садржаја из хоризонталних у вертикалне структуре (Бјеликов 1966). Затим и о значају културно-историјског наслеђа у пројектовању нових центара (Минић 1962). Објављивани су и текстови о трансформацији града из ере непосредних контаката у еру којом доминирају комуникационе технологије. Значајна је идеја чланковитог развоја градског центра уместо изолованих реонских. Било је и текстова који су се бавили уметничким смислом обликовања архитектуре.[180]

Обзиром на значај аутора и његових ставова за дисертацију детаљније ћемо приказати текст Јурија Најдхардта[181] под насловом "Градски центар и његов амбијент као просторно-пластични феномен". Урбанисти и архитекти су разматрали градске центре градова различитих величина, затим и континуитета са старим центрима као и пројектовање и изградњу потпуно нових. У том смислу Најдхардт је планове реконструкције систематизовао као задатке на следећи начин:

1.реконструкција хисторијских језгара,

2.изградња нових језгара у непосредном суседству,

3.изградња мањих градских језгара у провинцији,

4.изградња већих језгара у републичком центру (Марин Двор, Сарајево)

5.уклапање горњих ансамбала у урбано ткиво амбијента и у пејзаж.

Најдхардт износи визију целог потеза градског центра Сарајева. Прво констатује како је изгубљен стари центар Башчаршија, а нови би могао бити Мариндвор. У духу традиционалног и спонтаног урбанизма предлаже растреситу изградњу, противник је система крупних потеза које назива "псеудо кинески зидови", сматра да је систем који он предлаже погодан за успостављање везе са околним

[180] John Allpass, Erik Aggergard i Jasper Harvest "*Gradski centri i promene u gradskoj strukturi*"; Michel Ragon "*Gradski centri i arhitektura*"; Pešić „*Komparativna analiza sistema centara u Novom Sadu*", *Arhitektura/urbanizam*, 1971./ 63. Beograd i td.

[181] Najdhardt, J. (1971). "Gradski centar i njegov ambijent kao prostorno-plastični fenomen" *Arhitektura-urbanizam* 63, Beograd, 38.

падинама. Инсистира на уређењу партера, на амбијентима који се формирају као огрлице око средотежних јавних површина. Нови центар био је замишљен, пре свега, као град за пешака. Подсећа на симболику форме, оно што она као симбол денотира, која је њена садржинска конотација, и закључује: кубе денотира јавна окупљања, док доксат денотира ћоше и породично окупљање. Инсистира на функционалним и обликовним традиционалним елементима као естетским и културолошким спојем традиционалног и новог. То су конзолни препусти (доксати), меандрирани урбани склопови који формирају унутрашње амбијенте, ентеријере града. Поред Сарајева, предмет текста био је и центар Брчког. Предложен је потпуно нови урбанизам који се не надовезује на постојеће структуре. Међутим, у духу ствари, нов и модеран физички оквир, планирано је, поштује уобичајене концентрације кретања и садржаја. План се ослањао на неколико фокусних простора, који су презентовани као површине заштићене колонадама, повезане надстрешницама. Замишљено је да се тим начином оформе гроздови, огрлице комплементарних садржаја. То би остварило угодан амбијент градске дневне собе. Урбанистичка диспозиција основа и волумена је у цик-цак поретку, степенастом ритмовању. Организација центра планирана је од интимних зона, породичних домова уз Саву, до булеварских волумена.

Велики број текстова посвећен је приказима реализација, урбанистичких планова и конкурсних решења. [75]

У периоду (1961-1971) десиле су се значајне промене у градитељској струци како у свету тако и у ондашњој СФРЈ. Развијени свет је диктирао те промене и стандарде који су из њих произилазили. Наша средина била је мотивисана да испрати напредна светска збивања и у неколико се у томе успело.

Споменуте промене се односе на:

1. Развој нових и усавршавање старих конструктивно-обликовних система и грађевинских материјала; развој техничко-технолошких поступака и решења у грађевинској индустрији и механизацији.
2. Теорија, пракса и методологија архитектонског и урбанистичког планирања и пројектовања претрпела је суштинске промене: јењавало је одушевљење стандардизацијом и техником које су значајно подупирали идеалистички футуризам исказан у Атинској повељи. Модернизам је трпео, често неоправдане, али и веома суштинске критике. У први план, што није обележије ранијих епоха, постављају се питања о односима између хуманих наука, (социологије, филозофије, психологије) и циљева неке изградње.

3. У трећу групу промена, нарочито изражених на Западу, спадају 1) све инвазивније присуство нових комуникационих, информатичких и дигиталних технологија, 2) диктат корпорација и снажног капитала у погледу унапређења ефикасности животног и радног циклуса, што је произвело нове стандарде за радна места, трговину, релаксацију, задовољење културних потреба, једном речију радних и потрошачких функција.

Током деценија, услед предње описаних утицаја и стања на терену мењане су раније плански усвојене концепције. То је чињено из следећих побуда: 1) да се хвата корак са развијеним светом, 2) да се у раније пројекте имплементирају унапређене и ревидоване концепција за изградњу градова у духу државне и интелектуалне идеологије о југословенској идеји; 3) поред тога, током пројектовања и изградње зграда, често су се, из разних разлога, заобилазиле поставке генералног плана па су касније вршене корекције према стварном стању.

Поред приказа реконструкције градова који су дати у напомени 74, анализиран је већи број конкурса и пројеката чији је списак дат у напомени 75. Циљ је да се обаве упоређења и изнесу закључци-белешке на основу извесних, доле предложених, критеријума. Без обзира што предложени метод не пружа потпуну слику о суштини проблема пројектовања или реализације сваког од описаних тргова појединачно, сматрамо да фокусирање на неке аспекте проблематике може додатно утврдити идеологију планирања, уређења и обликовања послератних тргова. [76]

Усвојени су следећи критеријуми:

1. Историјске околности, односно, нови простор је: а) доградња постојећег, б) потпуно нова реконструкција ц) део новг града.
2. Простор осматраног трга је: а) збир централних функција, главни градски трг, б) трг специјалне намене.
3. Простор трга предвиђен је примарно: а) као манифестациони простор, б) као пешачка површина, ц) као саобраћајни трг, д) као институционални трг, при овоме се мисли да је оивичен зградама сродних институција (образовање, култура, управа...).
4. Реализација и пројектовање трга спроведено је: а) као јединствени композициони, функционално-програмски, естетски и градитељски подухват, б) трг је целина хетерогених архитектонско-програмских интерполација.
5. Решењем трга обухваћено је и увођење амбијенталних вредности попут зеленила, водених површина, башта, урбаног мобилијара (клупе и слично).

6. Као значајна компонента трга обавезна је његова меморијална функција услед чега: а) постоји споменички или неки другачији меморијални ансамбл, б) предвиђа се изградња споменика (везано за револуцију и НОР 1941-1945).

Поред истакнутих параметара могу се истаћи и многи други, али смо опредељени, у вези циља поређења, са предње истакнутима. Као посебан коментар овде су дате кратке белешке настале на основама прегледа материјала из примарних извора. На основу наведених параметара као и на основу бележака личног утиска, изведени су закључци проистекли из анализа примера.

1. У теоријском и програмском развоју *нових друштвених центара* разликују се три периода:

- **први** (1945-1950) који карактерише концепт ригидне примене максиме о диктатури пролетаријата, центри су обележени великим манифестационим тргом са централном, монументалном, зградом административно-друштвених садржаја, већином овакви центри нису доживели реализацију али су планови и пројекти израђивани;
- **други** (1950-1961) који карактерише прихватање далеко флексибилнијих форми и садржаја центра града, и током кога су изражени либерарнији односи према строгим доктринама комунизма, па се уважавају опште демократске и делимично историјске компоненте друштвеног развоја и напредка; основна идеја била је садржана у хипотези о јединственом културном југословенском простору, о југословенској архитектури, и пијетету према жртвама револуције;
- **трећи** (1961-1971) који обележава већ велико стечено искуство планирања, грађења, развоја сопствене теоријске основе, афирмације научно-истраживачког дискурса, појава критике у свим областима друштва као и угледање и прилагођавање модела Западних демократија домаћим потребама и идеологијама;

Каснији развој (1971-1990) је обележен залагањем за одржавање пијетета према жртвама НОРА, али се све више истиче социолошка *димензија* простора намењених јавним садржајима путем које треба да се афирмише концепт интерактивног дејства између архитектонских форми и грађана: била је то идеја о колективно-хуманој активацији тргова, супротно од претходне која је величала зборовање из процесијских разлога.

2. Програм главних друштвених центара усвојен педесетих година задржан је током целог периода постојања СФРЈ на целој њеној територији уз разне нове развојне доприносе о чему смо дискутовали.

3. Градски центри пројектовани су и грађени као:

А) потпуно нове архитектонско урбанистичке целине на неизграђеној територији; Нови Београд, Нови Загреб, Ново Велење, Приштина,

Б) као доградња и надоградња ранијих трговачко-административно-културних градских потеза; као континуални процес суживота различитих епоха: Пирот, Пожаревац, Прилеп, Марибор,

В) као део планова за темељну и комплексну радиклану реконструкцију раније регулације градова: Титово Ужице, Лесковац, Краљево, Куманово, Брчко,

Г) осавремењавање постојећих центара и/или формирање нових, Лесковац,

Д) развијани су футуристички предлози у духу тадашњих теоријских претпоставки о функцији и формама велеградских центара: Београд, Нови Загреб, Приштина.

У већини случајева, као што је и историјски оправдано, сукобљавали су се жеље и могућности, идеје и пракса, професионалне сујете, опортунизам локалних ауторитета и тако даље. Околности су биле погодне за амбициозне пројекте обзиром на разрушеност градова, наслеђену слабу изграђеност, и лош квалитет грађевинског фонда. У средњим и већим градовима пројектовани су и специјализовани тргови: саобраћајни, затим уз одређене институције попут војних, здравствених, образовних, културних или спортских центара, железничких и аутобуских станица. На пример: Трг код Сахат куле у Подгорици, Карађорђев трг у Земуну.

4. Композиција нових друштвених центара се у правилу састојала из великог, квадрату приближног, главног платоа оивиченог зградама мешовитих намена. Као акценат доминирала је, уобичајено, једна висока кула која није конкурисала торњу или куполи црквеног здања; ретко су нови тргови грађени уз раније репрезентативне просторе сакралне намене чему је, у Србији, погодовао православни концепт релативно изолованог монофункционалног блока са црквеним здањем постављеним у центар порте за разлику од катедралног трга који је по правилу био део система градског централног простора, а што је карактеристично за латинску традицију.

5. Нови друштвени центри су, безмало, увек функционално и композиционо повезани са железничким станицама које су симболизовале идеју електрификације и брзог, јефтиног и удобног трнспорта.

6. Изградња и пројектовање Новог Велења и Титовог Ужица били су значајни: оба пројекта су изражавала стремљења своје епохе, били су то потпуно нови друштвени центри изграђени на основу детаљног функционалног и композиционог плана. Поред тога, оба пројекта и реализације изражавали су, сваки на свој начин, смисао за естетику социјалистичког града у чему и јесте основна разлика између њих. Док је Ново Велење

представљало лепоту консеквентне примене јасних полиедарских форми чија је лепота произилазила из савршености пропорција еуклидовских површина, ужичка тема и њен главни пројектант били су много сложенији. У Ужицу се непосредно осећа бременитост историје простора и меморијална тема. То је очигледно на свим пољима: од урбанизма, схватања повезивања просторних нивоа, третмана зеленила, пластике, материјализације и колора стамбене архитектуре, до егзотичних реализација Народног позоришта и Телекомуникационог центра.

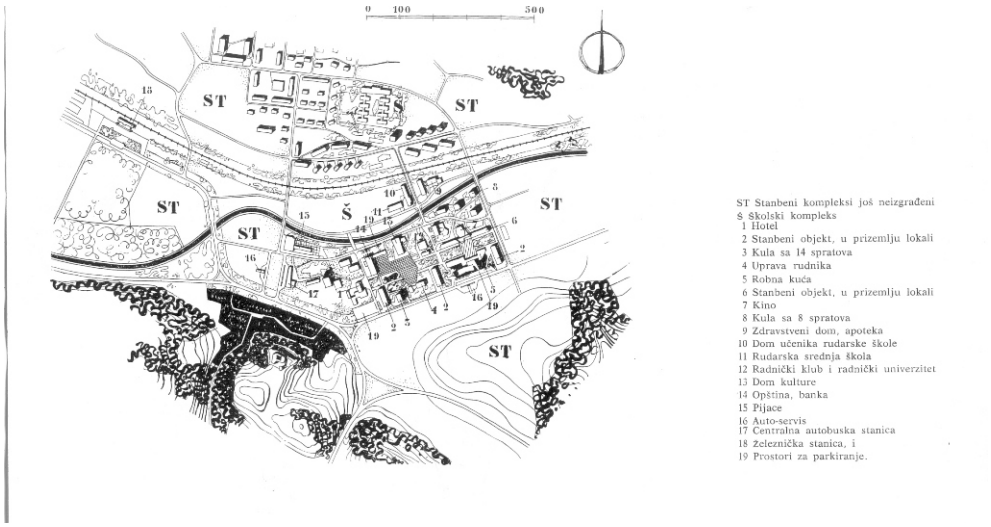

Слика1. *Ново Велење* Извор: Sedlar, S. (1960). “Velenje naš novi grad“, *Arhitektura urbanizam*, Beograd br. 1, str. 5-13.

Специфичност ужичког случаја је очигледна: вољом политичке елите и захваљујући немерљивој упорности архитекта Станка Мандића, изузетној одговорности и професионализму руководиоца изградње Јурија Дриза, политичкој моћи Слободана Пенезића-Крцуна, нови друштвени центар Титовог Ужица, Трг партизана, реализован је као јединствена, обликовно и функционално у једном даху осмишљена, потпуно нова градска целина централних, манифестационих и меморијалних функција. Пројекат Трга партизана у Титовом Ужицу проистекао је из теоријске парадигме репрезентативних градских простора Нове Југославије која је утврђена током (1950-1960) године. Посебан значај Титово-ужичког случаја био је у снажним ауторским личностима. Премда руиниране, архитектуре Станка Мандића, Милорада Пантовића, Светлане –Кане Радевић још увек емитују идеје најзначајније градитељске епохе у историји Србије и њених истакнутих представника.

Ужички центар у ширем смислу одликује још једна посебност: то је скуп централних функција организован линеарно као традиционална чаршија на коју се

ослањају два трга и више скверова. Трг Светог Ђорђа и Трг партизана сведоци су две епохе реконструкције градова, обе инициране врховном влашћу. Управо је постојање два централна трга, једеног мирног и озелењеног, и другог модерног и динамичног, спецификум Ужица. Прву урбану револуцију је осмислио и контролисао кнез Милош Обреновић, док је друга представљала смисао комунистичке епохе и њене интелектуалне елите. Тргови у Ужицу су урбано повезани, али функционално одвојени. Трг партизана је сведочанство послератног доба, богат је општим јавним садржајима пословања, културе, забаве. Трг Светог Саве, организован око цркве Светог Ђорђа која је у његовој средини, био је израз настајућег грађанског друштва у Србији деветнестог века. Око цркве су данас развијени претежно просветни садржаји. У каталогу српских градских центара нема пуно сличних примера. Између два трга, друштвеног и просветног, издиже се здање општинске управе. Намера Ружице Илић и потом Станка Мандића била је да читава зона центра који обухвата Трг партизана и Трг Светог Саве буде пешачка осим нужног провлачења лонгитудиналне градске магистрале и неколико трансверзалних приступа. До данас то није реализовано.

8. Сматрамо да су програмски и "у духу ствари" најприближнији центар македонског града Куманова и Титовог Ужица.

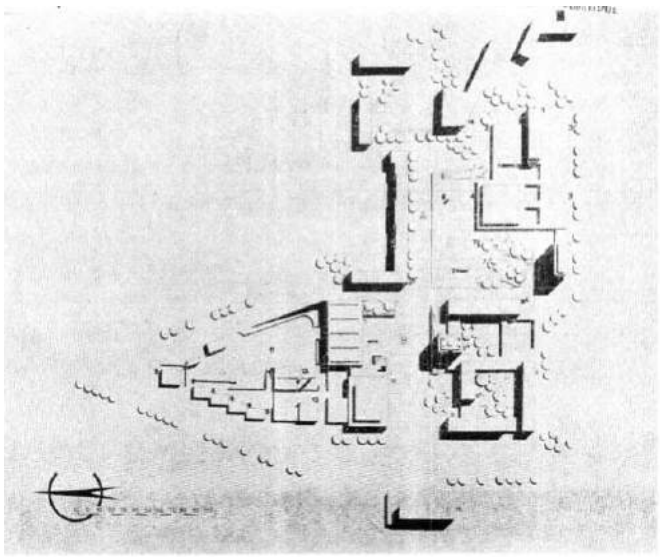

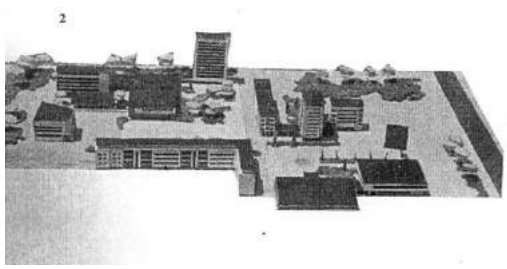

Слика 2. Куманово: *дуж главног потеза развијен је раскошни проспект у правцу исток-запад, на њега су се надовезивала два трга: један друштвено-културни и други трговачко-пословни. На друштвено-културном тргу истакнута су два обележија револуције: споменик Македонка и рељефи.*
Извор: Kubeš (1963)."Centar Kumanova", *Arhitektura urbanizam*, Beograd, br.20, str. 25-26.

У случајевима реконструкција других градова, о чему смо анализама указали[182], могу се пронаћи слични програми, сличне историјске претпоставке, сличне композиционе поставке, па и сличан значај за митологију Друге Југославије, попут трга у Куманову.

[182] У напоменама 59 и 61 опширно су изложени резултати анализа појединих примера.

Општи утисак је да су пројекти за нове градове, и нарочито њихове центре, били замишљени као архитектонско-урбанистичке целине које не кореспондирају са историјама простора и архитектонских стилова. Очекивало се да резултати интервенција буду јасно или и радикално другачији од ранијих домаћих али и светских искустава. Тражен је аутентичан стилски и програмски искорак који је требало да афирмише идеју о социјалистичком граду као изразу интелектуалног и креативног предњачења у односу на тадашњи свет. У овој нереалној амбицији није се успело нити је успех био могућ. Међутим, у многим случајевима, реализовани су комплекси који су унели нове облике живота, нове навике, нова схватања, и који су значајно изменили градове у Србији. У том смислу могућа је двострана критика, како позитивна тако и негативна.

У периоду блиском распаду Друге Југославије дошло до реанализовања естетике и форме градских центара и тргова мада је програм остао исти. Пример за то је трг у Ваљеву пројектаната Лојанице, Цагића и Јовановића. Уместо монументалности и великих манифестационих збориштa, јавни простори требало је сада да делују другачијим духом. То су били наследници, у историји већ познатих, градских ниша, проширења, функционално непрестано активни и запоседнути простори. Споменуте социјалне и пословне интеракције спојене са хедонизмом, произвеле су тежњу пројектаната да ваљевски трг буде амбијентално јасан али и разнолик простор, састављен од више прожетих под-целина.

3.2 ЗАКЉУЧАК

3.2.1 Опште

Ова докторска дисертација почива на релативно обимнијој фактографији из више области: општа историја, историја планирања, историја теорије архитектуре и урбанизма, естетика, индивидуалне историје четири значајна архитекта Трга (Илић, Мандић, Пантовић, Радевић). Поред тога, истражен је врло приметан утицај на послератна ужичка дешавања који је вршио, још од пре рата, прослављени архитект Миладин Прљевић, пореклом ужичанин. Истражена је грађа у Историјском архиву Ужица, Музеју науке и технике из Београда, Библиотеци архитектонског факултета у Београду, Библиотеци Института за архитектуру и урбанизам Србије, Народној библиотеци Србије, архиви ужичког недељника Вести, личним заоставштинама појединих архитеката и тд... Од пресудног значаја за тему су извори о свим комплексним дешавањима у струци, теорији и пракси архитектуре и урбанизма у

Другој Југославији. То је подразумевало реферисање према низу примарних извора, пре свега значајни су часописи "Архитектура урбанизам", "Изградња", "Човјек и простор", "Универзитет данас", "Зборник архитектонског факултета", "Урбанизам Београда". Потом, истражено је и мноштво књига, докторских дисертација, један хабилитациони рад, неколико зборника, низ других докумената попут текстова приликом додела Велике награде Савеза архитеката Србије.

Интензивна дешавања у изградњи социјалистичке Југославије била су предмет пажње иностране периодике, угледних међународних часописа, потом, следи низ секундарних извора које чине научна и стручна периодика ("Изградња", "Архитектура и урбанизам", "Spacium", "Serbian architectural journal", и други), новије књиге, докторске дисертације, излагања на конференцијама, округлим столовима, текстови у ужичком недељнику "Вести".

Тако обимна пропедевтика је била неопходна из више разлога: истраживан је дуг период планирања и реконструкције Ужица и Трга са фокусом на раздобље од 1945.-1965. године. То су читаве две деценије бурних и непрекидних дешавања у вези планирања и изградње града. Промене су се дешавале како персоналне тако и стручно-теоријске. Не треба сметнути с ума ни велики интерес највиших државних руководилаца у вези реализације Трга партизана.

Планирање и изградња Трга партизана у (Титовом) Ужицу може бити апсолвирана кроз релативно кратак извештај. О Тргу су исписане похвале и критике. Истицана је композициона усклађеност, лепота отворених простора и њихових обрада, посебност зграда Народног позоришта и Телекомуникационог центра, упороност пројектаната, извођача и политичке власти да се такав замашан пројекат реализује у једном даху и за кратко време. Истицан је добар програм садржаја, добро функционално решење партера, лепота и корисност колонада, бочна отвореност трга, његова савременост и несвакидашњост. Хваљени су 1) топлина простора као последица пажљиво решених детаља и њихових материјализација, 2) успешна прилагођеност великих димензија и велике површине трга морфологији терена услед чега су произишле три главне терасе и мноштво интимнијих амбијената....

Наглашавамо стално присутну химеру главних урбаниста и архитеката Трга (Р.Илић и С.Мандић) да он буде иницијални комплекс за даљу постепену реконструкцију како центра града тако и старог градског подручија. Трг је требало да буде мера просторних односа, висинске регулације, и на крају, пластике читавог града. У том смислу, Трг је неодвојив од потеза главне улице, улица Николе Пашића и

Омладинске, насеља Ћендовина, комплекса железничке и аутобуске станице, приобалних објеката и уређења, али и од ранијих јавних простора: Обилићева пијаца (данас Ракијски пијац) Пијаца Светог Ђорђа, (данас Трг Светог Саве, раније Трг Слободана Пенезића-Крцуна) Карађорђева пијаца, (данас Мали парк) Кнез Милошева пијаца, (данас Трг партизана) и Дрварски пијац... Било је то време великог и искреног заноса идеалима равноправности и слободе. То је и време великих апсурда: тада су се у урбанизму прокламовали нови савремени и рационално засновани планови, али се у суштини реаговало романтично. Романтизам је код неких био обојен метафизиком носталгије, а код неких љубављу према прогресу, свеједно. Код трећих је присутан "домаћински однос "према граду и навикама његових житеља. За њих, Ужице је била трговачка варош за коју је потребно обезбедити метармофозу у духу новог времена поштујући и развијајући тополошке особине градске географије.

За основни предмет истраживања ове тезе референтне године су следеће:

1946. када су интензивно почели да се израђују генерални планови за градове и насеља у Србији,

1950. када је одржано Прво саветовање урбаниста ФНРЈ у Дубровнику,

1949. када је усвојен Генерални план Титовог Ужица,

1953. када је расписан позвани конкурс за Трг партизана и централне блокове у Титовом Ужицу,

1955. када је усвојен реконструисан Генерални план Титовог Ужица уз који су приложена решења главне улице и Трга партизана,

1958. када је коначно усвојено урбанистичко, архитектонско и композиционо решење Трга партизана,

1961. када је званично отворен, додуше не завршен, Трг партизана,

18.01.1962. када је С.Мандић излагао нацрт Генералног плана у Титовом Ужицу,

1964-5.када је реализован телекомуникациони центар на Тргу,

1965. када је, новом реконструкцијом ГП предложено да се укине саобраћајница у улици Вите Пантовића и Трг повеже са Спомен домом и телекомуникационим центром у јединствену целину, према предлогу арх.Вере Ђукић из Београда.

1981. када је реализован „Хотел Златибор" на Тргу.

3.2.2 *Резултати истраживања*

Фактографски оквир дисертације је хетероген и чине га теоријски, историјски и фактографски извори. Све заједно то чини суму података на основу којих су изведени

закључци и хипотезе. Ради прегледности, резултате и закључке груписаћемо у две области:

1. Резултати претраге историјско-фактографско-документационих извора.
2. Резултати претраге теоријско-естетских извора.

3.2.2.1 Резултати претраге историјско-фактографско-документационих извора

Простор данашњег Трга партизана био је на међи турског и српског дела вароши, било је то турско гробље. Регулационим планом 1891. године била је, на том месту, предвиђена робна пијаца "на гробницама" названа *Пијаца кнеза Милоша*, потом и *Житна пијаца*, а након ослобођења и *Трг ослобођења*. У једном периоду назив трга био је *Спомен трг*, данас је то *Трг партизана*.

Други план урбанизације почео је да се ствара 1945. године, усвојен је 1949. године и на његовим основама се градило следећих пола века. Као први креатор идејне скице генералног плана била је, одлуком Министарства грађевина, одређена архитект Ружица Илић, из Београда. Поред ње, своју скицу – предлог изнео је и Миладин Прљевић, али је, за даљу разраду, усвојено решење Ружице Илић. Напредно осмишљен план Ружице Илић нудио је много више претпоставки за нагли и радикални развој Титовог Ужица од конзервативног плана Миладина Прљевића.

Научни допринос обављених претрага током израде дисертације огледа се у јасном прегледу тока и развоја парадигме социјалистичког града и његовог централног трга. Као резиме тих резултата износимо следеће:

1. Прво решење које је предвиђало реконструкцију Житне пијаце у централни јавни градски простор видљиво је у генералном плану града 1947-49. године. Било је предвиђено да то буде манифестациони трг на којем ће се изградити "главни градски објекат", како је називана велика централно диспозиционирана форма видљива у плану.

"Пројектни завод НР Србије" добио је задатак од Председништва владе НР Србије да испројектује монументално и велико административно здање "Зграда обласног одбора у Титовом Ужицу" које ће бити изграђено у центру града на локацији Трга ослобођења. Испред зграде, према усвојеном урбанистичком решењу, простирао се манифестациони трг.

Можемо тврдити да је то урбанистички и архитектонски била соц-реалистичка концепција.

2. Ревизија концепта трга уследила је 1952-1953. године када се тај простор сагледава као нови друштвени центар на којем ће бити постављена скулптура Јосипа Броза. Намене и архитектура су били сложенији, сада је то простор који уоквирују блокови хетерогених садржаја: култура, трговина, угоститељство, пословање, уз захтев да обликовање и композиција простора буду сконцентрисани на истицање меморијалног слоја. Меморијални слој био је посвећен значају слободарских традиција у чијем фокусу треба истаћи значај спроведеној револуцији 1941-45. године. На основу тога, у урбанистичком плану, главни градски објекат је другачије позициониран: он није изолован у посебан блок већ кореспондира са ободним блоковима, његов волумен је сажетији и у облику слова "П". Преиспитивање новог концепта спроведено је кроз конкурсну утакмицу 1953. Из тога је проистекло неколико нових идеја: 1) главни трг остаје као слободан, опште јавни градски централни простор прожет разним друштвеним и комерцијалним садржајима 2) меморијални део и споменички комплекс измештају се у северни блок између улица Вите Пантовића и Нове Сланушке као независна, али просторно повезана целина са тргом. Такву концепцију је презентовала Ружица Илић 1954-55. године. Станко Мандић је презентовао (1957-58) године идејно решење на основу кога је касније Трг и изведен. У суштини од концепције се у коначном решењу није у потпуности одустало, али је споменик враћен на главни трг.

Коначном пројекту Трга претходило је неколико година током којих је преиспитана улога и значај лауреата конкурса у односу на ниосиоца концепта Генералног плана. Резултати конкурса су довели до ћорсокака обзиром да су били двозначни па је решење проблема поверено Ружица Илић. Њен пројекат је усвојен 1954-55. године а потом, након извештаја ревидента генералног плана, исти је одбијен почетком 1957. На предлог Савета за комуналне послове, урбанизмом и пројектовањем у Ужицу, након 04.1957. године наставио је да се бави Станко Мандић који је и урадио коначни пројекат Трга.

3. Трг се изграђивао у периоду 1949-2001. године. Стоји несумњива чињеница да су пројекти за његову изградњу започели са Милорадом Мацуром 1949. године, да је изграђивање почело 1957. године (Стамбено пословна зграда пројектанта Братислава Стојановића), да је централни простор довршен 1958-61., да се Трг касније изграђивао све до 2001. Дакле, период израде документације за изградњу и изградња Трга трајали су 52 године.

3.2.2.2 Резултати претраге теоријско-естетских извора

Први послератни период у академским круговима обележили су делом предратни професори а делом и млади наставници и сарадници. Публиковање није било обимно и није било систематично. Доприноси су били индивидуални и односили су се на различите теме. Најрационалнији доприноси проистицали су из деловања професора Милана Злоковића који се систематично бавио модуларном координацијом и системима линеарних пропорција. Од млађих колега значајан је рад Рате Богојевића који се бавио перцепцијом временских и просторних феномена у урбанизму традиционалног и модерног града. Он је истакао одређене оштре замерке принципима модерног града што је била и значајна критика парадигме интернационалног стила.

Есеј Рате Богојевића "Прилог тумачењу архитектонске целине" објављен у Зборнику Архитектонског факултета (1953-1956) указао је на актуелност критике идеје радничког града заснованог на утопистичким претпоставкама о институционалној хијерархији и колективном животу и раду. Планерска идеологија након педесете кретала се према схватању града као сложеног организма са испреплетаним функцијама и традиционалним вредностима. Развој града је сада посматран као отворен процес, више се није инсистирало на апсолутној детерминисаности његове функције као средишта радничког живота и рада. Као последица, детаљно је теоретски разрађена концепција и програм за нови друштвени центар који је, у суштини, оживео стари градски трг на нови начин. Нови друштвени центар требало је да буде социјално, пословно, културно стециште града са адекватним програмом и репрезентативном архитектуром зграда. Пожељни су били меморијални или споменички садржаји посвећени револуцији. Велика пажња поклањана је, не само том физички ограниченом простору, већ односу укупне градске структуре према њему. Практично, око центра, који се, изузимајући ретке изузетке, налазио у оквирима историјске урбане матрице и најчешће у њеном средишту, формирао се урбанизам градова: магистрални саобраћајни правци, стамбене, радне, рекреативне, мешовите, зоне, затим парковски простори, као и друге функције градова. Центар је имао стратегијски значај за план града у целини.

У извесном смислу, концепт београдских академских кругова је био донекле скептичан према интернационалном стилу премда је су га уважавали као најзначајнију парадигму развоја урбанизма у земљи.

Специфичан допринос ове дисертације огледа се у утицају следећих догађаја на развој концепта новог градског трга у Титовом Ужицу.

1945.-Основан је Урбанистички завод Народне Републике Србије који је под иницијалним руководством Николе Добровића окупио значајне стручњаке. Резултати рада института приказани су у публикацији "Градови и насеља у Србији". Основни принцип којим су се архитекти руководили у свом раду био је реконсрукција постојећих градова, али метод није био конзервативно-контекстуалан, већ махом радикалан и базиран на идејама интернационалног стила. Поред тог општег и начелног става, велики број пројектаната Завода борио се за усвајање реалних планова који би уважили посебности навика, традиције, културе, географије, климе и морфологије урбаних структура.

1950. Одржано је Прво саветовање урбаниста Југославије на којем су подржани принципи Атинске повеље као основног документа према коме треба да се управља урбанистичка струка у СФРЈ. Истовремено, јавили су се и реферати који су значајно подсетили струку на значај наслеђа, локалног, превасходност значаја историјских урбанистичко-архитектонских целина. У оквиру концепта југословенског друштвеног развоја нарочит значај придаван је теоријским моделима рејонских центара и односу града према регионалном развоју.

1953. Објављена је публикација "Градови и насеља у Србији". Расписан конкурс за Трг партизана у Титовом Ужицу.

1960. На Архитектонском факултету Универзитета у Београду одбрањена је докторска дисертација под насловом "Развитак, структура и центри малих градова". Кандидат је био Оливер Минић. Тај документ, спрам свог значаја за будућност, није довољно проучаван нити уважен. У маниру запоседнутости великим и револуционарним пројектима, струка је била опредељена на пројекте попут Новог Београда или Новог Загреба. Оливер Минић је тада правилно уочио значај регионалног развоја те су, стога, планови за развој малих и средњих градова посебно значајни како би се амортизовали снажни миграциони удари који су претили исправном току планског развоја (Земаљски план). Поред тога, он је одлично оценио да градови са бројношћу популације 50.000 становника имају најпогоднију меру за успешан развој и удобан живот: та величина града подразумева све институције културе, науке, спорта, разоноде, пословања, осим оних највиших. Затим је истакао проблематику миграционих процеса, указао на посебности одређених региона у држави, указивао је на стечене навике становништва. Све те инпуте сматрао је једнако важним као и инпуте о неопходној радикалној урбанизацији. У дисертацији он се темељно бавио реализацијом и пројектом новог друштвеног центра у Титовом Ужицу. Чињеница је,

Трг партизана износио је на видело тежње генерација Станка Мандића и Оливера Минића. Непоколебљиво се веровало да се јасним планским деловањем у оквиру кога постоји довољно флексибилности према локалном може, на највишим домаћим и светским тековинама, спровести темељна урбанизација градова.

1960. На Архитектонском факултету Универзитета у Београду одбрањен је хабилитациони рад Станка Мандића посвећен пројекту Трга партизана у Титовом Ужицу. Станко Мандић је у тексту изложио резултате својих теоријских истраживања везаних за историју јавних простора. Поред тога, објаснио је сопствени естетски приступ. У раду је истакао значај поштовања специфичности средине у којој се гради. Детаљно је објаснио техничке и технолошке аспекте пројекта.

Те године основана је југословенска ревија Архитектура/урбанизам у којој је, током три деценије излажења и сто објављених бројева, сликом и речију испраћена, пре свега, домаћа пракса и теорија, али су били присутни и инострани аутори. Ревија је међу најважнијим примарним изворима за проучавање историје послератне југословенске архитектуре и урбанизма.

1961. Отворен је главни плато Трга партизана и споменик маршалу Титу у Титовом Ужицу што је за струку представљало резултат теоријских преокупација низа напред споменутих, и неких других значајних архитеката попут професора Бранка Максимовића. Исте године бележи се отварање низа значајних реализација у земљи поводом двадесетогодишњице револуције. Те године, домаћој и међународној јавности, приказани су највиши естетски и инжењерски домети југоловенске архитектуре и урбанизма.

1968. Ову годину обележили су студентски протести. Као резултат исказаних тежњи младих генерација за савременијим друштвом, дошло је и до низа промена на факултетима. На Архитектонског факултета под називом “Нова школа архитектуре” отпочеле су активности за реформе у настави и организацији факултета. Текстови у вези концепта “Нове школе архитектуре” објављени су у часопису “Универзитет данас” и “Архитектура/урбанизам“. Напушта се унитарна концепција и настава организује као низ радионица, панел дискусија, уметничких пројеката... цео процес реорганизације назван је диверсификација: архитектура је део процеса формирања динамичне урбане, радне средине. Ранијој школи замера се извесна академска унитарност и концепт архитекта-демијурга. То је и тренутак када Станко Мандић престаје да има ранији утицај како у настави тако и у пракси.

Реконструкција ужичког Житног пијаца, према предње исказаним закључцима и чињеницама приказаним у одељцима 3.2.1.1 и 3.2.2.2 дешавала се у оквирима врло сложеног друштвено-политичког и стручно-уметничког контекста. Расписани конкурс 1953. године био је смотра на којој су се супротставила различита виђења о будућности наших градских центара, конкурс није био само жеља амбициозних политичара да задиве домаћу и иностране јавност дометима југословенске архитектуре и урбанизма. Тај конкурс суочио је снажне ауторске личности и два концепта о реконструкцији градског центра. Према једном награђеном решењу предлаган је компактнији и регулационо чвршће постављен урбанизам. Према другом награђеном решењу будућност социјалистичког града се огледа у авангардности и отвореном простору. Са једне стране утврђивање урбаности вршило се на основама традиционалних вредности, са друге стране узор је била концепција Озареног града [La Ville radieuse]. На крају, Трг је реализован на основама многих компромиса, али је испунио програмске захтеве задате кроз теоријске претпоставке о новим друштвеним центрима. Те претпоставке највише су утврђивали професори Оливер Минић, Бранко Максимовић, Владимир Бјеликов. Дакле, борба за Трг вођена је врло интензивно током периода 1953-58. године. Трг је сведок интелектуалних и градитељских домета врхунских домаћих стручњака из једног динамичног периода у развоју архитектуре и урбанизма. С' обзиром на значај архитеката који су градили на њему он је и реализација међународног значаја о чему је и писано у међународној периодици.

*

Допринос дисертације је и у детаљном приказу стручних и личних биографија архитеката Трга.

Станко Мандић је још 1942. године исказао сумњу у целисходност идеје "Озареног града", или, како је то он тада превео "Прозрачног града". Након 1958. године он је одговорни урбаниста и главни архитект Трга партизана. Његов теоријски експозе био је усмерен на унапређење и оплемењивање урбанистичких и архитектонских концепата савремене архитектуре, као и на пажљиво одмеравање односа слободног и изграђеног, односно, отвореног и затвореног простора, посебно у односу на градску структуру у целини. Као резултат компромиса између ставова исказаних у његовом конкурсном решењу из 1953. године и свих каснијих урбанистичких решења Трга, проистекло је решење на основу кога је Трг изведен.

У дисертацији је анализиран пројектантски поступак примењен за реализацију Трга у Ужицу на основу следећих чињеница:

-реализовани Трг Партизана у Ужицу је јавни простор двојног карактера: *меморијалног* који је уметнички представљен и *градског* који обухвата јавне институције културе, администрације, пословања, становања, забаве, друштвених организација.

-диспозиција, пропорција и функција комплекса Трга у Ужицу ослањају су на темељне студије места којима су обухваћене тополошке, природне, историјске и митолошке особине и садржаји предметног простора-места,

-композиција простора постављена је на формалним естетским принципима док су меморијалне и симболичке детерминанте простора трга приказане апстрактним скулпторалним ликовним делима и обрадама партера и архитектонских објеката.

Реализовани простор трга је резултат процеса пројектовања који садржи:

-функционалну дихотомију (меморијално и симболичко поставља се према јавном и градском),

-концептуалну архитектонско-урбанистичку дихотомију (радикални и историјски приступ истовремено)

-уметничку дихотомију (композиција архитектуре платоа и зграда заснована је на формалним геометријским естетским поступцима, док је уметнички језик апстрактан и неформалан).

Ружица Илић била је бескомпромисно опредељена за модернизам, за идеју лепоте функције. О томе је имала и филозофске и естетске ставове, није била склона епигонству. Према њеним писаним изјавама она се надала да ће у Ужицу моћи да се спроведе један потпуно нови однос према граду, да ће то бити и нешто лепо, јединствено, и да ће ту њену жељу градски одбор и грађанство разумети. Сви њени пројекти били су сконцентрисани на циљ приближавања, струци и грађанима, идеје коју је носила у себи.

Милорад Пантовић није писао трактате и није се изјашњавао у вези естетике јавних простора или Трга партизана. Нису нам, осим фрагментарно, познати ни његови ставови о архитектонској форми, о томе којим је естетским идеалима веран, али је оставио неколико кратких критичких текстова у којима се осврће на радове колега. На основу тих текстова закључујемо да није имао догматски приступ, допадала су му се и нова, скулпторална решења форми под условом да су сврсисходна и темељна. У сваком случају, имао је добро теоретско, практично и ликовно образовање које је стицао у домовини али и у свету. Свој задатак да испројектује источни блок Трга партизана у

Ужицу прихватио је, рекли би смо, лежерно. Израдио је идејни пројекат док је израда главног пројекта поверена другој пројектантској фирми. Био је коректан пројектант. На основу цртежа можемо тврдити да је ценио једноставност, прегледност и инжењерску естетику. То се једнако односи на конструкцију, организацију станова или других садржаја и на обликовање и материјализацију. Иако то није посебно истицао, Пантовићев ако не узор, онда подстрек јесте модерна архитектура и то она коју је неговао његов париски ментор, прослављени архитект Ле Корбизије [Le Corbusier]. Оба пројектанта, Пантовић и Мандић су били значајни стваоци своје епохе.

Њих двојица су израдили потпуно другачија конкурсна решења за Трг. У исто време обојица су имали знатно искуство у техникама и принципима савременог урбанизма. Пантовић је од пре Другог светског рата учествовао у изради комплексних урбанистичких пројеката за Нови Сад и Београд, а након рата наставио је да се бави урбанизмом у оквиру Завода. Не можемо тврдити да су интензивно сарађивали на пројектима за Ужице. Постоје и усмене приче да су врло често били стручно супротстављени у вези Трга партизана.

3.2.3 *Епилог*

Трг партизана је дело архитектуре и урбанизма настало као резултат чврстих и написаних теоријских претпоставки о томе шта је то савремени друштвени центар. Та промишљања изнели су низ угледних архитеката и урбаниста. Они су своје ставове брусили на светском искуству, домаћем искуству и домаћим приликама, као и на основу вере у све снажније демократске односе у земљи и социјалистичку Југославију као перјаницу успешних и брзих промена, признату и поштовану у свету. Свој оптимизам о изградњи новог југословенског друштва и њеној успешној урбанизацији архитекте и урбанисти су ослањали на чињеницу да је она била слабо урбанизована, да су густине становања биле мале, да није постојао баласт великог броја скупих и историјски вредних објеката и целина или инфраструктурних постројења који би били препрека. То је створило илузију о могућој реализацији врло радикалних и модерних урбанистичких планова. Није имало много тога наслеђеног што би ометало снажан процес планске урбанизације. Показало се да, у већини, визионари југословенског развојног пута нису имали довољно реалну и јасну слику о материјалним и менталним потенцијалима, пре свега, стању таквих ресурса у провинцији, која је била свикла са чаршијским начином живота.

Трга партизана је сведок, не само промашених илузија, већ и оправданих очекивања од будућности. Рефлексије према њему, очекиване, мало су видљиве у данашњем Ужицу које трпи најбруталнији вид изградње: свођење урбанизације на затрпавање града новим зградама без комплексног увида у неопходност уређења слободних површина, пешачких саобраћајних линија, стационарног колског саобраћаја, градског зеленила. Изостала је правилна реализација још давно планираних скверова, специјалних саобраћајних тргова, као и великих паркинг простора на крајевима и у средини потеза Главне улице. Паркинзи су, додуше, реализовани уз кеј на обалама реке.

Идеја о Тргу партизана, темељила се управо у концепту новог друштвеног центра као простора на којем се, у оквирима високих естетских домета уметности, развија једнако висока естетика свакодневног живота. Химере архитеката, урбаниста, уметника и амбиције политичара слупале су се о маргиналне свакодневне политикантске интересе.

Деструкција процеса планске урбанизације започела је нарочито након седамдесетих мада су постојале примедбе на изградњу изван плана још и педесетих година. Урбанизам, како је било замишљено 1945. године, као делатност од највећег значаја за плански развој републике, више не постоји,.

Оштро али и површно критикован послеаратни пројекат урбанизације Ужица најчешће је спровођен кроз само једну компоненту: политичко деградирање епохе идеје социјализма која је пропала. Та критика спроводила се без комплексног увида у стварне потенцијале и квалитет појединих личности и њихов, пре свега, уметнички и стручни досије.

Концепт урбаног планирања који су они неговали није био изван тадашњих збивања у развијеном свету. О њима појединачно, као припадницима европског културног миљеа, нагласили смо довољно. Дакле, епоха социјалистичког естетизма није била инфериорна спрам светске сцене без обзира што је била потпуно опортуна вредносним и културолошким моделима Западног схватања модерног града. У сваком случају било је потребно издржати догматизам политичке непопустљивости услед које су се у реализацију спроводиле и неке, архитектури и урбанизму, непознате премисе.

На крају, од композиције Генералног плана и естетике Ружице Илић о Ужицу као граду утонулом у зеленило у чијој се ведути, као једини чвршћи, јасно истичу потези исток/запад (Главна улица) и север/југ (Забучије/Пора), са Тргом партизана у пресеку ове две осовине, данас није остало готово ништа: видимо преоптерећен

градски пејзаж саздан од бетона, без зеленила, који стрши са дна дубоке котлине. У Ружициној слици, биле су свега две слободне вертикалне доминанте, обе на Тргу: десетоспратна стамбена кула и осмоспратно здање градског хотела. Поред тога, из зеленог пространства вертикално су били наглашени саобраћајни тргови исток (код Народног музеја) и запад (Алексића мост/Курлагино раскршће), као и потез дуж улице Николе Пашића. Проспект Главне улице, види се и у паноима Ружице Илић из 1954. године, требало је да буде линеарно потенциран блоковима мешовите намене спратности до четири етаже. Тој идеји највише се архитектуром и спратношћу приближила архитект Љупка Андонова приликом реализације стамбене зграде зване "Бели двор" (Ул.Димитрија Туцовића бр.46-48). Иако не предвиђен, стамбени солитер блока "Златибор" није посебно зло-он је на позицији пространог сквера и представља портални акценат разуђеног и несвакидашње обликованог ансамбла који силуетом "пада" према Тргу.

Идеја о плану који би повезао функционално/економске и филозофско/естетске идеале није реализована како је замишљено. Обухват генералног плана разрађиваног током периода (1948-1961) године започињао је код улаза у Крчагово, на месту раније управно-пословне зграде ужичког Транспортног предузећа „Ракета" и током Улице Милоша Обреновића (Булевар Лењина) и Улице Димитрија Туцовића (Главне улице) завршавао се на врху Теразија на раскршћу улица Вука Караџића и Коштичке. У правцу север/југ планом су били обухваћени северо-источна падина брда Забучије и јужни обронци испод брда Поре и Бели гроб. Сва изградња изван тог подручија била је и јесте резултат неконтролисаних миграција и политике која је такав развој одобрила. У оквиру обухвата ГП из 1948-1954-1961-1965. развијене су све функције неопходне граду према осмишљеном реду и распореду. Ужице је град планиран за 30 000 житеља за које је предвиђена адекватна површина са планираним разумним густинама. Перспектива ширења града била је могућа према Турици, Севојну и Белим Земљама. То је подразумевало и подробно планирање праваца за развој града, стварање и нових, осмишљено организованих трговинских и услужних локалних центара. Било је извесно и да треба размишљати о концепту брзог саобраћајног повезивања центра и периферије. До тога, услед стихијности и неразумевања значаја планског развоја, није дошло.

Уз све ограде и неопходну скромност, "после битке сви су генерали", као докторандов допринос износе се и неке негативне критике према усвојеном решењу:

-требало је истрајати и задржати величину и функционалну организацију Трга коју су, у конкурсним решењима, предлагали Мандић, Куртовић, Игњатовић;
-требало је, када је већ решено да се корпусу трга дода део у блоку између улица Вите Пантовића (Краља Петра) и Нове Сланушке, задржати концепт Илићеве из 1954-55. године у којем она предлаже да свакодневни, урбани део трга, градски центар, буде између улица Маршала Тита и Вите Пантовића, а да меморијални слој и споменички аранжман буду издвојени у блок између улица Вите Пантовића (Краља Петра) и Нове Сланушке са зградом уметничке галерије на месту данашњег Спомен дома;
-требало је споменику, стојећој фигури, обезбедити конху, залеђе, како су предлагали у конкурсима Мандић и Куртовић, тиме би он добио суптилније размере и био значајан али не доминантан репер трга;
-у једном је, гледајући из данашњег стања ствари на тргу, било неопходно уважити архитекта Прљевића и у западном блоку, на месту бивше Робне куће "Прогрес", предвидети низ локала са ранијим и новим наменама, тиме би се простор осавременио али не би изгубио своје раније, препознатљиво, место у услужној понуди центра града; (можда је требало елиминисати гвожђарску радњу којој заиста приличи мање репрезентативно окружење). Вероватно би имало мање последица по касније дешавања у урбанизму Ужица да је западни блок Трга партизана изграђен уз очување и евентуалну надоградњу породичне куће чији је власник био архитект Миладин Прљевић;
-критици подлеже и одлука према којој је са Трга Светог Ђорђа премештена зграда Народног позоришта на Трг партизана. Тиме је ово значајно и прво градско средиште касније у потпуности занемарено а данас је на њему развијен угоститељски центар који би требало да буде само пратећа функција значајним институцијама којима је на таквом простору место.

У контексту изнетих чињеница, бележака и запажања, Трг партизана као снажни зачетак модерног Ужица, изгубио је своје право значење за историју урбанистичког планирања: даљи развој Ужица није био усклађен са урбанистичким плановима и пројектима, а Трг партизана, као есенцијални део укупне идеје о реконструкцији Титовог Ужица, остао је ампутиран од остатка града. Слаба је утеха реконструкција источног дела потеза главне улице која је спровођена уз непримерене армирано-бетонске мегалите који, сами за себе, могу имати значаја.

Поред значаја за историју планирања и историју теорије југословенске и српске архитектуре, ово истраживање треба да укаже савременим планерима на врло

оштроумне и чврсте потезе планова из година 1949.,1954.,1961. Препорука је да се размотре и усвоје како саобраћајни тако и неки други предлози у погледу инфраструктурне трансформације града. Поред тога, недостатак разумевања организовања града на обухватне целине којима доминира средотежна јавна површина, у потпуности су осакатили идеју урбаног подручија Ужица које би, коначно, изашло изван зоне регулационог плана из 1891.године.

*

Текст дисертације, сматрам то и дугом према архитекту Ружици Илић, завршавам са цитатом пренетим из њеног рукописа "Извештаја о раду на Регулационом плану Т.Ужица". Извештај није датиран, али је то, без сумње, 1955-56. година.

" Најзад урбанизам је скупа ствар ако се изводи како треба. И као свака организација високог система и ранга, може се упоредити са уређењем државе, која је исто тако у пропорцији скупља ствар али је зато нико није одбацио, нити је сматрао за сувишну, чак најпримитивнији народи њој теже. Не сумњиво је да је уређење градова ствар културе средине, времена, управног система. Мени се чини да је план опште и широко схваћен обележије и понос данашњице."

СПИСАК ЗНАЧАЈНИХ ЛИЧНОСТИ

У досадашњим јавно доступним писаним извештајима везаним за Трг партизана нису спомињане многе личности које су на различите начине утицале на ток дешавања. То су били значајни политичари, архитекти, урбанисти, извођачи, руководиоци градилишта, занатлије и радници. У овом рукопису, као посебан прилог, сачињена је шира листа најзначајнијих учесника у процесу пројектовања и изградње Трга. У списку су дата презимена, имена и занимање. Поред имена са приложеног списка, у тексту дисертације и напоменама на крају рукописа поменут је већи броја архитеката, махом ужичана. Намера списка је да се приближи обим посла који је морала да спроведе значајно бројна група људи из различитих професија и са различитих нивоа одлучивања. Списак није окончан и више је илустративни документ него што пружа детаљну информацију о личностима и углавном се односи на актере периода (1953-1961) године али и на неколико значајних имена струке који нису непосредно учесници процеса.

СПИСАК

А] Антић Милан, архитект; Андонова Љупка, архитект; **Б]** Бјеликов, Владимир, архитект; Богојевић, Ратомир, архитект; Богдановић, Богдан, архитект; Брашован, Драгиша, архитект; Брајовић, Војо, председник Савета за комуналне послове; **В]** Возаревић, сликар; Вуловић, Петар, архитект; **Г]** Гавровић Љубивоје шеф сектора градње; **Д]** Добровић, Никола, архитект; Драговић, архитект; Дризо, Јурај, дипл.грађ.инжењер; Божидар, Диковић, руководилац на градилишту; **Ђ]** Ђорђевић, Жива, архитект; Ђукић Вера, архитект; **З]** Зарић, Душан, инж., директор Ваљаонице; Злоковић, Милан, архитект; **И]** Илић, Ружица, архитект; Ивановић Добрила, архитект; Игњатовић, Богдан, архитект; **Ј]** Јевтовић, Милан, значајан чиновник НО; Јечменица, Рајко, секретар општинског комитета и друго; **К]** Каљевић Драгомир, начелник Одељења за комуналне послове; Каниц Феликс, историограф; Куртовић Иван, архитект; Кршинић, Фрањо, вајар, скулптор; Кабиљо, Леон, ахитект; **Л]** Лалић, Никола, архитект; Луковић Драган, помоћник директора ГП Златибор; **М]** Мандић Станко, архитект; Милосављевић, Д., архитект; Митровић Михаило, архитект; Минић Оливер, архитект; Мацура Милорад, архитект; Максимовић, Владета, архитект; Милорадовић Ана, инжењер, руководилац градилишта; Максимовић, Бранко, архитект; Миленковић, Бранислав, архитект; **Н]** Несторовић, Богдан, архитект, Најдхардт Јурај, архитект; **О]** Огњевић, Зорица, архитект, руководилац Завода 1969-1972; **П]** Пантовић Милорад, архитект; Пећинар, Миладин, професор, дипл.инж.грађ.;Пенезић Слободан (Крцун), политичар; Поповић Раде, архитект; Петронијевић Драгош, архитект; Прохоров, Никола, виши грађевински техничар; **Р]** Ранковић Александар, политичар; Распоповић Иванка архитект; Радевић Светлана-Кана, архитект **С]** Стојановића Братислав, архитект; Симановић, Милутин функционер НО; Стој(н)ић, Милан, архитект; Синђић, Д, архитект; **Т]** Топаловић Милена, архитект; Тодоровић Нада, архитект; **Х]** Хајдин, Божидар, архитект; Хркаловић, М. конструктер; Храбовски, Оскар, архитект, ревизиона комисија; **Ч]** Чворовић, Витомир, председник НОГО; Чихар Вјечислав инжењер, потписао први Регулациони план окружне вароши Ужице 1891.; **Ш]** Шепо вајар; Штанглицки Јозеф, архитект;

4 НАПОМЕНЕ УЗ ТЕКСТ

ПРВА ГЛАВА

[1]
Зграда Народног позоришта у Ужицу, према др Зорану Маневићу, (видети Маневић Зоран, (1983). Публикација МАНДИЋ, у поводу доделе "Велике награде архитектуре", непагинирано) је најоригиналније и најзначајније дело архитекта Мандића, посебно апстрактна ликовна композиција на јужном ризалиту зграде израђена од камена буњасте обраде. Према записима аутора, пано зид је позадина скулптури која стоји на Тргу. Без сумње, скулптура је и део наративног следа у композицији меморијалног карактера коју чине приступни прилази, посебно обликовани партерни зидови, као и читав низ детаља у просторном уређењу. Она са спомеником чини фокус меморијалне нарације посвећене жртвама за слободу. Видети: 1) Мандић Станко (1960). *Функција и композиција архитектуре простора*; 2) Миленковић Branislav, (1962). "Trg partizana u Titovom Užicu", *Arhitektura urbanizam, br.13*; Бркић Алексеј (1990). "Архитектонска обрада Трга партизана у Ужицу"; 3) Milivojević Dejan, (2012). "Some aspects of compositional and artistic value of stone-processing on partisan Square in Uzice".

[2]
Изводи из докумената периода. На седници Народног одбора општине Титовог Ужица одржаној 19. јануара 1955. године усвојено је решење центра града. Решење је арх.Ружица Илић бранила 18. јануара 1955. На седници Народног одбора општине Ужице од 9.априла 1957. године по предлогу Савета за комуналне послове донео је решење бр.4739 којим је решењем одбацио поднети пројекат генералног урбанистичко-регулационог плана града Титовог Ужица израђено од пројектног бироа УРБС односно арх. Ружице Илић.

[3]
Значајна група архитеката у послератном периоду, Оливер Минић, Богдан Богдановић, Јован Крунић, Станко Мандић, Бранко Максимовић, Владимир Бјеликов, бавила се структурним урбанистичким планирањем и пројектовањем. Посебан предмет интереса били су друштврени центри, односно централне градске функције и простори.

[4]
У уводном поглављу аутор апострофира младу послератну генерацију архитеката који су раних шездесетих били заинтересовани да допринесу ослобађању хуманог искуства оцењујући да је оно заробљено у стегама друштвених, већ превазиђених, норми. Веровали су у архитектуру која је далеко софистицираније од футуризма модерниста, сматрали су да се простор и архитектура могу доживети на основу хуманог искуства, непосредно, односно онтолошки. Савремено искуство градо-грађења радије су темељили у историјској рефлексији и континуитету него у стандардним производима. Хорхе истиче да није постојала организована група архитеката, није стваран нови покрет, већ су деловали независни интелектуалци. Заједнички садржитељ њихових деловања, према Хорхеу, био је феноменолошки, дакле и уметнички, дискурс у архитектури и урбанизму. Хорхе наводи следеће личности: Jean Labatut (1899-1986), Charles Moore (1925-1993), Christian – Norberg –Schulz (1926-2000) ,Kenneth Frampton (b.1930).

[5]
Станко Мандић је био близак са Богданом Богдановићем, Михаилом Митровићем, Ратом Богојевићем, Ивом Куртовићем... (Видети у Маневић, З. (1990). *Романтична архитектура*, (Институт за историју уметности, Београд). Интензивно је размењивао погледе на архитектуру, филозофију и уметност са кругом који се окупљао око Богдана Богдановића. Посебност круга огледала се у хеуристичко-филозофско-уметничком дискурсу. Милорад Пантовић је собом носио снажан модернистички печат обзиром да је пре Другог светског рата радио у париском бироу Ле Корбизијеа (Le Corbusier).
Током рада на материјалу дисертације спроведено је, што је било и неопходно, темељно истраживање обимне заоставштине покојног професора Станка Мандића. Без сумње можемо, након тога, тврдити да је у суштинском смислу разумео модернизам, односно његов, пре и изнад свега, хумани аспекат: стандарднизацију просторних, биолошких, природних елемената становања. У списку извора хабилитационог рада не наводи дела Ле Корбизијеа или других модерниста, у писаним рефератима

никада их не помиње. То изражава и његову привржености другим ослоцима, пре свега, ауторима оријентисаним према естетици архитектуре. Био је, осведечено је у рукописима, жестоки противник симплификације теза модернистичког града. Залагао се за темељне историјско-генеричке анализе које се значајно ослањају на сценичност градских простора и ведута. Желео је да надогради теоријске моделе савреме.

[6]
Атинска повеља је документ о принципима изградње града пост-индустријске епохе. Идејно се ослоња на принципе модерне архитектуре: сепарација саобраћаја, строго зонирање, мега блокови у зеленилу, стандарди становања, префабрикација, кубистичке форме компоноване од ритма пуних и остакљених површина, изостанак орнамента, раван кров, “слободна” основа....

[7]
Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији*, (Грађевинска књига Београд), стр. 62:” Помишља се и на радове ширег обима: регулацију Мораве ...која се лако може направити пловном и која би пошто...пролази кроз целу Србију могла и...наводњавати њене равнице, ради чега кнез Милош упућује више туђинских стручњака који су питање проучавали на лицу места...” Регулацију Мораве, услед њеног саобраћајног значаја, предложио је још у првој половини 19. века кнез Милош. Идеја је озбиљно разматрана и након Друго светског рата сматрана је готовим пројектом. На жалост и данас смо сведоци хипотеза о овом никада спроведеном двовековном пројекту модерне Србије.

[8]
Резултати студирања поменутих књига, публикација и текстова, указују да није постојала забрана романтично-историјских ослањања у урбанистичким студијама. Могуће да је до незваничног потпуног историјског опортунизма дошло касније, након 1950.године, нарочито после 1960. Поменута година(1950..) је битна. Те године проглашен је нови Устав, најављују се нове економске реформе, отпочиње интензивна пракса радничког самоуправљања.

[9]
Према систематизацији градова средњевековне Србије коју су сачинили аутори чланка, поменуто је и Ужице. “Четврту групу чине утврђења на стратешким тачкама. Овде спадају јаке тврђаве са готово искључиво војним посадама грађене на неприступачним пределима. Представници: Ужице, Маглич, Борач, Петрус, Копријан.”

[10]
У наведеној књизи још пуно занимљивих детаља: ужичка тврђава припада типу малих брдских утврђења-кастела-из познијих епоха, било је војно упориште, али не и властелинско пребивлиште. Од 1476. Ужице је село са 64 хришћанске куће и четири воденице. Попис 1516., 198 муслиманских домаћинстава и 62 потурице, две махале и две богомоље. Попис из 1525., Ужице се састоји од пет махала, 294 муслиманска домаћинства и 48 хришћанских. Године 1571. у Ужицу је произвођен барут и транспортован на приморије у тврђаву Херцег Нови.

[11]
У опису заробљавања и кажњавања господара Ужица, великаша Николе Алтомановића, Орбин догађај датира на септембар-октобар 1373. Николу Алтомановића помиње и Константин Јиречек у одељку “Градови и тргови” као жупана који је нападао Призрен 1372.године. (Историји Срба 2, 1978. Словољубве Београд, 95), затим у књизи Историја Срба 1 на странама 320. и 249. Autor описује велику самовољу и ратоборну природу Николину који се замерио кнезу Лазару и краљу Твртку. Јиречек се позива на Орбина и описује предање о хватању и кажњавању Николе Алтомановића. Додуше, Јиречек тврди да је у питању 1374. а не 1373.година. Према причи, Николу је ослепео Лазарев сестрић Стефан те је Никола умро као монах у Зети.
Ibid., 12. Опис Мустафе хаджи Калфе, крајем прве половине 17.века: "Варош Ужице која се налази у једној дугуљастој долини и веома личи на Меку."Детаље о тој сличности у тим текстовима немамо, али је остало забележено нешто о урбаној структури града која најпре личи на оријенталне шехере са :"Мало има њива али много башта". Ужице се у путописима Евлије Челеби 1664. године пореди и са градом

Токатом, али се ово поређење, по свој прилици односи на Утврђење:"То је лијеп град на обали реке Ћетиње, а лежи на врлетној и високој стијени као град Токат."

[12]

Каниц Феликс (1987). *Србија земља и становништво 2.*, Српска књижевна задруга, треће издање, Београд. Цитат:"Најзад смо се испели на гребен, који заједно са неколико других брда високих 500-700 м чини ивицу котла, у коме се, на висини од 430 м простире Ужице. Пут му се приближава спуштајући се оштро изломљеним кривинама, ускоро разазнајемо његов град на високом, кршевитом брду, минарета и куполе су се све јасније оцртавали, светлуцава Ћетиња је била на видику, па се онда указао бели црквени торањ. Најзад су се распознавале и поједине куће, окружене зеленилом. Дивна вечерња румен залила је цео призор пред нама, сједињујући његове расуте делове у хармоничну целину. Био сам очаран овом сликом и веома романтичном Ужицу доделио сам прво место међу српским градовима."

[13]

Најважнији извори су *Историја Титовог Ужица, Iи II том*, Београд (1989). Монографију је писала група аутора. У овом текст позивамо се на том I: (str.456-465) и (725-741). На овај материјал позивају се и други аутори у својим књигама: Марковић (2009), *Цар&градски мементо*, затим у приказима споменутих текстова у часописима, Д.Кузовић: Изградња бр. 67 (2013) 9-10, 393-398 и Архитектура и урбанизам, АУ36/2012/, 68-73. Копија оригиналног регулационог плана из 1891.може се видети у ИАУ у заоставштини М.Прљевића, Збирка рукописа.

[14]

Под именом Август Ланге могуће је пронаћи више биографија, али, на основу интернет прегледа, нисам успео да идентификујем чињенице које би указивале на споменутог Лангеа који је долазио у Ужице 1862-3.године: ко је био, где је био упослен, које су му биле ингеренције.

[15]

Хатишериф: највиши турски државни декрет. Првим и другим Хатишерифима из 1829.и 1830., потврђене су српске територије, унутрашња самоуправа, слободна трговина, изградња школа, болница и штампарије, наследно кнежевско достојанство Обреновићима, гарантовано је исељавање Турака осим посада гарнизона. Трећим Хатишерифом 1833. укинут је феудализам. Видети: M.Todorović, "Land Onership in Serbia under the Hatisheriffs of 1830 and 1833", *Zaštita ljudskih I manjinskih prava u evropskom prostoru, LXII* (2012),463-478.

[**16]**

<u>Опис послератне изградње Трга Светог Саве (Ђорђа) и ободних блокова.</u>

ИСТОЧНА СТРАНА

Зграда Средње шумарске школе (1947-1953), данас Висока пословно-техничка школа, пројектант Пројектни завод Србије, директор архитект Миладин Прљевић.

Зграда Више педагошке академије, данас Учитељског факултета (1965-6).

ЈУЖНА СТРАНА

Пословно стамбени комплекс на Липи чине једна стамбена зграда са два улаза етажности П+5 и три солитера са ниским пословно-трговинским надземним и подземним етажама. Два солитера "Близанци" завршени су новембра 1981. године. Били су то највиши објекти (77м) у Србији после Западних и Источних капија у Београду. Попут високих бедема са дожонима, они ограђују историјско језгро грда (Трг Светог Ђорђа) од модерног Титовог Ужица које се градило на потезу главне улице. Тај потез обухватио је и Трг партизана.

Пројектант целог потеза је "Архитектонско-урбанистички атеље ОБЛИК" из Београда, аутор комплекса "Близанци" била је архитект Љупка Андонова. Грађевинска дозвола бр.351-152/72.

ЗАПАДНА СТРАНА

Дом ЈНА данас Градски културни центар (1950-3). Пројектант Урбанистички завод града Београда.

Зграда Војвођанске банке Трг Светог Саве 7, пројекат под називом" Зграда Комуналне банке Титово Ужице и стамбена зграда у Титовом Ужицу", израдио Архитектонско урбанистички атеље

“Стил”из Београда, пројектант арх.Леон Кабиљо, директор Богдан Игњатовић. Датум на корицама пројекта, децембар 1958. Локација зграде је до хотела “Палас” у улици која се тада звала Општинска.

МЕЂУРАТНА ИЗГРАДЊА

Остале зграде јавних и централних функција међуратног раздобља грађене су на потезу од Карађорђеве пијаце према Кнез Милошевој (Житној) пијаци и у ширем центру града. То су:

нова зграда Општине саграђена 1927. у маниру класицизма, касније дограђена;

хотел Палас саграђен 1933. на простору Карађорђеве пијаце. Пројектант Миладин Прљевић у модернистичком стилу;

Соколана саграђена 1932. Свечано отворена 20.06.1937. порушена 07.07.1977. [Извор: Циганoвић, А. “Знак помодности (40 година рушења Соколане)”, *Вести*, Ужице, 4.април 2014., 17.]

Пројектант Момир Коруновић у српском романтичарском стилу;

Хотел Златибор саграђен 1936. у модернистичком стилу на месту данашње куле стамбено-пословног комплекса Златибор саграђеног 1964-1971.

Зграде Народне банке саграђене 1938. По нацртима Богдана Несторовића; комплекс се састоји од две зграде које формирају пјацету као нови урбани мотив у Ужицу. Данас су у зградама смештени фондови и управа Народног музеја.

[17]

Шири изводи и коментари из прегледаних бројева ужичког недељника “Вести”.

Број 162, година 7., 10.април 1947. “*Наш овогодишњи план изградње, добровољним радом помоћи изградњу-дужност свих фронтовских организација*”.

-Руководство је имало велике и амбициозне планове на више колосека. То су: развој просвете, развој привредних грана шумарства и туризма, потом и решавање стамбених питања за раднике у урбаним срединама које су се брзо ширили. Грађени су многи путеви и инфраструктурни системи.

-У чланку се износе подаци о обимном програму изградње и обиму инвестиција. Били су то велики изазови. Планирано је да се пласира инвестиционих улагања у износу од 94.169.000 динара;

-За народну просвету 7 860 000, намењених за десет нових зграда за основне школе, завршавање 12 започетих и зграде прогимназије у Чајетини. Затим и поправка у рату оштећене гимназије у Т.Ужицу.

-За шумарство је планирано 22 125 000динара. Највише за пошумљавање. Планирана је изградња зграде средње шумарске школе у Титовом Ужицу.

-За стамбену изградњу у Т.Ужицу планирано је 15 000 000 динара. Планирана је изградња седам стамбених зграда са око шездесет потпуно хигијенских станова. Стамбено питање у Т.Ужицу, пре свега за раднике, требало је да том изградњом буде највећим делом решено.

-За одмор, односно развој туризма на Златибору, планирана је изградња и довршење девет вила отпочетих пре рата и изградња вештачког језера у центру Партизанских вода на Златибору.

-Оспособљавање среских амбуланти у Ариљу и Бајној Башти.

-Кредит од 5232000 за набавку приплодне стоке, алата, одабраних сорти семена, уређење пољопривредних станица.

-План има снагу закона и мора бити извршен.

-Одговорност за реализацију сносе руководиоци изградње, очекује се квалитет, поштовање рокова, рационалност и штедљивост...Радове изводи грађевинско предузеће “Херој Луне”. Истиче се значај фронтовских организација у делу послова око набавке материјала.

-Број 166, година 7., 8.Мај 1947. Текст под насловом: “*Све снаге за спровођење првог петогодишњег плана изградње* “ (Текст потписан иницијалима Ј.Т.)

-Битно у структури текста је истицање такмичарског духа између фронтовскх организација. Јавно су изнешени квантитативни подаци и на основу њих похвале, односно негативне критике. Посебно се истиче значај изградње народних предузећа, на пример, изградњом фабрике за прераду воћа у Пожеги спречиће се шпекулисање са продајом воћа. Јасне су осуде, опомене и претње шпекулантима који деморалишу неуки народ:” *Али ми не треба да трпимо у селу још увек добошаре градских шпекуланата и народних непријатеља, који иду по селу и проричу како неће пасти киша-три месеца. Чистимо наше одборе од таквих непријатеља народа, напријатеља напретка, па према томе и непријатеља петогодишњег плана.*“

-У тексту је забележен квантитативни допринос добровољног неплаћеног рада народа и омладине. Износи се следеће: изградња пута Честобродица-Косјерић, допринос народа 18 377 радних часова; изградња Фабрике за прераду воћа у Пожеги, Пожега уложила 1337 радних часова; језеро на Златибору грађено уз учешће 800 омладинаца;
-Предузећа "Цвета Дабић", фабрика коже "Партизанка", и Ложионица премашили производне планове петогодишњег плана у прва четири месеца.
-Радови на уређењу градова: у Т.Ужицу грађани уређивали парк, Срез пожешки регулише реку Скрапеж.

Број 168, година 7., 26.септембар 1947."*Велико учешће фронтоваца Титовог Ужица у изградњи* ".

-У тексту се износе значајне инвестиције које се реализују с помоћу народног добровољног рада: стамбена зграда у Крчагову, раднички станови, довршење кланице, изградња шумарско техничке школе, пољопривредних магацина и друго.

- Број 169, година 7., 3.октобар 1947. "*За извршење овогодишњег плана изградње*". (Текст потписао М.Ћитић)

Из текста сазнајемо:

-У првој години планске изградње предвиђена градња 88 објеката. Вредност радова 80 704 788 динара, извођач Грађевинско предузеће "Шарган".
- Чланак је у великој мери пропагандно и агитаторски мотивисан. Истиче се значај Народног фронта као организације која покрива све недостатке грађевинске оперативе у потребама за радном снагом. Врло се оштро и поименице критикују лоши поступци и пропусти (руководилаца и предузећа) али се насупрот тога високо похваљују појединачни пребачаји норми и укупан значају Народног фронта.
-Критикује се: кашњење почетка изградње услед недостатка основних материјала, критикује се технички руководилац извесног градилишта који је сматрао да му оперативни план није потребан, критикује се пословођа Глушчевић који је на своју руку отпустио два зидара зато што су тражили објашњење норме и томе слично... Похваљују се *Милоје Тоскић који са својом групом пребаци норму за 33%, радница Зора Ђановић која пренесе за један дан 2020 цигала на висину од 8м.* Похваљују се фронтовске организације среза златиборког, истиче се њихов допринос са 25172 добровољна часа за изградњу језера и прогимназије у Чајетини. Похваљена су села Парамуна, Брајковићи, Таора и Варда. Оштро се критикују и опомињу организације у Белуши, Чичкови и Брескову. (*Свега 4249 радних часова*) Хвали се нови систем нормирања и зидања, потом и такмичарски дух између организација. Указује се на важност синдикалних организација које организују стручне курсеве и течајеве за занатлије и утичу на појачавање такмичарског духа.

- Број 169, година 7., 3.октобар 1947. „ *У Титовом Ужицу довршавају се три велике стамбене зграде*". (Текст није потписан.)

-У чланку се указује на довршење изградње три стамбене зграде у граду израђене по пројектима Пројектантског завода (Србије). У зградама су испројектовани конфорни, савремени станови, на месту дотрајалих и медицинско-социолошко-функционално и хигијенски неадекватних зграда још из прошлог века. Истиче се улога Народног фронта, борба за испуњење Првог петогодишњег плана. Приређена је закуска на којој је говорио Ратко Ристовић у има Градског народног одбора Титовог Ужица. Том приликом он је уручио поклон радном колективу грађевинских радника (предузеће "Шарган").

- Број 169, година 7, 14.фебруар 1947. "*Из старих барака у нове зграде.*"

-Непотписан чланак. Текст је илустрован са две фотографије.
-На једној је приказано радничко насеље састављено од дашчаних барака без икакве комуналне и инфраструктурне опреме. На нездравој локацији иза ложионице, а преко пута кланице су становали радници. "*То је предратна Југославија оставила радницима који су били бездушно експлоатисани*."
-На другој фотографији су завршене троспратне стамбене зграде од тврдог материјала опремљене свом инфраструктуром. Види се да су то били типски пројекти. Зграде су у центру града. Станове, поред 12 најугроженијих породица из споменутог радничког насеља, добиће и најбољи радници – ударници: "Они се селе у нове станове опремљене свим уређајима и инсталацијама".

[18]

Ружица Илић *Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица*

Историјски архив Ужица, фонд Стамбена управа, Ружица Илић: "*Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица*" 12 машински куцаних страна, не датирано, али се може закључити, на основу података у тексту, да је писано након завршетка плана центра и након достављених примедби на план усвојен 1955., а после извештаја ревидента ГП на основу кога је раније усвојени план одбијен, дакле, после јануара 1957. а сва је прилика, на основу једног руком писаног документа који је она потписала, извештај је предат НО Ужица 04. 04. 1957., то јест, пет дана пре седнице 09.04.1957. када је план одбијен.
На основу прегледа извештаја износе се следећи подаци:
-да је с пролећа 1945. она лично у Министарству грађевина Србије добила задатак да изради идејни пројекат регулације Ужица,
-да је 24.01.1946. Урбанистички институт донео одлуку по којој се рад арх.Прљевића одбија за даљу разраду и усваја се њено решење као база за даљу разраду плана.
-да је скица регулационог плана изложена у фебруару 1947.,
-да је 01.10.1947. излаган не обрађен дефинитивни план,
-да је у августу 1948.завршен обрађени дефинитивни план,
-да је у лето 1949.план био месец дана на увиду јавности у Ужицу.

[19]

Архитект Миладин Прљевић –подаци о животу и делу.

Архитект Миладин Прљевић рођен је у Ужицу (01.10.1899.) а преминуо у Београду (1973). Његова делатност пројектанта је везана за велике државне бирое и комплексне задатке. Од 22.09.1925. на служби је у Министарству грађевина, с почетка у Дубровачкој грађевинској дирекцији, потом на Цетињу. После 1928. ради у просвети, као наставник Средње техничке школе у Београду. Постаје овлашћени пројектант 1932. године. На позив Министарства грађевина НР Србије 1946. године запослио се у пројектном заводу НРС. Прљевићеве способности, амбиције и стручност су уважени и он је постављен 1947. за директора Пројектног завода НР Србије. Руководио је пројектима у оквиру прве фазе петогодишњег плана обнове државе. Радио је на реконструкцији комплекса Војно медицинске академије (1946-1959). Након конкурисања за звање научног саветника у Институту за испитивање материјала НРС прелази са послом у ту институцију. Одликован је 30. децембра 1949.године Орденом рада II реда. Његов опус пројеката и реализација је импозантан. Архитектонска материјализација и организација као и формална артикулација је у токовима модернистичких, односно у то време савремених покрета у струци. Извесно је, и без сумње, да је основао *Истраживачки центар за пројектовање зграда*, (према аутору Каталога изложбе "Архитекта Миладин Прљевић" (Марковић Иван, 2013.) то је било у оквиру Пројектног завода НР Србије, док Маневић Зоран (Лексикон неимара 2008. стр.331-334) тврди да је то био *Центар за становање* у оквиру Института за испитивање материјала.

У оквиру богате пројектантске каријере у Ужицу је пре Другог светског рата реализовао Хотел "Палас" (1932.), као и низ стамбених и стамбено-пословних приватних кућа. После рата реализовао је блок "Ц", данас улица Димитрија Туцовића бр. (59-65), раније Маршала Тита. Претрагом заоставштине похрањене у Музеју науке и технике у Београду, јасно се уочава његов утицај на реконструкцију града током периода (1947-1953).

У Историјском архиву Ужица његово дело представљено је 2013. године изложбом под називом "Архитекта Миладин Прљевић" аутора Ивана Р.Марковића. Изложба је реализована у сарадњи са Музејом науке и технике из Београда.

[20]

Архитект Ружице Илић: подаци о животу и делу у деценији великих задужења (1945-1955)

О Ружици Илић нема много писаних и публикованих података. Рођена је у Београду 1909. године. Студирала архитектуру у Београду где је дипомирала 1934. године. Учествовала је на међународном конкурсу за Оперу у Београду 1940.године. Радила је у Министарству грађевина од 1945-1953., потом основала1953. године, уз помоћ града Титовог Ужица, "Пројектантски биро за архитектуру и урбанизам УРБС". Након 1964. до пензионисања, самостални аутор. Њена најважнија урбанистичка, пројектантска и друштвена делатност везана је за Шабац и Ужице. Била је урбаниста Народног одбора општине Ужице. У приоду (1945-1955) израдила је више варијанти плана града (Титовог) Ужица.

ЗАОСТАВШТИНА РУЖИЦЕ ИЛИЋ

Ружица Илић поклонила је касних деведесетих година граду Ужицу оригиналне планове које је израђивала за Ужице, Шабац и спомен-обележије у Жабљу. Документација је преузета, није адекватно збринута и архивирана, била је одложена неусловно. Тренутну судбину легата не знамо. То су: а) два дводелна цртежа у боји каширани на шпер плочи, б) четири табле од картона на којима су каширани цртежи за решење центра града Титовог Ужица. Такође и један каширани пано са цртежом-пројектом основе центар града Титовог Ужица. Према свему, то су планови који је Извршни одбор народног одбора градске општине Титовог Ужица (ИОНГО) усвојио почетком 1955. године. Такође, била су доступна још два паноа. На једном паноу од шпер плоче каширан је регулациони план за Шабац. Цртежи су у боји. Сачуван је још један пано и на њему се види бојени пројекат за спомен обележије у Жабљу.

ПЛАН ЗА ШАБАЦ

Планове за Титово Ужице и Шабац Ружица Илић радила је један за другим. У публикацији *"Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951."* објављени су њени текстови посвећени овим градовима. Ако упоредимо начин саопштавања, у оба рада присутна је општа клима ентузијазма, али се рад за Шабац (стр.85-90) разликује од рада за Ужице (стр.119-124). Сигурно је да су питомост краја, и иначе развијенија урбана култура шабачког региона, допринели лакоћи са којом се Ружица односила према проблему регулације града. За Шабац, методологија реконструкције настала је из схватања градског организма чија је структура јасна. Ауторкиња плана констатује "постојање лика и типа". Након уобичајеног упознавања са чињеницама из историје града, путем вешто скројених реченичних конструкција, она нам приповеда о славном и раздраганом Шабцу који беше у доба Феликса Каница прозван *Мали Париз*. Без сумње, рад на скицама генералног плана Шабца причињавао јој је задовољство. Готово епикурејски, полетно, као да удариш дланом о длан, она већ има под руком план за град, за његову нову историју и очувану древност: "У оквиру тога задатка је, у овом случају и теденција, да се срођен са објективном стварношћу у њеној свеукупности и многострукости, да нови облик те стварности, рекли смо пречишћенији и савременији"[Илић, "Шабац" у Митровић, *Градови и насеља у Србији*]. Према свом положају, географији, развојном и демографском потенцијалу за град је очекиван пораст броја становника на 60.000 у развојном периоду до 1975.године. У таквом потенцијалу средине и њеног будућег развоја констатује :

-ред односа обезбеђује здрав живот,
-чувају се основне одлике лика и града,
-човек одређује карактер града.

У маниру широких потеза, план за Шабац представља леп ликовни призор. Њен урбанистички концепт био је ослоњен на изградњу супер-блокова који изражавају идеју оличену у пароли: *лепота функционалности*. Идеал је град у зеленилу, прожет комуникацијама између мирних унутрашњих стамбених блокова, са широким попречним пресецима улица, са изградњом удаљеном од регулационе линије. Зелени застори дрвореда одвајају ободне саобраћајнице од унутрашњости супер-блока која је на употреби човеку. Ивична изградња задржава се у две главне улице "због трајности објеката који се не могу, у време извођења регулационог плана, заменити". "[Илић, "Шабац" у Митровић, *Градови и насеља у Србији*]Аутор плана ишчитава постојећу структуру и идејом свог времена, не разграђујући град, удахњује му нови живот. Централне, јавне функције су сконцентрисане на главној саобраћајници, окачене о њу, међусобом повезане, у правилном хијерархијском следу, неометане једна од друге. Поред описа теоријског али и естетског приступа, у чланку су приказани табеларно срећени подаци како је то било уобичајено уз сваки рад приложен за публикацију. Ти подаци су значајне доказнице које илуструју рационалност плана. Бројним вредностима приказују се, у правилу публикације, односи пораста густина и коефицијената заузетости односно изграђености према ранијим. Поред тога истичу се односи између дужина (у км.) затечених и новопројектованих саобраћајница. Истичу се односи уређених зелених и рекреативних површина новог пројекта према постојећем. Такође, важно је и десетоструко повећање учешћа друштвене изградње у односу на ранији период. На крају, за поједине позиције приложене су и предрачунске вредности.

Ружица Илић посебно инсистира на концепту супер-блокова, како их назива, што је условило реконструкцију и нову регулацију уличне мреже. Скицу плана за развој града у будућим деценијама резимира на следећи начин: очекује се 4,11 пута повећан број становника што захтева 3,15 пута повећану површину града. При томе са 2,10 м^2 површине саобраћаја по глави становника, нова мрежа своди овај показатељ на 0,77 м^2. Поред доказа финансијске рационализације, чини се важнијим, да је путем анализе бројева Ружица Илић посебно истакла идеју града у зеленилу. Неспоран је утицај идеје вртних градова, или идеје интернационалног стила. Њен приступ је препун одушевљења могућностима које пружају нове технике и концепти планирања.

СПОМЕНИК У ЖАБЉУ

Какв је ликовни израз неговала Ружица Илић приликом обраде планова, посебно се јасно види на паноу на којем се приказује пројекат за споменик у Жабљу. За разлику од урбанистичких пројеката, решење споменика у Жабљу није било одређено захтевима које је требало оправдати методом урбанистичке науке. Комплекс споменика је задатак уређења предела и уметничког приказа историјског догађаја. Сачуван је пано на којем се види основа решења, али, на жалост, није доступан, ако је и постојао, текстуални део. У проучавању дела Ружице Илић, посебно је драгоцен текстуални опис у којем она презентује суштинске идејне, естетске поставке. Писала је живим језиком, непосредно, као да је сликала своје концепте. Потпуно је јасно да је имала афинитет за редуковане графичке приказе елемената плана: истицала је потезе који су строги и који се правилно и јасно утискују у структуру предела. Није се оптерећивала детаљима који би технички допунили идеје. Поменути пројекат је и колористички и потезима више ликовни прилог него плански документ. Плаво обојена широка трака представља, несумњиво реку, али је истовремено и део ликовне композиције слике плана, како бојом тако и геометријом. Осим преломљених граничних линија површине речног корита, све друге линије и површине су скоро без компромиса праволинијски дефинисане. Боје су три, по хроматском кључу: неутрално офарбана подлога (сепиа) интензивне плава и бела. Помоћу потоњих истиче површине, путне или друге правце, границе... Композиција и колористика плана су израз уметничког сензибилитета аутора. На плану се назире цртеж габарита грађевинских или сличних објеката. Тек се према наслову и назнакама габарита објеката може извести закључак о утилитарној вредности слике, њене сврхе да прикаже план уређења споменика.

[21]

Записник *19.редовне седнице* Извршног одбора градског народног одбора Титовог Ужица, свеска II

(1947-?) *Одржана 05.10.1947.године*

У недељнику Вести од 10.априла 1947.године, (број 162, година 7.), најављена је изградња Средње техничко-шумарске школе. Та вест је недвосмислено и чврсто потврђена на 19.седници ИНО одржаној 05.10.1947.године. Према записнику са седнице, 3.тачка дневног реда разматра план изградње у граду за календарску годину: "У граду Т.Ужицу у простору између Тројичке улице (?) и Глуваћког потока има се по овогодишњем плану изградити зграда Средње техничко-шумарске школе са интернатом у коју сврху тим планом је предвиђена инвестиција од дин. 6 000 000." Касније, претрагом документације, пронађен је лист из пројекта школе на коме је сачуван печат и датум израде пројекта. Према том извору пројектант је "Пројектни завод Србије", Проте Матеје бр.47, Београд, директор: арх. Миладин Прљевић, пројектанти Д.Милосављевић арх., и И.Ђорђевић који је рачунао конструкцију. (датум у печату: 9.06.1947.) потом у печату потпис директора Пројектног завода Србије архитекта Златка Селингера.

[22]

Записник *16.редовне седнице* Извршног одбора градског народног одбора Титовог Ужица, свеска II

(1947-?) *Одржана 22.06.1949.године*

ОДЛУКА О ЈАВНОМ УВИДУ РЕГУЛАЦИОНОГ ПЛАНА ТИТОВОГ УЖИЦА

Посебне важности за тему је 16.редовна седница одржана 22.06.1949.године. На седници се под тачком 2. разматра "Преглед упутстава и регулационог плана нашег града". У записнику је унета информација да је план израђен за периоду од тридесет наредних година, потом се доноси одлука о стављању плана на јавни увид у градску читаоницу; одлучено је да се инж. Богољуб Гајић задужи да три пута недељно од 16-18 часова објашњава план; уведена је књига примедби; за целокупну контролу над тим послом одређен је Душан Лазаревић, службеник Народног одбора.

Књига примедби, ако је сачувна, није, током истртаживања архивске документације била доступна, такође у записнику нису забележени коментари чланова ИОГО. Немамо забележена ни њихова имена. Информације су штуре, не спомињу се ранији планови из 1947.године.

[23]

Ружица Илић "Извештају о раду на регулационом плану Т.Ужица"

Закључци након проученог документа:

1. Прва идејна скица плана рађена је током 1945.године. План је 1946.прешао у надлежност Урбанистичког института. Рад на регулационом плану Ужица уследио је непосредно после завршетка рада на плану за Шабац, августа 1947. а необрађени, али дефинитивни, план излагала је 01.10.1947.пред ГНО Ужица. План је био прихваћен.

2. Обрађени идејни пројекат завршила је августа 1948. године, али је тек након годину дана, у лето 1949. године план је био изложен ГНО и стављен на увид јавности. План је био изложен месец дана на увид јавности и нису констатоване примедбе. Такође, НО није имао примедби. Након тога, до јула месеца 1952. године план није даље разрађиван.

3. Концепцијске разлике између плана рађеног у Министарству грађевина и касниије разрађиваног у Урбанистичком институту нису постојале с тим што је план прошао кроз јавну стручну дискусију и ревизију испред трочлане комисије Института као први по реду. План је био уврштен у материјал за француски часопис за број који је приказивао репрезентативне пројекте из СФРЈ.

4. На захтев НО, коме је то организационо и финансијски више одговарало, Ружица Илић самостално преузима посао на даљој изради регулационог плана и извесно време сели се у Ужице. Овим догађајима претходила је иницијатива да се, три године након увида, план поново претресе а на основу извештаја у којем су истакнуте примедбе на план.

[24]

Пројекти и реализације архитекта Миладина Прљевића у периоду (1947-53) у Титовом Ужицу

У кратком прегледу професионалне биографије архитекта упознали смо особу великих радних способности услед чега је у својој професији био високо уважен. Красило га је велико пројектантско искуство обележено многим реализованим пројектима. Његова заоставштина је похрањена у Музеју науке и технике у Београду. Један део посвећен је Ужицу. Ту су сачуване фотографије конкурсних пројеката из 1953-54. године што је и једини до сада доступан комплетан документ о том процесу. Поред тога, у заоставштини су сачувани идејни и главни пројекти које је израђивао за Титово Ужице у оквиру бироа "Пројектни завод Србије". То су :
-(1948.) Робна кућа у Титовом Ужицу-идејно решење, не реализовано. (СИГН 144)
-(1952.) Стамбени блок "Б" – Титово Ужице, Ваљаоница бакра Севојно, идејни пројекат. Стамбени блок "Б" – Титово Ужице, Ваљаоница бакра Севојно, главни пројекат, не реализовано.(СИГН 121)
-(1952.) Стамбени блок "Ц" главни пројекат, реализовано. (СИГН 121)
-. Стамбена зграда Ваљаонице бакра Севојно у Титовом Ужицу, идејно решење основе. (СИГН 145).
Касније је утврђено, током истраживања архивске грађе, то је пројекат зграде на углу улица Маршала Тита и Страхињића Бана на месту касније реализоване Робне куће "Прогрес" и стамбено-пословног блока Трг-запад, према пројектима арх.Станка Мандића). Не датирано, али на основу прегледа разних дописа у ИАУ пројектовање је обављено почетком од децембра 1953. до краја марта 1954. Након конкурсне утакмице што је произвело велике реперкусије и испровоцирало оснивање ревизионе комисије ГОНОГОТУ.

[25]

" Услови народног одбора градске општине уз урбанистичку скицу" које је написала Ружица Илић 1952. године у вези трга гласе: "Трг је отворен до Краља Милана улице у ширини бочних блокова. Миран је трг на њему колског саобраћаја нема, намењен је само пешацима, због чега може да буде решаван у више нивоа и тераса. У осовини његовој је главни јавни објекат града, администрација градске управе. У случају да овај објекат не буде изведен из разних разлога, његово изграђивање по пројекту не искључује обраду затвореног трга. Уоквирен је објектима који се размичу у делу где је централни објекат. Да би се он истакао у целом простору, а пластика стамбених објеката била живља у масама. Фронтални трактови обичних блокова, према главној улици виши су од осталихм (приземље и четири спрата) и стоје као пилони у односу на трг. Разлике у нивелетама трга дају могућност за више решења до којих архитекта пројектант и пројектант регулационог плана могу заједно да дођу."

[26]

Миладин Прљевић је крајем 1952.године предосетио да је његов ангажман у Титовом Ужицу несигуран, али се вајкао следећим речима: "Иза што је инвеститор наручио овај пројекат код Пројектног завода Србије, дошло се на идеју да се уз конкурс за уређење главног трга града укључи и овај део улице у којем се налази пројектовани блок "Б". Тиме би изгледало да овај пројекат беспредметан? Међутим, како је код овог пројекта већ скоро готова и фаза "С", и како постоји велика вероватноћа, да гледано на стварне прилике и могућности обзиром на овај део улице са блоком "Б", конкурс неће моћи да открије ништа ново и боље, за инвеститора, који је већ изложен трошковима око израде планова, велика је добит у времену да има готов пројекат, уколико резултат конкурса не одговори очекивањима." [Музеј науке и

технике, Фонд Миладина Прљевића, СИГН 121.] Цитирани текст је из техничких описа као саставних делова пројеката блокова “Б” и “Ц”, датиран на 20.11.1952.године.

[27]

У том писму пише: “Недостаје, поред извештаја о сваком раду понаособ, општи поглед на конкурсне радове и принципе којих се жири држао при оцењивању, као закључак жирирања.“

[28]

Он пише у писму: “Није онда ни чудно да инсистирају (Р.Илић и Р.Богојевић-чланови ревизионе комисије, примедба докторанда) за извесним захтевима, изградња ове зграде у виду затвореног блока са дворишним светларником, које је конкурсна комисија огласила лошим.”

[29]

На фотографији конкурсног решења Станка Мандића је легенда коју прилажемо:
1.градска дворана
2.фоаје, гардеробе, бифе
3.изложбена дворана
4.продавнице
5.станови
6.кафе ресторан
7.градски хотел
8.ресторан башта
9.биоскоп
10.градски трг
11.споменик
12.градски проспект
13.летња позорница
14.кафана на језу
15.воденица на језу
16.турски мост-реконструкција
17.станични трг
18.железничка станица

[30]

У мом тексту, [Миливојевић, Д. (2013). “Из историје настанка Трга партизана у Ужицу”, *Изградња*, година 67. Број 07-08/2013, Београд, стр. 314-328.] приказано је конкурсно решења Станка Мандића. У тексту је закључено следеће:
“Мандићев рад карактерише: урбани карактер простора, јасне границе целина које упркос томе остају повезане и полуотворене; чврсти волумени, пропорција простора, отварање простора према реци, уважавање топографије терена, увлачење постојећег околоградског зеленила у градски центар путем планираних озелењених површина. На фотографији макете конкурсног пројекта арх. Станка Мандића видимо компактну градску структуру, положај Трга и односе маса према уличној регулацији.”

[31]

У ужичком недељнику “Вести” бр 346, од 14.јануара 1954.године, на страни 4. објављен је текст под насловом “Између потреба и могућности”. У чланку се дискутује о плановима изградње на локацијама у центру града, дуж главне улице и Трга, за потребе инвеститора Ваљаоница бакра из Севојна. За те пројекте, видели смо, био је ангажован архитект Миладин Прљевић, али и његов колега архитект Никола Лалић. Они су, према договору са НО добили услове за пројектовање блокова “Б” и “Ц” (дуж источног потеза Улице маршала Тита) као и захтев инвеститора за пројекат зграде на западној позицији, северна страна, на самом Тргу и зграду на позиција блок “А”, угао Карађорђеве и Маршала Тита.

Како су резултати конкурса постојали, иако не једнозначни и потпуни, Прљевићеве концепте ограничавали су не само руководилац регулационог плана (Р.Илић) већ и лауреати конкурса Пантовић и Мандић по основу стечених ауторских права. Како би се Прљевићеви пројекти увели у регулативну опозицију са интересном групом која је заступала лауреате конкурса, формирана је, на велико

незадовољство Прљевића, Ревизиона комисија НОГО Титовог Ужица коју су сачињавали архитекти Братислав Стојановић, Ратомир Богојевић, Ружица Илић, као и представници НОГО Душан Ђурић и Војислав Бојовић. По потреби, као специјални консултант, седницама је, по позиву, присуствовао архитект Станко Мандић. У периоду јануар-април 1954. године ревизиона комисија се често састајала у вези дискутовања пројеката архитекта Прљевића. Замерке су биле формалне и правне али и стручне. Комисија је критиковала оба пројекта (Лалићев и Прљевићев) да су рађени без урбанистичких услова, пројектанти су самостално одлучивали без уважавања руководилаца генералног регулационог плана или награђених учесника конкурса.

[32]

Остало је сачувано писмо упућено НОГО у којем је Прљевић детаљно изнео своја запажања и критике. Захтевао је и арбитражу председника жирија Николе Добровића. [ИАУ, *Стамбена управа, општи списи, свежњеви 1 и 2*.Стамбена управа, акта ревизионе комисије, не сређено. (Записници седница ревизионе комисије од 04.,06.,10.,11.,13., марта 1954.] Народни одбор градске општине Титово Ужице 13.марта 1954.године послао је Ваљаоници бакра допис у којем их обавештава да је НО размотрио примедбе на пројекте, да је пројектант дужан поступити по њима, да се наставља поступак експропријације парцела неопходних за изградњу. Ваљаоници се дозвољава пројектовање обухватајући и терен који ће се експроприсати.

[33]

Драгомир Каљевић, начелник одељења за комуналне послове, у писму упућеном дописништву "Политике" које је датирано 16.01.1959., заведено под бројем 05-402/1 у писарници Народног одбора општине Титово Ужице, износи значајне чињенице везане за одлуке и њихово спровођење у вези израде урбанистичких планова и пројеката након конкурса из 1953.године.

У писму се наводе следеће одлуке, решења и датуми:

Архитекту Ружици Илић је "решењем бр 12146 од 18.11.1954. године, које је донео Народни одбор градске општине на седници од 22. октобра 1954. године дата разрада ужег центра града, који је од усвојених пројеката на поменутом конкурсу требало да уђе у састав генералног урбанистичког-регулационог плана града Титово Ужице."

"На седници народног одбора општине Титово Ужице, одржаној 9.04.1957. године Народни одбор општине Титово Ужице по предлогу Савета за комуналне послове, донео је решење бр. 4739 којим је решењем одбацио поднети пројекат генералног урбанистичко-регулационог плана града Титово Ужице израђеног од стране Пројектантског бироа "УРБС."

" Уговором бр.10917 од 20.08.1957.године, између Општине Титово Ужице и архитекта Станка Мандића, Народни одбор општине наложио је архитекти Станку Мандићу израду идејног пројектантског елабората Трга у ужем центру града према конкурсном раду архитеката

[34]

Чланак у "Вестима" је потписан иницијалима МПЂ, у њему су саопштене драгоцене информације о којима, за сада, не постоје други извори. Из тих разлога достављамо детаљан приказ текста: Изражава се штета што већи број грађана није узео учешћа у дискусији, *седници одбора они могу присуствовати са саветодавним правом. Треба знати да се на регулационом плану ради већ девет година. Како изјављују стручњаци, Титово Ужице је најтежи урбанистички проблем у Србији. У граду међу брдима, са мало слободног терена тешко је дати најбоља решења, а сви би желели нешто најбоље: и одборници у име грађана и стручњаци у име конкурса. Извесна образложења овог плана дао је архитекта Братислав Стојановић*. На крају седнице Председник Савета за комуналне послове Војо Брајовић предложио је одборницима да план усвоје, одборници су гласали за ову одлуку. *У дискусији су узели учешће: Раде Ристовић, др Веселин Маринковић, Гвозден Јованчићевић, Гојко Шкоро, Милан Јевтовић, Војо Бојовић, и Вељковић, инжењер Ваљаонице бакра*.

[35]

"Одбор је ово расматрао уважавајући мишљење саветника овог одбора по урбанистичко-регулационом плану града архитекта Братислава Стојановића." [Извор: ИАУ, *Стамбена управа, општи списи, свежњеви 1 и 2*.Стамбена управа, акта ревизионе комисије, не сређено.]

[36]

“Извештај уз пројекат центра града”. Извештај је написан као рукопис на 8 машински обрађених страна. Проред је густ. У њему, Ружица Илић, детаљно описује своје виђење целог процеса реконструкције центра. Највише се, при томе, ослања на тумачење естетског доживљаја и урбанистичке целине центра града као јединствено осмишљене форме. У низу описа више пута потврђује своју склоност ка авангардној архитектури и урбанизму. Она је привржена тековинама модерне и интернационалног стила, граду утонулом у зеленило, грађеном у јасним, али растреситим потезима, при чему истиче одређене композиционе осовине у функционалном и обликвном смислу.

[37]

16. и 18. 05. 1955. Записник 3.седнице. 1.тачка: Програм хотела 3.тачка: Пројекти стамбених колонија у Уремовачком потоку и на Теразијама-Босанској улици. Тачка разно: Ружица Илић подноси извештај о одлагању рока завршетка регулационог плана услед тога што Биро није формиран и што не постоји дефинитивна траса пруге Београд-Бар кроз Крчагово.

11.07.1955. Записник 5. Седнице: Претрес програма и и уговора за израду планова и пројекта за ужи центра града. Јурај Дризо извештава о плану поделе пројектантског посла између атељеа “Урбс” и “Облик” за положаје 1,2,3,5 у ужем центру града: “УРБС” положаји 1 и 5 и део положаја 3; “ОБЛИК” од хотела “Златибор” до основне школе-потез касније назван “Липа”. На седници разматран нацрт зграде и програма “Дома народног здравља”.

23.08. 1955. Решење о именовању чланова Савета за комуналне и стамбене послове.

04.11.1955. Решење комисије о одобрењу типских главних пројеката: А7, А2, А3, Б1, Б2, Б3, Б4, Б5, и Б5-а које је поднео биро “Урбс” за 1. Уремовачкои поток: типски пројекти означени А1, А2, А3; 2.Теразије: типски пројекти означени Б1, Б2, Б3, Б4, Б5 и Б5-а. Напомена докторанта: типске пројекте израдио је ”Економски институт народне Републике Србије”. Они су коришћени као готова техничка документација за добијање грађевинских дозвола али су се прилагођавали конкретном терену и специфичним захтевима.

19. 04. 1956. Ревизија пројеката на углу улица Маршала Тита и Карађорђеве, положај бр.3. Критика пластика маса – објекат треба третирати као једну целину. (Раније пројекат радио Прљевић Миладин)

12.06.1956. Записник 13.седнице, 4.тачка: захтев бироа “Урбс” за одлагање рока израде урбанистичко-регулационог плана града Т.Ужица. Захтев упућен Републичкој Ревизионој Комисији у Београд да се утврди оправданост одлагања рока.

20.07.1956. На 9.тачки захтев бироа “Урбс” за одлагање рока за израду урбанистичко-регула-ционог плана. По тачки није разматрано, односно, не знамо да ли је било дискусија.

13.08.1956. Почетак реализације блокова на Тргу у Титовом Ужицу. Грађевинска дозвола за зграду Ваљаонице бакра на углу Страхињића Бана и Маршала Тита у Титовом Ужицу. Пројектанти: Б.Стојановић и М.Јовановић. **Реализовано 1957**. према плочици сачуваној на северној фасади зграде. Извођач ГП “Златибор”, Т.Ужице.

25. 01. 1957., 26.01.1957., 27.01.1957. Три узастопна састанака ревизионе комисије НОГО у вези изградње зграде Ваљаонице бакра на Тргу на углу улица Карађорђеве и Маршала Тита, положај 3. Пројектант је биро “Урбс”, главни пројектант архитект Ружица Илић.

25.01.1957.Ревидент пројекта архитект Оскар Храбовски, датум подношења ревизије 25.01.1957.године. Констатује се да је исти пројекат анализиран и да су пројектанту испостављене примедбе 19.04.1956. Те примедбе нису отклоњенњ и остају на важности и даље. Изводи из ревизије: Решење Блок А – критикује се организација простора, превелике дневне собе, лоше осветљене; непотпуно нивелационо решење; недостаје везни елеменат са блоковима „В” ‘С” непростудираност укупне пластике целине.

Присутни на састанку 26.01.1957.: архитекти Б.Стојановић, С.Мандић, О.Храбовски, инжењер Ј.Дризо, политичари Момо Вуковић, Драгомир Каљевић. Испред пројектног бироа “Урбс” Соња Миљковић и Добрила Ивановић, архитекткиње. Поред замерки из прегледа архитекта Храбовског, арх. Братислав Стојановић додаје и формалне замерке о опреми и презентацији елабората. Поред тога Б. Стојановић

сматра да је постављање слободних површина, тремова, пасажа, у целом приземљу непотребно Са стране пројектанта арх.Добрила Ивановић указује на постојање извештаја пројектанта у којем се одговара на раније примедбе. Комисија констатује да извештај није био доступан ревиденту, те да је пројектант на ову седницу донео непотписан технички извештај и ставио на увид комисији. Представници пројектанта подсећају да је 19.04.1956. арх.Ружица Илић прихватила примедбе.

Наставак седнице од 26.01.1957., разматрају се блокови А, В, С. У раду обе седнице запажа се непосредно учешће Станка Мандића који је раније деловао из позадине. Он инсистира на изради макете комплекса у Р 1:200 како би се могле најбоље уочити грешке у пластици архитектонско-урбанистичке целине. Подсећа да је биро "Урбс" преузео обавезу да о свом трошку изради макету али то није спроведено. Замера се форма блока А који изгледа као да је из три целине а тражи се супротно; потом указује на значај положаја блока А као порталног мотива са приступног проспекта из правца реке Ђетиње, очекује се посебан квалитет обликовања. Поред тога, сматра и инсистира, да је потребно усвојити јединствени програмски елаборат за све зграде на Тргу, није целисходно пројектовати испарцелисано. Уочавамо да је он веома значајно иступио на овом састанку и сасвим свесно указао на лично незадовољство. Инсистира на јединственом програму за изградњу и на целовито разматрање пластике форми. Истиче неопходност макете. Једна од важних примедаба била је критика концепције зграде која не дозвољава стндардизацију елемената, то сугерише значај тадашњих Злоковићевих истраживања о модуларној координацији мера у зградарсту и реализацији педагошке школе у Призрену и комплекса хотела Медитеран у Улцињу.

Исход: одбија се пројекат уз обавезу комисије да буде детаљна и прецизна у својим примедбама. На крају, изведена је зграда пословно-стамбене намене, пројекат су потписали архитекте Милан Антић и Добрила Ивановић.

10.05.1957. Народни одбор општине Т.Ужица одобрава "Ваљаоници бакра" из Севојна локацију на углу М.Тита и Карађорђеве.

10.05.1957. Разматрани проблеми у вези инвестиционог програма за изградњу зграда "Ваљаонице бакра" – Севојно у Т.Ужицу у улици Маршала Тита. Представник предузећа објашњава да је Ваљаоница "принуђена да гради у центру у складу генералног плана а не непосредно око свог комбината." Решење о локацији 6219 од 10.05.1957. Коментар: Током претходних пет година ваљаоница је подносила пројекте за изггрaдњу на Тргу. Тај процес је био исцрпљујући и скуп. На крају, Ваљаоница је изнела разлог услед кога је подносила захтеве НО за зграде у центру града и на Тргу. Односно, јасна је намера да се по сваку цену заврши градски Трг до дана прославе Устанка 1941. У том смислу, Ваљаоница као финансијски моћна фирма, могла је значајно допринети постављеном циљу.

09.04.1957. Према писму дописништву Политике од 16.01.1959. које је потписао Драгомир Каљевић износе се следеће чињенице: на седници НОО Т.У. 09.04.1957. по предлогу Савета за комуналне послове донето је решење бр. 4739, којим је одбацио поднети пројекат Генералног –урбанистичко регулационог плана града Титовог Ужица израђеног од Пројектантског бироа "Урбс". (план раније усвојен и одобрена разрада 19.01.01955.)

20.02.1958. Писмо Ваљаонице бакра упућено НОГО Т.Ужице, бр дел. 3717. Молба да се изда грађевинска дозвола за подизање четири спратне зграде у ул. Маршала Тита у Т.Ужицу до зграде Пековића. Пратећа решења и одлуке-основ захтева: Предмет одобрен од ревизионе комисије под бројем 111/1957, локација одобрена решењем НОГО бр.6219/1957.

25.04.1958. Захтев Ваљаонице од 08.04.1958. за градњу на локацији: угао улица М.Тита и Карађорђеве. Савет за привреду Титово Ужице доноси одлуку: усвојен општи интерес за изградњу блока А-3 а све према усвојеном решењу регулације и урбанизма центра града Т.Ужица од 19.01.1955. према конкурсним елаборатима. Достављено бироу "Урбс" из Београда.

20.08.1957. Уговором бр.10917 од 20.08.1957. између Општине Титово Ужице и архитекта Станка Мандића, НОГО Титовог Ужица наложио је и наручио израду идејног пројектног елабората Трга у ужем центру града према конкурсним радовима архитеката Станка Мандића и Милорада Пантовића. Извор: писмо начелника одељења за комуналне послове Драгомира Каљевића дописништву Политике од 06.01.1959. године.

01.11.1958. Одлука НОГО Титовог ..жица број 05-11797 од 01.11.1958. на равноправним седницама оба већа НО Титовог Ужица од 30.10.1958. усвојен је пројекат Станка Мандића и приступило се реализацији.

Одлука 05-11796/1, 27.01.1959. НОГОТУ одлука о општем програму изградње ужег центра града-Трга на основу одлуке о усвајању идејног пројекта урбанистичко-регулационог плана ужег центра града – Трга бр. 05-11797/58)

01.11.1958. Решење о именовању чланова Одбора за изградњу ужег центра града (Трга) и задаци Одбора. Председник Милош Јевтовић, председник НОГО Т.Ужица, секретар одбора Драгомир Каљевић, начелник одељења за комуналне послове. Чланови Одбора: Мирко Поповић, Милован Ђокановић, ген.мајор Рудолф Хриберник, секретар општинског комитета Рајко Јечменица, арх.Станко Мандић, Момчило Вуковић, инж.Јурај Дризо.

27.01.1959. Књиге одбора за изградњу Трга. Одлука о општем програму изградње ужег центра града и Трга, формирање одбора за изградњу Трга, 7-13 чланова, за председника одбора изабран председник НОГОТ.У. Милан Јевтовић.

16.04.1959. Извор: из књиге одбора за изградњу Трга. Уговор о пројектовању неких позиција са "Пројектним бироом" ГП "Златибор": Трг, град, Крчагово.

16.04.1959. Извор: књиге одбора за изградњу Трга. На основу уговора са ГП "Златибор", односно, Пројектантским бироом у Београду, долазимо до информација о организацији пројектантског посла обзиром да главни пројектанти нису могли били присутни у Т.Ужицу: Уговором се прецизирају рокови и послови „који ће се извршити у 1959.години у вези са израдом урбанистичког плана и Спомен дома у Титовом Ужицу, по наруджбини НОО Т.У. у сарадњи са архитектом Станком Мандићем".

[38]

Станко Мандић се 1960. у хабилитационом раду изјаснио о току догађаја у вези усвајања пројекта трга и његове реализације:
"Резултатом конкурса додељене су две прве идентичне награде арх.Пантовићу и арх.Мандићу уз позив упућен првонаграђенима за поновни конкурс. Будући да су се првонаграђени радови у потпуности разликовали у концепционим поставкама, овај позив није прихваћен.У овој ситуацији градски одбор је ставио у задатак своме градском архитекти Ружици Илић, да на основу награђених радова предложи решење. И поред појединих локација датих у оквиру реконструкције, предлог за решење арх.Р.Илић није прихваћен. После престанка пословних односа између градског одбора и арх. Илић као градског архитекта, израда пројекта реконструкције ужег центра и градског трга поверена је арх. Мандићу крајем 1957. године а реализација пројекта и извођење радова који су још увек у току, започето је 1958. године. Резултат рада арх. Мандића изнети су у овом излагању као документација и подлога изнетих теза."

[39]

Наводим, у целини, списак референтне литературе приложен уз хабилитациои рад:
Blym Otto: Stadtebay – Berlin 1937.
Bychardt Jacob: Kultura renesanse y Italiji, Zagreb 1953.
Boyrdon. B: La perception visuelle de l espace , Paris 1902.
Čelebija Evlija: Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama, Svjetlost Sarajevo 1957.
Danger Rene: Cours d urbanisme, Paris 1947.
Dobrovic Nikola: Tehnika urbanizma 1/A Beograd 1953.
Dobrović Nikola: Tehnika urbanizma 1/ B Beograd 1957.
Dr Jovan Cvijić: Naselja Srpskih zemalja Rasprave i građa, Antropogeografski problem Balkanskog poluostrva, knjiga I, Beograd 1902.
Benedeto Kroče: Estetika, Kosmos Beograd 1934.
Lurcat Andre: Formes, composition et lois d harmonie, Paris 1947.
Maksimović Branko: Urbanizam u Srbiji, Beograd 1938.
Maksimović Branko: Urbanizam, Beograd 1957.
Marangoni Matteo: Saper vedere – Milano 1938.
Stanojević St: Narodna enciklopedija, Bibliografski zavod, Zagreb 1929.
Ten Hipolit: Filozofija umetnosti, Beograd 1921.

Vitruvije: O arhitekturi, Sarajevo 1951.
Zloković Milan: Uloga Neprekidne podele …. Pregled arhitekture 1,2,3
Spravočnik arhitektora: Tom II Gradostroiteljstvo, Moskva 1948.
Sedlar Saša: Velenje naš novi grad, Arhitektura urbanizam 1960.

ДРУГА ГЛАВА

[40]

Ток рада на генералном плану Титовог Ужица (1961-1965).

Након раскида пословних односа са Ружицом Илић и након одбацивања раније усвојеног Генералног-регулационог плана Титовог Ужица, на основу договора са НО Титовог Ужица архитект Станко Мандић израдио је нацрт Генералног плана Титовог Ужица који је представљен НО 18.01.1962. године. У архивским документима пронађено је писмо датирано датумом 15.05.1962. То је Молба НООТУ упућена С. Мандићу да се уговором обавеже за пројектанта урбанистичког плана града и насеља Севојно. НООТ.Ужица очекује од Станка Мандића да се изјасни у погледу понуде и молбе да буде руководилац у својству пројектанта Генералног плана Титовог Ужица и да на молбу одговори до 30.05.1962. На ову молбу Станко Мандић је одговорио 26.06.1962. У одговору Мандић истиче услове који би претходили његовом ангажовању као пројектанта града, а то није само питање уговора. Он изражава скепсу подсећајући да, од времена када је изложио нацрт Генералног плана 18.01.1962., није ништа учињено да се испуне његови захтеви и отклоне примедбе које је изнео. То су били преуслови за даљи рад на плану. Он наводи укратко тада постављене захтеве: припрема и обезбеђење катастарских и ситуационих планова, утврђивање правилника о поступку при издавању дозвола за одређене локације и каснијој контроли реализација. Предлаже, уколико то НОО сматра неопходним, да он буде консултант. Предлаже да руководи детаљном разрадом ужег центра града. Даље подсећа да му одбор од јануара 1962. године није исплаћивао принадлежности по ранијем уговору.

На терену Станко Мандић није добро прихваћен из више разлога. У Известиоци ОДСЕКА ЗА УРБАНИСТИЧКЕ ПОСЛОВЕ 1961. Посебно се негативно односе према начину на који се спроводи урбанистичка политика Ужица. У првом делу они оштро критикују градског урбанисту (мисли се на Станка Мандића мада име није наведено, прим ДМ). Замера се начин сарадње, недоступност конкретних података о концептима генералног плана. Наводе се из писма следеће реченице како би се избегла погрешна интерпретација закључака извештаја:

> “Сва сарадња се одвијала писменим путем са обе стране што је у многоме одуговлачило скоро сва решења локација разних објеката.”
>
> “За сада овај одсек још не располаже никаквим подацима о основној концепцији нити пак идејном решењу уређајне основе града.”

Последице оваквог начина сарадње видљиве су у нецеловитости урбанистичке регулативе и одражавају се на укупан функционални и ликовни исход планске изградње града.

У другом делу описују се обимност рада на терену и интензитет изградње града. Наводе се из писма следеће реченице како би се избегла погрешна интерпретација закључака извештаја:

> „У току године постављено је 92 стамбена објекта и 34 објекта у групацији стамбене зоне. Извршено је више излазака на терен у циљу прикупљања потребних података и подлага. У току године примљено је 1168 предмета, од тога решено је 1081 и остало нерешено 87 предмета. Већи део нерешених предмета су молбе за доделу национализованог земљишта по праву предности. Ради се на пројекту стамбене зоне 3.”

У трећем делу износи се велики притисак који трпи служба услед огромног броја захтева за индивидуалну изградњу те се истиче да административно решење захтева не производи квалитетан развој града, његових сервиса и комуналне инфраструктуре:

> “Под нарочитим притиском ове врсте наводимо као угрожене следеће зоне у граду: Коштички поток, Царина, доњи део Теразија, златиборски пут а у последње време и Турица.”

Истичу се посебности географије градске територије која је просторно скучена а морфолошки изразито покренута и неподесна за развој путне и друге инфраструктуре-највећи притисак трпи центар што онемогућава реализацију планова. У даљем тексту, под бројевима од 1-7 наводе се мере које урбанисти предлажу. У најсажетијем и компресованом облику те мере се односе на: а) спречавање дивље изградње која је присутна у све већој мери уз, истовремено, обезбеђивање позитивних одговора странкама; б) строго усвојити нормативе и техничке мере о изградњи у зонама и строго их се придржавати. То се односи на: “положај зграде, величину парцела, начин изгадње, комуникације, нивелационе услове”. Примедбе се односе на стање катастра који није доснимаван па подлоге нису ажуриране; подлоге нису у пројектантским размерама, недостају изохипсе, па су, стога, неупотребљиве. Неодложно је решити проблематику имовинско-правних односа, комасације и експропирације. Ради ефикасног одговора на реалне захтеве, предлаже се да НО донесе одлуку која замењује урбанистички план.

У целини, али и у многим појединостима све примедбе и предлози Одсека за урбанистичке послове су сходни коментарима, примедбама и захтевима Станка Мандића које је он изнео након презентације нацрта "Генералног плана Титовог ужица" 18.01.1962.године. Можемо да закључимо да се између градских урбаниста и главног градског урбанисте створио професионални јаз. И једна и друга страна биле су оптерећене истим проблемима о чему сведоче и дописи Станка Мандића упућени НО током 1959., 1960., 1961., 1962.године.[ИАУ, *Стамбена управа*, несређено, дописи Станка Мандића упућени НО датирани на 28.07.1959, 04.08.1959., 23.10.1959., 07.03.1960.,05.04.1962. Махом, у дописима су послата мишљења везана за изградњу на одређеним парцелама као и више упутстава у вези приобалног појаса узводно од Мегдана, и тако даље...] Сасвим је јасно, да до унапређења тих односа није, у наредном периоду, дошло, већ су се, напротив, ти односи још више погоршали. На концу, у београдском дневнику Политика 12.01.1963. објављен је текст под насловом. "Да ли Титово Ужице има генерални план" који је потписао аутор Извештаја, архитект Раде Поповић. У писму је дискредитован и исмејан, мада не и именован, Станко Мандић. Истакнуто је да је Народни одбор основао је при "Одељењу за комуналне послове" стручну службу која ће радити на употпуњавању и довршењу ГП. И да службу води један млади архитект у сталном радном односу у Титовом Ужицу па ће се урбанистички проблеми лакше решавати ако су стручњаци ближе грађанима. Извињење је, у име председника општине Рајка Јечменице, Мандић примио преко архитекта Иванке Распоповић. Станко Мандић је у то време био оптерећен израдом генералног плана за родни град Призрен, обавезама универзитетског наставника, пројектантским ангажманима у Титовом Ужицу и Призрену, разним друштвеним обавезама. Сасвим је јасно да физички није могао да контролише све те послове. Услед превеликог оптерећења, опортунизма локалних стручних служби, посебно и услед све већег броја свршених инжењера архитектуре, Станко Мандић је био принуђен да смањи обим свог непосредног ангажовања. Поред изнетих разлога постојали су и професионално-лични што је резултирало писмено поднетом оставком и отказом које је упутио 01.07.1963. руководству ГП "Златибор". [МНТ, Београд, заоставштина Станка Мандића, из писма: отказ на уговорни однос "Стручног консултанта и општег руководиоца испоставе Пројектног бироа у Београду".]

У споменутом чланку објављеном у "Политици" једино је правилно истакнуто одсуство пројектанта непосредно од проблема града, али се осећа и велика нетрпељивост према његовом ауторитету. Младе колеге су сматрале да ће боље испратити довршење генералног плана као и да ће лакше и успешније интервенисати у конкретним и свакодневним проблемима града. Са друге стране, Мандић је, до тада, имао озбиљно искуство урбанисте. Треба подсетити на почетак његове послератне каријере и ангажман у "Институту за урбанизам Србије" у оквиру кога је израдио пројекат за Неготин (1953), потом радио на ГУП-у Београда из 1950., као и планове за Бар, Сутоморе и друго. Велико искуство од (1945-1962) је скоро двадесетодишње и обележено великим реализацијама. Мандић је био свестан својих одлука и одлучан у својим ставовима, није се плашио реализација али се није много обазирао на цену које су оне изискивале. Можемо да зажалимо што у периоду до 1960. није реализовано неколико саобраћајних потеза без обзира на цену јер је, касније, Ужице препуштено локалним стручњацима без капацитета и угледа.

У архиви Станка Мандића сачуван је лист основе града из елабората "Нацрт Генералног плана Ужица" из 1961.године. [МНТ, фонд архитекта Станка Мандића, такође у Миливојевић (2014: 296-7)] На основу увида у документ можемо тврдити да његов план није дезавуисао просторни, саобраћајни и функционални концепт Ружице Илић. У плану се виде иновирана саобраћајна решења за ванградски магистрални правац из Београда према Златибору (Црној Гори) и Бајној Башти (Босни, Сарајеву).

План је био да се транзитни саобраћај спроведе тунелом испод брда Доварије и да се, петљом на раскрсници код зграда Музеја, укључи у надземни део који би наставио трасом пута према Црној Гори. На правац би се везала и петља на месту планиране аутобуске станице код излаз из града. Пут на левој обали реке из правца Крчагова остао је али као градска магистрала. Поред те измене, он је унапредио саобраћајни чвор северо-запад. У плану Ружице Илић веза је планирана вијадуктом изнад моста на прузи уског колосека за Сарајево. Станко Мандић предвидео је нову раскрсницу више узводно, и везу обала остварио тунелом испод Старог града и даље вијадуктом до раскрснице са магистралом ка Златибору и Црној Гори. На тај начин избегнут је конфликт интензивног друмског саобраћаја и рекреативно-спортско-еколошке зоне планиране у делу између фабрике "Цвете Дабић" и поменутог старог железничког моста испод Старог града.

Унутрашњи саобраћајни чвор је остао у духу претходног, с тим што је постојећи мост на прузи уског колосека за Сарајево прилагодио колском саобраћају и директно повезао Турицу и железничку станицу.

У подручију града јасно је издвојио зону ужег центра за коју је предвидео веће густине (250-300 ст/ха) и објекте јавног и друштвеног карактера, јавно зеленило и рекреацију. Предвидео је и зоне са посебним режимом стамбене изградње, индустрију, специјалне намене, гробље, железничка постројења. Истакао је значај зелених пијаца које би биле локални, обичајни и социолошки градски центри, али не и

административни. Лоцирао је положаје за зграде школа и здравствене заштите. Најужи центар, Трг партизана и комплекс Карађорђеве пијаце и Пијаце Светог Ђорђа видо је као повезане просторе намењене искључиво пешацима. Те зоне пресеца лонгитудинално Улица Маршала Тита а трансверзално Улица Карађорђева (градски проспект) до Трга, и Улица Сердара Мићића до Улице Маршала Тита.

[41]

У заоставштини Станка Мандића пронађен је документ под насловом. “Стамбена група Ћендовина у Титовом Ужицу – диспозиција”

Преносим белешке настале током анализе тог документа. Стамбена зона Ћендовина је била прва архитектонско-урбанистички разрађена зона на ивици градске котлине. Имала је карактер субурбије, породично становање у блиском контакту са природом, али је, истовремено, била релативно близу сстрогог центра града. Композиционо, њена диспозиција, била је значајна у односу на замисао града и Трг партизана. На основу прегледа архивских докумеата износим обимнији извештај:

1. <u>О ситуацији у територији града</u>:

- Ћендовина је обухваћена Генералним планом града као стамбена зона лоцирана северно у односу на центар града, обухваћена улицама: Душана Вишића на западу, Тимочком на југу, Југ Богдановом на истоку, на северу је зона омеђена транзитним уводним путем ка граду. Конфигурација је јако покренута, спушта се благим падинама ка југо-западу и прелази у периферију.
- 2. <u>О реконструкцији постојећег стања</u>:
- Локација је делимично изграђена на југу, у ул.Душана Вишића и Југ Богдановој приземним и новијим спратним зградама што у поменутом делу подразумева реконструкцију постојеће урбанистичке структуре и прилагођавање новог и старог, односно новог и постојећег, док је север углавном неизграђен. Зона је добро повезана са центром града и у његовој релативној близини. Планом и пројектима треба предвидети разноврсну стамбену изградњу посебно из разлога што је зона предвиђена за планску изградњу.
- 3. <u>О видовима и начину изградње</u>:
- Посебно се и са разлогом истиче да изградња предметне локације има другачији карактер од изградње центра града. Потребно је композиционо објединити систем слободне изградње за колективне стамбене зграде са 20, 8, и, 6 стаМбених јединица. Намера је да се суспендује негативни тренд изградње у граду који је дозволио индивидуалне интерпретације планских докумената, посебно Генералног плана. Зона би, као испланирано и уређено, плански дефинисано подручије са позиционираним габаритима, типовима изградње и пројектним решењима, са уређеним прилазима и добрим комуналним стандардом, била понуђена за изградњу инвеститорима. То избегава решавања од случаја до случаја. Предвиђа се етапна изградња, прво зона унутар саобраћајница, а потом и зона на североистоку која се ослања на нови транзитни пут.
- 4<u>. О условима изградње</u>:
- У односу на дату генералну диспозицију Ћендовине а посебно у односу на идеју о генералној композицији урбане структуре и морфологије градског организма, што подразумева однос плана за Ћендовину према Тргу партизана, дакле и визуелно-ликовне и еколошке продоре према зеленим масама у позадини Трга, а у складу са изнетим захтевима и потребама за изградњу станова индивидуалних и колективних зграда, планом су утврђене “хоризонтални и висински габарити зграда”.
- Из постављеног програма стамбене зоне и на основу естетске замисли Станка Мандића оперативно се спроводе три врсте габарита:
- А) Приземне и спратне зграде са 1-2 стана на одговарајућој парцели са препоруком да се користе прилагођени типски пројекти Економског института Србије.
- Б) Колективне зграде приземље и 2-3 спрата са оквирно 6-8 стамбених јединица у блоку.
- Ц) Солитери спратности приземље и 6 спратова са 20-24 стамбених јединица у блоку.
- Посебно се инсистира на савременој планској организацији насеља, односно, инсистира се на изградњи простора јавне намене, друштвене просторије, продавнице и друго, који су пројектовани у склопу стамбених габарита или као анекси.
- О САОБРАЋАЈУ
- Станко Мандић се приликом пројектовања насеља управљао према исходима и резултатима Генералног плана, пројекта којим је руководио као пројектант. Рачунао је са саобраћајним решењем које је нудило одређене функционалне погодности. Улице Југ Богданова, Душана Вишића, и Тимочка су стамбеног карактера и повезане са новопројектованим транзитним путем који је северном косом котлине града затварао саобраћајни прстен са Немањином улицом и везом са северо-источним чвором из правца Пожега.
- Унутрашњи пешачки саобраћај стамбеног рејона чине интерни путеви и стазе, интерне саобраћајнице намењене снабдевању, паркирању, интервентним службама. До средишта насеља, које је

маркирано са два платоа, може се приступитим колски. Периферно, на појединим местима пројектовани су паркинг-платои и места за економски истовар.

- У целини, зона Ћендовина била би омеђена стамбеним улицама, унутрашњост прожета пешачким стазама и уређеним површинама, озелењена и уређена, а на северној страни у зони код данашњег раскршћа са улицом Кнеза Михаила скопчана са транзитном саобраћајницом-север-Немањина. Данас се једва могу препознати трагови ове саобраћајне замисли.
- О КОМПОЗИЦИЈИ УРЕЂЕЊА
- Од важности је да је насеље у залеђу Трга што је определило његову меку и транспарентну обраду у партеру. Пројектант је план града поставио према диспозицији Трга као најзначајније централне функције и најзначајнијег ликовног и обликовног амбијента. То су били "одлучујући фактори у степеновању, диспозицији и комбиновању пластике грађевина изграђених групација и низова са неизграђеним, озелењеним деловима и платоима."
- Резултати су били: терасаста обрада терена и слободних површина, предвиђен је систем слободне изградње, на истакнутим местима предвиђени су солитери као доминанте, затим и индивидуална изградња у низу. План је предвиђао врло брижљиво осмишљене визуелне доживљаје простора. "Овако формирани и димензионирани интерни простори, уобличени и формирани пластиком и архитектуром зграда, повезани су међусобно широким озелењеним потезима почев од улазног мотива у насеље, на углу улица Тимочке и југ Богданове, оријентисаног и на улицу Душана Вишића, око кога се на платоу припремљеном у ове сврхе, групишу продавнице и дечије обданиште са кутцима за седење и одмор." Мандић описује будући лик и естетику насеља која је у паралелном односу са његовом функцијом. Прича о насељу води нас кроз унутрашњост стамбеног насеља према платоима око којих су простори предаха за старије, базен и други реквизити за игру деце, све уоквирено брижљиво негованим зеленилом. Укупно су пласирана три платоа, први на коти 437, други на коти.446, трећи на коти 451. Први и трећи плато маркирани су солитерима спратности п+6. Током локације протежу се многобројне стазе, степеништа, приступни колски продори.
- Зона није реализована према пројектима Станка Мандића у целини већ у фрагментима, односно, посебно нису реализовани јавни простори, садржаји и површине као и унутрашње пешачке комуникације. Занимљиво је реализована, према урбанистичком пројекту Станка Мандића, скупина породичних зграда у Улици књегиње Љубице, на самој ивици зоне на коти 453-456. Попут фотрификације, групација од девет стамбених породичних зграда фланкира природни потез изохипси које формирају конкавни облик терена. Као основ за архитектонске пројекте коришћен је типски пројекат Економског института Народне Републике Србије под ознаком ТИП 114-7-II пројектанта Бранислава Миленковића. Оригинални пројекти су претрпели реорганизацију и прилагођавање терену и оријентацијама према странама света.
- О УРЕЂЕЊУ СЛОБОДНИХ ПОВРШИНА
- Пројектант предвиђа озелењавање високим дрвећем-претежно врстама лишћара, остале слободне површине се затрављавају, односно предвиђају се засади ниског зеленила, жбуње и дрвеће. Поред тога предвиђа се и озелењавање у оквирима индивидуалних окућница уз напомену да се никако не смеју дозволити кокошињци и друге помоћне зграде на парцели.
- НУМЕРИЧКИ ПОКАЗАТЕЉИ
- Врло кратка анализа постојећег фонда и новопројектованог резултиурала је на следећи начин:
- -укупна површина територије 408,000м^2,
- -просечан број становника по стамбеној јединици 3.5,
- -број стамбених заједница нових је 239 и са постојећих 50 даје укупно 290,
- -из претходне рачунице произилази бруто стамбена густина по хектару 250 с/ха.
- О УСЛОВИМА РЕАЛИЗАЦИЈЕ
- Мандић истиче да је неопходно у потезима решавати урбанистичке целине и да је то једини пут ка реализацији поставки планског уређења и развоја града. Његова замисао за зону Ћендовина је управо и произишла из Генералног урбанистичког плана.
- Пројекат стамбене зоне Ћендовина дискутован је у Титовом Ужицу.[ИАУ, СО ТУ (1945-.....), несређено, акта из фонда "Стамбена управа".]
- <u>Извод из записника са седнице Савета за комуналне послове од **22.06.1962.**</u>
- На седници је усвојено решење стамбене зоне Ћендовина. По овој тачки дискутовали су: инж.Александар Дризо, инж. Јовановић Мијо и Бакић Андрија, после чега је донета једногласно следећа одлука: усваја се, делимично, решење стамбене зоне у Ћендовини.
- <u>Примедбе уз усвојени план:</u>
- -нерационално решење саобраћајница, дато је линеарно, "не поштује огромне успоне које није могуће савладати",
- -комисија инсистира на терасастим стамбеним зградама,

- -примедбе на величину плацева, обзиром на зону периферије, предлажу се плацев површине од 5 ари,,
- -куће у низу из плана немогуће поставити на терену,
- -увећати број индивидуалних стамбених зграда обзиром да је периферија,
- -потребно присуство пројектанта на терену.

[42]

Идејно урбанистичко решење које је 1965. године израђено у "Заводу за унапређење комуналне делатности" било је треће по реду идејно решење, узимајући у обзир и ГП рађене током периода 1947.-1961., које је било покушај да се у урбанизам Ужица уведе ред и јасноћа концепције. Пројектант је била архитект Вера Ђукић. [Đukić V.(1965). "Titovo Užice: rešenje glavnih saobraćajnih pravaca u prostornoj organizaciji grada", *Arhitektura urbanizam* br.35-36, Beograd, 63.] Према предлогу овог плана задржан је тунел испод Доварија, укинута улица Вите Пантовића (Краља Петра) па је Трг партизана постао јединствена а не дводелна површина. Као најзначајнија измена учињено је просецање градског магистралног правца трасом од новопројектованог раскршћа у ул. Хероја Дејовић преко везе са Сланушком, затим даље Новом Сланушком (Љубе Стојановића) а потом након укрштања са Марије Маге-Магазиновић лучним, прилично произвољним потезом, правац би се уливао код Курлагиног раскршћа у улицу Милоша Марковића (Улица Ужичке Републике). У целини, решење никада није заживело нити се, на терену, могло схватитит као реалан предлог. Према изнетом решењу архитекте Вере Ђукић утврђујемо да су у главним потезима потврђене поставке планова Ружице Илић и нацрта саобраћајног решења које је Станко Мандић приложио на више места: (1) у Хабилитационом раду 1959., (2) скици "ДУП-а" 1961., (3) у "Регулационом плану Проспекта ул. Хероја Дерјовића" (1963) и (4) "Пројекту комплекса на десној обали Ђетиње", 1963-1972. Осим реконструкција мањег обима, у саобраћајној инфраструктури центра није урађен ниједан радикална потез који би успоставио систем саобраћајне проходности и континуитета према овом предлогу.

[43]

Пуно име Завода, према Зорици Огњевић, било је: "Завод за урбанизам, просторно планирање, пројектовање и уређење земљишта". Завод је својом делатношћу покривао велику територију општине Титово Ужице и Златиборског округа што је обухватало и атрактивне туристичке дестинације лоциране у Западној Србији. Планерске активности биле су везане и за град непосредно. Без сумње да су концепти реконструкције и развоја града из *Директивног регулационог плана* из 1949. и 1954. спроведени у простору уз одређене измене и одступања. Такође, касније предлози архитекта Станка Мандића који су садржани у скици *Генералног плана Титовог Ужица* (1961) и Регулациони планови *Проспект Хероја Дејовића* (1963) и комплекс на десној обали Ђетиње (1963-1972) послужили су као основа за планска акта и пројекте за изградњу.

- "Завод за урбанизам и пројектовање" током свог постојања 1964-1997. године прошао је кроз различите реорганизације. Најважнија је била 1979.године када су формирана два предузећа: "Завод за урбанизам" и "Пројектбиро ". Предузећа су пропадала упоредо са распадом друштвено- политичког система СФРЈ и СР Србије. Као исход, Градска управа донела је одлуку којом се формира "*Одељење за урбанизам и просторно планирање*" у саставу "Дирекције за изградњу града". Одељење је отпочело са радом 1994. Након одлуке Градске управе 1997.године Дирекција за изградњу града Титовог Ужица преузела је запослене из Завода за урбанизам.

Важећи планови које је израдио "Завод за урбанизам" данас су у просторијама зграде Дирекције за изградњу града у Улици Вуколе Дабића.

Увидом у документацију, као важећа планска документа наводе се следећа:

1. Детаљни урбанистички план Росуље, реконструкција, јул 1985.
2. Детаљни урбанистички план, јануар 1985.
3. Детаљни урбанистички план центар 2
4. Детаљни урбанистички план „7 јули" –измена и допуна.
5. Регулациони план Росуље 1, Ужице 1998.
6. Детаљни урбанистички план „7 јули"-инфраструктура, март 1988.
7. Детаљни урбанистички план Центар 1 Ужице 1988.
8. Детаљни урбанистички план„7 јули" -измена, 1992.године.
9. Регулациони план центар 3 Ужице
10. Регулациони план центар 1 Ужице
11. Детаљни урбанистички план Центар 3
12. детаљни урбанистички план Међај-измене и допуне 2- уређење корита и обала реке Ђетиње.

-1991. Центар 3.

-1994. Центар 3 допуне и измене
13. Урбанистички пројекат потеза Мегдан

Поред предоченог списка који је настао након непосредног прегледа и увида у документацију као извор информација послужиће нам текстуални део расписа конкурса за ревитализацију ужичког Трга партизана из 1999.године. Преносим, у целости, списак из материјала:

1. ЈП Дирекција за изградњу Ужица, ЈУГИНУС, "Студија саобраћаја Ужица", Београд-Ужице 1994.
2. ЈП Дирекција за изградњу Ужица, ЈУГИНУС, "Студија визуелног идентитета Ужица-1.фаза", Београд-Ужице 1996.
3. Генерални план Ужица из 1945-1950 године.
4. Генерални урбанистички план Ужица из 1988. Године, ЗУКД Завод за урбанизам Ужице.
5. ЈП Дирекција за изградњу Ужица, „ Измена и допуна ГУП-а", Ужице 1997.године.
6. Урбанистички планови од утицаја на простор трга:

- УП "Градски Трг" 1947.
- ДУП "Међај-измена и допуна" – обрађивач „Завод за урбанизам Ужице". Усвојено 9.7.1993.
- ДУП "7.јул – измена и допуне"- обрађивач „Завод за урбанизам Ужице". Усвојено 9.7.1993.
- ДУП "Пашиновац "– обрађивач „Завод за урбанизам Ужице". Усвојено 9.7.1993.
- УП "Мегдан"-обрађивач "Инвест-биро" – Београд. Усвојено 1.7.1991.
- РП "Росуље 1" – обрађивач ЈП "Дирекција за изградњу Ужица", усвојен 28.05.1998.године.
- УП "Дрварска пијаца" – обрађивач "Архитектонски факултет"- Београд, усвојен 30,03,1998.
- ДУП "Центар 1" обрађивач „Завод за урбанизам Ужице", 1998.година.
- ДУП "Центар 1" обрађивач „Завод за урбанизам Ужице", 1989.година.
- ДУП "Центар 1" обрађивач „Завод за урбанизам Ужице", 1991.година.
- УП "Блок нови храм"-обрађивач "Дирекција за изградњу Ужица".

[44]

Белешке о прегледаном архивском материјалу Седнице одбора. У овом прегледу за сваку појединачну седницу констатован је датум и дневни ред као обавезни прилози, а у вези појединих седница на којима је учествовао архитект Станко Мандић и нешто опширнији извештај. То се односи и на неколико седница које су значајне без обзира да ли је на њима присуствовао Станко Мандић.

04.10.1958. ПРВА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1.Конституисање одбора. 2. Упознавање са досадашњим стањем. 3. План рада. 4. Одређивање најнужнијег обима градње.

На седници је активно учествовао Станко Мандић, предложио је оперативни план изградње и рада који су касније интерпретирали и остали чланови. Био је конструктиван и изванредно сталожен, информисан и снабдевен подацима и динамиком активности, извесно је да је имао велико искуство у организацији и комуникацији на сличним пословима. Дао је, касније опште прихваћене инструкције о приоритетима финализације Трга. Инсистирао је да "*Трг добије неопходан амбијент у тренутку откривања споменика*." За планове је тврдио да ће бити на време. За дан отварања најнужније:

1. споменик,
2. трг-поплочавање, травњаци,
3. бочни објекти,
4.Спомен дом.

Важна је директива да "пројектовање боље да се организује а не као сада од случаја до случаја."

16.10.1958. ДРУГА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1.Питање исељавања станара, рушење и експроприсање. 2. Грађевинско – технички план изградње Трга. 3. Питање израде главних пројеката.

Оперативни план: до 01.10.1959. исељење, до 01.02.1960. рушење и широки откоп а после зидање. Са ЈНА решити исељење круга (на простору садашњег позоришта и Друштвеног дома са библиотеком био је артиљериски круг), суд преселити у велику касарну до 01.10.1959. а до 01.05.1960. завршити сва исељења војске из круга.

Да се при НО општине формира група пројектаната на челу са Станком Мандићем-тако би се постигло да пројектанти раде без посредника непосредно за Општину и из буџета им се исплаћују плате што би био укупан трошак, наместо да се исплаћује проценат (2-4%) од инвестиционе вредности за услуге пројектовања. Овај план није прихваћен касније и био је наивно постављен.

17.11.1958. ТРЕЋА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1.Претрес финансијског плана изградње. 2.План пресељења постојећих станара, исплата постојеће имовине, компензације у некретнинама. 3.Начин трошења средстава СИВ-а и РИВ-а.

Коментар Станка Мандића да ће ентеријер Спомен дома радити вајари. Према препоруци Мандића ентеријер Робне куће "Прогрес" радиће арх Владета Максимовић.

Из стамбеног фонда финансирају се станови за расељавање у улицама Лазара Мутапа и Херцеговачкој.

Прво расељавање и рушење до куће Прљевића на Тргу. Највећи финансијски прилив очекује се у 1960-509 350 000 динара. (део положаја 1), у план нису убачена средства А-3 и Универзал. Архитект Станко Мандић одабрао је камен за поплочавање трга који се има послати на испитивање у Београд.

19.01.1959. ЧЕТВРТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1. План кредитирања изградње на Тргу у Титовом Ужицу. 2. Предлог за поплочавање Трга. 3. Предлог за пресељење станара са Трга. 4. Обезбеђење буџетских средстава у вези санирања терена.

Јурај Дризо констатује кашњење пројеката, С.Мандић дискутује о избору камена: Сирогојно, Венчац и Радаљ, он инсистира да изградња трга треба да почне 1959. и уверава да ће планови за Дом стићи на време.

-Расељавање финансирати и реализовати из власништва "општенародне имовине".

26.02.1959. ПЕТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1. Извештај о пресељењу станара са трга. 2. Извештај о извршењу оперативно-грађевинског плана за изградњу на Тргу. 3.Начин уступања радова на поплочавању Трга. 4. Извештај о изради пројекта „Спомен дом".

22.04.1959. ШЕСТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1. Извештај о пресељењу станара са трга. 2. Извештај о извршењу оперативно-грађевинског плана за изградњу на тргу. 3.Начин уступања радова на поплочавању трга. 4. Разно.

28.05.1959. СЕДМА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1. Понуда за камен. 2.Извештај о обезбеђењу средстава за зграду у ул. Лазара Мутапа и Теразијама, за изградњу 5 зграда у Уремовачком потоку и 1 зграду у Сарајевској. 3.начин уступања посла у вези поплочавања трга. 4. Уговор са ЈНА за исељење са плаца за Дом на тргу.

Усвојена локација у Уремовачком потоку и тип Економског института, инструкција да се користи стари материјал са трга и да се изводе дрвене наместо АБ конструкција.

Понуду – надокнаду имовине за кућу на Тргу која се руши дао Миладин Прљевић у висини 700 000 дин. Понуда оцењена као нереално висока.

01.06.1959. ОСМА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1. Извештај комисије за отварање понуда и уступање посла на поплочавању Трга у Титовом Ужицу.

12.06.1959. ДЕВЕТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1. Уступање посла на поплочавању трга. 2. Надокнада арх. Прљевићу за порушену стамбену зграду у улици Артиљериској (решено 500000 у две рате до краја 1960.)

12.11.1959. ДЕСЕТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1.Извештај са састанка у Извршном Већу НР Србије. 2.средства из инвестиционих фондова. 3.предлог замене зграда из општенародне имовине. 4.комисија за поплочавање трга.

28.12.1959. ЈЕДАНАЕСТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1.Замена три стамбене зграде на Тргу. 2.Расподела станова у Уремовачком потоку. 3.Извештај комисије о испорукама камена за поплочавање трга. 4.Предлог за новогодишње награде.

За награде предложени: Станко Мандић (70000), Јурај Дризо (70000), Драгомир Каљевић (40000), Јован Росић (40000).

Нови чланови одбора: Срећко Недељковић, (секретар ЦК СКЈ) Владо Поповић (генерал ЈНА), Младен Марковић (председник НОСА Т.Ужица, Витомир Чворовић

21.01.1960. ДВАНАЕСТА СЕДНИЦА

Немамо извештај ни дневни ред.

05.03.1960. ТРИНАЕСТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1.Информација о стању радова на Тргу. 2.Извештај о обезбеђењу средстава за довршење трга. 3.Разно: питање грејања на тргу (источна страна); доградња спрата на хотелу Палас, локација зграде команде области у Т.Ужицу.

Инжењер Јурај Дризо извештава о извршењу радова: А) Робна кућа. Б) Трг.Ц) Друштвени дом.

Посебно истиче да положај 5, блок А и Б градске кафане и зграда Народне банке у току лета 1960. не представљају никакав проблем у изградњи на Тргу. Вероватно замера одређена кашњења пројеката Станка Мандића (?) (примедба ДМ).

16.03.1960. ЧЕТРНАЕСТА СЕДНИЦА

Дневни ред: 1.Предлог за формирање тела "Управа за изградњу Трга". 2.Инвеститор за Робну кућу. 3.Помоћ пројектантском атељеу по питању стручног кадра. 4.Стање камена Сирогојно светли. 5.Питање изградње канала за топловода на тргу-не предвиђени рад. 6.Питање изградње блока Б и Д и биоскопа на положају 5. 7.Станови за пресељење са трга. 8.Радови на водоводу и канализацији. 9.чланови одбора за ревизију положај 1. 10.Средства за споменик на Златибору. 11.Локали на положају 3.

Народни одбор је преузео улогу инвеститора ентеријера РК док се не нађе прави инвеститор.

-два инжењера за биро у БГД (вероватно Биро за пројектовање ГП "Златибор".
-изградња блокова Б и Д – положај 1, пресељење станара.
16.05.1960. ШЕСНАЕСТА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1. Изградња котларнице за зграде положај 1. 2. Питање преношења експоната из Музеја устанка 1941. и из археолошких налазишта. 3.Пресељење станара. 4.Замена за порушене куће на Тргу.
Станко Мандић упорно инсистира да се уреди ствар око преноса одређених објеката из Музеја устанка 1941. и археолошких налазишта на Трг и да ту буду презентовани.
28.05.1960. СЕДАМНАЕСТА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.Предлог да се повећа количина плоча Сирогојно а смање гранитне. 2.Напомена да се увећава цена каменорезачких радова услед железничке тарифе. 3.Пројекат за позоришни део Друштвеног дома. 4.Пресељење војне мензе. 5.Размена зграде са Костом Вранешевићем. 6.Парно грејање-положај 1.
1. Сагласност дао СМ; 2.прихваћено образложење; 3. Пројекат конструкције који је каснио сада ће бити завршен обзиром да се пројектант вратио из САД, пројекат грејања касни.
18.09.1960. ОСАМНАЕСТА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.Извештај-пресек радова на Тргу. 2.Финансирање РК и кафане и бара 3.Пресељење са трга. 4.Преглед средстава којима се располаже. 5.Разно: дискусија у вези експоната из Музеја устанка 1941.; грејање куле.
24.10.1960. ДЕВЕТНАЕСТА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.Обезбеђење недостајућих средстава за изградњу трга. 2.Озелењавање трга. 3.Испорука камена за поплочавање. 4.Пројекат централног грејања.
1.Захтев за прилив новчаних средстава упутити ка Централном одбору савеза бораца и Извршном већу Народне скупштине.
2.Озелењавање се споро извршава, поново преговарати са "Шумским газдинством" или, у колико не дође до договора, увести у тај посао предузеће "Расадник".
3.Поплочавање, известилац о извршеним радовима Д.Каљевић: Сирогојно 1941, Гранит 975, Шкриљац 84, УКУПНО 30% од планираног.
4. У згради биоскопа радити централну котларницу за биоскоп, блок А-1, кафану и кулу.
03.12.1960. ДВАДЕСЕТА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.обезбеђење учешћа за одобрена средства за доградњу хотела Палас. 2.Исплата ситуација Дирекцији за стамбену изградњу. 3.Разно.
23.03.1961. ДВАДЕСЕТ ПРВА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.Извештај о стању радова на тргу. 2.Обезбедити средства за довршење и уређење изложбене дворане на делу блока Ц и Д, положај 1. 3.Надокнада Томиславу Ристовићу за рушење у ул Вуколе Дабића 14. 4.Финансирање кафане и Робне куће.
Јурај Дризо реферише: крајњи рок свих радова 10.06.1961., сада се изводе завршни занатски радови.
Рајко Јечменица: довршење изложбене дворане, разматра се њена исплативост и у том смислу промена намене.
05.05.1961. ДВАДЕСЕТДРУГА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.Извештај о стању радова на тргу. 2.Разно.
1. За сваки појединачни објекат описана је фаза у којој се налази, рок завршетка, проблеми, известилац Јурај Дризо.
2.Котларница у биоскопу важна за загревање Градске кафане и Куле, изграедња биоскопа одмах, без одобрења и пројеката који ускоро стижу, прикупљање понуда за монтажу сунчаног сата.
19.06.1961. ДВАДЕСЕТТРЕЋА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.Одобрење аванса грађевинским предузећима која довршавају Трг.
29.06.1961. ДВАДЕСЕТЧЕТВРТА СЕДНИЦА
Дневни ред: 1.Награђивање другова који су се нарочито истакли на изградњи Трга партизана у Титовом Ужицу. Предлагач Рајко Јечменица. Арх Станко Мандић 500 000. Инг Јурије Дризо 400 000. Арх. Милорад Пантовић 300 000. Драгомир Каљевић 150 000. Тех. Мијановић Љубомир 100 000. Јован Ристић 100 000. Миодраг Топаловић 100 000. Миодраг Лучић 50 000. Према налогу директора Дирекције за изградњу Трга, Драгомира Каљевића, од 01.07.1961. награде се имају исплатити прко ГП "Златибор", а укупна вредност да се унесе у ситуацију за Трг.
На крају 12.07.1961. захтевано је од чланова Одбора да веродостојност записника допуне својим потписима у записницима где су раније то изоставили.

[45]
Седнице Одбора за прославу.
29.04.1960. Прва седница Одбора за прославу
Дневни ред:
1.Информација о извршењу грађевинских радова на Тргу партизана и на изградњи пута Прељина-Титово Ужице.
2.Нека питања ликовног обликовања простора и зграде на Тргу.
3.Информација о завршеним радовима у Музеју и о одређивању места за одржавање митинга.
Присутни друг Слободан Пенезић Крцун, потпредседник Извршног већа Народне скупштине НР Србије, чланови: другови Дража Марковић, Селмо Хашимбеговић, Настасовић Миодраг, Срећко Недељковић, Јечменица Рајко и Каљевић Драгомир, испред Одбора за изградњу Трга: Момчило Вуковић, арх Станко Мандић, инж Јурије Дризо.
1.Извештај по свим објектима испоставио је инж.Јурај Дризо.
2.Архитект Станко Мандић о питањима ликовног обликовања простора и зграда на Тргу, посебно скреће пажњу на обраду пано зида на Дому, димензије 33 Х 9 метара, Мандић обавезан да направи две три скице обраде овог зида и да се крајем маја образје група која би разматрала ове предлоге, те обавезно позвати вајара Кршинића. Скице у две варијанте,1) као пано зид ослоњен на колонаду и 2) без стубова. Радити уз сарадњу са скулпторем Шепом и сликарем Возаревићем. Дискутовано је о обради и уметнички аплицираним мотивима на пано-зиду: бакља, петокрака, натпис, географски положај места, људски облици који би изразили носећу тему зида (револуција, бунт, Народни устанак, 1941....) Да ли ће бити Вечита ватра као мотив и како је реализовати...(замишљена као камени кубус са металним тасом са ватром, на плинти подигнутој у односу на ниво трга за 20 цм).
Партерни зид на потезу проспекта Команда гарнизона (Телекомуникациони центар) до улаза у позоришну зграду, рашчлањен у четири дела димензија 8 Х 2,5. “Четворна рашчлањеност симболише одређена значајна раздобља у нашој историји”.
Дискусија о унутрашњим обрадама Дома: тематски везати или не за Револуцију.

[46]
Допис од 25.07.1960. Савета за културу НР Србије упућен Народном одбору општине, Савету надлежном за послове културе:
“У вези са актом НООТУ бр.05-4604/1 од 06.06.1960. године и тражењем Одбора за изградњу Трга у Титовом Ужицу да се одређени експонати и музејски предмети из Музеја Устанка 1941. године користе као украсна облога потпорних зидова трга у Титовом Ужицу, молимо Вас да Савету за културу НР Србије доставите ближе податке о пројектованом уграђивању музејских предмета у зидна платна, као и ваше мишљење о предлогу Одбора за изградњу Трга.”
По овл.секретара, шеф општег одсека А.Злекић”
Допис од 28.07.1960. године упућен од Савета за културу НР Србије за Народни одбор општине, Савету надлежном за послове културе: “Достављамо Вам на Вашу надлежност захтев Савета за културу НР Србије, да истом доставите податке о пројектованом уграђивању музејских предмета у зидна платна Трга, као и то да Одбор за изградњу Трга да своје мишљење о изградњи истог. Извештај по предњем захтеву треба доставити Одељењу за друштвене службе НООТ.У. који ће са мишљењем Савета за културу овог Одбора бити достављен Савету за културу.
вд начелника Одељења за друштвене службе, Живорад Аврамовић”
19.09.1960. Савету музеја Устаснка 1941. Титово Ужице. Садржај укратко: Драгомир Каљевић инсистира на одлуци од 29.04.1960. о уградњи експоната из Музеја устанка 1941 којом се они требају ставити на располагање за уређење Трга. Следи захтев бр. 06-4604 од 24.05.1960.
На седници Одбора за изградњу Трга 18.09.1960. поново је разматрано и донет је закључак да се Одбор поново обрати, обзиром да до сада није добио тражене предмете.
Ова идеја о уређењу Трга није реализована, није нам познто из којих разлога.

[47]

Наводим следеће прегледане свеске:
А) Заоставштина професора Станка Мандића похрањена у Музеју науке и технике, Београд

1.Мандић Станко, Јозеф Штанглицки, (1963). Идејни пројекат, подлоге за главни пројекат – комплекс железничке станице, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд.

2.Мандић Станко, Живко Марковић, Јелена Новаковић, (1962). Стамбена група Ћендовина у Титовом Ужицу – диспозиција, (1962).

3.Мандић Станко, (1961). Станбена зграда вп.... у Титовом Ужицу, главни пројекат. (Зграда у улици Марије-Маге Магазиновић бр.1)

4.Мандић Станко (1962-1963). Транзитна централа са поштом у Титовом Ужицу.

5.Мандић Станко (1961). Генерални план Титовог Ужица.

6.Мандић Станко (.....). Трг Партизана у Титовом Ужицу-диспозиција, пластика, објекти – извођачки детаљи елемената и мотива, Спомен трг у Ужицу.

Б) Мандић Станко, пројекти похрањени у Историјском архиву Ужица

7.Мандић Станко,(1962). Елаборат ентеријерског уређења позоришта, Идејни као главни пројекат, Београд, 1.јула 1962. Историјски архивУжице, Дирекција за изградњу Трга, несређено.

8."Стамбено-пословни Блок 1, део 2 (А и Б) Титово Ужице", ГП "Златибор, пројект биро", главни пројекат, пројектант Станко Мандић, сарадник арх.Д.Синђић, конструкција инж. Јеротојевић, фонд: Скупштина среза среза Титово Ужице (источни блок на Тргу партизана) година 1959.

9."Стамбено-пословни блок 1, део 1 (Ц и Д) Титово Ужице", ГП "Златибор, пројект биро", главни пројекат, пројектант Станко Мандић, сарадник арх.Д.Синђић, арх Оскар Храбовски, фонд: Скупштина среза Титовог Ужица (источни блок на Тргу партизана) година 1959-60.

10. Пројекат позоришног дела Спомен дома у Р 1:100 на озалидним копијама доступан захваљујући архитекткињи Милени Јоцић-Обрадовић.

Милорад Пантовић

11. "Идејни пројекат Блок А и Е на главном тргу, Титово Ужице", пројектант Арх.М.Пантовић, фонд: Скупштина среза Титовог Ужица (западни блок на Тргу партизана) година 1958.

Братислав Стојановић

12. „Стамбено-пословна зграда Ваљаонице бакра из Севојна у Титовом Ужицу" на раскршћу улица Страхињића Бана и Маршала Тита, грађевинска дозвола, фонд: СО Титово Ужице (1945-), година 1958.

Пројекат "Елаборат ентеријерског уређења позоришта" урађен је 01.07.1962. Потписали су га: пројектант Станко Мандић, пројектанти сарадници, Р.Трбојевић, Д.Синђић, Јелена Живковић. Врло је драгоцен јер садржи перспективне цртеже ентеријера гледалишта и фоајеа.[ИАУ, ГП "Златибор", не сређено.]

[48]

12.јануар 1961., текст: „Централна прослава у Титовом Ужицу"

12. јануар 1961., текст:"Први састанак Комисије за улепшавање града" Одговорна је Душанка Понорац испред Општинског одбора Социјалистичког савеза. Здатак је био улепшање града за дан прославе. Уређени су Глуваћки и Коштички поток, поправљене неке улице, треба да се обоје и поправе неке фасаде, врата и прозори на зградама, да се уреде излози, да се поставе светлеће фирме, рекламе предузећа, треба уредити паркове и посадити ново зеленило, да се поправе ограде и сруше споредне зграде које кваре изглед. Тежи се повећању општег изгледа града па се не препоручују индивидуалне активности грађана. Преузете су мере да се обезбеди доста цвећа.

19.јануар 1961., текст: „Обиман програм, почеле припреме за прославу 20-годишњице устанка народа Југославије"

2.март 1961., текст: „Титово Ужице ће добити шеталиште и објекте за разоноду"

23.март 1961., текст: „Кроз Титово Ужице, нова зграда Комуналне банке". Вест о завршетку Комуналне банке пропраћена фотографијом са Трга Слободана Пензића Крцуна (Светог Саве, тј Светог Ђорђа). Поред тога и најава о отпочињању радова на проширењу хотела "Палас" Нови хотел располагаће са 125 лежаја, кафаном и рестораном са баштом. Улица Општинска.

25.март 1961., текст: „Брана Перућац" у броју је изнета вест о будућој брани хидроелектране Перућац, уз вест и перспективна слика бране.

31.март 1960. текст: "Макета и стварност "У тексту је извештај са радова на Тргу. Описују се : Блок "Ц" код Робне куће Прогрес, градилиште стамбене куле високе преко 43 метра, зграда Филијале Народне банке. О проблемима и успесима са градилишта говоре одговорни руководиоци: Драган Луковић-помоћник директора ГП Златибор, инж.Ана Милорадовић, Божидар Диковић.

01.мај 1961. Текст: "Трг партизана будућих дана" Једна шетња нашег репортера са Љубивојем Гавровићем шефом сектора градње-текст је визија будућег, завршеног Трга.

Шетња приказује раскош и богатство новог Трга. Велики избор садржаја, модерне кафане, продавнице, баште, излози, жив саобраћај, једном речију велеградска атрмосфера....истиче се уређење Градске кафане која је увек пуна, (елегантни разнобојни стубови, керамика, лепи и укусни столови и столице од алуминијума и пластичне масе...слуша се музика са грамофонских плоча, ваздух је кондициониран, са галерије се пружа диван поглед на фонтану и Мали трг. Посета робној кући изазвала је одушевљење: под и стубови робне куће су од мермера. Зидови у стаклу. Плафон од гипса. У робној кући је разглас, позивају се потрошачи да посете модну ревију...У објекту је и млечни ресторан. Уочљиво је богатство спољашње и унутрашње архитектуре. У изложбеној дворани на Тргу је изложба слика. Кренули су ка Градском друштвеном дому: "убрзо пред нама је била слика која се дуго памти, фасада Градског друштрвеног дома

чије је зидно платно јужне фасаде богато обрађено природним каменом у више боја, чини позадину импозантном споменику Маршала Тита истакнутом у првом платну". Аутор репортаже: Антоније Бурић.
Коментар:
Текст описује једну жељену слику живота у савременом граду који насељавају житељи високих културних потреба и солидног имовног стања. Ужице је пројектовано као моћни модерни град-парадигма социјалистичког развоја-Трг је био нуклеус модернизације града-његов драгуљ-и требало је да, попут оплемењеног калемљеног стабла рађа нове плодове, да буде узор потоњим активностима на уређењу и трансформацији трговачке паланке ка граду двдесетог века високе урбане културе.
08.јуни 1961., текст: „За централну прославу устанка, богат и разноврстан забавни и спортски програм"
15.јун 1961., текст: „Све ближе великој прослави, пред јулско славље"
22.јун 1961. текст: „Уочи централне прославе револуције, све је спремно: разговор са председницима комисија"
03.јул 1961. Насловна страна на којој је приказан нови Трг партизана са грандиозним спомеником Маршалу Југославије Јосипу Брозу. Испод фотографије је текст под насловом "Добродошлица".
03.јул 1961., текст: "Вајар Фран Кршинић о свом раду"
13.јул 1961., текст: „Трг партизана велико дело", текст-интервју поводом награда за инжењера Дриза и архитекта Станка Мандића додељених на основу одлуке Одбора за изградњу Трга. Обојица евоцирају своје успомене у вези сусрета са маршалом Брозом. Истичу његово задовољство и непосредност. Мандић подсећа на кратке рокове, три године, а требало би најмање дупло више, међутим, посебно истиче околност да је њему припала част и срећа да му се задатак повери. Мандић истиче огромно задовољство али подсећа да ће Трг тек заблистати када крене зеленило, када се простор култивише-биће још лепши, али опомиње и на неопходност довршења целокупног потеза, "*кад се доврши све до реке и преко реке*"...(зграда поште, прилази, хотел, синдикални дом) Слично описује и Јурај Дризо. "*Како овом граду на овом тргу дати једно специфично обележје*"...
Затим, свакодневно гледамо стотине људи на тргу, деца се играју, седе поред базена. Трг дише, живи. Нашим је грађанима, види се, прирастао за срце. Воле га. Кроз Трг је пространјао живот. Он већ показује своју вредност.
Аутори: Д. Рашковић, А. Ђурић.
13.јул.1961., текст: "Ваше импресије из нашег града", О импресијама о Тргу говориле су истакнуте јавне личности: Вељко Петровић, Зуко Џунхур, Мира Алечковић, Војин Ђурашиновић Костја, Миленко Мисаиловић, Мирослав Чангаловић, прослављени оперски певач, гост многих светских опереских кућа и престоница, на пример, рекао је:"*Ужице као Ужице, то је за мене највећи утисак. Трг партизана је тако складно архитектонски решен. Обишао сам многе земљеу свету, али овако нешто нисам видео. Можда нешто слично може се видети у Бразилу, али-ово је дивно, архитектима много комплимената на овом делу.*"
27.јул 1961., текст: "Отворена Робна кућа Прогрес"
17.августа 1961., у броју су поднети извештаји о следећим догађајима: отворени Споменик на Златибору, Зграда ЕПСА.
10.август 1961. текст: „Покажимо оно што имамо" У тексту се објашњава одакле тргу име Трг партизана: у спомен великих догађаја који су се одигравали на овом простору пре двадесет година; вешање изгинулих партизана Златиборске чете септембра 1941.; на Тргу је командант Душан Јерковић извршио смотру Ужичког партизанског одреда; на њему је била развијена застава слободе 1941; на простору је била зграда Народно-ослободилачког одбора 1941.
10.август 1961., текст: „Отвара се Виша педагошка школа"
17.август.1961., текст: „Нова зграда управе предузећа за дистрибуцију електричнре енергије "24 септембар", у ул. Милентија Поповића"
24.септембар 1961., текст: "Проблеми и перспективе нашег града, Разговор са Рајком Јечменицом, председником НОО Титово Ужице"
12.октобар 1961. "Град расте у висину: 16 година се чека урбанистички план"
19.октобар 1961. Извештај са седница НО Т.Ужица: "Донета одлука о изградњи нових објеката у граду"
19.октобар 1961. "Да ли ће наш град добити модеран пливачки базен" Објављена перспективна скица пројекта базена на Градској плажи. Архитекте Караджић и Тасић.

[49]

Текст је визија будућег, завршеног Трга. Шетња приказује раскош и богатство новог Трга. Велики избор садржаја, модерне кафане, продавнице, баште, излози, жив саобраћај, једном речију велеградска атрмосфера....истиче се уређење Градске кафане која је увек пуна, (елегантни разнобојни стубови, керамика, лепи и укусни столови и столице од алуминијума и пластичне масе...слуша се музика са грамофонских плоча, ваздух је кондициониран, са галерије се пружа диван поглед на фонтану и Мали трг. Посета робној кући изазвала је одушевљење: под и стубови робне куће су од мермера. Зидови у стаклу.

Плафон од гипса. У робној кући је разглас, позивају се потрошачи да посете модну ревију...У објекту је и млечни ресторан. Уочљиво је богатство спољашње и унутрашње архитектуре. У изложбеној дворани на Тргу је изложба слика. Кренули су ка Градском друштвеном дому: "убрзо пред нама је била слика која се дуго памти, фасада Градског друштрвеног дома чије је зидно платно јужне фасаде богато обрађено природним каменом у више боја, чини позадину импозантном споменику Маршала Тита истакнутом у првом платну". Аутор репортаже: Антоније Бурић.

[50]

[Историјски архив Ужице, Записник Савета за комуналне послове НО-а градске општине Т.Ужице од 16. и 18.05.1955.] „На основу ове дискусије донет је следећи закључак: Да хотел у Ужицу треба да има 80-100 соба са једним креветом, 40-60 соба са два кревета, пет апартмана, терасу према налазу пројектанта где је треба поставити а (.....) има бити одвојена од хотела. Кафана треба бити у склопу хотела и ресторана а не са посебним погоном. Са овим предлогом сложили су се сви присутни."

[51]

[ИАУ, Фонд Народни одбор среза Титово Ужице, датум 12.1958.] Видети напомену [40]-13.седница. Занимљив је и овај историјски податак: Током истраживања пронађен је пројекат "Зграда комуналне банке и стамбене зграде" који је израдио Атеље "Стил". Директор Атељеа био је Богдан Игњатовић а пројектант банке Леон Кабиљо, оба архитекти из Београда. Локација банке била је у продужетку хотела "Палас". У пројекту се виде цртежи проширења хотела Палас па је могуће да су исти архитекте радили оба пројекта. У недељнику "Вести" од 23.марта 1961.године под насловом "Кроз Титово Ужице, нова зграда Комуналне банке" објављена је вест пропраћена фотографијом о завршетку зграде.

[52]

Технички опис уз главне пројекте, пројектни програм:

Хотелски део садржи око 200 лежајева; процентуално 30-40% су двокреветне собе, 60-70% су једнокреветне, најмање четири апартмана; све собе са купатилом и WC-ом. Поред тога, предвиђени су групни спратни WC-и са купатилом по свим етажама хотелског дела. Омогућено је убацивање трећег, помоћног лежаја у собе.

Ресторански део састоји се из ресторана капацитета 300 столица, кафане капацитета 400 места, сале за састанке за скупове, предавања и слично, капацитета 300 места; три друштвене сале са капацитетима 20, 40, 60, места. Бар са капацитетом 200 седишта, снек бар капацитета 40 седишта.

Предвиђен је мањи топли базен са одговарајућим просторијама.

Пет двособних конфорних станова за особље хотела.

[53]

Вести, 09.јануар 1976. "Ново у 1976.години. На пролеће почиње изградња новог хотела, рок око две године " Будуће здање описује се као модерна грађевина површине 9000 квм, висока 14 спратова, капацитета око 250 лежајева. Директор предузећа "Слога", Милан Милановић, изјавио је да се прикупљају понуде за извођење. Текст је пропраћен фотографијом места на коме ће бити изграђен хотел.
Пратећи извештаје недељника "Вести" можемо уочити да је 1975.годину обележила експанзија изградње градских хотела: 12.09.1975. "Хотел Парк у Ивањици" или 21.09.1975. "Хотел у Косјерићу".

[54]

Подаци о пројекту преузети су из техничког описа као саставног дела главног пројекта. На документацији су два потписа: 1) потпис Станка Мандића у својству аутора који је сагласан са документацијом, 2) потпис одговорног пројектанта архитекта Јозефа Штанглицког, датум: април 1983. у Београду.

Из техничког описа следећи подаци: главни пројекат железничке станице урађен је по основама:1) пројектног задатка наручиоца, бр 1186/1-77 од 03.10.1977. и бр 469/2 од 26.03.1981., 2) идејног програмског архитектонског идејног решења одобреног од стране наручиоца 26.03.1981.године као и 3) корекције решења од 14.12.1982., 4)упутстава будућих корисника, 5) одговарајућих урбанистичко-техничких услова (Завод за урбанизам и пројектовање 02 бр.3/24 од 20.02.1976.) и 6)идејног пројекта комплекса железничке станице у Титовом Ужицу из 1972.године, (члан 1 уговора СИЗ бр 58/1 од 26.01.1978. године) као и 7) саобраћајне сагласности за минимални профил на приступној саобраћајници нове железничке станице у Титовом Ужицу) препис СИЗ Т. Ужице

бр.852/1 од 15.006.1978.године. Произилази да је пројектовање зграде било компликовано обзиром на комплексност задатка, али и услед сталног одлагања реализације.

[55]

У време израде главног пројекта била је актуелна изградња градског проспекта према упутствима ГУП-ова из 1950. и 1955., затим решењем УП "Трг" из 1958., и ГУП-а из 1961. У складу тога испројектоване су приступне терасе станичном улазу на одређеним котама. Пројектанти су били суочени са низом огараничења: комплекс је требало сместити у доста скученом простору ограниченом реком ка јужној страни и пружним постројењем на северу. Требало је решити компликовани саобраћај, садржаје, форме, али и чисто техничка питања попут против-ратног склоништа, трафо-станице, топлане и других постројења специфичних захтева.

[56]

У оба случаја приметне су формалистичке ликовне тенденције које би требало да су у духу послемодернизма, али, на жалост, транспозиција поменутих аутора у односу на владајуће трендове у архитектури периода, нису подигле али ни испратиле квалитет решења професора Станка Мандића. У овом случају се указује да је Мандић био захтеван пројектант и да је било тешко достигнути његове идејне концепте, али је још теже било истрајати у детаљу, материјализацији и целинском лику комплексних потеза које је предлагао.

[57]

На 17.Салону архитектуре 1991.године представљено је урбанистичко решење подручија "Мегдан" под називом: "Реконструкција и претварање центра Т.Ужица у пешачку зону". Подручије Мегдан је омеђено на југу Омладинском улицом а на северу Улицом Димитрија Туцовића. Паралелне са њима су улица Вуколе Дабића и Дечанска. Средином територије подручија управно на правац речног тока је улица Петра Ћеловића. Према ауторима пројекта, подручије је решено као пешачка зона са, унутар блокова, решеним мирујућим колским саобраћајем. Амбијент је традиционално варошко-урбани, уређење партера је у функцији пешачке и трговачке намене простора. У односу према архитектури објеката на суседном Тргу партизана, архитектура Мегдана је сасвим другачијег израза. Зграде су ниже спратности у односу на објекте на суседном Тргу партизана. Изградња је на регулационој линији. Обрађена је пажња "петој фасади", односно, валоризоване су вредности косих кровова и поткровља. Поједини објекти се задржавају, као на пример, зграде реализоване педесетих и шездесетих године у следећим улицама: Петра Ћеловића број 20 и 23, потом у улици Дечанској број 7, затим у улици Вуколе Дабића број 4 и Обилићевој број 6.

На 19.Салону архитектуре 1994.године представљене су реализације контактног потеза "Мегдана" према зони архитектонско-урбанистичке целине Трга партизана. Аутори су свој прилог насловили "Урбана обнова центра Ужица". У каталогу салона приказане су зграде стамбено пословне намене на адреси улица Дечанска бр.19. Аутори су Михаило Тимотијевић и Мирослава Петровић-Балубџић. Они су често радили у дуету тако да су подписали пројекте за следеће зграде: у улици Омладинска, бројеви.....на раскршћу Дечанске и Петра Ћеловића (бр 10), затим и зграда у Дечанској бр.13. Укупно осам стамбенио-пословних целина. Већину реализованих пројеката аутори су излагали на Салону архитектуре у Београду.

Видети каталоге Салона архитектуре: (1)**28.**Салон архитектуре, 2006., стр52 (Омладинска улица 50); (2) **29.** Салон архитектуре, 2007., стр.91 (Тржно-стамбени објекат Париз 2003-2006) (3) **30.**Салон архитектуре 2008.,стр. 60 (Стамбено-пословни објекат "Д" на локацији Мегдан); (4) **32.**Салон архитектуре 2010., стр.56. (Стамбено-пословни објекат улица Петра Ћеловића, Ужице, 2008-2009). Решење Мегдана приказивано је и у другим публикацијама. [Лазаревић-Ваништа Евица(2003). *Обнова градова у новом миленијуму*, Classic map studio, Београд, 133.]

Поред њих, пројектанти појединих зграда су архитекти: Драгана Кнежевић (Вуколе Дабића бр.6.), Михаило Јовановић (Петра Ћеловића број 20.), Ана Папић (Дечанска број 17). На почетку зоне Мегдана, на раскрсници Обилићеве и Омладинске улице изведен је пословни објекат у улици Вуколе Дабића број 1. Аутор идејног решења је архитект Нада Тодоровић а главне пројекте израдио је пројектантски биро "Инвестбиро" из Београда.

[58]

Пројектанти станбено пословних зграда у овој улици су:

- Архитект Бранка Поповић, блок омеђен улицама Николе Пашића (бр. 51-53) и Немањином (бр. 60-66), стамбене зграде са пословним анексима и уређеним

унутрашњим садржајима (игралиште, партер, трговине). Систем изградње слободан. (1983-6).

- Архитект Стеван Љубичић, улица Немањина бр. 53, зграда "Дом Петар Радовановић", дом за незбринуту децу. Почетак реализације мај 1978. године.
- Архитект Бранислав Караджић, улица Немањина бр 18, Дечији вртић "Полетарац". Реализовано 1986.године.
- Народно неимарство, Црква брвнара "Светог Марка" из 1828.године.
- Архитект Нада Тодоровић, архитект Мирослав Пишчевић, улица Николе Пашића, бројеви 37, 39, 41, 43. Стамбени блок са више улаза и пратећим садржајима, уређење пјацете Ракијски пијац. (Реализовано 1987-1991)
- Архитекта Иванка Сокић, стамбено пословне зграде, разуђена хоризонтална и вертикална регулација, три улаза, улица Николе Пашића бројеви: 42, 46, 48.
- Архитект Секулић Милош стамбено-пословна зграда, два улаза, број 40/1, 40/2.
- Архитект Иванка Сокић, пословни комплекс, зграде у бројевима 38-а и 38-б.
- Архитект Иванка Сокић, главни пројектант, идејно решење архитект Милорад Томић, високи стамбени солитери и пословни анекси, улица Николе Пашића од броја 26-38. Реализовано 1973.године. [ИАУ, (СО Титово Ужице 1945----) У време пројектовања (1972) и реализације солитера било је актуелно саобраћајно решење са прокопавањем тунела испод брда Доварија што се види у прилогу "Ситуација" у свескама главних пројеката. Према таквом решењу је постављен и раније спомињани саобраћајни чвор код комплекса железничке и аутобуске станице].
- Пословна зграда Дунав осигурање у броју 22.
- Две зграде близнакиње, Народна банка Краљевине Југославије, данас Народни музеј, пројектант архитект Богдан Несторовић 1938.године. Касније је зграда променила намену и прилагођена музејској поставци према пројектима архитекта Братислава Стојановића.
- Са друге стране потеза значајни објекти су:
- Зграда Средње техничке грађевинске школе (раније машински факултет) пројектанта Михаила Митровића у броју 17.(1973-5).
- Блок средењешколских и високо-школских институција омеђен улицама Николе Пашића, Трг Светог Саве и Жичком у којем су смештене:
- 1. Зграда Средње техничке школе и Високе пословно-техничке школе (раније зграда Средње шумарске школе, 1947-1955. Више улаза из околних улица.
- 2. Зграда Учитељског факултета, раније Педагошке академије, Трг Светог Саве бр.36. Реализовано 1965.године.

[59]

Оливер Минић је, током каријере, израдио архитектонско-урбанистичке пројекате за градове Прилеп, Пријепоље, Вакуф, Прибој, Маврови Ханови. [Minić O.(1960), "Razvitak, struktura i centri malih gradova", Univerzitet u Beogradu, Ph.D. thesis, 1960.] У тим пројектима он се, из позиције промишљања опште политичко-филозофско-естетичке тоталитарности социјалистичког друштва, морао ослонити на темеље и технике сопствене струке. Услед тога, његови коментари архитектуре и урбанизма су кратки и јасни. У сарадњи са Богданом Богдановићем урадио је пројекат за реконструкцију Прилепа о чему је записао: "пошло се путем ослањања на раније изражени дух овога града, на навике становништва, да у главној улици виде и главни центар". [Minić O.(1962)"Rekonstrukcija centra Prilepa",*Arhitektura urbanizam*, Beograd, 13, (1962).] У тексту: "Вредност наслеђеног у савременом граду" једноставним језиком објаснио је поступак истраживања архитектонске форме који је упућен на прилагођавање ранијим искуствима, а то „треба да буде само у пропорцијама, односима волумена, ритму". [Minić O.(1962)"Vrednost nasleđenog u savremenom gradu", *Arhitektura urbanizam*, Beograd, 13, (1962).] Веома је сажет и јасан када објашњава шта је програм друштвеног центра: "Програмски, друштвени центар садржи најважније установе власти и администрације, друшвене и културне установе: позоришта, музеј, биоскоп, раднички универзитет, дом ЈНА робну кућу и низ трговачких локала, хотел и градску кафану." [O. Minić (1960), "Razvitak, struktura i centri malih gradova", Univerzitet u Beogradu, Ph.D. thesis, 1960, 183.]

Поред Минића, о Градским друштвеним центрима писао је и професор Бранко Максимовић. [Maksimović, *Urbanizam*, (188-226).] Он је истакао значај градских центара у историји простора Запада: то су језгра културе, уметности; у њима су до израза долазиле унутрашње вредности комуне, дух епохе, напредна стремљења, ту се спроводио политички активизам. Уочио је јасно истицање силуете комплекса градског центра у градској ведути, потом и дијахронијску вредност архитектонских и скулпторалних објеката, обзиром да су они сведочили о појединим стваралачким и стилским периодима... Као и већина

урбаниста изразио је дивљење према бисерима уметности јавних простора попут Трга Синьорија у Фиренци или Трга Светог Марка у Венецији.

[60]

“Пешачке површине градског центра чине са друштвеним зградама нераздвојну целину. По томе је савремени друштвени центар сличан концепцији античке агоре. Тако схваћен градски центар представља комплекс друштвених зграда, размештених на јединственој пешачкој површини, ограниченој саобраћајним улицама.” [Maksimović , *Urbanizam*, 193]

[61]

“Уметничка дела треба да унесу више емоционалног, блиског човеку, као против тежу техничким, типизованим елементима који све више освајају градске просторе.” [Maksimović, *Urbanizam*, 329]
У излагању се позива и на дела из историје уметности и спроводи врло занимљиве анализе о томе како споменик, односно скулптура, делују на посматрача и шта му поручују. Посебно је задовољан ситуацијом у Фиренци где је изванредна, мирна и неутрална, позадина Старе палате обезбедила залеђе за скулптуре које су испред зида. Истиче и ситуације када је скулптура саставни део сценографије јавног простора (Капитол у Риму), као и примере изолованих монумента. У целини, он указује на потребу што приснијег односа скулптуре и посматрача, на уочљивост али не и претенциозност скулптуре, на важност постамента, залеђа, односно, природног или архитектонског оквира на којем се истичу скулптура или споменик. Посебно се бави силуетом скулптуре која има монументалну сврху, као и монументалним комплексима, попут споменика на Авали у Београду. Теоријски је описао велики број страних и домаћих примера који илуструју тезе о положају скулптуре у градском простору, о дејству скулптуре на посматрача као и о залеђима истих.

[62]

Ратомира Богојевића упознајемо, на основу поменутог текста, као врло систематичну, истраживањима склону особу, која суд доноси након дугих и темељних припрема које обухватају различите изворе и различите податке: од историјских чињеница, преко статистике до проверивих и непроверивих извора. Поред тога, он је био свестан економских и других могућности, као и природе послератних прилика када се још није јасно и до краја конституисала и утврдила социјалистичка филозофија, па је план скројио према исказаним ограничењима. У плану, што је исказ његовог дара за разумевање традиционалног начина живота, нарочито истиче места за отворене пијаце-тржнице.

Станко Мандић је у зборнику описао свој приступ за реконструкцију Неготина и приложио план основе града из генералног плана. Драгоцена је чињеница да је велику пажњу посветио пласману скверова, јавних површина, уличном зеленилу и централном, великом, у површини разуђеном, градском тргу. На тај начин приближио је своје естетске идеале и планске активности на уређењу града. Предложио је у Неготину, и концепцију организовања нових стамбених блокова за индивидуалну изградњу. Концепција је била рационална, парцеле правилне, густине веће. Решене су приступне саобраћајнице, предложена колективна двориштa-тргови- испред групација кућа што указује на могуће угледање на енглеска периферијска насеља, вртне градове.

Милорад Пантовић је представио план за Сремску Митровицу. За разлику од Мандићеве презентације, која је исказивала детаљност и велики обзир према приказу будуће имплементације плана, он је у главним и бескомпромисним потезима успоставио саобраћајно решење и поставио основне целине и зоне градског организма. Он констатује да град (Сремска Митровица) нема ни “лепоту ни карактер”. Привржен је радикалној поставци планских трансфромација постојећег града али ту трансформацију предвиђа као постепен и дуготрајан процес.

[63]

Текст обилује многим значајним техничким и статистичким подацима. Текст је похрањен у Библиотеци Архитектонског факултета у Београду, али је, уз сагласност наследника ауторских права покојног професора Станка Мандића објављен 2014.године у готово интегралном облику у књизи “Између искорака и помирења: архитектура Станка Мандића”. У објављеном рукопису недостају делови текста који су прекрижени у оригиналу. Рад је брањен почетком 1960., али је био завршен 1959.године што се види по датумима исписаним на корицама.

[64]

О томе, он у хабилитационом раду бележи: [Мандић, Градски трг у Титовом Ужицу...у Миливојевић, *Између искорака* ... 115.]
“Преображај који наши градови доживљавају реконструкцијом свог физичког ткива, истовремено је и дубок преображај нашег човека. У томе треба гледати и значај и дубоки смисао комплексности реконструкције, значајну одговорност и улогу градитеља архитекте који, поред других друштвених чиниоца у њој најактивније учествује.”

[65]

Из доктората Оливера Минића:[Minić O. “Razvitak, struktura i centri malih gradova”, 152-153.]
“Главна карактеристика композиције је добра прилагођеност природним условима, обухватање реке која, једним делом, можда и најинтересантнијим постаје елеменат ансамбла центра, затим разиграност облика, терасаста обрада површина у складу са брдовитим карактером терена на коме се налази не само трг већ и цео град.
Нарочити квалитет овог решења је усклађење већ поменута два карактера центра: свечаног, симболичког и репрезентативног и присног, свакодневног животног.
Мирном и суздржаном расподелом маса објеката на тргу, њиховим добрим међусобним односима, простудираном и добро модулираном поделом површина трга, постигнут је ненаметљив монументални ефекат. Посебна студија посвећена је апласману споменика Маршала Тита. Пројектант је пронашао решење постављања споменика на тргу, непоновљено и неконвенционално. Избегао је традиционални и банализирани постамент, спустио је фигуру на земљу и приближио је посматрачу, а истовремено је узвисио и наднео скулптуру над трг, посматрано са прилаза трга, на тај начин што је поставио на прелазу вишег и нижег дела. Најтежи проблем монументалне скулптуре на једном архитектонски обликованом тргу је проблем њене позадине. Овде је учињен интересантан покушај да се позадина за најчешћи угао гледања посебно обради. То је пуни зид, нека врста специјално обрађеног екрана на спомен дому. При наступању на трг, са средине као и са западне половине трга скулптура ће се одлично пројектовати на припремљеној позадини. Али скулптура је одмакнута око 40 метара од позадине и са источне половине трга скулптура ће имати разне позадине па и низове станбених простора, што је, очевидно недостатак.
Важан елеменат центра је слободан простор трга намењен кретању, шетњи, окупљању становника града. Значај и функција овог центра нису тиме исцрпљени. Он има и симболичан значај спомен-трга са спомен-домом и спомеником Маршалу Титу, дакле цео комплекс је споменик, код нас у овом облику, без преседана, споменик историјској борби народа предвођеног комунистичком партијом против окупатора, али и борби за социјално ослобођење и промену друштвеног поретка.
Онај други вид овог центра, свакодневни, присни и интимни вид постигнут је разноврсношћу функција. На овом тргу се налазе и станови и робна кућа, кафана и биоскоп, позориште и разне друштвене просторије, поред канцеларија предузећа и команде дивизије. Трг је са три стране уоквирен зградама али у нивоу терена је отворен јер су зграде у приземљу претежно на стубовима, са витринама робне куће, са малим локалима, бифеима, телефонским говорницама, трафикама. На источној страни трга, створена је интимна ниша трга, са столовима градске кафане. Кроз приземља зграда која се претварају у тремове и портике, са каменим клупама за седење, може се слободно пролазити у зелене просторе иза зграда или суседне улице.
Нови друштвени центар у Титовом Ужицу, јединствени је случај, можда у целој Југославији по томе што се изводи по јединственом архитектонско-урбанистичком пројекту и то у релативно кратком року. Потпуни завршетак овог градског ансамбла предвиђе је за средину 1961, оно што чини нарочиту вредност овог подухвата је једновременост остварења, тако рећи у једном даху. Већину архитектонских решења носи аутор концепције целог ансамбла те је овде у великој мери остварено стваралачко јединство. Данас се све чешће и врло неоправдано цепа урбанистички стваралачки поступак од архитектонског, и то тамо где је то најмање оправдано: код ужих градских целина, тргова и разних групација за које је правилније сматрати у целости у домен архитектуре.
При обликовању новог трга у Титовом Ужицу вођено је рачуна о интеграцији ликовних уметности. Архитект и скулптор сарађују од почетка код питања споменика. Сем тога предвиђен је и низ ликовних детаља, било да су то античке ископине које ће бити на погодан начин изложене под тремовима, било да је то стара еснафска чесма постављена на трг или инкрустирана стара основа овог дела града у плочнику трга и тд.
Композицијом новог градског центра Титовог Ужица обухваћен је цео простр од моста нове железничке станице преко реке Ђетиње све до улице Сланушке. Осовина композиције постављена је по конкави терена почевши од брда Малог Забучија, преко станичне зграде, реке, средином трга до супротне падине. При томе ниједан од постојећих објеката није задржан, тако да су извршена рушења у великом

обиму. Цео ансамбл је потпуно ново остварење без надовезивања на било који елеменат прошлости изузев постојећих водених токова и реституције у рату срушеног каменог моста."

Оливер Минић је с пажњом пратио рад архитекта и колеге Станка Мандића. Заједно су, њих два и Никола Гавриловић, учинили предлог за уређење центра Београда 1951. године. Мандић је предложио решење Теразијске терасе, Оливер Минић решење Трга Републике а Никола Гавриловић Трга Димитрија Туцовића. [Urbanizam Beograda (1982), godina XIV, br.66-67, 194.]

[66]

[Марић, Д. (2011). "Развојни токови у Српској архитектури од 1945. до 1961. Године", *Архитектура и урбанизам*, бр.33/2011, Београд (стр. 3-15).]
…."по садржини и концепцији сасвим различит и јединствен подухват-Трг партизана у Ужицу (арх.С.Мандић) који, по свом упечатљивом, добро пропорционисаном, терасасто разуђеном и ликовно обрађеном простору, спада међу најлепше тргове послератне Србије."

[67]

[Мандић, Градски трг у Титовом Ужицу...у Миливојевић, *Између искорака* ... 168.]
„Са ових аспеката, једна еквестрална фигура има несумњивих предности над стојећом. Волумен, висина, изобиље облика и скулпторалних мотива, доводи у равнотежу предности сагледавања са различитих стајних тачака."

[68]

[Мандић, Градски трг у Титовом Ужицу...у Миливојевић, *Између искорака* ... 166.]

"Поступно у низању планова који почињу од зида спомен дома, простора између зида па затим од равни паноа до фигуре истурене у поље заједно са полихромним третирањем материјала на зачељу споменика а нарочито повољна светлосна оријентација (југ) пружају оптималне услове да пластика у простору Трга дође до непосредног изражаја, да она у њему доминира, и обликом и димензијама и бојом." У уобличавању самог споменика, он је замишљен као фигурална композиција у којој је идејно истакнута личност Маршала Тита у оквиру историјских догађаја везаних за револуцију и само Титово Ужице, приказаних покретом и динамиком пластике" (подвукао докдоранд)

[69]

Из интервјуа Ф.Кршинића у Вестима: "Требало је три године да идеја сазри. Идеја је било доста, каже уметник. Но требало је доћи до финог, широког реализма. За време рада, често, у мени су се јављале кризе. Замислио сам Тита када ствара и када је свака жилица његове физиономије напета до максимума, а непрекидно сам имао на уму да не одузимам од његовог израза ону дубоко хуману и људску црту благости."

[70]

Мандић, С. (1962), *Проблеми савременог у заштити наслеђа*, *Призрен студија за генерални план*, Београд, - манускрипт, заоставштина арх. Мандића, 54 куцане стране:
„У њему се готово још и данас (текст писан 1962.године, примедба ДМ) говори језиком, који нам је познат из Душановог законика, и носи као што је ту и тамо забележено на неким фрескама. Ми полазимо од чињенице да смо затекли и још увек имамо одређено материјално наслеђе, све више у фрагментима, све мање у целинама. Тековину која има свој одређени лик, своју одређену форму, бизарну и допадљиву, савремено несхватљиву, која нас голица и вуче к себи, својом позитивном суштином и ефектима истински лепог, што у нама као сензација траје, дуже или краће, и што нас увек нагони да са њеном архаичношћу још једном освежимо, оплеменимо, разњежимо, или романтичарски, све једно-опустимо, компарирајући са оним што савремено градећи и савремено гледајући на живот, у исти остављамо као своје, сопствено наслеђе."

[71]

Хотел "Подгорица" је специфичан и јединствен, не само у општим прегледима архитектуре, већ и у оквирима њеног опуса. У потезима архитектонских под целина његове композиције јасно се осећа карактер пројектанта, али се ова форма издваја, у томе се сви слажу, услед ситуационе диспозиције и близине реке над којом се делимично наднео. Дугачка основа пружа се обалом реке Мораче, рашчлањена је на функционалне целине представљене засебним волуменима. Протезање волумена није

праволинијско већ уз извесна одступања. У спољашњој архитектури трактови са собама су вертикално смакнути што је обликовно подвучено попречним, по вертикали, скошеним зидовима. Сва та одступања од ректангуларног рационализма, као и преламање зидова под тупим углом у чланцима форме где су пласирани јавни садржаји, произвело је извесно срастање објекта и географских форми. Томе треба додати примену морачког облутка као основног обложног материјала ентеријера и екстеријера.

[72]

Интервју сам транскрибовао и таквог га у целини преносим овде:

"Живот једини човјека"

Светлана Кана Радевић-емисија РТЦГ, тв.архив 1980

"Увијек сам жељела да градим, чак и моје дјечије играрије биле су архитектонске у извесном смислу. Вољела сам да правим куће од картонских кутија. Исјецањем добијала сам прозоре и врата са шкурама. ....и тај тренутак отварања тих шкура то је заправо продирање у један нови, новонастали унутрашњи простор, који је дјеловао врло тајанствено, врло провокативно. Увијек сам заборављала да сам само пар тренутака раније присуствовала пражњењу те кутије и да сам јој промијенила смисао постојања. Чак сам имала осјећај да радим нешто недозвољено, да продирем, значи у тајну.

Једнога дана у дворишту се појавила гомила салонитних плоча. То је већ прилика за реализацију. Сва дјеца су се ангажовала и почели смо да градимо наше кућице које смо формирали једноставним прислањањем плоча и добијали неку врсту шаторастих кућица. Биле су мале и нисмо могли да стојимо унутра, морали смо да седимо. И свако од дјетета имало је своју кућицу. Сатима смо сједели тако док нам није досадило. Били смо изоловани. Хтели смо да се дружимо, да се посјећујемо али простор је био исувише мален да би примио посјетиоце. Свака посета завршавала се управо треском куће.(.....) Није нам полазило за руком да направимо једну већу где би могли да будемо заједно. Проблем је решен неочекивано. Један старији дјечак, Тупало, мој садашњи колега направио нам је пјешчани сат. То је заправо круг у пијеску са 12 подеока и штапом у центру. Сјенка штапа имала је улогу сказаљке. Навикли на скоковитост сказаљке на правом сату, очекивали смо да се и сенка тако понаша. Међутим, сјенка се преливала и бјежала, ми смо опажали њено помијерање, положај заправо, али онај трнутак помијерања нисмо могли да ухватимо и то је дјеловало врло тајанствено, врло провокативно. Изазвало је разне коментаре, стално смо били окупљени око тога и коментарисали. Заправо коментирали смо. Тај простор који је био потпуно заборављен одједанпут је постао врло значајан. Ми смо зборавили наше куће, нису нам биле више интересантне, били смо стално на том нашем тргу. Мислим да је комуникација та која даје снагу смисла једном простору.

Паук је један од највећих градитеља свијета. Његова мрежа је једна од најтананијих, најфинијих мрежа које се могу извести. Простор је мјесто једне активности, формалне и неформалне, место сусрета, мислим на просторе заједништва у граду који су толико занемарени. Управо је то мјесто где ЈА постаје МИ. Град не може опстајати без њих. И чини се да су наши нови градови, садашњи, испустили могућност формирања, свијесног формирања, јер физички раст града не значи само додавање, нити се додавањем и попуњавањем било ког простора може формирати социјални миље. Осећање среће човјека незамисливо је без осјећања слободе. Простор је тај који мобилише то осјећање слободе, који ослобађа једну активност, који изазива акцију. То у извесном смислу постаје једна конфликтна ситуација између града у којем човјек живи који је заправо тотална изграђеност и те потребе за простором. Зато су и они најмањи простори врло драгоцени. Не само у граду него и у стану у грађевини. Онај простор, оно осјећање где човјек се осећа слободно, активно, који инспирише, који мобилише, који носи.

Ма нешто ми овде фали...а....ја...

Архитектура није само авантура простора и материјала. Њена социјална ангажованост чини, претвара, њено естетско узбуђење у етички чин.Она заправо решава, затвара један простор у којем човјек треба да борави. Тај простор има неке своје услове боравка. Заправо обезбеђује функционалност. Кад радим стан, највише волим да тај стан буде отворен. Заправо залажем се за за идеју отвореног стана. Јер свако има своје осећање, свој имидж ако хоћете, стана или куће, како он треба да изгледа. И заправо му треба омогућити да он сам интервенише да добије један простор према свом укусу. Човек је увек у средишту. Скоро да постоји, у појединим пројектима, тачка пресека која је намјењена положају човјека одакле он сагледава, перцепира цео простор...

.....тече добро. Логично тече. Језик архитектуре је један од најстаријих и извесно да је један од најизраженијих елемената идентитета. Оријентација на ликовну, локалну ликовну културу, тражење кроз традицију, не само као пуко естетско опредељење већ је то и дио борбе на право за идентитет. У том процесу традиција игра огромну улогу, али носи ризик. Ризик је у односу према традицији. Уобичајен је један статичан, прихватање нечег... као статичног, а у традицији тога никада није било. Ако је суштина њена претварање ефемерног у перманентно, то значи и да је укључено и вријеме, и да се кроз вријеме тај деликатан процес одвија. Значи традиција је акција, она је континуитет, у томе је разлика између традиције и примитивизма. Прихватање једног традиционалног ликовног елемента је

прихватљиво само у транспозицији његовој у логици поступка, у духу, а не никако у буквалном преношењу форме. Један ризик од неоромантичарског постоји у том тражењу архитектуре. Један од најтежих пројектантских задатака је споменик мада припада домену непрограмске архитектуре. Споменик је фиксација одређеног чина за нека будуће генерације. Али то фиксирање не значи и заборав. Споменик мора бити уведен у циклус живота.
Споменик који се доживљава у једном тренутку интензивних емоција, у грчу, у патњи, један континуинирани доживљај за једно ослобођење пијетета и достојанства. За једно осећање да је живот.... смрћу. Споменик носи и једну јаку идеју братства, врло снажну идеју братства, носи је у самом разлогу грађења и начину грађења. Спомеником се преноси један систем, наш систем вредности неком будућем систему вредности и будућим генерацијама. Тиме он постаје наш тестамент. Без обзира на ликовну вриједност, на умјетничку вриједност, једног споменика сматрам да он никада није довољан, никада не одговара љепоти чина смрти за слободу. Исто тако мислим да ниједно умјетничко дјело није достојно нечијег живота.
Архитектура није авантура простора и материјала. Она је етички чин. Све одлуке доносе се за човјека и у име човјека. У прошлости архитектура је радила за појединца...данас ради за друштво. Тај однос између друштва и умјетности је врло интерактиван. Ипак, Ле Корбизијеово становиште да се добром архитектуром могу избећи социјалне револуције звучи као... звучи као футуристичка визија једног ентузијасте.
Архитектура се врло често прихвата као естетска чињеница и као материјални чин. Она је свакако и то. Али она је увијек једна идеја. Неспоразум настаје ако је наручилац тог становишта а архитекта другог. .....условљава и промену или напуштање идеје а то не значи компромис. Некада се у суштинским стварима могу правити компромиси. Али постоји чињениц да ће наручилац увек пронаћи извршиоца свог захтева без обзира на последице....тог чина."

[73]

Занимљиво је изнети и неке споредне, али не небитне чињенице. Конкурс за Велику оперу у Београду 1940. године окупио је непосредно или посредно све значајне актере потоњих збивања у Титовом Ужицу. Ту су се, својим радовима, представили Милорад Пантовић и Ружица Илић, али и римски колега и лични пријатељ Станка Мандића, лауреат конкурса, Данте Тасоти (Dante Tassoti) који ће, касније, 1971. године заједно са Мандићем бити члан оцењивачког суда на још једном конкурсу за здање Београдске опере.

ТРЕЋА ГЛАВА

[74]
"Градски центри " *Архитектура- урбанизам* 63, Београд, 1971. година
Загреб, прилог приредио Мирко Маретић (стр.12-15). У прилогу је приказан јавни натјечај за реконструкцију старог градског центра на општем јавном натјечају током 1969.године. Приказана је макета старог Загреба и Центра Новог Загреба. На Новом Загребу то је пространи комплекс зграда са једним великим тргом на којему је обелиск, саобраћај је денивелисан тако да се центар (Центар Трња) простире на неколико квадраната правоугаоног растера урбанистичког плана Новог Загреба.
Нови Сад (стр.16). У плану развоја градске структуре предвиђени су, један поред другог, стари и нови центар. Планирано је да се распишу конкурси.
Марибор (стр.17). Врло кратак извештај о историји града и центра и његовој тадашњој ситуацији, уз информацију о развоју новог градског центра који се надовезује на стари.
Лесковац (стр.18-19). Значајан прилог о интервенцији у граду која може да се пореди са реконструкцијом Титовог Ужица. Град је разрушен током Другог светског рата, констатовани су дотрајалост и разрушеност зграда, као и иначе мали број квалитетних објеката. (град је "био од слабог материјала, дотрајао, нефункционалан и комунално неопремљен"). Саобраћајна мрежа била је оцењена као нефункционална. То је производило конфликтне ситуације између савремених потреба и спонтано настале наслеђене саобраћајне мреже. Поготово није био разрешен конфликт пешачког и колског саобраћаја. Основни концепт био је заснован на диференцијацији саобраћаја по значају и његово усмеравање. У центру се предвиђа само мирујући колски саобраћај и пешачка зона. Ужи градски центар био је предмет општег југословенског конкурса 1962.године када је усвојено урбанистичко решење центра (лауреати конкурс били су арх Стјепановић, арх Јанковић, арх Настас са сарадницима). Ужи центар планиран је као миран, за скупове, одмор, и са садржајима претежно опште-градског значаја. Ту су планиране зграде скупштина општине, суда, тужилаштва, правобранилаштва, музеја, дома културе, дома синдиката, дома ЈНА, робна кућа, трговине, занатство, хотел, ресторан, и делимичнио становање. Центар се протеже од реке Варнице до железничке станице на истоку, град се шири ка југу и предвиђа се

још један центар нижег реда. Реконструкција центра суштински чини трећину градске територије. Предвиђа се густина 600 ст/ха, коефицијенат коришћења земљишта 1,2-2,0 наспрам ранијих 120 ст/ха и коефицијента 0,5. На карти је јасно истакнута чврста ортогонална саобраћајна мрежа која се делимично уграђује у постојећи систем улица, али је присутно и потпуно радикално просецање нових траса. Задржава се неколико објеката, већином су предвиђени нови. Присутна је правилна геометрија, композиција је неразрађена. Покушало се са класичном темом: две симетричне једнаке зграде на граници трга, висока кула са ниским анексом, и друге виђене идеје које су пласиране без труда да се успоставе суптилни и пропорционални односи у простору. Наслеђени дијагонални правац, да је разрађен, много би допринео свежини и динамици урбане матрице, али и богатству разноликих односа у простору. Решење делује релативно грубо и схематизовано.

Пирот, прилог приредио арх. Петар Петровић (стр.28-29. Слично претходном примеру, постоји значајних сличности између решења Пирота и Ужица: двојни центар, река кроз град, турски и српски део вароши...Центар је дводелни, развијен на на две обале реке Нишаве Делови су повезани мостом ("танком нити"). Сваки део је површине око 6 ха. Током Другог светског рата центар није рушен, очуван је, али је грађевински фонд дотрајао, тако да се очекују сложеније и обимније интервенције за шта постоје могућности. Посебно Тијабара, центар на десној обали, цео век није мењао изглед. У културно историјске вредности убројене су, као део историје, навика и традиције: 1)споменик капетану Карановићу (обележије ослобођења од Турака); 2)стара чесма Гушевица; 3)даље до центра Христића конак, градска кућа из средине прошлог века... Улична мрежа је са релативно широким и јасно повученим правцима, центри су у простору јасно дефинисани. Тијабара је троугластог а Пазар сложенијег облика. Пирот је тада бројао 28 000 становника, са тенденцијом пораста. Град је, традиционално, подељен на два дела: турски и српски, што је повлачило специфичне начине њихових развоја. Пазар је административни центар, Тијабара занатски центар. Центар Пазар изграђен је савременим објектима. То су нова и стара зграда општине, банка, хотел. Изградња је висине П+3, једини изузетак је солитер "полемичне архитектуре". Критикује се безлична архитектура новоизграђених објеката као и неуважавање традиције уз истицање, као изузетка, објекта "Центар". Лепота реке која протиче кроз центар, као природни дар, осматра се као зелени тепих, али, осим регулације тока и дрвореда дуж насипа ништа није урађено како би се овај природни дар истакао. У граду нема зелених површина осим реке и паркића испред рушевина Градиња. Пирот је био на траси путева из Европе према истоку, саобраћајнице кроз град су делови тих путева, али, срећом не пролазе кроз градски центар већ га тангирају остављајући могућност "да се формирају мирне зоне наклоњене пешаку". Саобраћајна мрежа се у доброј мери поклапа са потребама, уз нову транзитну саобраћајницу према Софији. Проблем те саобраћајнице ће бити адекватно решен. Град није инензивно развијан, те се још увек не намеће проблем мирујућег колског саобраћаја. Истовремено треба радити на системском решењу мирујућег колског саобраћаја како би се центар заштитио. Центар нема просторних могућности за ширење, али се то и не намеће као најзначајнији проблем, већ је проблем у програмском и просторном дефинисању и усклађеном развоју обзиром да Пазар предњачи док је Тијабара потпуно запостављена. Расписивани конкурси за решење центра нису донели целовито решење јер су и расписи били парцијални. Аутор подсећа на три расписана конкурса. На позваном конкурсу за решење Пазара 1959.године прву награду освојио је Михаило Митровић, београдски архитекта. Неколико година касније расписан је, на основама поставки првонаграђеног рада, општи конкурс за решење истог простора. Награду је освојио љубљански архитекта Марко Мушић. Реализације према награђеном раду је изнедрила кулу на приступу у Пазар која је унела још више немира у хеторегену структуру центра, али се не може јасно судити јер је реализација других делова у току. Надајмо се општем побољшању утиска целине. Крајем 1961.године на конкурсу за центар Тијабара награда је додељена аутору чланка. Основна идеја била је усмерена очувању и истицању природних и створних вредности простора: визуелни продор ка Старој планини и Нишави, веза са постојећим споменицима и чесмом и веза са будућом изградњом. Аутор истиче да су сви досадашњи планови третирали оба центра као јединствену целину изванредних укупних потенцијала уз наду да ће из планова проистећи реализација.

Пожаревац, прилог приредио арх Драган Фелдић (стр.30-31 Центар је настао уз чаршију, (Стара Чаршија) око дућана, соба са преноћиштем, табана, кафана, касапница, претежно је чаршија производ „турског елемента", касније, формира се Нова чаршија око православне цркве, указом кнеза сви дућани морали су се отварати у граду, не ван њега. Чаршије стоје управно једна на другу а на месту додира, између њих, настао је трг. (Трг ослобођења) Током Другог светског рата није било разарања. Зграда начелства, Гранд хотел, *Крстина кућа*, су објекти које би требало ставити под заштиту. Централни трг је најгушће изграђен са репрезентативним зградама, он обухвата 1,0 ха, а 0.5 ха је слободна површина за велику пијацу. Комунална опремљеност је незадовољавајућа, инсталационе мреже у повоју, парцеле неправилне и узане, коефицијент изграђености врло висок. У околини *велике пијаце* су и *пилићарска*, *рибарска*, *дрварска* пијаца. Трг је пре свега био и остао трговачки а потом културни, пословни и тд...Трг је радијалан, на њему се сустиче шест улица које су завршеци путева из

околних места ка Пожаревцу. Такав значај трга као саобраћајног чворишта је представљао саобраћајни проблем. Решењима у ГУП-у из 1953.године није редукована саобраћајна функција, тек касније број улица сведен је на једну. Пијаца је измештена. Трг је у каснијим плановима развијан као претежно пешачки са понеким колским продором. Новим решењима брзи саобраћај обилази око центра, формирају се два прстена, један у центру и други на периферији. Посебно је уочена појава проблема мирујућег саобраћаја. Урађено је десет урбанистичких решења, али нису усвојена, тако да је центар Пожаревца још увек проблем.

Концепција је била радикална реконструкција са обимним рушењима. Плановима није предвиђан нови градски центар па су рушења била оправдана, поред тога, великог значаја су и историјски предуслови. Прибегло се решењу уклапања старог и новог, поменути објекти са особинама стилске и монументалне архитектуре су сачувани са промењеном наменом, па су се центар Пожаревца и негдашња пијаца трансформисали у културно средиште, парк културе, обзиром да је присутно знатно зеленила.

Реализација је потпуно изменила некадашњу Табачку, турску, чаршију, саграђене су у периоду 1956-66.године вишеспратнице (П+4) од којих су неке и оквир трга.

Број становника је нагло растао, па је извршена ревизија плана који је предвиђао свега 32.000 становника за 2000.годину. Према плану из 1965., Пожаревац 1991.треба да броји 70.000 становника, док је тренутно бр.стање 36.000 становника. У центру се претежно граде стамбено-пословне зграде са трговинама у приземљу, што је постало приоритет. Поред традиционалног центра, предвиђена је планом и развијање још четири локална центра, то су центри месних заједница који би функционално и просторно били потпуно независни од центра града.

Приштина, прилог приредила арх. Љиљана Бабић (стр 26-27). Према плановима за развој покрајинског центра, приштински центар ће се пројектовати за град од 100 000 становника. У датом тренутку, 1966., град је имао *Трг братства и јединства* и главну улицу, Маршала Тита, која је била и корзо и трговачка улица, као, и у већини градова, настављен је традиционални тип чаршије. Предвиђено је да се формира модеран центар којим би био обухваћен постојећи трг, али је концепција била нетрадиционална, потпуно нова, и са футуристичним формама које су се могле видети у књигама из области архитектуре и урбанизма тога доба. У чланку се врло конкретно износе карактеристике новог центра:

1. прстенаста диспозиција магистралних обилазница колског саобраћаја,
2.апсолутна доминација пешака,
3.организација сродних објеката у у просторне микроцелине,
4.органска повезаност свих микроцелина у јединствену просторну целину,
5.континуитет просторног доживљаја,
6.бројност микроамбијената,
7.слободни нови волумени супротно крутим ранијим,
8.сажимање центра у односу на традиционално линеарни карактер.

Центар је опасан саобраћајницама и у целини оргнизован као пешачки у свим правцима по површини, садржај центра је претежно јавни, објекти и њихове намене формирају микроцелине као тргове различитих облика и површина, потом паркови, пјацете, проспекти, пешачке авеније, тежња је да се форме настављају и да просторни доживљај има континуитет промењив по намени, форми и тд. Визуелно центар је прозрачан и обухват погледа нуди нове и разнолике амбијенте и перспективе....основна урбанистичка композиција је осно-симетрична са две целине, једну чини већи број мањих микроамбијената а другу крупнији потези и форме. Укупно 11 просторних јединица: Покрајински трг, Општински трг, Пословни трг, Приступни трг, Продајни трг, Позоришни проспект, Позоришни трг, Пешачка авенија, Омладински плочник, Градски врт, Трг правде, пјацете...План је усвојен 1967.али су аутора плана и поставке самог усвојеног документа игнорисали инвеститори робне куће и Спомен дома.

[75]

На пример, наводим следеће наслове: Конкурс за урбанистичко решење централног градског простора Краљева (А/У (1974) бр.70-72); Реконструкција блока у центру Земуна (А/У (1962) бр 14); Конкурс за урбанистичко решење центра у Лесковцу (А/У (1962) бр.14); Карађорђев трг у Земуну (А/У (1962) бр 14); Реконструкција градског центра Зрењанина (А/У (1962) бр 17); Конкурси: Центар у Параћину, (А/У (1962.)бр. 24); Реконструкција центра Новог Сада, (А/У (1963) бр.20); Центар Куманова, (А/У (1963) бр.20); Теразијска тераса (А/У (1963) бр.21); Трг Републике (А/У (1963) бр.21); Конкурси: Центар Параћина, (А/У (1963) бр.24); Трг расинских партизана у Крушевцу (А/У (1966) бр.39); Трг револуције у Љубљани (А/У (1965) бр.29); Трг радничких савета у Нишу (А/У (1968) бр.49-50); Урбанистичко решење новог насеља и центра Мајданпека (А/У 1962. бр.13); Рума: детаљно решење блока Ц-4 са градским тргом и спомен обележијем револуцији (А/У бр.78/79); Урбанистички програм Новог Места;

Урбанистички планови и градска кућа у Краљеву (А/У (1965) бр.33/34); О карактеристикама првонаграђеног пројекта на конкурсу за уређење Трга Републике у Београду (Преглед архитектуре (1955-1956) бр 4-5).

[76]

Белешке проистекле из прегледа часописа

Центар у **Параћину,** (1963) разматрана су награђена конкурсна решења: 1) архитекта Борка Новаковића, 2) архитекта Зорана Петровића. Задатак је био да се на основама ранијих поставки генералног плана (1952-56) детаљно реши шире подручије градског центра. Као и у већини српских градова, центар града се развијао као линеаран дуж главне улице која се, под правим углом, укршта са попречном артеријом. Награђене концепције се, у битном, разликују.

У првом решењу примењен је екстравагантан поступак: архитектонски унивалентни, издужени и уски волумени су испреламани под тупим угловима како би пратили регулационе линије улица или како би се формирале импозантни оквири платоа планираних за диспозицију слободно стојећих, многоугаоних, сложених и ниских волумена. Општи утисак о пластици и композицији овог решења није повољан: простор нема кохерентност, нема пропорцију и меру прилагођену величини града, не виде се мањи и разнолики амбијенти дуж дугачког потеза улице. Не постоји хијерархија простора.

У другом решењу реструктуриран је саобраћај па се на раскуршћу глвних праваца формира заштићени трг. Од трга, лепих пропорција, ка северу у траси главне улице се наставља пешачка зона те се тако формира пријатна трговачко-пословна улица обогаћена низом мањих амбијената. Концепт је изискивао да се главна улица скрати до раскршћа са попречном која је такође скраћена. Тако је формиран нови пешачки трг на месту ранијег саобраћајног сквера. Простор има пропорцију, меру, хијерархију, јасноћу намена.

Програм центра је сагласан идеји нових друштвених центара. На тргу је планиран споменик.

Урбанистички планови и градска кућа у **Краљеву.** У морфологији српских тргова постоје два кружна, уцртана у време и од руке кнеза Милоша Обреновића, првог. У оба града околна урбана структура није пратила нити исходила из кружне, дакле, идеалне форме центра. Из тог разлога, планови које је за Краљево израдио урбаниста Борко Новаковић имају посебан значај: помоћу њих требало је ретку планиметрију трга уклопити у процесе урбанизације и реурбанизације града. Његов концепт следио је опште тежње друштва и потреба тога времена. План града је подразумевао снажне потезе, високе густине, модеран архитектонски израз, као и касније доследно спровођење поставки пластике и композиције. Као и у решењу центра Параћина, урбаниста је тежио монументалним, велеградским композиционим решењима. За разлику од Параћина, у плану за Краљево, избегнути су, полемични уски и дуги, преломљени, волумени који више разглављују него што опредељују простор и његов проток из једне у другу целину. Урбаниста је препројектовао цртеж кнеза Милоша и тргу дао, урбано оправдану, потковичасту форму. Саобраћајница дели полукружни део од правоугаоног. Правоугаони део је “нека врста балкона на долину Ибра”. [Milenković B (1965) “Urbanistički planovi i gradska kuća u Kraljevu“, *Arhitektura urbanizam*, br.33/34, Beograd:23-27.] Портални део композиције трга налази се у његовом правоугаоном делу и састоји се од осно симетрично постављених ниских, у основи пространих квадратних волумена, између којих је аксијални правац који асоцира на барокне идеалистичке планове. Истоветни портални концепт урбаниста је применио и за Параћин. У плановима за оба града, градацијом висина објеката од ниских порталних ка високим ободним волуменима, формира се просторна јединственост композиције. У фокусу композиције је споменик пласиран на правоугаоном делу, док му је залеђе полукружна форма, градско фасадно платно. Бочне стране потковице су симетрични степенасти волумени. Овако осмишљено решење у потпуности је деловало јасно, моћно. Краљево би добило, у односу на осталу урбану структуру града, диференциран и обликовно довршен центар јединствен у Србији. У току реализације, према обичају, строги план је реализован половично док је трг задржао ранију кружнму форму.

Предвиђено је радикално реконструисање, трг има споменик, значајна визура је према реци Ибру, величине Ужица и Краљева као и ондашњи нагли пораст су упоредиве као и амбиција да се планом заокружи целина реконструкције као једини могући исход будуће изградње. Програмски, тргови су сличних садржаја.

Реконструкција центра **Прилепа** (1962). Пројекат су урадили пријатељи и колеге Станка Мандића, Оливер Минић и Богдан Богдановић. Испоштована је традиционална концепција центра града. Традиционално центар града је уједно и главна улица-чаршија. Примењена је заштита једног сегмента-блока који илуструје али и функционално оправдава физичку форму духа прећашње занатске чаршије. Линеарни развој центра слично је третирао и Зоран Петровић у конкурсу за Параћин. То су суптилни пројекти који нису резултати компромиса о односу између старог и новог већ суштинско разумевање 1)регионализма, односа мера, пропорција, као и 2)потреба за савременим изразом функција и форми новог времена. Дуж главне улице регулациона и грађевинска линија су у односу разноликости

проистекле из јединственог програмског и композиционог плана: то је сплет отворених, полуотворених међусобно повезаних, простора утврђених зградама различитие вертикалне и хоризонталне регулације. Решење је читљиво, изражена је хијерархија простора, одмереност планиметрије основа и форми.

Конкурс за идејно урбанистичко решење Трга расинских партизана у **Крушевцу** и из тога проистекло коначно урбанистичко решење (1966)

Првонаграђени су радови тимова 1) Урбанистичког завода града Београда и 2) Завода за урбанизам из Крушевца. Задатак је био да се детаљно реши шире подручије градског центра. Урбанистичка матрица је правилна, блокови велики, оивичени правилно положеним улицама. Уз главно раскршће формира се трг као најзначајннији део проспекта према зеленом масиву Багдале. Оба рада одликује концепција снажних потеза и волумена. Првонаграђени рад негује композицију састављену од квадера или меандера. У другонаграђеном раду ткање простора поверено је уским волуменима који се гранају по простору те формирају унутар блоковске полуотворене просторе. И једна и друга концепција су радикалне и ослањају се на систем друштвене изградње великих колективних стамбених заједница. То је довело до нерегулисаних пропорција и неоправданог футуризма па су трг и проспект, иако значајно истакнути, само део релативно истоветних простроних ресурса-с разликом да је овај сегмент обогаћен брижљивим уређењем и спомеником. Као исход произишло је коначно решење које спаја најбоље делове награђених.

Програм центра је сагласан идеји нових друштвених центара. На тргу је планиран споменик.

Конкурс за урбанистичко решење градског центра у **Лесковцу** (1962.)

Град је био знатно порушен у Другом светском рату. Основни правци реконструкције били су дефинисани послератним генералним планом, али су, саобразно новим виђењима развоја, захтеване и измене па је расписан конкурс за централни градски трг на којем је награђен рад тима архитеката Божидара Јанковића, Александра Стјепановића и Михаила Насласа. Величина захвата конкураса, историјски услови, близина речног тока, споменичко обележије, програм, избалансиране пропорције и величине, како блокова тако и односа слободног према изграђеном, спратност и истакнута вертикална доминанта (кула) композиције трга, слични су и упоредиви са Тргом партизана у Титовом Ужицу. Сматрамо да је решење било примерено, визуелно и функционално јасно, иновативно али не и екстравагантно.

Програм центра је сагласан идеји нових друштвених центара. На тргу је планиран споменик.

Центар **Куманова** (1963)

Куманово је град на северу Македоније на граници према Србији. Карактеристика послератног периода је брз развој и пораст броја становника тако да је 1956. године тај број износио 25.526 што је двоструко више него 13.000 према попису из 1921. Град је, како је написао аутор текста архитект Лудјек Кубеш, специфичан и различит од других македонских градова. Он додаје да су сви градови (у Македонији) међусобно специфично различити. То је био његов и став Звонимира Никуљског на основу кога су приступили архитектонско-урбанистичком решењу центра града. Пошли су од става да у граду готово и не постоје објекти и целине који би захтевали очување, ревитализацију или реконструкцију. То је обезбедило основни предуслов за сложену и обухватну реконструкцију. Град је функционално и положајем значајно индустријско и саобраћајно средиште. На основама изнетих и других карактеристика Завод за урбанизам НРМ је 1959.године донео и усвојио дефинитивну програмску концепцију центра Куманова. Друга значајна одлука донета је од стране владе НРМ 1948.године према којој је у Куманову предвиђена реализација споменика борцима из НОБ.

Композиционо, програмско, урбанистичко и архитектонско решење центра било је добро простудирано, савремено али не претенциозно; одабране су хармоничне величине блокова и зграда; композиција маса је била простудирана, формиране су јасне и довршене целине. Дуж главног потеза развијен је раскошни проспект у правцу исток-запад, на њега су се надовезивала два трга: један друштвено-културни и други трговачко-пословни. На друштвено-културном тргу истакнута су два обележија револуције: споменик Македонка и рељефи.

Аутори су истакли идеју водиљу целог подухвата кроз пароле; “просторна систематизација функција” и „јако наглашена потреба индустријализације и потенцирања централних функција, административних, управних и културно-просветних, уз неминовно сређивање биолошких прилика“. [Kubeš L. (1963), “Centar Kumanova”, *Arhitektura urbanizam* br.20, Beograd, 26] Према мерењима на основу података из часописа Архитектура урбанизам, трг је глобалних димензија 100/60м.

Програм центра је сагласан идеји нових друштвених центара. На тргу је планиран споменик.

Специјални тргови у **Подгорици** код сахат куле и у **Земуну** (Карађорђев трг) (1963.)

Споменути тргови нису главни и централни градски форуми, имају специјалније намене.

У Подгорици то је саобраћајно-трговачки трг формиран око културно-историјског споменика Сахат куле. Од друштвених садржаја били су предвиђени Дом синдиката са биоскопом, Раднички универзитет са кафеом. Трг је правилног облика димензија 90/50 метара, окружен стамбеном зоном. У приземљима били су предвиђени локали.

У Земуну то је пешачки трг са програмом центра стамбене четврти. Композиционо решење трга предвиђа три вертикалне доминанте од којих ниједна није главна већ свака врши улогу регулатора простора у зависности од правца којим доминира. Садржаји су културни, забавни, трговински, угоститељски. Ка тргу гравитира стамбени комплекс од 1600 становника.

Рума, детаљно урбанистичко решење градског трга са обележијем револуције

За решење центра Руме био је расписан конкурс 1974.године. (Прва награда тим Живојина кара-Пешића.) Након завршетка конкурсне утакмице, 1975.године инвеститор је наручио од румске пројектне организације "Пројект" дефинитивно архитектонско-урбанистичко решење центра којим би се обухватила и награђена решења.

Простор који је обухваћен је БЛОК "Ц-4" за кога су планирани многи садржаји централних функција. То су друштвено-образовни, културни, административни, информативни, угоститељски, стамбнеи, програми и садржаји. Проблематика и комплексност задатка се посебно огледала у неопходности да се ново решење спроведе уз реконструкцију постојећег стања и интерполацију нових зграда и површина. Решењем, свака од поменутих функција добила је своју површину и значај, оне су диференциране али и груписане по сродности у одређене зоне блока. Концепт се ослањао на унуташњој пешачкој повезаности споменутих сегмената и целина. У источном делу издвојена је отворена површина за трг. Трга је обухватао приближно 20 процената површине блока. У средини је реализовано спомен-обележије.

Планом није исказана композициона, функционална и обликовна хијерархија. То је скуп повезаних сегмената који представљају најзначајније градске, административне, услужне, културене и пословне функције. Интервенција је врло сложена, али нема ни назнаке од идела композиционог и обликовног јединства.

Програм центра је сагласан идеји нових друштвених центара. На тргу је планиран споменик

О неким збивања у градовима Београд, Нови Сад, Ниш

Споменути градови, посебно Београд и Нови Сад, су имали значајну историју и праксу планског развоја функција, урбане структуре, саобраћаја и форме. Тако су још пре Другог светског рата расписивани значајни конкурси за решење појединих значајних целина, амбијената, објеката и градског организма као целине. У том смислу њихов развој је од раније био значајно напреднији у односу на мање градове у Србији. Поред тога, у споменутим градовима, од раније су постојале мање или више повезане мреже јавних простора као што су тргови, саобраћајни тргови, пјацете, проспекти, парковске целине, венци...Без обзира што су процеси уобличавања текли споро и делимично, то су били урбанистички развијени организми.

Нарочито је **Нови Сад** поседовао фину урбанистичку подлогу за даљи развој. Након Другог светског рата рађени су пројекти за реконструкцију центра Новог Сада, тежња је била да се савременим урбанистичким идејама унесу новине у урбанизам и архитектуру Новог Сада, посебно на потезу Булевара маршала Тита и Трга слободе.

У случају **Београда** процеси су били нарочито сложени. У неколико наврата, рачунајући и предратне конкурсе и планове, рађени су урбанистички предлози за уређење центра града, што је обухватало Теразије, Теразијску терасу, Славију, Трг Дома Синдиката, Калемегдан... Посебно су истраживани простор Трг Републик и Теразијска тераса а касније и савска падина. Трг Републике, до данас, без обзира на низ предлога, остао је неопредељен: да ли је саобраћајни или пешачки. Након рат, у духу систематских предлога, 1948.године програмом за Трг републике обухваћена је и манифестациона функција. Према писању Зорана Петровића за ову позицију рађени су планови 1) 1878.године за позоришни трг, 2) 1924. међународни конкурс, 3) 1929.предлог Коваљевског, 4) 1946) предлог Николе Добровића, 5) 1950.предлог Оливера Минића, 6) 1954.конкурс, 7) 1957.верзија као разрада конкурсног материјала. Овде само илуструјемо честе недоумице у вези реконструкција и конструкција историјски значајних јавних простора као и неочекиване обрте који су се дешавали. [Petrović Z (....). "Trg Republike", *Arhitektura urbanizam*, Beograd:30-35.]

У **Нишу** је пројектован и реализован, специфичан, Трг радничких савета, називом посвећен јубилеју самоуправљања. Одлуку о изградњи трга донела је градска управа 1960. на десетогодишњицу самоуправне праксе у СФРЈ. Као исход реализације трга требало је да се повећају густине, замени предратни грађевински фонд, уведе смисао и концепција на том простору који нису постојали. Затечено стање карактерисали су конфликтни односи колског и пешачког саобраћаја. Трг је планом добио стамбени карактер и функцију културног и друштвеног центра. Решење је било у духу снажних потеза и великих квадерских форми (П+7) које су оивичавале подцелине. Истакнут је солитер (П+18) који је вертикални акценат у простору трга и града. Решење је волуменима и формама прилично граду величине Ниша, архитектура читљива без спектакуларних амбиција.

Трг маршала Тита у **Ваљеву**, пројектани Лојаница, Цагић и Јовановић

Овај илустративан, али свакако и непотпун, преглед различитих пројеката и реализација за градске центре и тргове периода (1950-1990), углавном са територије Србије, завршавамо са Тргом

маршала Тита у Ваљеву. Та реализација значајна је обзиром да представља стваралаштво значајних релативно млађих архитеката у периоду када се социјалистичка заједница Југославија опростила од постамена сопствене државности фигуративно израженог у скулптури маршала броза на Тргу у Титовом Ужицу која је 1991-2.године са Трга и уклоњена.

План за регулацију Ваљева оштро је, у докторској дисертацији, критиковао Оливер Минић још 1960.године. Чињенице да креатори плана нису користили особности Ваљева, и у општем смислу тековине морфологије градских простора, произвели су крајње симплифициран и досадан план непрекидне, правоугаоне, регулације блокова којим се хтело кокетирати са лекорбизијанским утопистичким визијама о реконструкцији милионских градова. У плану града, за разлику од планова узора, није могуће констатовати хијерархију, консеквентност идеје, инфраструктурне нивое и тд. Посебно, а што је за мање градове низоставно битно, ни на који начин се не истиче централни део града, односно трг.

Трг маршала Тита је у ову, људским и географским карактером, пријатну средину, унео неопходну интимност и суптилност. Настао је као круна процеса транформације, не само посленика архитектонске струке, већ и општих концепата о функцији и обликовању градских простора. Уместо монументалности и великих манифестационих зборишта, јавни простори требало је сада да делују другачијим духом. То су били наследници, у историји већ познатих, градских ниша, проширења, функционално непрестано активни и запоседнути простори. Споменуте социјалне и пословне интеракције спојене са хедонизмом, произвеле су амбијентално јасан, али и разнолик простор, састављен од више прожетих под-целина. Програм је био истоветан оном утврђеном послератном, ту су: трговине, банка, хотел, кавана, ресторан, споменик, али је форма изражена потпуно другачије. Облици платоа су разнолики, денивелисани, динамични, протективни... Новина је у просторној интерпретацији стецишта функција трга. Интерактиван простор је репрезентован централним полигоналним амфитеатром намењеним за одмарање, бављење, разговор... јавне функције и интересантни облици настављају се и на следећем нивоу као галерије, пасареле, амбијенти-јавни предпростори одређених намена. Аутори су истицали свој идејни кредо у синтагми “трг атмосфере”. Занимљиво је писање Снежане Ристић, која је о овом Тргу објавила чланак давне 1983.године и у којем је истакла везе тргова у Титовом Ужицу и Ваљеву следећим речима:

“Поред изражене димензије хуманитета вредно је истаћи да жири сматра да је ово јединствен, и по резултату и по поступку, напор да се изгради градско средиште какво у Србији није остварено од изградње трга у Титовом Ужицу.[“ Ristić S.(1983.) “Trg maršala Tita u Valjevu“, *Arhitektura urbanizam* br. , Beograd, 30-31.]

5 ЛИТЕРАТУРА И ДОКУМЕНТАЦИЈА

У највећем делу дисертација се ослања на раније непроучавану и неоткривену документацију из архива и личних заоставштина. Списак извора подељен је на делове: *архивска грађа*, и *књиге, зборници, текстови, докторске дисертације*, и *остало*. Поред појединих извора је ознака(*) која указују на његов посебан значај.

*АРХИВСКА ГРАЂА:

Историјски архив Ужица, (ИАУ), Жичка 17, Ужице. Грађа у архиву је углавном несређена.

ФОНД СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ТИТОВО УЖИЦЕ (1944-)

-Фасцикла Народног одбора градске општине Титовог Ужица. Свеске ГНО, записници седница Извршног градског Народног одбора градске општине Титовог Ужица, све у рукопису. Године 1947-? (нечитљиво)

-Записници Савета за комуналне послове Народног одбора градске општине Титовог ужица за 1955-56.

-Записник Комисије за буџет – почетак 1954.

-Стамбена управа-општи списи свежњеви 1 и 2. Акта Ревизионе комисије.

-Регистар, записници седница Одбора за изградњу Трга.

-Регистар, записници Одбора за прославу (1961).

-ИАУ, архива ужичког недељника “Вести”, године (1950-).

-Свеске записника са седница Среског већа Народног одбора среза Титово Ужице.

-Регистар, Извештаји у вези изградње Трга.

Из предње споменутих фондова изолују се документа која су непосредно реферисана или коришћена у тексту:

ФОНД ОБЛАСНИ ОДБОР

Идејни пројекат зграде Обласног одбора, 1949.г

ФОНД СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ТИТОВО УЖИЦЕ (1944-)

-(Сигн.351-121) Главни пројекти Хотел “А” категорије, пројектант “Завод за урбанизам и пројектовање Титово Ужице”, према идејном решењу Светлане Кане Радевић.(15.08.1975).

-ФОНД СКУПШТИНА СРЕЗА Титовог Ужица (1955-67)

-Идејни пројекти: “Блок “А “и “Е“ на главном тргу у Титовом Ужицу, пројектант Милорад Пантовић, инвеститор Народни одбор градске општине Титово Ужице. Датуми: 11.10.1960.бр. 112.

-Главни пројекат: Стамбено-пословни БЛОК I део 1 (C и D), пројектант Станко Мандић, инвеститор Народни одбор градске општине Титово Ужице. Датуми: 1) 12.10.1960, 2) у печату пројекта 02.1959.

-Главни пројекат: Друштвени дом-друштвени део-Титово Ужице, пројектант Станко Мандић (1960. година), инвеститор Народни одбор градске општине Титово Ужице.

-Грађевинска дозвола за зграду на углу Маршала Тита и Страхињића Бана, 13.Август 1956. Не постоји сачувана пројектна документација али је сачувана грађевинска дозвола (БР.12801 ОД 13.08.1956.) уз технички опис. Пројектант: арх. Братислав Стојановић.

-Главни пројекат: Зграда Комуналне банке Титово Ужице и стамбена зграда у Титовом Ужицу, (Народни одбор среза Титово Ужице, пројектант Архитектонско урбанистички атеље "Стил", пројектант арх.Леон Кабиљо, директор Богдан Игњатовић. (Децембар 1958). Локација до хотела "Палас" у улици Општинској.

ФОНД СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ ТИТОВО УЖИЦЕ, ДИРЕКЦИЈА ЗА ИЗГРАДЊУ ТРГА

-Елаборат ентеријерног уређења позоришта, идејни као главни пројекат, Београд, јула 1962. Пројектант Станко Мандић уз сарадњу са: Р.Трбојевић, Д.Синђић, и Ј.

ФОНД "Збирка рукописа", легат архитекта Миладина Прљевића. На кутији легата написано је графитном оловком, писаним словима, ћирилицом: *Поклонио Радован Поповић, Породица М.Прљевића, Драгутин*

-Идејна скица за регулациони план града Ужица, 1946; текстуални прилог о циљевима и намерама плана и графички део.

-Распис конкурса за идејно решење центра Титовог Ужица 1953.

-Технички извештаји такмичара.

ИЗ ПРОУЧЕНИХ НАВЕДЕНИХ ФОНДОВА ИЗДВАЈАЈУ СЕ:

-Извештај са пута у Београд од 28.10.-06.11.1952. Ружица Илић

-Ружица Илић, "Извештај о раду на регулационом плану Т.Ужица"(извесно непосредно пре априла 1957)

-Ружица Илић, "ТЕХНИЧКИ ИЗВЕШТАЈ", 17.02.1948.

-Ружица Илић, "Извештај уз пројекат центра града" 19.07.1955.године.

-Писмо Ружице Илић (1954.) Народном одбору градске општине, комунално одељење, Титово Ужице, Београд 11.01.1954.
-Одговор начелника секретаријата за комуналне послове, Симановић Милутина од 16.01. 1954. Ружицином писму од 11.01.1954.

-Решење Народног одбора од 19.01. (1955.) којим се прихвата урбанистичко –регулационо решење ужег центра града Титовог Ужица пројектовано од стране Ружице Илић.

-Писмо Драгомира Каљевића Дописништву Политике, 16.01.1959.

-Станко Мандић (1961.) писмо Рајку Јечменици 25.10.1961.

-Драгомир Каљевић – Ћага, *Изградњом Спомен трга решавају се и други актуелни проблеми града*, Златибор, страна 3, година (?).

-Раде Петровић, "Извештај о раду ОДСЕКА ЗА УРБАНИСТИЧКЕ ПОСЛОВЕ 1961. Титовоог Ужица за 1961.годину".

2. Народна библиотека, Ужице

Архива ужичког недељника "Вести", године (1944-1950.), књиге и други материјали из фонда библиотеке.

3. Завод за урбанизам и пројектовање Титовог Ужица (1964-1979.),

Планска документа и Фототека бившег Завода за урбанизам и пројектовање Титовог Ужица.

Поклон архитекта Ружице Илић, планови из 1949 и 1954.

5. Музеј науке и технике, Одељење архитектура и градитељство, Добрачина 51**.** Београд

Фонд архитекта Миладина Прљевића. То су свеске главних пројеката за блокове Б и Ц, зграду на Тргу ослобођења и Робну кућу у Ужицу (инв.бр.121, 144, 145). Сачуване су фотографије конкурсни елаборатаза ужички трг из 1953. (инв.бр. 295 и 300).

-(1948.) Робна кућа у Титовом Ужицу-идејно решење, не реализовано. (СИГН 144)

-(1952.) Стамбени блок "Б" – Титово Ужице, Ваљаоница бакра Севојно, идејни пројекат.
Стамбени блок "Б" – Титово Ужице, Ваљаоница бакра Севојно, главни пројекат, не реализовано.(СИГН 121)

-(1952.) Стамбени блок "Ц" главни пројекат, реализовано. (СИГН 121)

- Стамбена зграда Ваљаонице бакра Севојно у Титовом Ужицу, идејно решење основе.

Фонд архитекта Станка Мандића. То су свеске идејних и главних пројеката за партерне обраде Трга партизана, зграду телекомуникационог центра на Тргу, скица генералног плана Ужица из 1961., текстуални део за стамбено насеље Ћендовина, Идејни пројекат за преуређење Трга Маркса и Енгелса у Београду, макете за генерални план Призрена, рукописи из логора током (1941-42) друга документа.

1. Станко Мандић, Јозеф Штанглицки (1963). Идејни пројекат, подлоге за главни пројекат –комплекс железничке станице, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд.

2. Мандић Станко, Живко Марковић, Јелена Новаковић, (1962). Стамбена група Ћендовина у Титовом Ужицу – диспозиција.

3. Мандић Станко (1961). Станбена зграда вп.... у Титовом Ужицу, главни пројекат.

4. Мандић Станко (1962-1963). Транзитна централа са поштом у Титовом Ужицу.

5.Мандић Станко (1961). Генерални план Титовог Ужица, Београд.

6.Мандић Станко (.....). Трг Партизана у Титовом Ужицу-диспозиција, пластика, објекти – извођачки детаљи елемената и мотива, Спомен трг у Ужицу.

7.Мандић Станко (1962). Елаборат ентеријерског уређења позоришта, Идејни као главни пројекат, Београд, 1.јула 1962. *Историјски архивУжице, Дирекција за изградњу Трга, не сређено*.

- Мандић Станко, Живко Марковић, Јелена Новаковић, (1962), Станбена група Ћендовина у Титовом Ужицу – диспозиција.

- Мандић Станко, (1961) Генерални план Титовог Ужица, Београд.

- Мандић Станко (.....) Трг партизана у Титовом Ужицу-диспозиција, пластика, објекти – извођачки детаљи елемената и мотива, Спомен Трг у Ужицу.

ДОКУМЕНТАЦИЈА РУЖИЦЕ ИЛИЋ, УРБАНИСТИЧКИ ПРОЈЕКТИ
Фонд архитекта Ружице Илић, незбринуто:

12. Титово Ужице центар града, пано - табла димензија: 70/100 цм. Основа-план маса централних блокова, црно бела техника, Р 1:500
13. Каширано шест слика, три слике под називом ”План маса-источни део града”, три слике под насловом “Перспективни изгледи”, табла димензија:70/100цм.
14. Каширано на табли, пет слика-цртежа, једна слика под називом “План маса –западни део улице Маршала Тита”, четири перспективна цртежа, табла димензија 70/100 цм.
15. Урбанистички пројекат Ужице-склопни дводелни пано у боји, димензије: 2 Х 70/100 цм.
16. Урбанистички пројекат Ужице склопни дводелни пано-у боји, димензије:2 Х 70/100 цм.

17. **Током истраживања користио сам библиотечке фондове:**

6. Библиотека архитектонског факултета у Београду, Булевар краља Александра 73/II.
7. Библиотека Института за архитектуру и урбанизам Србије, Београд- Булевар краља Александра 73/II.
8. Народна библиотека Србије, Београд- Скерлићева 1.
9. Библиотека Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд- Радослава Гујића 11.
10. Народна библиотека Ужице, улица Љубе Стојановића.

18. **Универзитетски билтени**

19. 1.2.3.ИЗВЕШТАЈИ-РЕФЕРАТИ УНИВЕРЗИТЕТА О УТВРЂИВАЊУ ПРЕДЛОГА КАНДИДАТА ЗА ИЗБОР У НАСТАВНИЧКА ЗВАЊА

20. 1.2.3.1.Универзитет у Београду, (1963) 14.11. Публикација Секретаријата Универзитета, Билтен – Реферат о пријављеним кандидатима за избор наставника и факултетских сарадника,Станко Мандић, избор у ванредног професора, стр.49-56. У истом билтену реферати за: Милорада Пантовића, Љубојевић Душана, Ранка Трбојевића, Дејана Настића, Милана Митровића, Ивана Антића, Ђорђа Смиљанића, Самојлов Григорија, Ива Куртовића, Оливера Минића, Богдана Богдановића.

21. 1.2.3.2.Универзитет у Београду, (1970) Архитектонски факултет, Реферат за избор у редовног професора, Мандић Станко, кандидат.

ОСТАЛО:

Светлана, Кана, Радевић није пуно писала, али је у фундусу РТ Црне Горе остао њен полусатни монолог из 1980. под насловом " Живот једини човјека ". Као документат посебног значаја, његова транскрипција приложена је у НАПОМЕНИ БР. [72]

Округли сто Трг партизана, прошлост, садашњост и будућност, Висока пословно-техничка школа у Ужицу, 7-8. октобар, 2011.

Ужички недељник ВЕСТИ, списак чланака које сам објавио у поводу Трга партизана:

-Вести : 12.11.2010. О карактеру града
-Вести : 24.12.2010. Градски простори у ужицу
-Вести : 14.01.2011.Градски трг – позорница свакодневног живота
-Вести : 18.02.2011. Недовршени идеални град
-Вести : 10.06.2011.Планирани или спонтани урбанизам
-Вести : 18. 05.2012. Ko je gradio na Trgu

Материјал расписа конкурса за урбанистичко-архитектонско решење централног Трга Ужица, 1999. Радни тимови: ЈП *Дирекција за изградњу* и Удружење урбаниста Србије.

Каталогизложбе *Архитекта Миладин Прљевић*, ИАУ и МНТ, (2013), аутор Марковић И.

Каталог **17.** Салона архитектуре у Београду, 1991.године; Каталог **18.**Салона архитектуре у Београду; Каталог **19.**Салона архитектуре у Београду, 1994.године; Каталог **28.**Салона архитектуре у Београду, 2006; Каталог **29.** Салона архитектуре у Београду, 2007.;Каталог **30.**Салона архитектуре у Београду, 2008; Каталог **32.**Салона архитектуре у Београду, 2010.

КЊИГЕ, ЗБОРНИЦИ, ТЕКСТОВИ:

- *Argan, C. G.(1982). *Studije o modernoj umetnosti,* Nolit, Beograd.
- Bašlar, G. (1969). *Poetika prostora,* Kultura, Beograd.
- Белусов В.Н. (1973). *Современаја архитектура Југославии*, Масква, Строиздат.
- Бркић, А. (1964). „Odlazak zida", *Arhitektura-urbanizam*, Beograd, br. 27, str.38-39.
- *Бркић, А. (1992). "Архитектонска обрада Трга у Ужицу", *Знакови у камену, Српска модерна архитектура 1930-1980,* Савез архитеката Србије, Београд (стр. 174-177) ИСБН 86-82103-01-X, Народна библиотека Србије, Београд.
- Bjelikov V.(1962). *Komuna kao predmet prostornog planiranja*, Zbornik Arhitektonskog fakulteta, Beograd.
- *Бјеликов, В. (1963). "Неки проблеми реконструкције градских центара", *Архитектура урбанизам,* бр.24, Београд, стр.23-24.
- Бјеликов, В. (1963). "Реконструкција центра Новог Сада", *Архитектура урбанизам,* бр.20, Београд, стр.17-22.
- Bjelikov V. (1966). "Nova dispozicija i koordinate gradskih centara", *Arhitektura urbanizam*, Beograd, br.39, str. 3-6.

- Благојевић, Љ. (2007). *Нови Београд, оспорени модернизам*, Архитектонски факултет, Београд.
- Bogojević, R. (1950). "Centri gradova i četvrti", u Krstić, B. (2014). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, Beograd, str. 204-2015.-
- *Богојевић Р. (1953-56). "Прилог тумачењу архитектонске целине" *Зборник Архитектонског факултета 1953-1956*.
- Богдановић, Б. (1961). "О постављању споменика", *Архитектура урбанизам, бр.10/61*, Београд.
- Богдановић, Б. (1971). " Грађење Нове архитектонске школе", *Универзитет данас*, број 5-6, мај-јун, стр 1-36. –
- *Bogdanović, B. (1976). *Urbs & Logos*, Gradina, Niš.
- Bogdanović, B. (1984). *Zaludna mistrija*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Bogdanović, B.(1990). "A site for the Spirit", *World Architecture*, London, 36-44.
- Bogunović, S. (2005). "Stanko Mandić", *Arhitektonska enciklopedija Beograda*, Beograd, str.941-943.
- Борисављевић, М. (1998). *Златни пресек и други есеји*, избор и предговор др Зоран Маневић, Српска књижевна задруга, Београд.
- Бошковић Ђ. (1952). "Нешто о законитости у архитектонском стварању" *Зборник Архитектонског факултета 1951-1952*.
- Вучковић, С. (1962). "Реконструкција градског центра Зрењанина", *Архитектура урбанизам*, Београд, бр.17, Београд, стр.1-8.
- Вучковић, С. (1962). "Галерија спомен збирке Павла Бељанског у Новом Саду", *Архитектура урбанизам*, Београд, бр.17, стр.9-11.
- Giedion, S.(2002). Prostor, vreme, arhitektura, *Građevinska knjiga*, Beograd.
- Грабријан, Д. (1966). "Плечник и новија словеначка архитектура", *Архитектура урбанизам*, Београд бр.38, стр.53-58.
- Добровић, Н. (1961). "Структурализам", *Архитектура урбанизам*, Београд, бр.4, стр.20-23.
- Ђокић, В. (2004). *Урбана морфологија града и градски трг*, Архитектонски факултет, Београд.
- Ђокић, В. (2009). *Урбана типологија –градски трг у Србији*, Архитектонски факултет, Београд.
- Đukić V.(1965). "Titovo Užice: rešenje glavnih saobraćajnih pravaca u prostornoj organizaciji grada", *Arhitektura urbanizam* Beograd br.35-36, str.63.
- Đorđević, Dabović (2010)."Ideology and practice of town planning of Belgrade 1867-1972", *Collection of papers of the Faculty of Geografy*, Belgrade, VOL LVIII, str.153-74.
- Eko, U. (1973). *Kultura, komunikacija informacija*, Nolit, Berograd.
- Ellin, N. (2002). *Postmodern urbanisam*, Orion Art, Beograd.
- Жунковић, З. (1961). "Наши споменици данас", *Архитектура урбанизам*, бр.10, Београд, стр.22-32.
- Злоковић, М. (1960). "Интегрисање модулора у интернационални модуларни систем", *Архитектура урбанизам*, Београд, бр.06, стр.28-31.
- Злоковић, М. (1966)."Учитељска школа у Призрену", *Архитектура урбанизам*, бр.38, Београд стр. 48-51.
- Zotović R. (2011). "The Questions of Urbanization and Architecture or the Questions of Living Standard on the Wider Area of Uzice in the Roman Period," *4-th International Conference, Science*

and higher education in function of sustainable development, Proceedings, (HBTS) Uzice 7-8 October, (p.18-23).

- Зуровац М. (1986). *Умјетност као истина и лаж бића*, Матица Српска.
- *Илић, Р. (1953). "Титово Ужице", у *Градови и насеља у Србији*, Урбанистички завод НР Србије, уредник Михаило Митровић, Научна Књига, Београд, стр.119-125.
- *Илић, Р. (1953)."Насеље Турица" у *Градови и насеља у Србији* стр. 239.
- *Ilić, R. (1952)."Titovo Užice" u *Arhitektura* br.3/4, Zagreb, str. 29-32.
- **Историја Титовог Ужица, Iи II том*, Београд (1989).
- Каниц, Ф. (1987). *Србија земља и становништво 2.*, Српска књижевна задруга, треће издање.
- Којић, Б. (1970). *Варошице у Србији XIX века*, Грађевинска књига Београд.
- *Krier, R. (1991). Gradski prostor u teoriji i praksi, *Građevinska knjiga*, *Beograd*.
- *Кроче, Б. (1934). *Естетика*, Космос, Београд.
- Krunić, J.(1950). "Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza", u Krstić (2014). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, Beograd, str. (190-203).
- Krstić, B. (2014). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, (Biblioteka Branislava Krstića i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu),
- Куртовић, И. (1962). "Галерија спомен збирке Павла Бељанског", *Архитектура урбанизам*, бр.17, Београд, стр.11-15.
- Kubeš L. (1963), "Centar Kumanova", *Arhitektura urbanizam* br.20, Beograd, str. 26.
- Kucina, B.(1962). "Konkursi: centar u Paraćinu", *Arhitektura urbanizam*, Beograd br.24.
- Лазић Г. (1995). "Историја и архитектура објеката на Тргу Светог Ђорђа у Ужицу", *Ужички зборник*, бр 24, Ужице, стр. 165-176.
- Lawrence, H.(1973) *Grdovi* [*Cities*], Građevinska knjiga, Beograd.
- Леко, Д. (1952) "Остендорфова теорија архитектонског пројектовања", *Зборник Архитектонског факултета* 1951-1952.
- *Le Corbusier, (1965). *La charte d Athenes, Aatinska povelja,* Beograd. (prvo izdanje 1943.)
- Le Corbusier, (1999). *Ka pravoj arhitekturi,* Građevinska knjiga, Beograd.
- Le Corbusier, (2002). *Modulor,* Nikšić, Jasen, Lisina. (prvo izdanje 1951.)
- Le Corbusier, (2008). *Putovanje na istok,* KARPOS, Loznica. (prvo izdanje 1966.)
- *Lewis, Mumford ,(1988). *Grad u historiji*, Naprijed, Zagreb (The city in history prvo izdanje 1961.)
- Lynch, K. (1960). *The image of the City*, MIT, London.
- Maksimovic, B. (1938). *Urbanizam u Srbiji*, Beograd.
- Maksimovic, B. (1980). *Urbanizam*, Naučna knjiga, Beograd. [Prvo izdanje 1957.]
- Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији*, Грађевинска књига Београд.
- Максимовић, Б. (1968). "О вези научно-истраживачког, стваралачког и педагошког рада у области архитектуре и урбанизма", *Универзитет данас*, Београд, БРОЈ 6 година 9 јун 1968. Стр. 61-64.
- *Мандић, С. (1953). "Неготин", у *Градови и насеља у Србији*, Урбанистички завод НР Србије, уредник Михаило Митровић, Научна Књига, Београд, стр.47-55.
- *Мандић, С. (1954). „Реконструкција једног блока у Београду", *Преглед архитектуре*, стр. 40-41.

- *Мандић, С. (1959). "Градски Трг у Титовом Ужицу, функција и композиција архитектуре простора, расматрања, паралеле, огледи", хабилитациони рад, Архитектонски факултет, Београд.
- *Мандић С. (1960). "Функција и композиција архитектуре простора..." у Миливојевић Д. (2014), *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, Графичар, Ужице, стр. 113-177.
- *Мандић, С. (1962). „Проблеми савременог у заштити наслеђа, Призрен студија за генерални план", Београд, -манускрипт, заоставштина арх. Мандића, 54 куцане стране.
- Мандић, С. (1967). "Призрен – ововременост и наслеђе", реферат са 7. Саветовања конзерватора Југославије.
- *Маневић, З. (1982) Велика награда архитектуре, (1983). Савез архитеката Србије , ПАНТОВИЋ публикацију приредио Зоран Маневић
- *Маневић,З. (1983). Велика награда архитектуре, (1983). Савез архитеката Србије, МАНДИЋ публикацију приредио Зоран Маневић, награда додељена 1983.
- Маневић, З. (1989). *Архитект Милан Злоковић*, Институт за историју уметности, Музеј савремене уметности, Београд.
- Маневић, З. ред.(2008). *Лексикон неимара*, Грађевинска књига, Београд.
- Marangoni, M. (1953). *Saper Vedere, come si guarda un'opera d'arte*, Officine Graffiche Aldo Garzanti, Milano.
- Марић, Д. (2011). "Развојни токови у Српској архитектури од 1945. до 1961. Године", *Архитектура и урбанизам*, бр.33, Београд, стр. 3-15.
- Марковић, М. (1968). "Друштвена улога универзитетских наставника", *Универзитет данас*, Београд, БРОЈ 3-4 година 9 април 1968., стр 99-104.
- *Марковић, Ж. (2009), *Цар&градски мементо*, Историјски архив Ужица, Ужице.
- Мацура, В., *Српска варош Ужице* (1863-1914).
- *Миленковић, Б. (1962). "Трг Партизана у Титовом Ужицу", *Архитектура урбанизам бр.13*, Београд, стр.4-10.
- *Milenković, B.(1960). "Jedan ne završen blok", *Arhitektura urbanizam* бр.3, Beograd, str. 12-15.
- Milenković, B (1965) "Urbanistički planovi i gradska kuća u Kraljevu", *Arhitektura urbanizam*, br.33/34, Beograd, str. 23-27.
- *Milivojević, D.(2012)."Some aspects of compositional and artistic value of stone-processing on Partisan square in Uzice", *2nd International conference "Harmony of nature and spirituality in ston*", 15-16 March, Kragujevac, Serbia, p.129-136.
- Milivojević, D.(2012). „Some aspects of architectural composition", *12 iNDiS 2012 International Scientific Conference, Novi Sad, Serbia, 28-30 November 2012*. BOOK OF ABSTRACT ISBN 978-86-7892-451-4 UDK: 721 COBISS.SR-ID 275458567, p 158, elektronsko izdanje zbornika PROCEEDINGS, SCIENTIFIC CONFERENCE, ISBN: 978-86-7892-453-8, rad u celini (p. 874-883).
- *Milivojevic, D. (2013). "Out of The building History of the building history of the Partisan Square in Užice", *Izgradnja*, Beograd, str.314-328.
- *Миливојевић, Д. (2014). *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, 2014, Графичар, Ужице.
- *Миливојевић, Д. (2014)."Трагање за аутентичношћу", текст у монографији *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића*, (2014, Графичар, Ужице) стр.17-47.

- *Milivojević, D. (2016). “Estetički diskursi profesora, arhitekta Stanka Mandića”, *Theoria* 3/2016, Beograd, str.128-158.
- Milivojević, D. (2016). ” The architect Stanko Mandic’s worksin the City of Užice, a brif rewiew” SED, Užice, p. 3.1-3.13.
- Милић, Б.(1962). “Урбанистичко решење Трга код сахат куле у Подгорици”, *Архитектура-урбанизам*, Београд, бр.13, стр.33.
- *Minić, O. (1950). “O gradskim centrima i centrima gradskih rejona”, u Krstić, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, Beograd, str. 190-204.
- *Minić, O. (1960). “Razvitak, struktura i centri malih gradova”, rukopis doktorske disertacije, Biblioteka arhitektonskog fakulteta, Beograd, signatura: 1469/604.
- Минић О. (1951). “Реконструкција централног дела Београда”, у *Урбанизам Београда* 14.1982/66-67 стр. 193-207.
- Minić, O.(1961). “Vrednost nasleđa u savremenom gradu“, *Arhitektura urbanizam*, broj 13, Beograd, str. 32-34.
- Minić, O.(1961). “Novi društveni centri“, *Arhitektura urbanizam*, Beograd, broj 13 str. 3.
- Minić O.(1962). “Rekonstrukcija centra Prilepa”,*Arhitektura urbanizam*, Beograd, broj 13, str. 22-24.
- Minić, O. (1967). „Funkcija i uloga naselja u regionu“, *Arhitektura urbanizam*, Beograd, broj 43, str. 39-42.
- Minić, O.(1969). “Dom kulture u Novoj Varoši“, *Arhitektura urbanizam*, Beograd, broj 60, str. 66-67.
- Mirković, B. ( ). “Ruma idejno rešenje bloka C-4 sa gradskim trgom i spomen obeležijem”, *Arhitektura urbanizam*, Beograd, broj 78/79, str. 25-27.
- Митровић, М. Уредник, (1953). *Градови и насеља у Србији*, Урбанистички завод НР Србије, Научна књига, Београд.
- Митровић, М. (1962). “Конкурс за урбанистичко решење центра у Лесковцу”, *Архитектура-урбанизам*, Београд, бр. 14, стр. 42.
- Morani, S. (2014). “Public Spaces, private Spaces, and the Right to the city”, *International Journal of E-Planing Research*, p 51-65.
- Norberg, Schulz Christian,(1971). *Existence, space & architecture*, Studio Vista London.
- *Norberg, Schulz Christian, (1975). *Egzistencija prostor arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd.
- Najdhardt, J. (1971). “Gradski centar i njegov ambijent kao prostorno-plastični fenomen“, *Arhitektura urbanizam*, broj 63, Beograd, str. 38.
- Недељковић, М. (2000). *Недоглед икарије, Антологија методолошке грађе*, Никола Николић, Крагујевац.
- Несторовић, Б. (1952) “Законитости у успону архитектуре и њеној декаденцији” *Зборник Архитектонског факултета 1951-1952*.
- Остојић и други (1962). “Урбанистичко решење новог насеља и центра Мајданпека” *Архитектура-урбанизам*, Београд, бр.13.
- *Otero Palios, Jorge, (2010). *Phenomenology and the rise of the postmodern*, University of Minesota Press.
- Pantović, M. (1950). “Evolucija i problematika savremenog pozoriša”, u Krstić, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, str.132-138.
- Пантовић, М. (1953). “Сремска Митровица”, у Митровић, М. уредник, *Градови и насеља у Србији*, Урбанистички завод НР Србије, Научна књига, Београд, стр. 187-190.
- Пантовић, М. (1962). “Сајам технике у Београду”, *Архитектура урбанизам, бр* 14 стр.33-51.

- *Пантовић, М. (1964). "Визионарска архитектура и нови видици", *Архитектура урбанизам*, бр 25 стр. 48-50.
- Пантовић, М. (1965). "Атеље – Rue de Se'vres 35", *Архитектура урбанизам, бр* 35-36, Београд, стр. 80-81.
- Перовић, М. (2003). *Српска архитектура 20.века*, Архитектонски факултет Универзитет у Београду.
- Petrović, Z. (1963) " Trg republike", *Arhitektura urbanizam* br.21, Beograd, str. 30-36.
- *Петровић, З. (1966). "Зграда поште у Титовом Ужицу", *Архитектура урбанизам*, Београд, бр.40 стр.27-30.
- *Petrović, Z. (1973). " Život i delo Ive Kurtovića (1910-1972)", *Arhitektura urbanizam* br.73, Beograd, str. 9-20.
- Поповић, М. (1995). *Ужички град*, Археолошки институт Београд, посебна издања и Историјски архив Ужице.
- Публикована дела послератне Југословенске архитектуре, (1967). *Архитектура урбанизам*, бр.47, стр. 45-56.
- Путар, Р. (1961). "Смисао и могућност споменика", *Архитектура урбанизам*, бр.10, Београд.
- Радовић, Р. (1967). "Анкета о послератном развоју архитектуре Југославије", *Архитектура урбанизам*, бр.47, Београд, стр. 29-42.
- Radović, R.(1979). „Nikola Dobrović ili o povećanju s vremenom", *Urbanizam Beograda*, Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, godina XI, broj 52, str.18-29.
- *Ramseyer, U. (1963). "Architecture in Jugoslawien", *Das Werk*, Chronik Nr.9, Zúrich, 193-197.
- Ранђеловић, С. "Грађевинско предузеће Златибор –Ужице у сећањима (1-20)", *Вести*, фељтон започет 27.фебруара 2015. Ужице, приредила новинар *Вести* Д.Цвијовић.
- Регистар градитеља, (1967). *Архитектура урбанизам, бр.47* стр.56-58.
- Reichek, J.(1961). "Misli o projektovanju gradova", *Arhitektura-urbanizam*, Beograd, str.39-40.
- *Richter, V. (1964). "Place des Partisanes, Titovo Uzice, Yugoslavie", *L'Architecture d'aujourd' hui*, No 112 Fevrier, mars (1964), Paris.
- Ristić, S.(1983.) "Trg maršala Tita u Valjevu", *Arhitektura urbanizam*, Beograd, str. 30-31.
- Rossi, A. (2008). *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd.
- Свобода, Ј. (1962). "Карађорђев трг у Земуну", *Архитектура-урбанизам*, Београд.
- Седмојулска награда Милораду Пантовићу (1966). *Архитектура урбанизам*, бр.38, стр.62.
- *Sedlar, S. (1960). "Velenje naš novi grad", *Arhitektura urbanizam*, Beograd, br. 1 str. 13.
- Selinkić, S. (1990). "The Poetry of Monuments", *World Architecture*, London, 28-36.
- Selinkić, S. (2004). "Svetlana-Kana Radević (1937-2000) HOMMAGE", *Montenegrin eco-logic lab, interfaces between Architecture and the Environment*, National Museum of Monte Negro, Cetinje, 96-97.
- S.M. (1968). "Trg radničkog saveta u Nišu", *Arhitektura urbanizam*, Beograd, br. 49-50, str. 105.
- Smithson, Alison & Peter,(1967). *Urban structuring*, Studio vista, London.
- Stojanović, B. (1950). "Neke postavke o budućem gradu i opštezemaljskom planiranju", u Krstić *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, Beograd, стр.173-189.
- Stojanović, B. (1961). "Spomeničko obeležavanje značajnih događaja naše revolucije"*Arhitektura urbanizam* br. 10, Beograd.

- Стојиљковић, М. (1966). Трг расинских партизана у Крушевцу, *Архитектура-урбанизам*, Београд, бр.39, стр.3-6.
- Стојковић, А. (1969). "Просветитељска естетика Доситеја Обрадовића", *Универзитет данас*, Београд, БРОЈ 6 Година 10 јун 1969, стр. 138-152.
- Стојсављевић, Ристановић, Ћерчан (2010). "Одређивање времена постојања српских средњевековних градова и тргова", *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство* 39/2010.,Технички факултет, Нови Сад, стр. 52-65.
- Тепина, М. (1961). "Споменици наше епохе", *Архитектура урбанизам*, бр.10, Београд, стр.46.
- Todorović, M. (2012). "Land Onership in Serbia under the Hatisheriffs of 1830 and 1833", *Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom prostoru, LXII* (2012), str. 463-478.
- *У*зелац, М. (2003). *Историја филозофије 1 и 2*, Виша школа за образовање васпитача, Вршац.
- *Узелац, М. (2009). *Феноменологија*, Нови Сад: Верис.
- *Форум*+ бр. 50, 06/2005 ISSN 1451-6578, Савез архитеката Србије.
- Frempton, K. (2004). *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd.
- Heideger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*, Naprijed Zagreb.
- *Heler, A. (1978). *Svakodnevni život*, Nolit Beograd.
- Hičkok, Džonson,(1989). *Internacionalni stil*, Građevinska knjiga. [Prvo izdanje 1931.]
- Циганoвић, А. (2013). "Изградња Трга Партизана у Ужицу: између идеје савремености и несавремености", *Изградња*, год. 67, бр.11- 12, Београд, стр. 486-497.
- Colin Rowe, Fred Koetter, (1988). *Grad kolaž,* Građevinska knjiga, Beograd.
- Crosby, T. (1965). *Architecture: city sense,* Studio Vista London.
- Cullen, G. (1990). *The concise townscape,* Građevinska knjiga, Beograd.[Prvo izdanje 1961.]
- Čarls, Dženks, (1986). *Moderni pokreti u arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd.
- Šlajmer, M. (1965). Trg revolucije u Ljubljani, *Arhitektura-urbanizam,* Beograd, br. 29.
- Посебан извор је 63. број ревије *Архитектура урбанизам* "Градски центри" из 1971. године.

Н.Н.

"Konkurs za urbanističko rešenje centralnog gradskog prostora Kraljeva" *Arhitektura urbanizam,* Beograd (1974), br. 70-72.
"Rekonstrukcija bloka u centru Zemuna" *Arhitektura urbanizam,* Beograd, (1962) br. 14.
"Terazijska terasa" *Arhitektura urbanizam,* Beograd, (1963) br.21.
"О карактеристикама првонаграђеног пројекта на конкурсу за уређење Трга Републике у Београду", *Преглед архитектуре*, Београд (1955-1956) бр. 4-5.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Миливојевић Дејан, рођен 1967. у Љубљани, живи и ради у Ужицу. Дипломирао (1994) и магистрирао (1998) на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. До (2003) године ради као архитект пројектант, а од тада као наставник Високе пословно-техничке школе у Ужицу. Објавио радове у научним (11) и стручним часописима (5), штампани реферати на међународним и националним конференцијама (22 рада). У области пројектантске праксе реализовано 14 објеката архитектуре који су лоцирани у Ужицу и на Златибору. Од тог броја 6 реализација су излагне на Салонима архитектуре у Београду и Новом Саду, један објекат на изложби *Најлепше куће Златибора* у Сирогојну. Учествовао на 15 јавних архитектонско-урбанистичких конкурса. Учествовао на XXIV Светском конгресу архитеката у Токију 2011. године, (UIA 2011). Учествовао на Београдској недељи архитектуре 2015. године. Објавио уџбеник-монографију *Зградарство 1* (ISBN 978-86-7466-497-1) (2014) и уредио научну монографију-зборник радова под насловом *Између искорака и помирења, архитектура Станка Мандића* (2014) у којој је објавио есеј под насловом "Трагање за аутентучношћу" (ISBN 978-86-86845-55-9). Члан Удружења архитеката Србије и дугогодишњи члан Управног одбора УАС, члан Инжењерске коморе Србије, лиценцирани архитект-пројектант. Савез инжењера и техничара Србије доделио му је 2017. године повељу "Заслужни члан" за дугогодишње успешно ангажовање на остваривању циљева и задатака ИТ организације Србије.

6 ПРИЛОЗИ

Допринос ове дисертације је у великом броју прилога који су у одређеном распореду и сврси повезани у посебну свеску-целину. Поред њихове независне документационе вредности овде су дати као неодвојиви део текста дисертације. Међу прилозима је већи број њих које је аутор компијутерски обрадио на основу архивских докумената.

6.1 СПИСК ПРИЛОГА

Објашњење сигнатура (**У**=урбанизам; **К**= конкурс; **А**=архитектура; **Д**=документа, **ЗФ**= збирка фотографија).

ПРВА ГЛАВА

1) **ПРИЛОГ [1] (У-1):** Регулациони план окружне вароши Ужице из 1891.године.

Извор: *Историја Титовог Ужица I*, Ужице-Београд 1989: 463

2) **ПРИЛОГ [2] (У-2):** Регулациони план Ужица из 1946. године: реституција.

Извор: *ИАУ Збирка рукописа, фонд Миладин Прљевић*.

3) **ПРИЛОГ [3] (У-3):** Регулациони план Ужица из 1946. године: СИТУАЦИЈА УЖИЦА, скица према оригиналу.

Извор: *ИАУ Збирка рукописа, фонд Миладин Прљевић*.

4) **ПРИЛОГ [4] (У-4):** Генерални урбанистички план Шабца, пројектант арх. Ружица Илић.

Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу.Такође у црно-белој техници у: Митровић 1953. *Градови и насеља у Србији*, Београд, стр.89.

5) **ПРИЛОГ [5] (У-5):** Пројекат споменика у Жабљу, пројектант арх. Ружица Илић.

Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу.

6) **ПРИЛОГ [6] (АММ-1):** Идејни пројекат зграде Обласног одбора на Тргу у Ужицу, 1949.година. Пројектанти арх.М.Мацура и арх.Поповић, две варијанте.

Извор: ИАУ, фонд Обласни одбор, не сређено.

7) **ПРИЛОГ [7] (С-1):** Анализа унутрашњег и спољашњег саобраћаја.

Извор: Анализе рађене на подлози ГП из 1954-55.г.

8) **ПРИЛОГ [8] (У-6)**: Железничка станица Крчагово, Р.Илић 1947-49.

Извор:Илић, "Крчагово" у *Градови и насеља у Србији*: 122.

9) **ПРИЛОГ [9] (У-7)**: Регулациони план Титовог Ужица, Р.Илић 1947-49.

Извор: Архитектура бр. 23/24: 29; Илић, "Ужице" у *Градови и насеља у Србији*: 122.

10) **ПРИЛОГ[10] (Д-1)**: Записник о примопредаји документације између НОО и Урбс, 1962.г.

Извор: ИАУ, фонд СО Т.Ужице (1944-...), Стамбена управа, не сређено.

11) **ПРИЛОГ[11] (АМПр-1):**Техничка документација за Блок "Б" на Улици М.Тита, 1952.г.

Извор: Музеј науке и технике, фонд Миладина Прљевића.

12) **ПРИЛОГ [12] (АМПр-2)**: Техничка документација за Блок "Б" на Тргу ослобођења, раскршће М.Тита, и Страхињића Бана, 1954.г.

Извор: Музеј науке и технике, фонд Миладина Прљевића.

13) **ПРИЛОГ [13] (АМПр-3)**: Техничка документација за Блок "Ц" на Улици М.Тита, 1952.г.

Извор: Музеј науке и технике, фонд Миладина Прљевића.

14) **ПРИЛОГ [14] (У-8)**: Решење центра града и Трга 1952.године, пројектант арх.Р.Илић.

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић, техничка документација за блокове “Б” и “Ц” у Ужицу, SCAN оригиналног документа.

15) **ПРИЛОГ [15] (У-9)**: Решење центра града и Трга 1952.године, пројектант арх.Р.Илић, дигитализовани цртеж на основу scan-а оригиналног документа.

16) **ПРИЛОГ [16] (Д-1)**: Табеларни преглед остварених бодова на конкурсу из архива М.Прљевића.

Извор: ИАУ, Збирка рукописа, Миладин Прљевић.

17) **ПРИЛОГ [17] (У-10)**: Идентификација подручија конкурса из 1953-карта.

Извор: ИАУ, фонд СО Т.Ужице (1944-...), Стамбена управа, не сређено.

18) **ПРИЛОГ [18] (К-1)**: Конкурсно решење арх.Брашована (1953.г.)

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић.

19) **ПРИЛОГ [19] (К-2)**: Конкурсно решење арх.Р.Илић (1953.г.)

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић.

20) **ПРИЛОГ [20] (К-3)**: Конкурсно решење арх.М.Пантовића (1953.г.)

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић.

21) **ПРИЛОГ [21] (К-4)**: Конкурсно решење арх.Б.Игњатовића (1953.г.)

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић.

22) **ПРИЛОГ [20] (К-5а)**: Конкурсно решење арх.С.Мандић (1953.г.)

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић.

23) **ПРИЛОГ [23] (К-5б)**: Конкурсно решење арх.С.Мандић (1953.г.)

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић.

24) **ПРИЛОГ [24] (К-6)**: Конкурсно решење арх.И.Куртовић (1953.г.)

Извор: МНТ, Београд, фонд Миладин Прљевић.

25) **ПРИЛОГ [24] (К-6)**: Конкурсно решење арх.И.Куртовић (1953.г.)

Извор: Petrović Z (1973) “ Život i delo Ive Kurtovića (1910-1972)“, *Arhitektura urbanizam* br.73, Beograd, str. 9-20.

26) **ПРИЛОГ [26] (Д-3)**: Писмо Р.Илић упућено НОГО Т.Ужица 11.01.1954.г.

Извор: фотокопија документа у власништву докторанда.

27) **ПРИЛОГ [27] (Д-4)**: Писмо Драгомира Каљевића дописништву Политике од 16.01.1959.г.

Извор: фотокопија документа у власништву докторанда.

28) **ПРИЛОГ [28] (У-11)**: Основа-план маса централних блокова, црно бела техника, Р=1:500, Р.Илић.

Извор: Заоставштина архитекта Ружице Илић.

29) **ПРИЛОГ [29] (У-12)**:План маса-источни део града, три слике под насловом *Перспективни изгледи*. Р.Илић.

Извор: Заоставштина архитекта Ружице Илић.

30) **ПРИЛОГ [30] (У-13)**: План маса западни део улице Маршала Тита. Р.Илић.

Извор: Заоставштина архитекта Ружице Илић.

31) **ПРИЛОГ [31] (У-14)**: Генерални план Титовог Ужица 1.етапа, пројектант Ружица Илић, 1954.године.

Извор: заоставштина архитекта Ружице. Фотографија паноа дводелног паноа.

32) **ПРИЛОГ [32] (У-15)**: Генерални план Титовог Ужица 2.етапа, пројектант Ружица Илић, 1954.године.

Извор: заоставштина архитекта Ружице. Фотографија паноа дводелног паноа.

33-39) **ПРИЛОЗИ [33-39] (У-16/ У-22):** Прилози су сачињени од цртежа Ружице Илић који приказују основе за поједине блокове као и перспективне скице зграда или архитектонско-урбанистичких целина.

Извор: заоставштина архитекта Ружице. Фотографија паноа дводелног паноа.

П 33: Источни део града. Улица Маршала Тита до раскрснице са улицом Николе Пашића. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године

П 34: Источни део града. Улица Николе Пашића до раскрснице са улицом Омладинском. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године.

П 35: Перспективе слике пројекта источног дела града. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године.

П 36: Источни део града, улица Омладинска. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године.

П 37: Западни део града. Улица Маршала Тита до раскрснице са Доситејевом улицом. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године.

П 38: Перспективе западни део града. Пројектант архитект Ружица Илић.

П 39: Перспективни изгледи проспекта источног блока. Пројектант архитект Ружица Илић.

40) **ПРИЛОГ [40] (У-23)**: Пројекат центра Т.Ужица, пројектант С.Мандић 1958.

Извор:Хабилитациони рад Станка мандића, 1960. Архитектонски факултет, Београд.. (видети у: Миливојевић 2014. Стр.135.)

41) **ПРИЛОГ [41] (У-24)**: Нивелационо решење, макета целине, пројектант С.Мандић 1958.

Извор:Хабилитациони рад Станка мандића, 1960. Архитектонски факултет, Београд.. (видети у: Миливојевић 2014. Стр. 151. и 179.)

42) **ПРИЛОГ [42] (У-25)**: Приземн и строј Трга партизана, основа партера, пројектант С.Мандић 1958.

Извор: Станко Мандић, 1960. Хабилитациони рад, (видети у: Миливојевић 2014. Стр.163.)

43) **ПРИЛОГ [43] (У-26)**: Пропорције Тга, односи волумена, студија положаја споменика, С.Мандић 1953-1958.

Извор: Станко Мандић, 1960. Хабилитациони рад, (видети у: Миливојевић 2014. Стр. 146. и 170.)

44) **ПРИЛОГ [44] (У-27)**: Упоредни преглед релевантних решења за центар и Трг партизана (1953-58) која су укључена у завршни предлог архитекта Станка Мандића 1957-58.г. Анализа докторанда.

ДРУГА ГЛАВА

45) **ПРИЛОГ [45] (У-28)** Идејни нацрт Генералног плана Т.Ужица из 1961-62. године (арх.С.Мандић)

Извор: МНТ, Београд, фонд Станко мандић.

46) **ПРИЛОГ [46] (У-29)**:ГП Т.Ужица 1965., обрађивач: „Завод за економику домаћинства", арх.Вера Ђукић.

Извор: ИАУ, фонд СО Титово Ужице (1944-...) Стамбена управа. Scan оригиналног документа.

47) **ПРИЛОГ [47] (Д-5):** Градски трг Титово Ужице, диспозиција на постојећем стању.

48) **ПРИЛОГ [48] (Д-6):** Насловна страна недељника *Вести* од **03.07.1961.**

Извор: ИАУ, архива недељника *Вести*.

49) **ПРИЛОГ [49] (У-30)**: Ситуација Хотел Златибор, завод за урбанизам и пројектовање Т.У.,1985., (пројектант М.Јојић, дипл.инж.)

Извор: ИАУ, СО Ужице (1944-....)

50) **ПРИЛОГ [50] (АИР-1)**: Солитер на раскршћу улица Димитрија Туцовића и Петра Ћеловића, пројектант арх.Иванка Распоповић.

Извор: АУ 1965/33-34: 23-25, фотографије докторанд.

51) **ПРИЛОГ [51] (У-31)**: 343., Десна обала и железничка станица, 1963-83, пројектанти арх.Станко Мандић и Јозеф Штанглицки.

Извор: МНТ фонд Станко Мандић, фотографија: докторанд.

52) **ПРИЛОГ [52] (ЗФ-1)**: Блок Липа, макета, фотографија реализованог потеза.

Извор: фототека Завода за урбанизам и пројектовање Т.Ужица.

53) **ПРИЛОГ [53] (У-32)**: Проспект Хероја Дејовића-Ракијски пијац, пројектант арх. С.Мандић, 1963.г.

Извор: МНТ фонд Станко Мандић, фотографија: докторанд.

54) **ПРИЛОГ [54] (ЗФ-2)**: Фотографија реализације потеза "Проспект Хероја Дејовића-Ракијски пијац".

Извор: фототека и архива Завода за урбанизам и пројектовање Т.Ужица

55) **ПРИЛОГ [55] (У-33)**: Илустрације ДУП-ова за источни део града из разних година.

Извор: фототека и архива Завода за урбанизам и пројектовање Т.Ужица и ЈП "Дирекција за изградњу града".

56) **ПРИЛОГ [56] (У-34)**: Општа диспозиција стамбене зоне Ћендовина (арх.С.Мандић 1962.година).

Извор: МНТ, фонд Станко Мандић.

57) **ПРИЛОГ [57] (ЗФ-3)**: Поглед на Ћендовину.

Извор: Фототека Завода за урбанизам Т.У.

58) **ПРИЛОГ [58] (У-35)**: Преглед најважнијих планова за урбанизацију и регулацију (Титовог) Ужица током периода (1891-2011).година.

Извор: прилог саставио докторанд.

59) **ПРИЛОГ [59] (У-36)**: Реконструкција блока у Београду уоквиреног улицама Балканском, Кнеза Милоша, Адмирала Гепрата и Немањином.

Извор: Мандић (1954) "Реконструкција једног блока у Београду", *Преглед архитектуре* бр.2, Београд, 40-41.

60) **ПРИЛОГ [60] (АСМ-1):** Зграда Народног позоришта у Титовом Ужицу, пројектант арх.Станко Мандић.

Извор: документацију уступила арх.Милена-Јоцић Обрадовић из Ужица.

61) **ПРИЛОГ [61] (АСМ-2):** Зграда телекомуникационог центра у Т.Ужицу, пројектант арх.Станко Мандић.

Извор: Архитектура урбанизам бр.40, Београд, 27-30.

62) **ПРИЛОГ [62] (ЗФ-6):** Споменик испред позадине, поштанска карта.

63) **ПРИЛОГ [63] (АСМ-3)**: Западни блок на Тргу партизана у Т.Ужицу, пројектант арх.Станко Мандић.

Извори: хабилитациони рад СМ; ИАУ, фотографије докторанда.

64) **ПРИЛОГ [64] (МПа-1)**: Источни блок на Тргу партизана у Т.Ужицу, пројектант арх.Милорад Пантовић.

Извори: ИАУ; фотографије докторанда.

65) **ПРИЛОГ [65] (ЗФ-6)**: Источни блок на Тргу партизана у Т.Ужицу, северна страна улице Маршала Тита, пројектанти арх.Милан Антић и Добрила Ивановић.

Извор: Марковић, Цар&градски мементо, 189.

66) **ПРИЛОГ [66] (СР-1)**: Хотел "Златибор", аутор идејног пројекта Светлана Кана Радевић (1975-1983).

Извор: Историјски архив Ужице, фонд скупштине општине (1944-...), свеске главних пројеката, пројектант, Завод за урбанизам и пројектовање ТУ.

67) **ПРИЛОГ [67] (ЗФ-7)**: Доградња Спомен дома, западно крило друштвеног дела, арх. М.Топаловић, 1984.

Извор: фотографија докторанда.

6.2 КЊИГА ПРИЛОГА

ПРИЛОГ [1] У-1

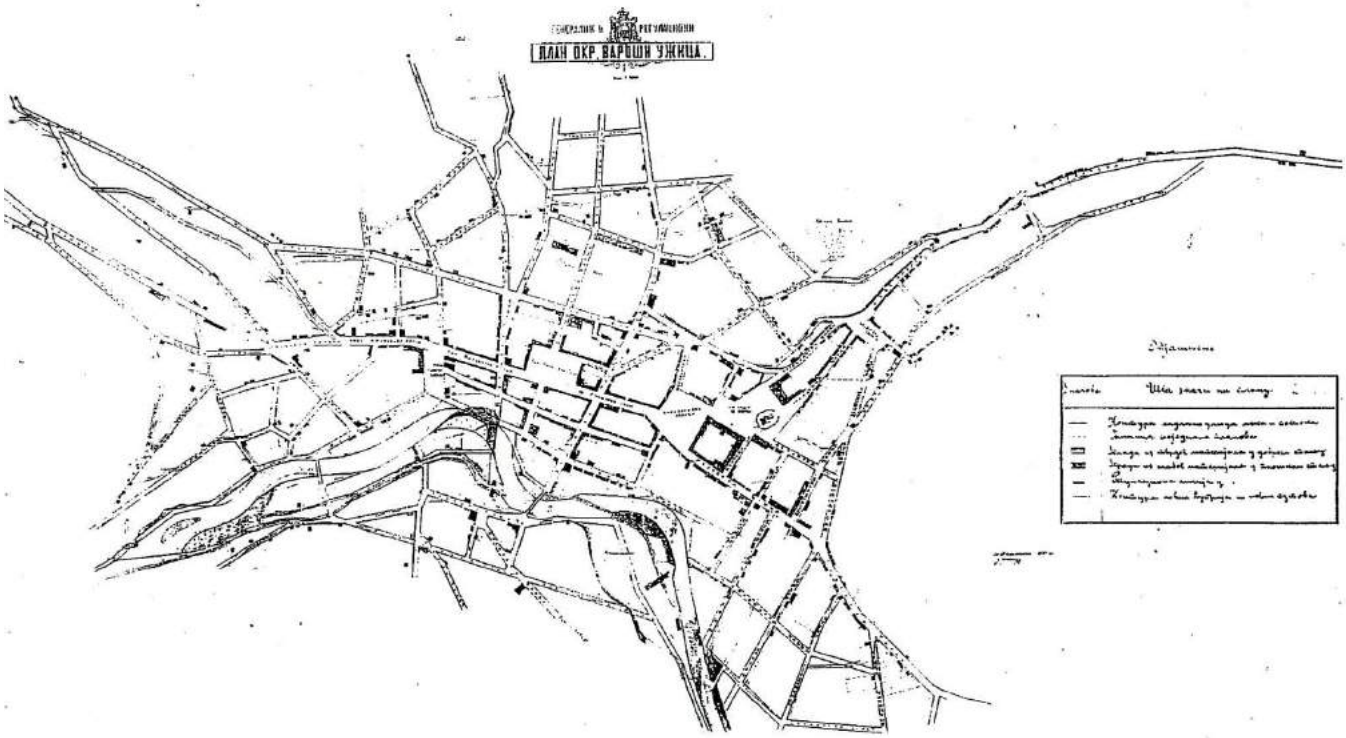

Slika 1.
REGULACIONI PLAN OKRUŽNE VAROŠI UŽICA IZ 1891. GOD.
• Osnova predratne urbanizacije Užica

Слика бр.1 Регулацион план окружне вароши Ужица из 1891.

(Извори: Историја Титовог Ужица I, Ужице-Београд 1989: 463; Марковић Жељко, 2008. **Цар&градски мементо**, Ужице, стр.28; Ралевић и други, 1999. Материјал за распис: Конкурс за урбанистичко-архитектонско решење централног Трга Ужица Трга партизана, не пагинирано и други извори. У ИАУ, фонд Рукописи, заоставштина арх.Миладина Прљевића, обавио сам увид у копију оригиналног регулационог плана из 1891.године. Копија плана се састоји из више делова.)

РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН УЖИЦА ИЗ 1946.ГОДИНЕ

ПРОЈЕКТАНТ АРХИТЕКТ МИЛАДИН ПРЉЕВИЋ-РЕСТИТУЦИЈА КАРТЕ

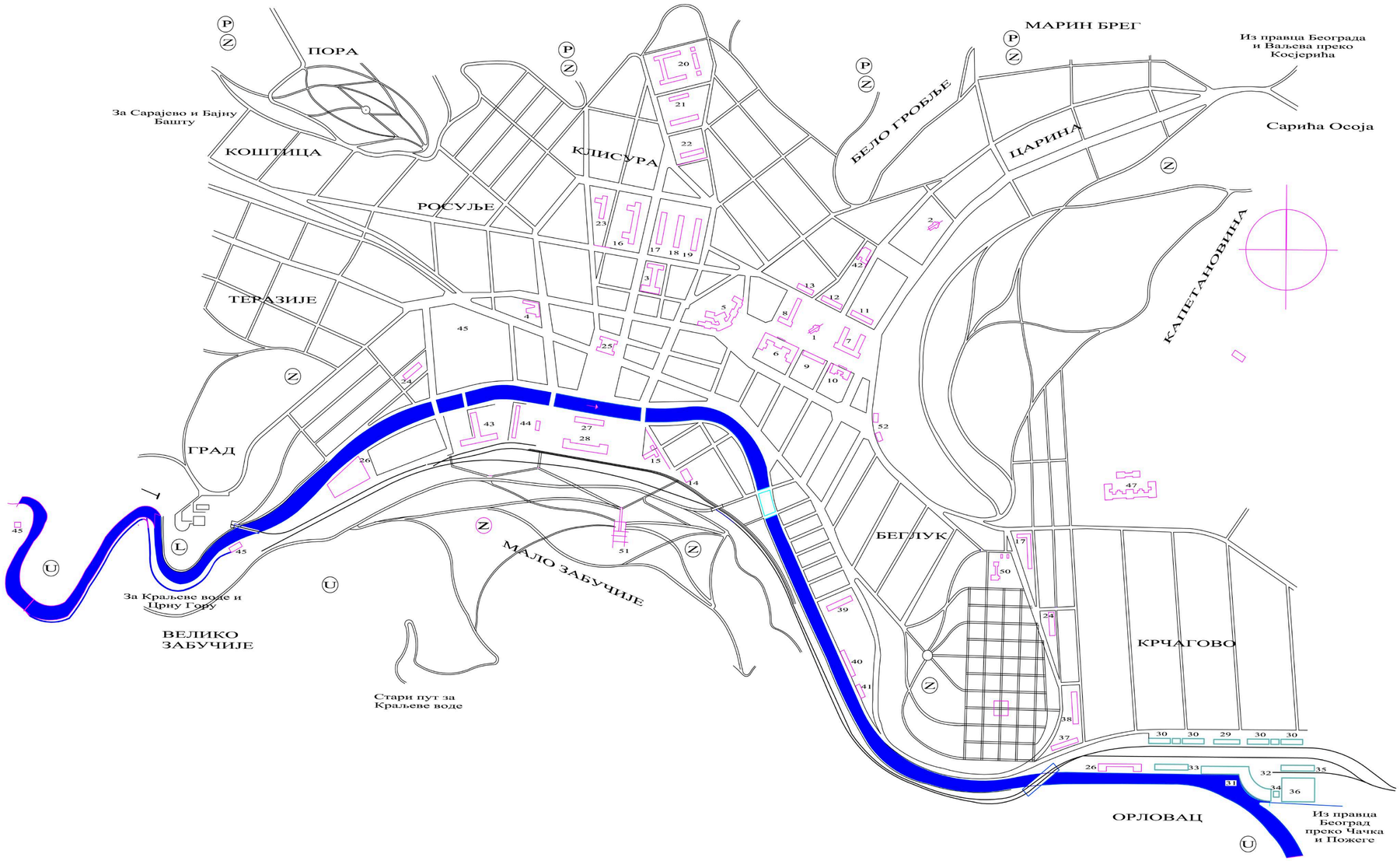

ПРИЛОГ 2 У-2

РП УЖИЦА ИЗ 1946.

извор: ИАУ,
Збирка рукописа, фонд Миладин Прљевић

легенде

ЛЕГЕНДА УЗ РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН УЖИЦА арх.М.Прљевића 1945-46.година

1. ЦРКВА
2. СТАРА ЦРКВА
3. ОПШТИНСКИ ДОМ
4. НАРОДНИ ДОМ
5. СУДСКА ЗГРАДА
6. АДМИНИСТРАТИВНА ЗГРАДА
7.ЗГРАДА ОКРУЖНОГ ОДБОРА
8.ПОШТА, ТЕЛЕГРАФ, ТЕЛЕФОН
9. ТЕХНИЧКА УПРАВА
10. ПОРЕСКА УПРАВА
11. ВОЈНА КОМАНДА
12. ЗАДРУЖНИ ДОМ
13. ПРОСВЕТНО-ЦРКВЕНА УПРАВА
14. СОКОЛСКИ ДОМ
15. ПАРНО КУПАТИЛО
16. ГИМНАЗИЈА
17. ОСНОВНА ШКОЛА
18.УЧИТЕЉСКА ШКОЛА
19. ЗАНАТСКО-СТРУЧНА ШКОЛА
20. БОЛНИЦА
21. СТАРАЧКИ ДОМ
22. ДЕЧИЈИ ДОМ
23. ЂАЧКИ ИНТЕРНАТ
24. ОБДАНИШТЕ ЗА ДЕЦУ
25. ПОКРИВЕНА ПИЈАЦА
26. РЕЧНА КУПАТИЛА
27. АУТОБУСКА СТАНИЦА
28. ЖЕЛЕЗНИЧКА ПУТНИЧКА СТАНИЦА
29. ЖЕЛЕЗНИЧКА ТЕРЕТНА СТАНИЦА
30. МАГАЦИНИ ЗА РОБУ
31. РАДИОНИЦА
32. ЛОЖИОНИЦА
33. МАГАЦИН ЗА МАТЕРИЈАЛ
34. ТОРАЊ ЗА ВОДУ
35. МАГАЦИН ЗА УГАЉ
36. ПРОСТОР ЗА ШЉАКУ
37. РАДНИЧКИ ДОМ
38. РАДНИЧКИ МОМАЧКИ СТАНОВИ
39. ЗГРАДА СТОЧНЕ ПИЈАЦЕ
40. КЛАНИЦА
41. ДРВАРНИЦА
42. ЕЛЕКТРИЧНИ МЛИН
43. ТКАЧКА РАДИОНИЦА
44. СТОВАРИШТЕ ДРВЕНЕ ГРАЂЕ
45. ЕЛЕКТРИЧНЕ ЦЕНТРАЛЕ
46. ПУШКАРНИЦА
47. КАСАРНА
48. ЗГРАДА РАСАДНИКА
49. ЗАДРУЖНИ МАГАЦИН
50. КАПЕЛА И МРТВАЧНИЦА
51. РЕСТОРАН У ПАРКУ
52. ЗГРАДЕ НАРОДНЕ БАНКЕ.

ЛЕГЕНДА ОЗНАКА (ОЗНАКЕ СУ САМО ДЕЛИМИЧНО ПРИСУТНЕ НА ДОСТУПНОЈ КОПИЈИ ПЛАНА)

	ГРАНИЦА РЕГУЛАЦИОНОГ ПЛАНА		ГРОБЉЕ
	ГРАНИЦА ГРАЂЕВИНСКОГ РЕЈОНА		БАШТЕ СА ДУГОРОЧНИМ ЗАКУПОМ
	ГРАНИЦА УЖЕГ ГРАЂЕВИНСКОГ РЕЈОНА		ЗАШТИТНИ ПОЈАС
	ГРАНИЦА ШИРЕГ ГРАЂЕВИНСКОГ РЕЈОНА		ПРИРОДНЕ ЛЕПОТЕ, УТРИНЕ; НЕПЛОДНО ЗЕМЉИШТЕ
	ГРАНИЦА ЗАШТИТНОГ ПОЈАСА		ПОСТОЈЕЋЕ ВОДЕНЕ ПОВРШИНЕ
	ГРАНИЦА ГУСТОГ НАСЕЉА		ПРОЈЕКТОВАНЕ ВОДЕНЕ ПОВРШИНЕ
	ГРАНИЦА СРЕДЊЕГ НАСЕЉА		ПОСТОЈЕЋИ КОЛСКИ УЛИЧНИ И ДРУМСКИ САОБРАЋАЈ
	ГРАНИЦА РЕТКОГ НАСЕЉА		ПРОЈЕКТОВАНИ КОЛСКИ УЛИЧНИ И ДРУМСКИ САОБРАЋАЈ
	ГРАНИЦА ЗОНЕ ЛАКЕ ИНДУСТРИЈЕ И ЗАНАТА КОЈИ СЕ НЕОДУЗУ ОД СУСЕДА		ПОСТОЈЕЋИ КОЛСКИ ШИНСКИ САОБРАЋАЈ
	ГРАНИЦА ЗАНАТСКО-ИНДУСТРИЈСКЕ И СТАМБЕНЕ ЗОНЕ КОЈА СЕ ИСКЉУЧУЈЕ ОД ГРАЂЕЊА		ПРОЈЕКТОВАНИ КОЛСКИ ШИНСКИ САОБРАЋАЈ
	ЗЕМЉИШТЕ РЕЗЕРВИСАНО САМО ЗА ИНДУСТРИЈУ		ПОСТОЈЕЋИ МАГИСТРАЛНИ АУТОМОБИЛСКИ САОБРАЋАЈ
	ЗЕМЉИШТЕ ЗА ВОЈНЕ ПОТРЕБЕ		ПРОЈЕКТОВАНИ МАГИСТРАЛНИ АУТОМОБИЛСКИ САОБРАЋАЈ
	МАЛИ РАДНИЧКИ СТАНОВИ		УЗАН КОЛОСЕК
	ЗЕМЉИШТЕ ЗА КОМУНАЛНЕ ПОТРЕБЕ		НОРМАЛАН КОЛОСЕК
	ЗЕМЉИШТЕ ЗА СОЦИЈАЛНО-ЗДРАВСТВЕНЕ ПОТРЕБЕ		ЗАЈЕДНИЧКИ КОЛОСЕК
	ЗЕМЉИШТЕ ЗА ЈАВНЕ ЗГРАДЕ		

СИТУАЦИОНИ ПОЛОЖАЈ УЖИЦА 1945-6. ГОДИНЕ, **скица према оригиналу**

ПРИЛОГ [3] (У- 3)

Извор: ИАУ, Збирка рукописа, фонд Миладин Прљевић

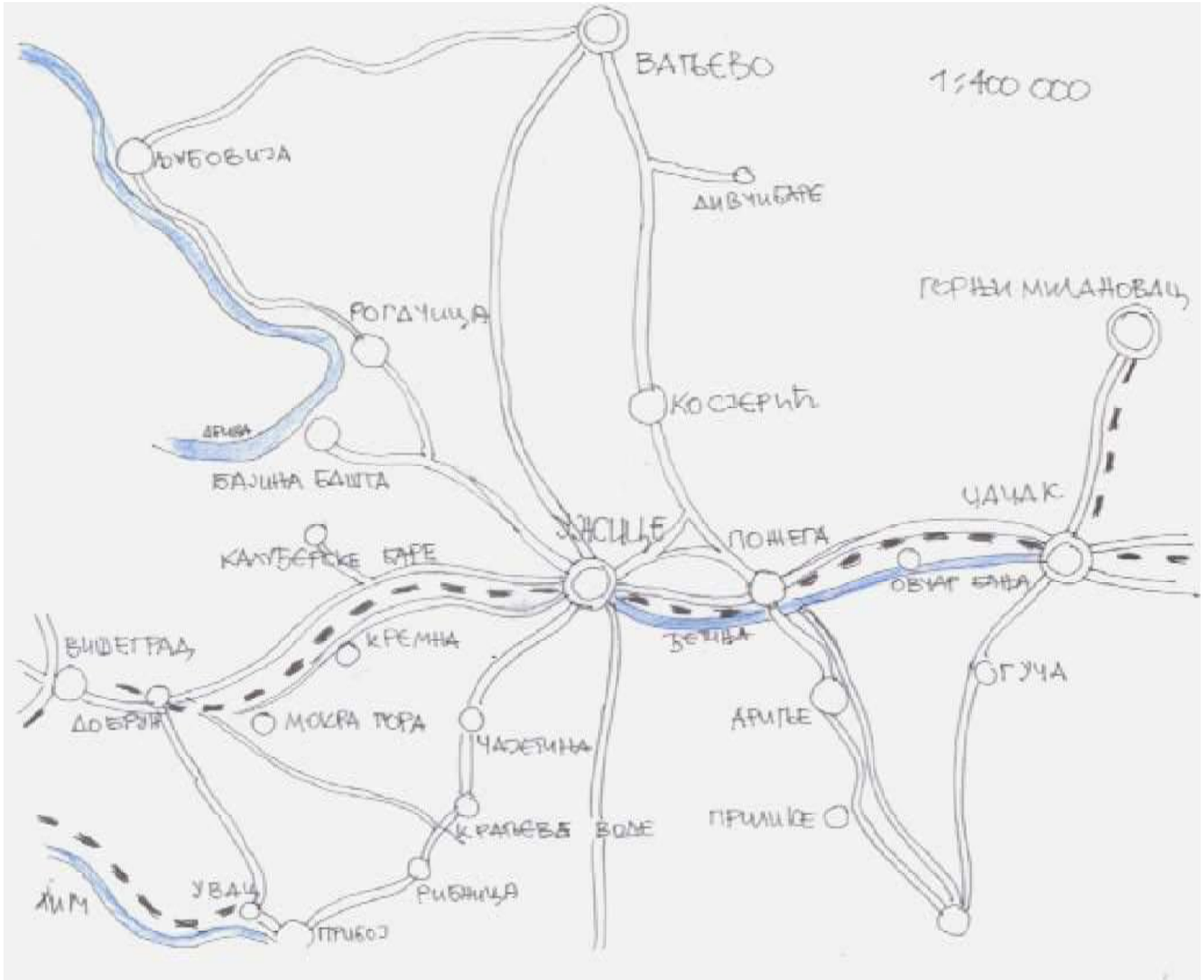

ПРИЛОГ [4] (У-4)

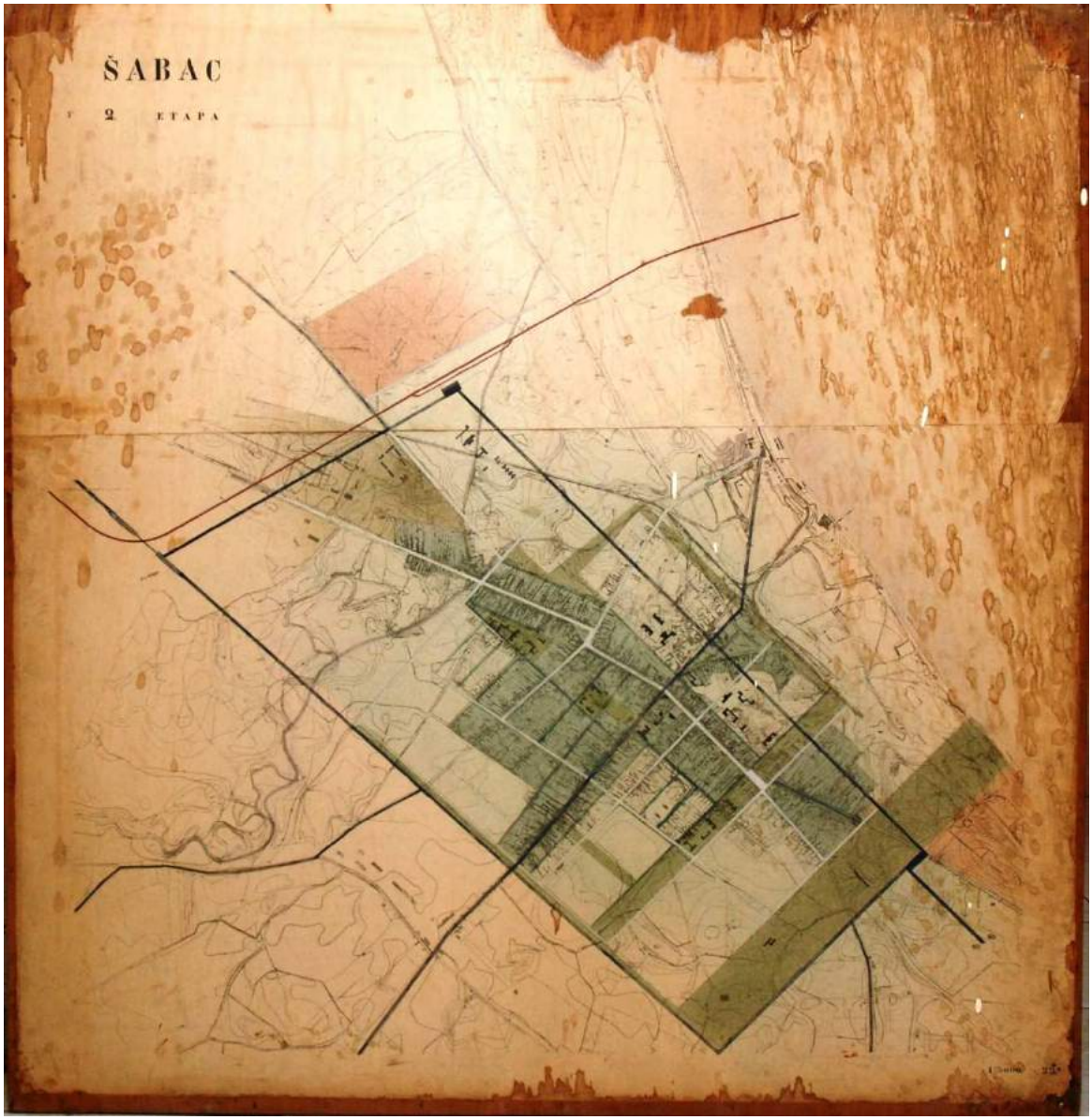

Слика бр. 1 Генерални урбанистички план Шабца пројектант арх. Ружица Илић. Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу.Такође у црно-белој техници у: Митровић 1953. Градови и насеља у Србији, Београд, стр.89.

"*Јасност, упрошћеност конструкције, слобода у ширини облика, преведени су из постојећег стања на смисао регулационог плана као стил и облик адекватне организације као суштине проблема.*"цитат преузет из: Митровић 1953. Градови и насеља у Србији, Београд, стр.89.

ПРИЛОГ [5] (У-5)

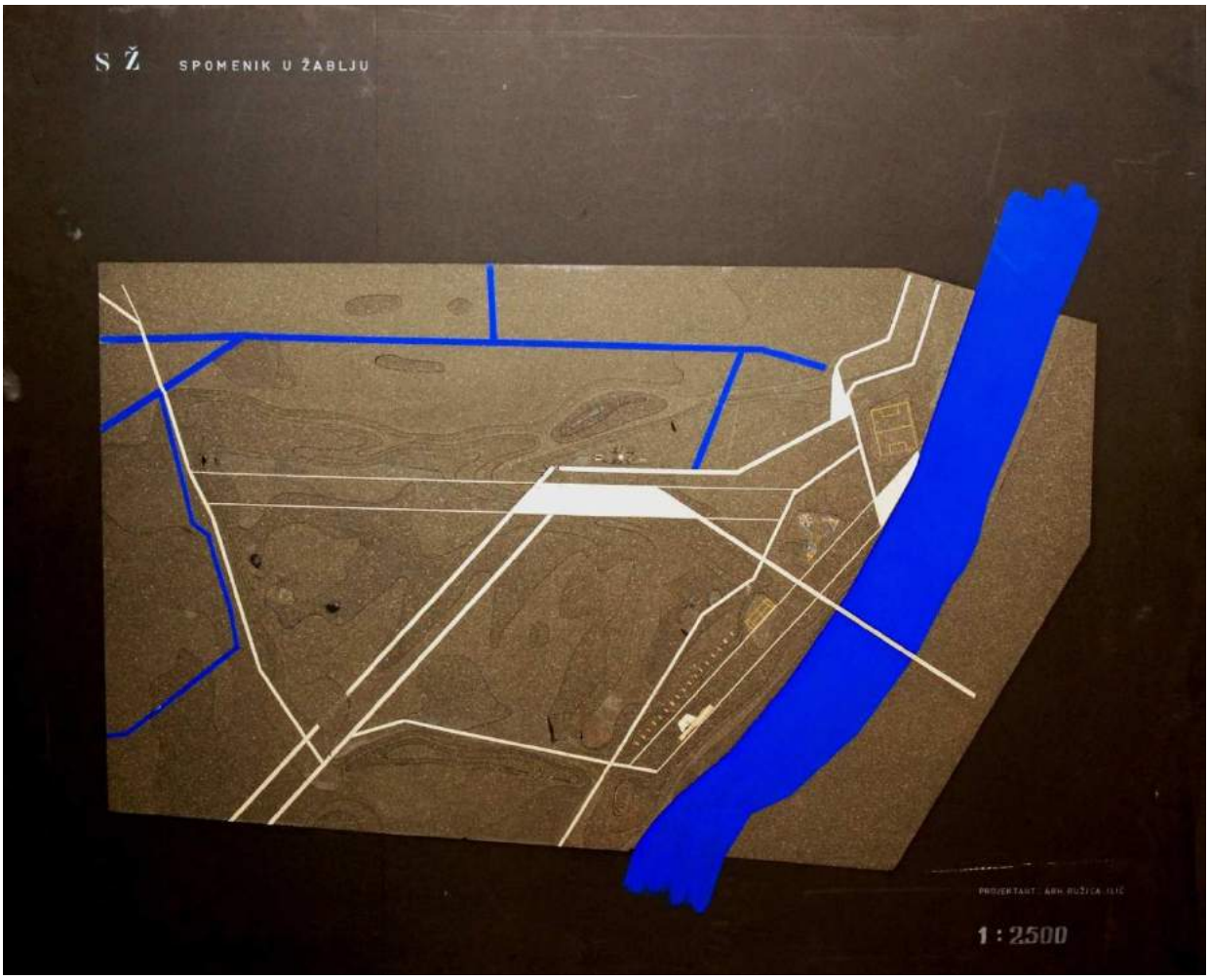

Слика бр. 1 Пројекат споменика у Жабљу, пројектант арх. Ружица Илић.
Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу.

ИДЕЈНИ ПРОЈЕКАТ ЗГРАДЕ ОБЛАСНОГ ОДБОРА НА ТРГУ У УЖИЦУ, 1949.ГОДИНА

ПРИЛОГ [6] АММ 1

Извор: ИАУ, фонд Обласни одбор, не сређено.

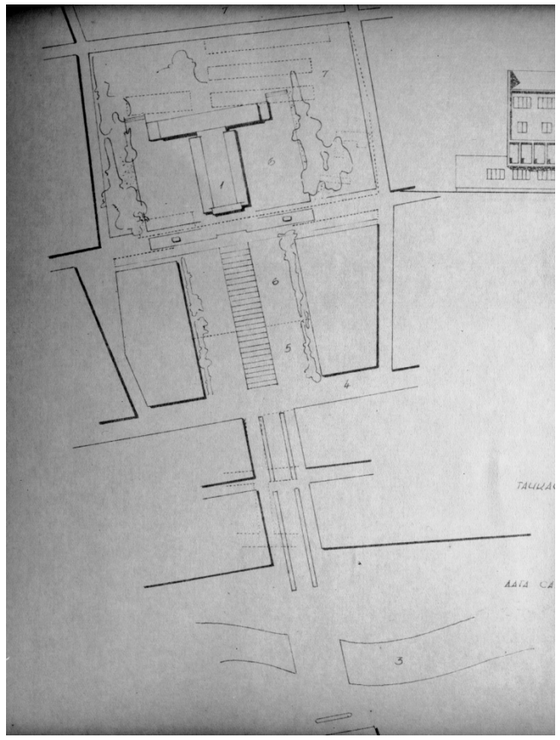

Слика 1 (арх.М.Мацура)

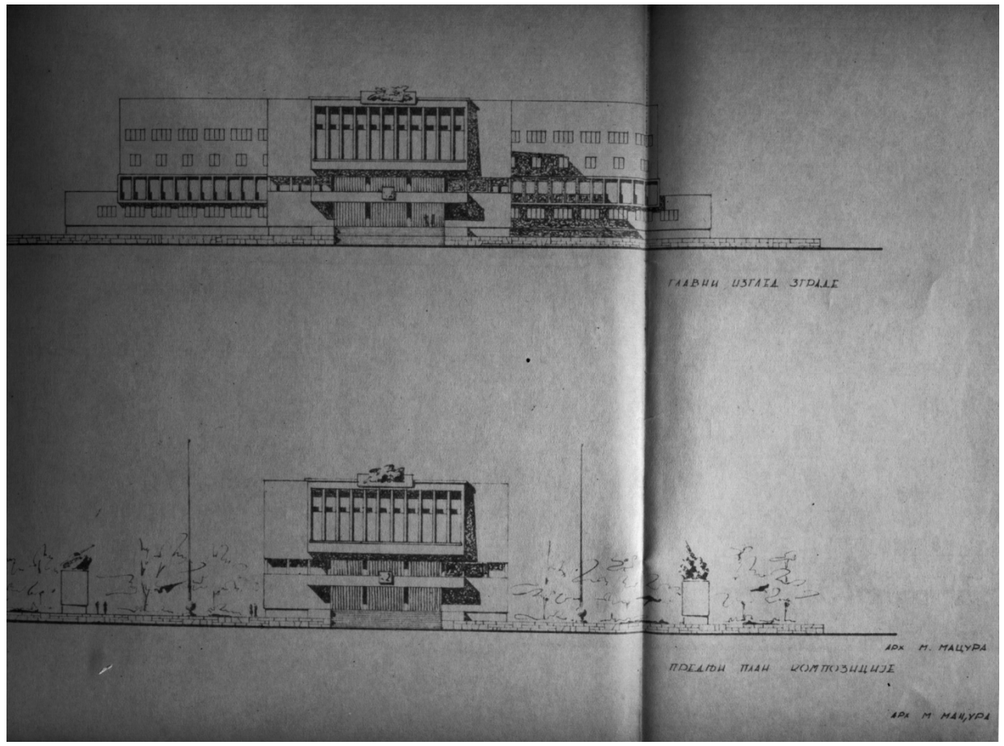

Слика 3 (арх.М.Мацура)

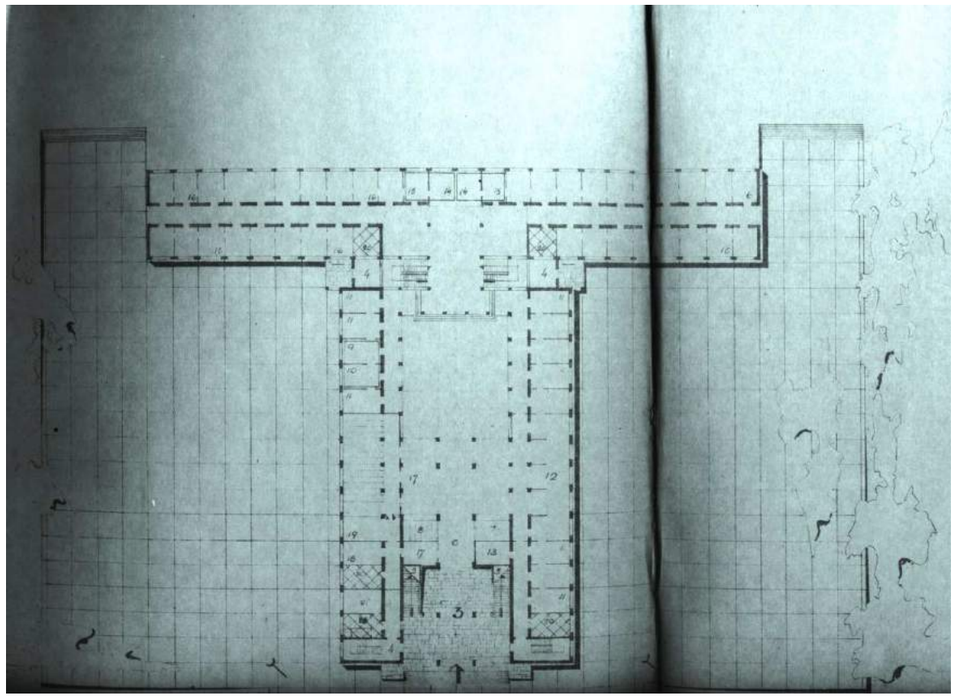

Слика 2 (арх.М.Мацура)

Слика 1: СИТУАЦИЈА

Слика 2: ОСНОВА ПРИЗЕМЉА

Слика 3: ГЛАВНИ ИЗГЛЕД

Слика 4: ИЗГЛЕД ИЗ УСВОЈЕНОГ РЕШЕЊА (архитект Поповић)

Слика 4 (арх.Поповић)

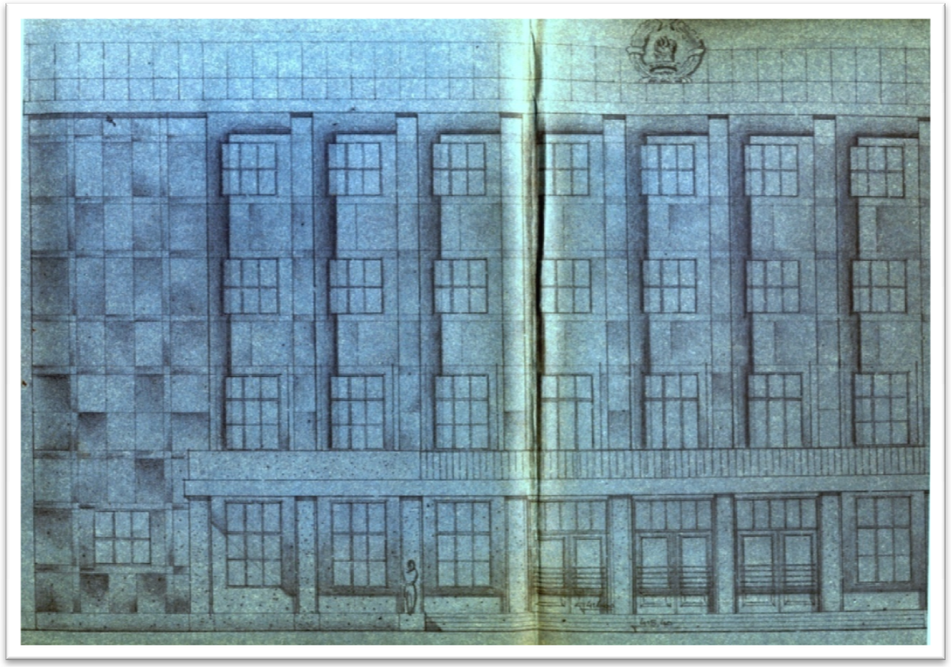

ПРИЛОГ [7] (С-1)

АНАЛИЗА УНУТРАШЊЕГ И СПОЉАШЊЕГ САОБРАЋАЈА

Извор: Заоставштина арх.Р.Илић. Анализу је урадио докторанд на подлогама ГП-а из 1954-55.године обзиром да су те подлоге читкије од подлога из 1947-49.године и да се у односу на концепт саобраћаја није ништа мењеало у периоду 1947-1954.

Подлога анализа ГП 1954-55.године, из Заоставштине арх.Р.Илић.

ПРИЛОГ [8] (У-6)

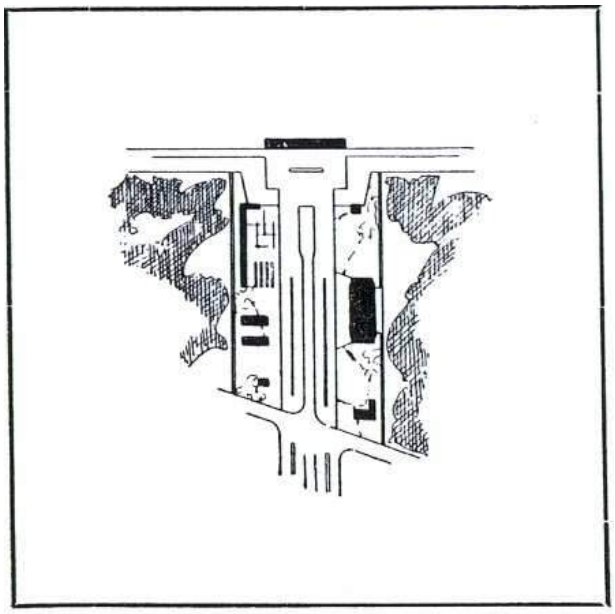

Слика бр.1 Предео главне железничке станице у Крчагову-висинска разлика терена искоришћена за диференцирање прилаза пешачки и колски, дуж њега су јавне зграде привредног карактера.

Извор:Митровић 1953. Градови и насеља у Србији, Београд, стр.122.

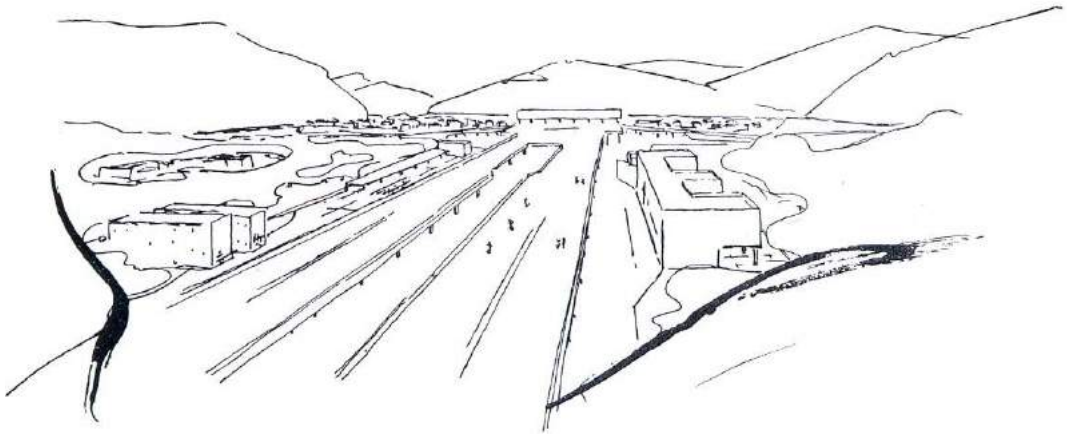

Слика бр.2 Перспективна слика предела главне железничке станице у Крчагову

Извор:Митровић 1953. Градови и насеља у Србији, Београд, стр.122.

ПРИЛОГ [9] (У-7)

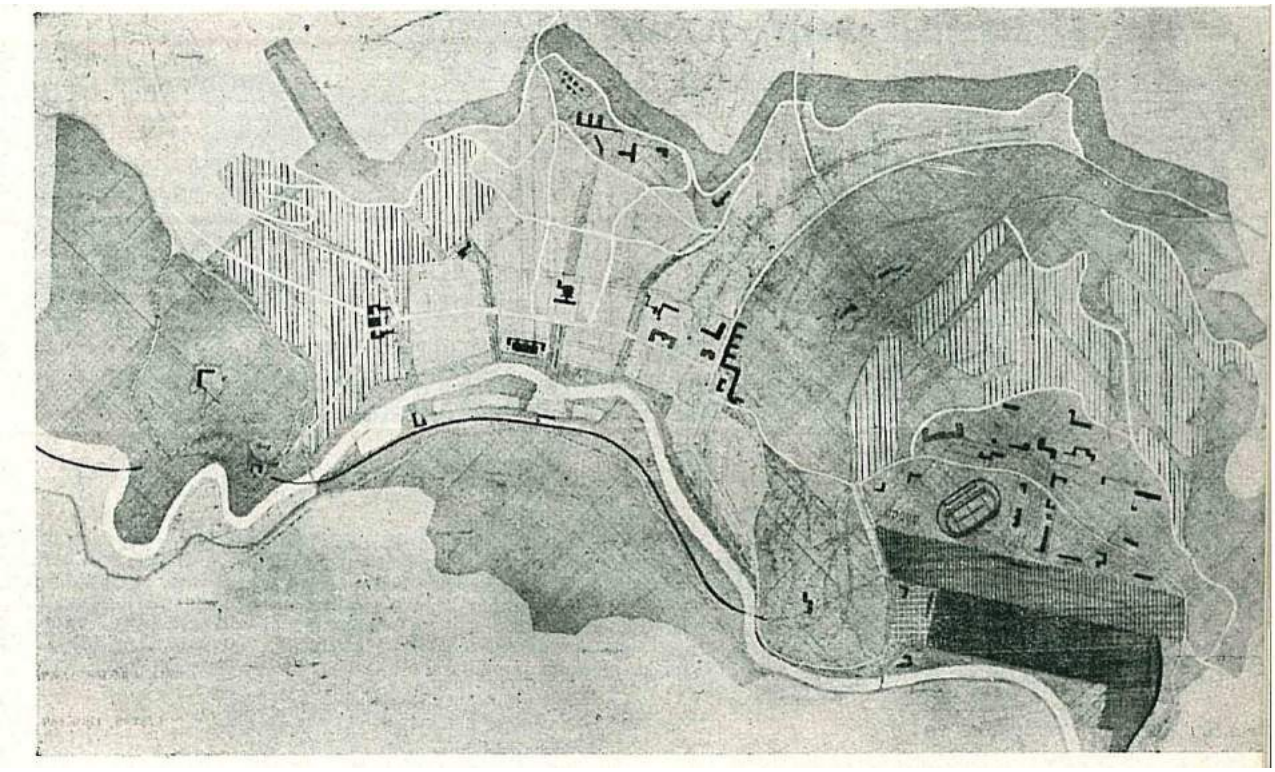

Слика бр.1 Инг.арх. Ружица Илић: Регулациони план Титовог Ужица. На плану су назначени намена површина и главни градски објекти.

Извор: Архитектура бр 23-24.стр.29.

ПРИЛОГ [10] (Д- 1)

ЗАПИСНИК О ПРИМОПРЕДАЈИ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ НОО И УРБС, 1962.Г.

Z a p i s n i k

sastavljen na dan 19 aprila 1962 god. u prostorijama Biroa za urbanizam i arhitekturu "URBS" Zmaja od Noćaja br.13b u prisustvu nacelnika komunalnih poslova NOO Titovo Uzice Cukavca i jednog sluzbenika i sekretara preduzeća "URBS"Milorada Ilića o primo predaji elaborata:idejnog projekta u razm.1:5.ooo i regulacionog plana u razm.1:2.5oo a po zakljucemom ugovoru.

Projektantski Biro predaje Narodnom odboru opstine Titovo Uzice sledeću dokumentaciju:

1) arhivu iz 1946,47,48,49,5o,51,52 i 1953 god.
2) planove postojećih zgrada u T.Uzicu
3) T.Uzice - generalni plan - regionalna analiza
4) podaci za zeleznicu
5) situacioni plan terena za bolnicu na Pori
6) projekat za uredjenje parka oko Muzeja
7) zitni magacin
8) primedbe na regulacioni plan
9) podaci i dokumentacija
lo) adaptacija gimnasticke sale
11) elaborat dostavljen vajaru Krsiniću
12) gustina nasceljenosti - plan iz 1948 god.
13) rekonstrukcija " "
14) saobraćaj " "
15) etapa II " "
16) postojeće stanje (kat.planovi) i plan iz 1948 god.
17) stanbeni blok tekst i plan iz 1948 god.
18) 14 kom. perspektiva i urban. resenja naselja

A) idejni projekat u razm.1:5.ooo

predato od 1 - 9 s tim da je pod 5) dato u 2 plana

B) regulacioni plan razmere 1:2.5oo

predato od 1 - 13 u originalu na paus papiru i dve ozalid kopije, s tim da pod 9, lo i 11 je tekst u tri primerka.

Za NOO T.Uzice,

Projektni biro "URBS"

Блок "Б", 1952.г. ПРИЛОГ БР.[11] АМПр 1

извор: Музеј науке и технике, фонд Миладина Прљевића

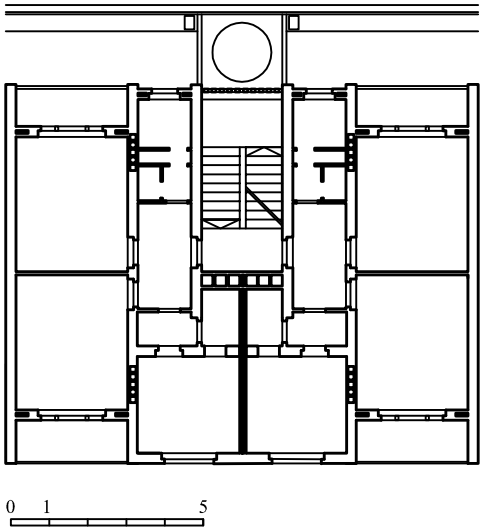

Основа карактеристичне ламеле ,
Блок "Б", 1952.г.

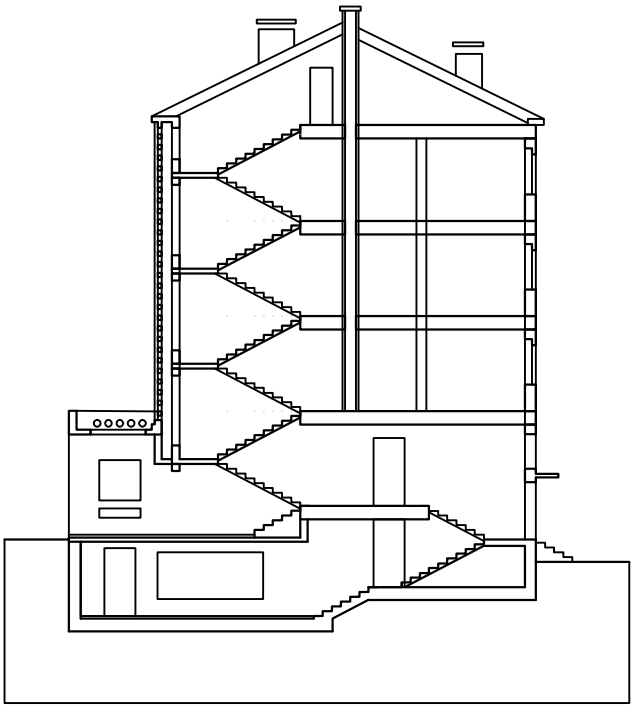

Пресек, блок "Б", 1952.г.

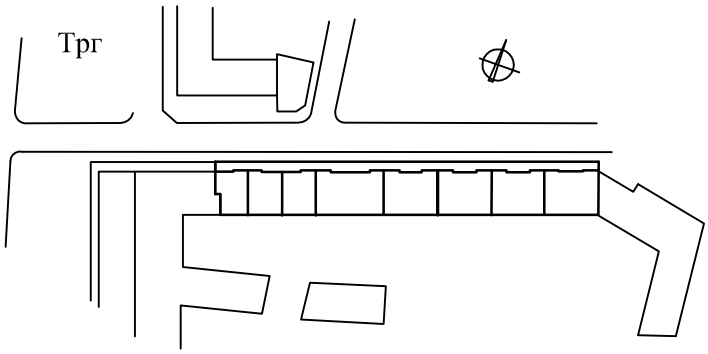

Ситуациона диспозиција блока "Б"
у Улици Маршала Тита (1952.г.)

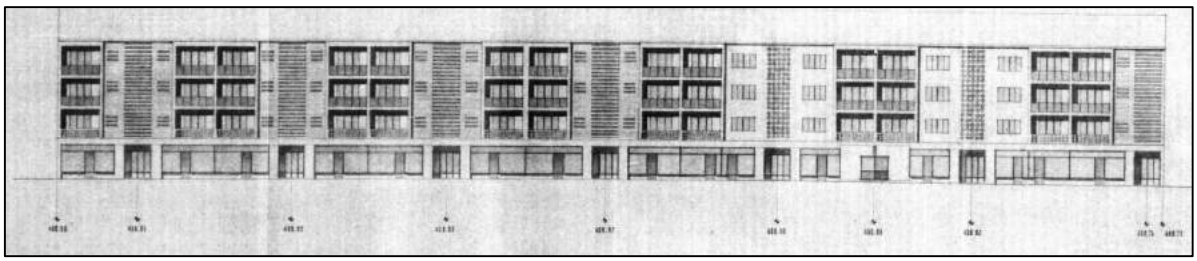

Северна елевација, Блок "Б", 1952.г.

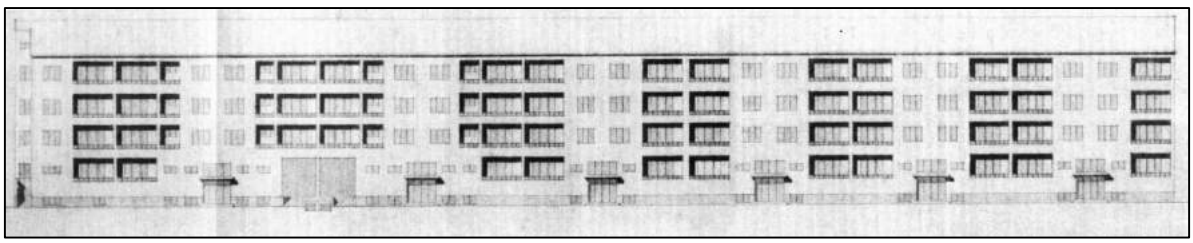

Јужна елевације, Блок "Б", 1952.г.

Елевације, блок "Б", 1952.г.

Влок "Б", 1954.г.ПРИЛОГ БР.[12] АМПр 2

извор: Музеј науке и технике, фонд Миладина Прљевића

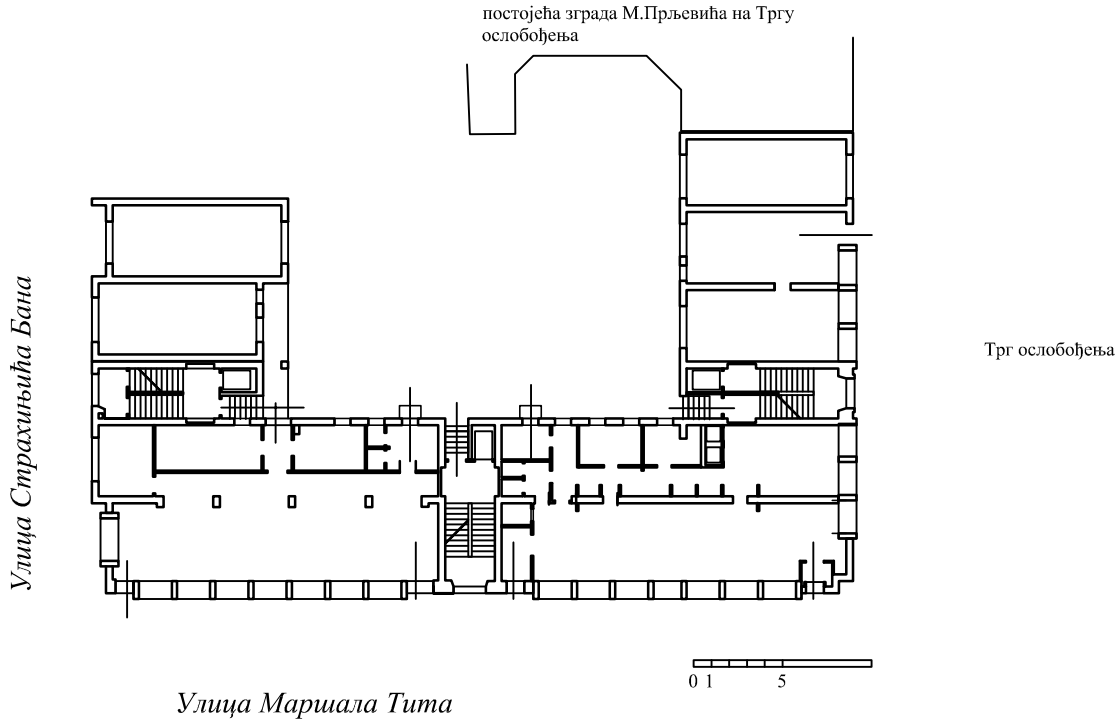

Основа приземља са локалима и радњама, Блок "Б", 1954.г.

Блок "Ц", 1952.г.ПРИЛОГ БР.[13] АМПр 3

извор: Музеј науке и технике, фонд Миладина Прљевића

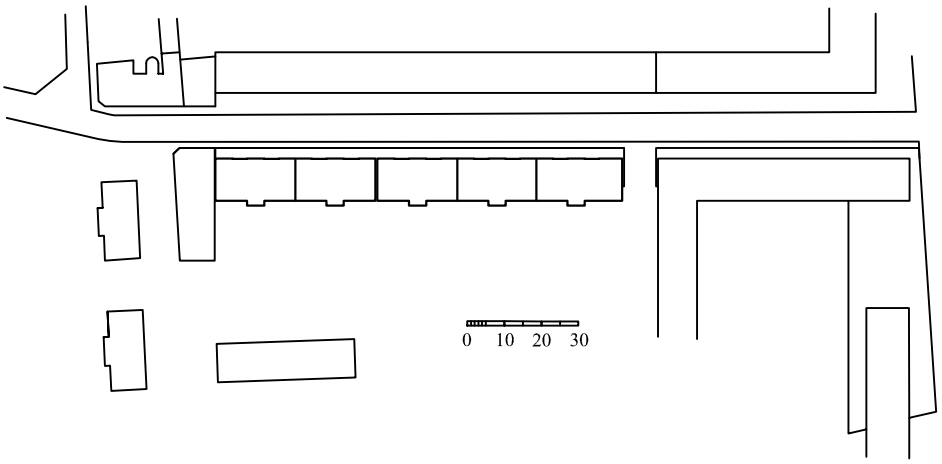

Ситуациона диспозиција Блока "Ц" у Улици Маршала Тита (1952.г.)

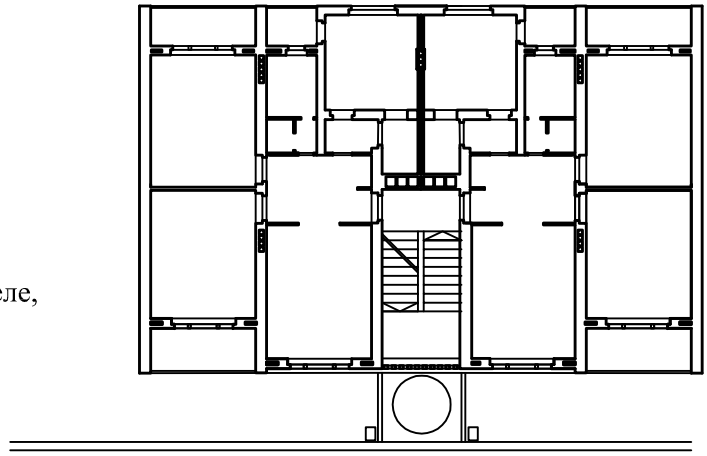

Основа карактеристичне ламеле, Блок "Ц", 1952.г.

0 1 5

— ДВА СНИМКА СНИМЉЕНА СА ИСТОГ МЕСТА —

АПРИЛА 1953... И ...СЕПТЕМБРА 1955

Ево како је изгледао један део главне улице у Титовом Ужицу. За врло кратко време струшен је читав блок старих зграда које су биле ругло града.

Одмах затим почела је изградња тзв. „Блока Це". То је данас палата, чија је дужина 107 метара. У приземљу су продавнице, а на спратовима станови радника Ваљаонице бакра.

(Снимио Ст. Вламинђ)

Елевација, Блок "Ц", 1952.г.

Титово Ужице, РЕШЕЊЕ ЦЕНТРА ГРАДА И ТРГА 1952.ГОДИНЕ, пројектант арх.Р.Илић **ПРИЛОГ [14] (У-8)**

SCAN оригиналног документа из Музеја науке и технике, Београд

фонд Миладин Прљевић, техничка документација за блокове “Б” и “Ц” у Ужицу.

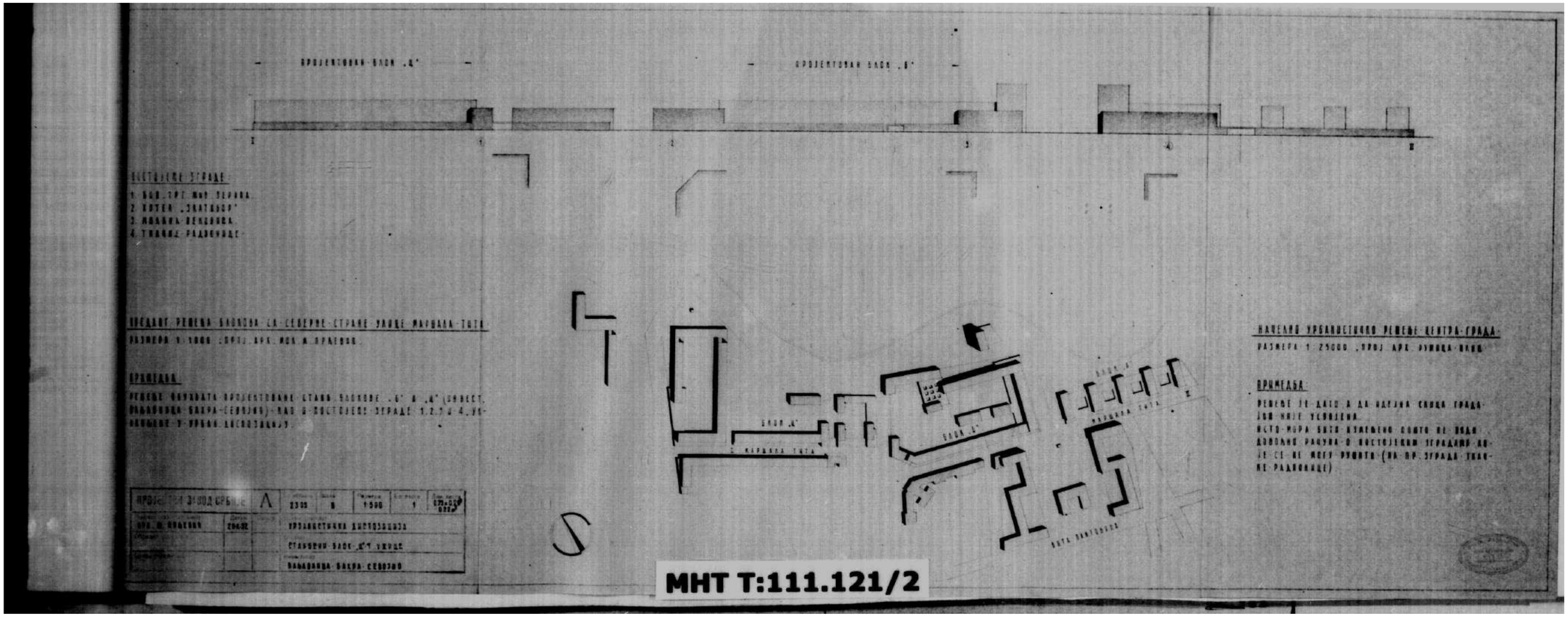

ПРИЛОГ БР. 15 УР-9 ЦЕНТАР ГРАДА 1952.Г.

извор: Музеј науке и технике, Београд: фонд Миладин Прљевић,
дигитализовани цртеж из техничке документације за блокове "Б" и" Ц".

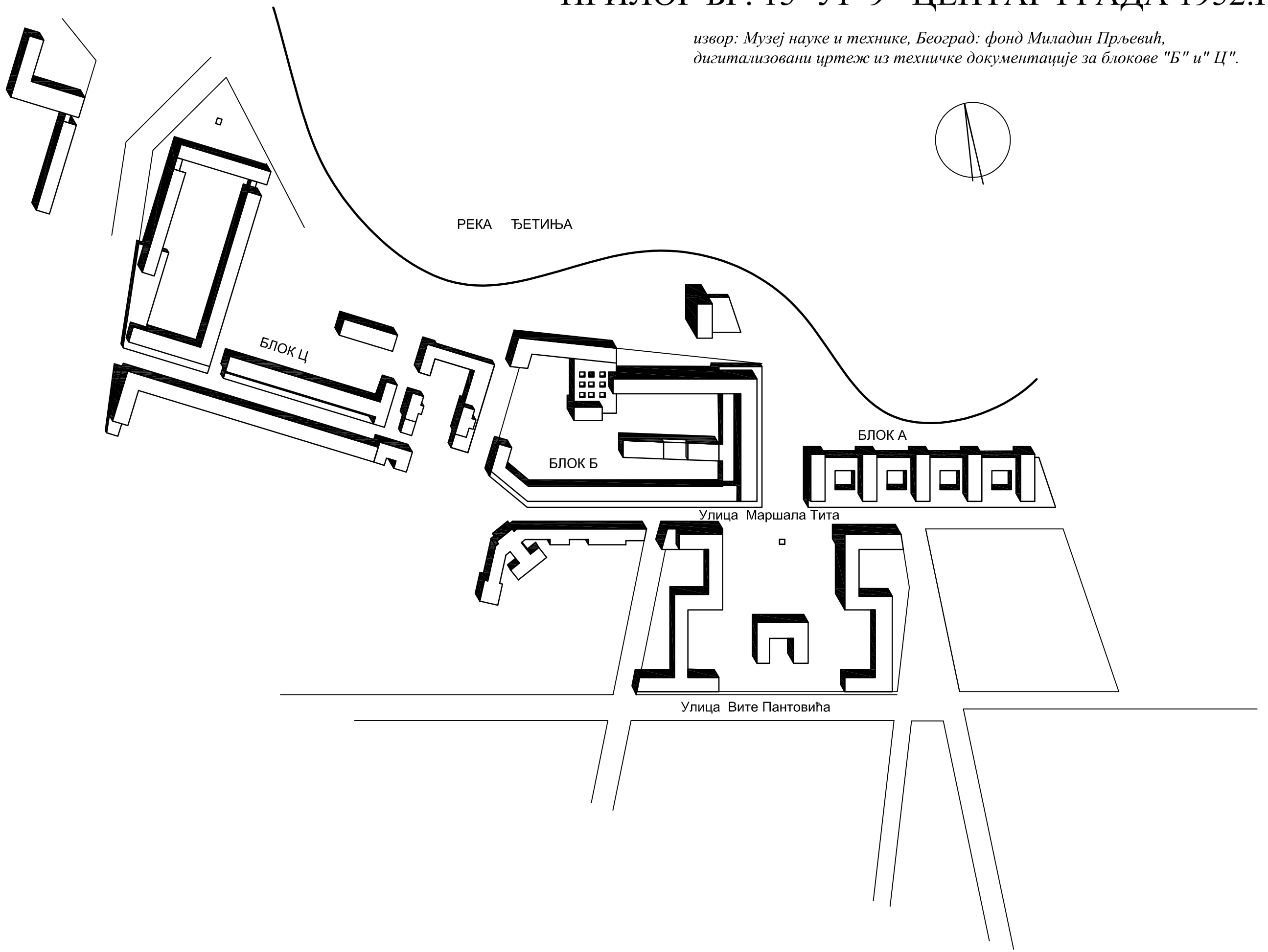

ПРИЛОГ [16] (Д-1)

Табеларни преглед остварених бодова на конкурсу из архиве М.Прљевића.

Извор: ИАУ, Збирка рукописа, Миладин Прљевић.

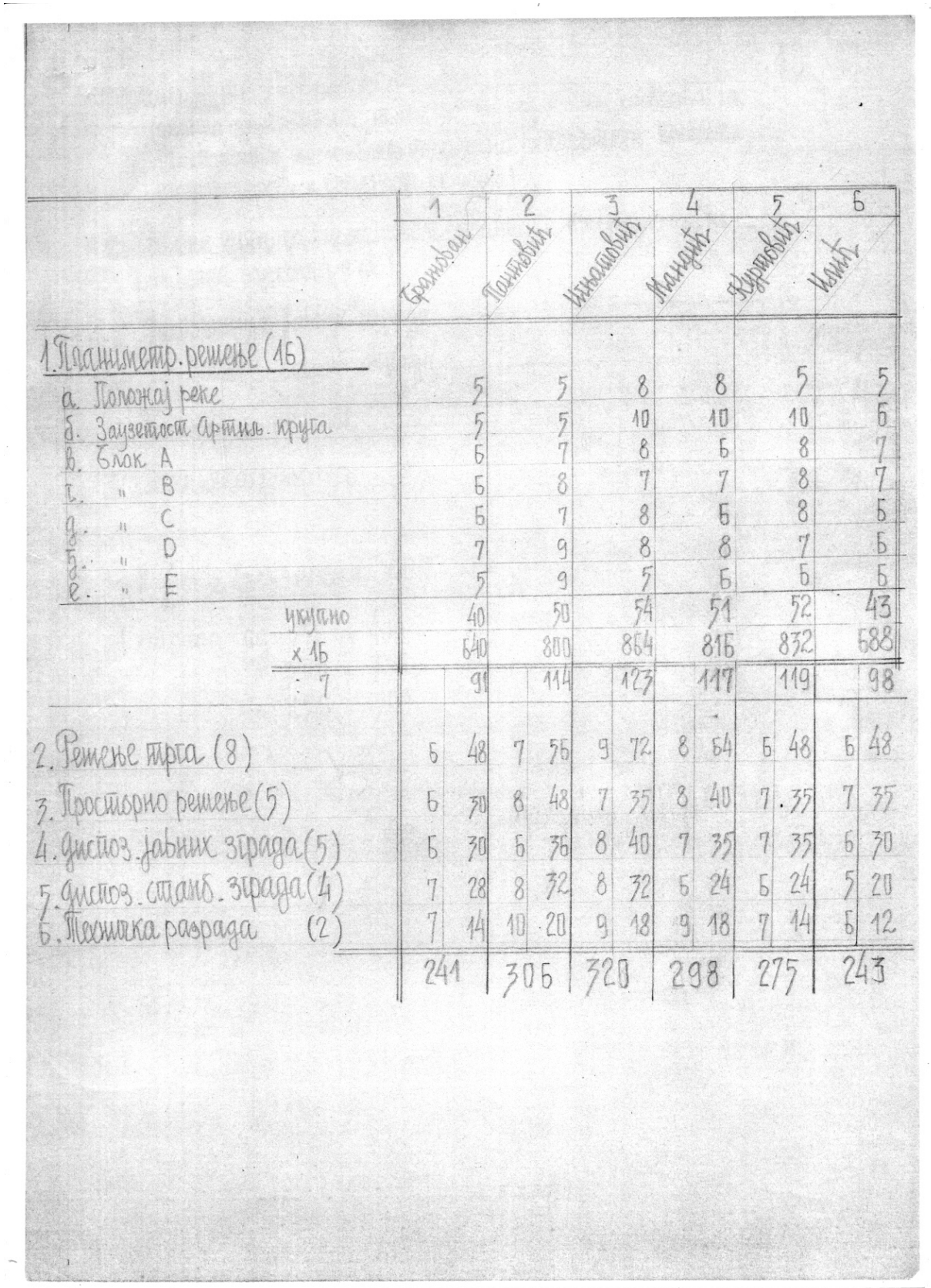

	1		2		3		4		5		6	
	Бранован		Пантовић		Игњатовић		Мандић		Куртовић		Илић	
1. Планиметр. решење (16)												
а. Положај реке		5		5		8		8		5		5
б. Заузетост артиљ. круга		5		5		10		10		10		6
в. Блок A		6		7		8		6		8		7
г. " B		6		8		7		7		8		7
д. " C		6		7		8		6		8		6
ђ. " D		7		9		8		8		7		6
е. " E		5		9		5		6		6		6
укупно		40		50		54		51		52		43
x 16		640		800		864		816		832		688
: 7		91		114		123		117		119		98
2. Решење трга (8)	6	48	7	56	9	72	8	64	6	48	6	48
3. Просторно решење (5)	6	30	8	48	7	35	8	40	7	35	7	35
4. Диспоз. јавних зграда (5)	6	30	6	36	8	40	7	35	7	35	6	30
5. Диспоз. станб. зграда (4)	7	28	8	32	8	32	6	24	6	24	5	20
6. Техничка разрада (2)	7	14	10	20	9	18	9	18	7	14	6	12
	241		306		320		298		275		243	

1 Планиметриско решење (општа дистозиција, прилагод. регулац. плану, саобраћај са приступима, коришћена површина, хидротехн. проблеми, економичност и реалност решења).	10	16
2. Решење трга са спомеником (планим. и просторно са коришћењем објеката и сл.)	5	8
3. Дистозиција јавних зграда	2	5
4. " станб. зграда	3	5
5. Просторно решење	5	4
6. Техничка разрада	—	2
	25	40

Највећи број поена 400

1 награда од 350 до 400
2 " " 300 " 350
3 " " 250 " 300

арх. Мил. Мирљевић

ПРИЛОГ 17 У-10

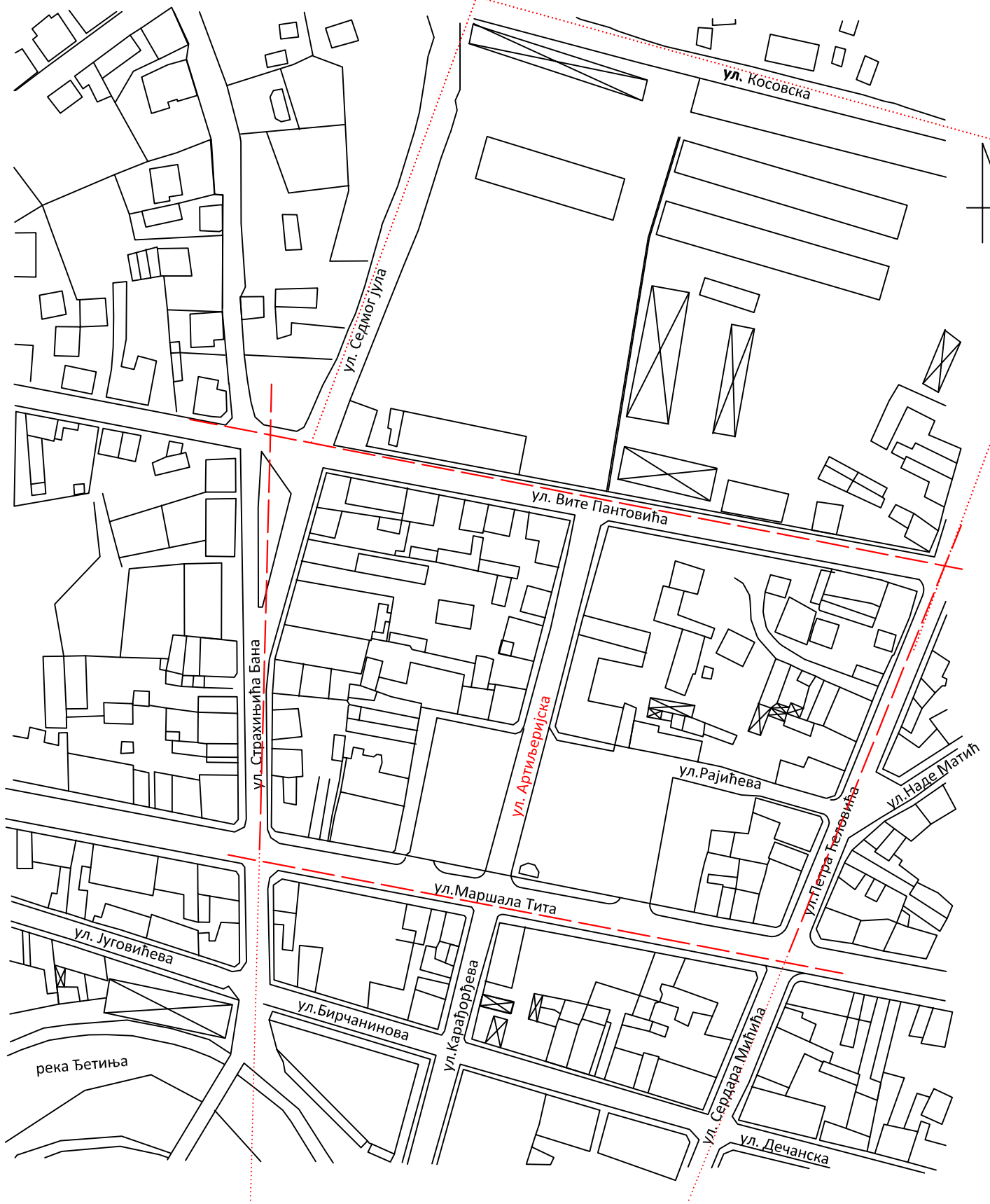

главно подручије конкурса- Трг ослобођења

главно подручије конкурса- приобаље и артиљеријски круг

Извор:ИАУ, фонд СО Ужице (1944-)Стамбена управа, карта на озалиду из 1953. дигитализовано

ПРИЛОГ 18 (К-1)

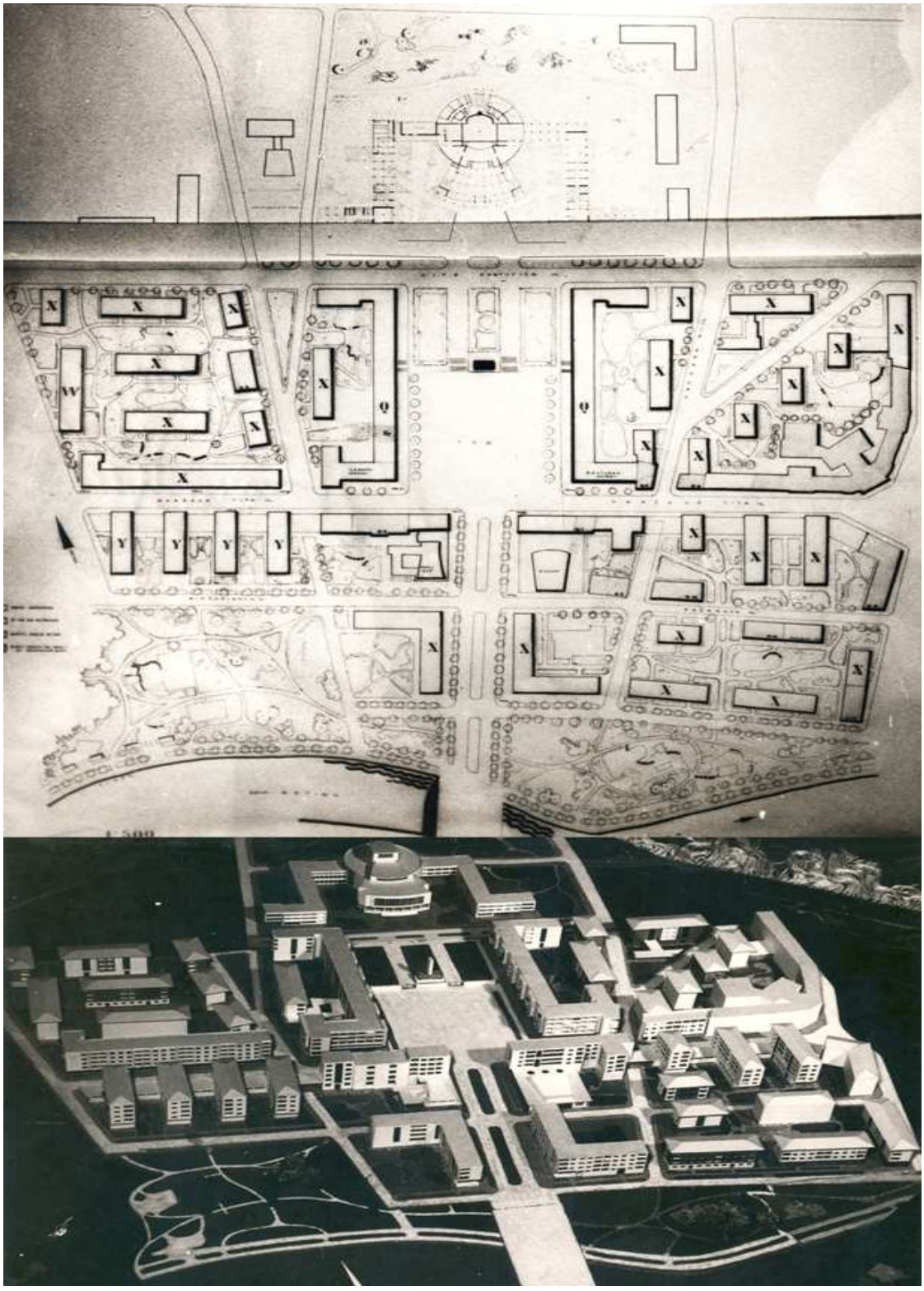

Слика бр. 1 и 2 Конкурсни пројекат архитекта Драгише Брашована за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Музеј Науке и технике, сигнатура 306. '(Преузето од архитекта Алексе Цигановића)

ПРИЛОГ 19 (К-2)

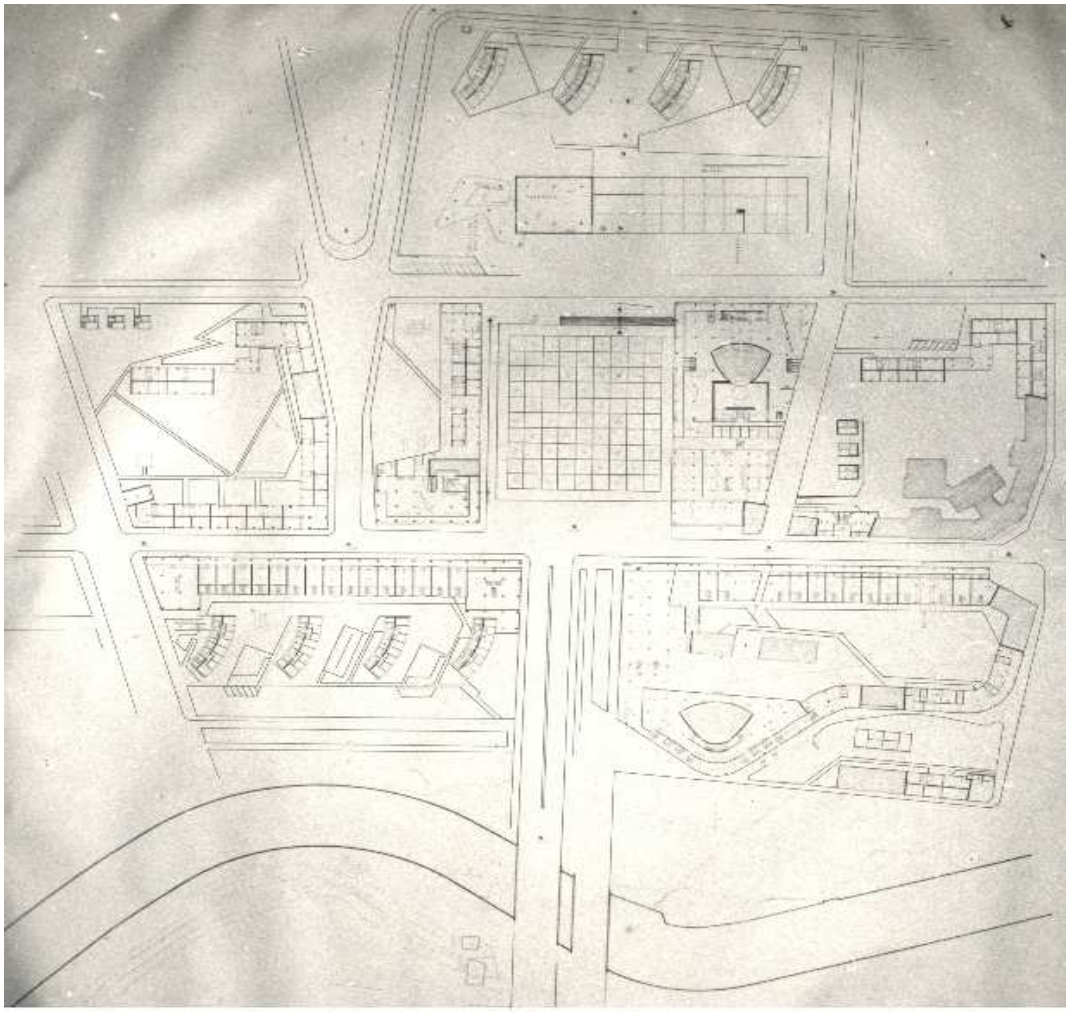

Слика бр.1 и 2 Конкурсни пројекат архитекта Ружице Илић за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Музеј Науке и технике, сигнатура 306. '(Преузето од архитекта Алексе Цигановића.)

ПРИЛОГ 20 (К-3)

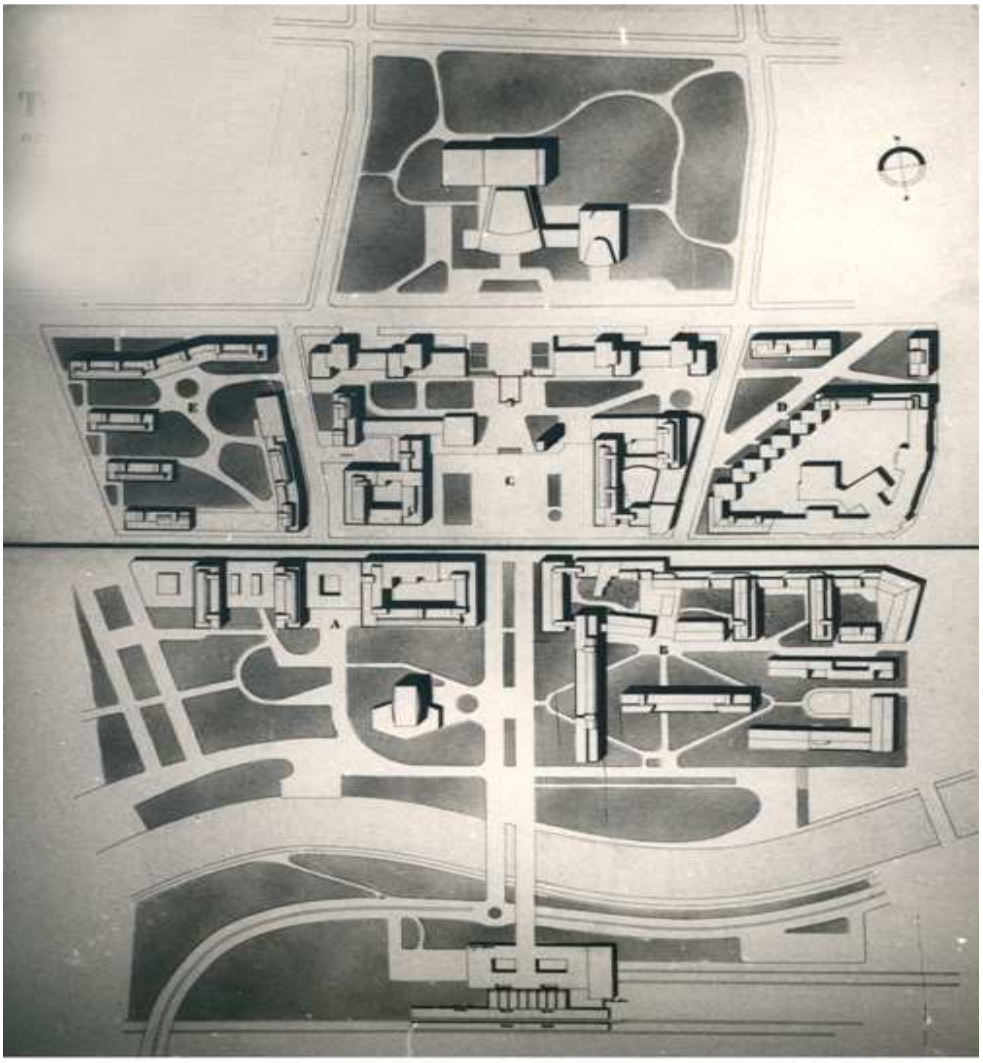

Слика бр.1и 2 Конкурсни пројекат архитекта Милорада Пантовића за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Музеј Науке и технике, сигнатура 306. '(Преузето од архитекта Алексе Цигановића.)

ПРИЛОГ 21 (К-4)

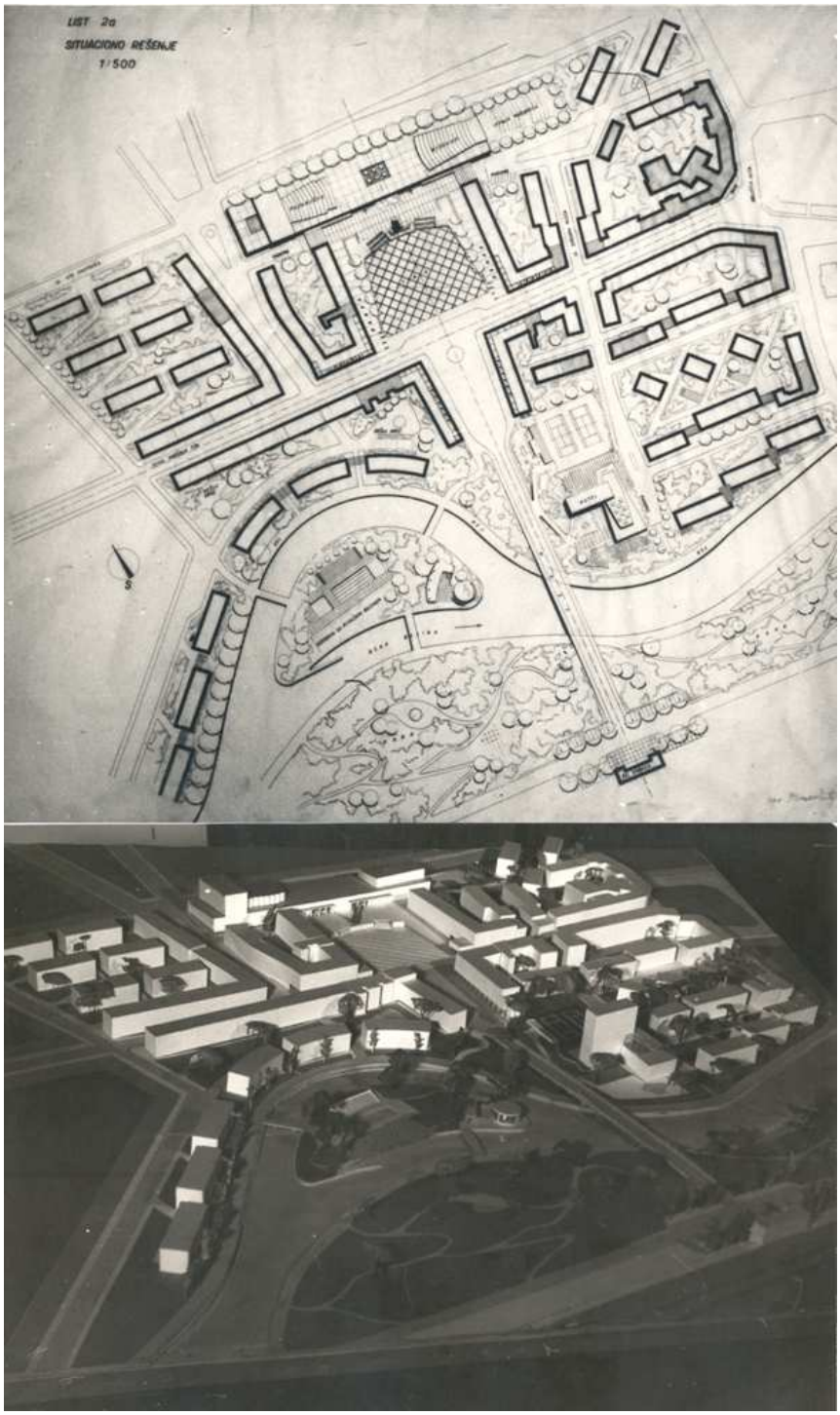

Слика бр.1 и 2 Конкурсни пројекат архитекта Богдана Игњатовића за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Музеј Науке и технике, сигнатура 306. '(Преузето од архитекта Алексе Цигановића.)

ПРИЛОГ 22-а (К-5а)

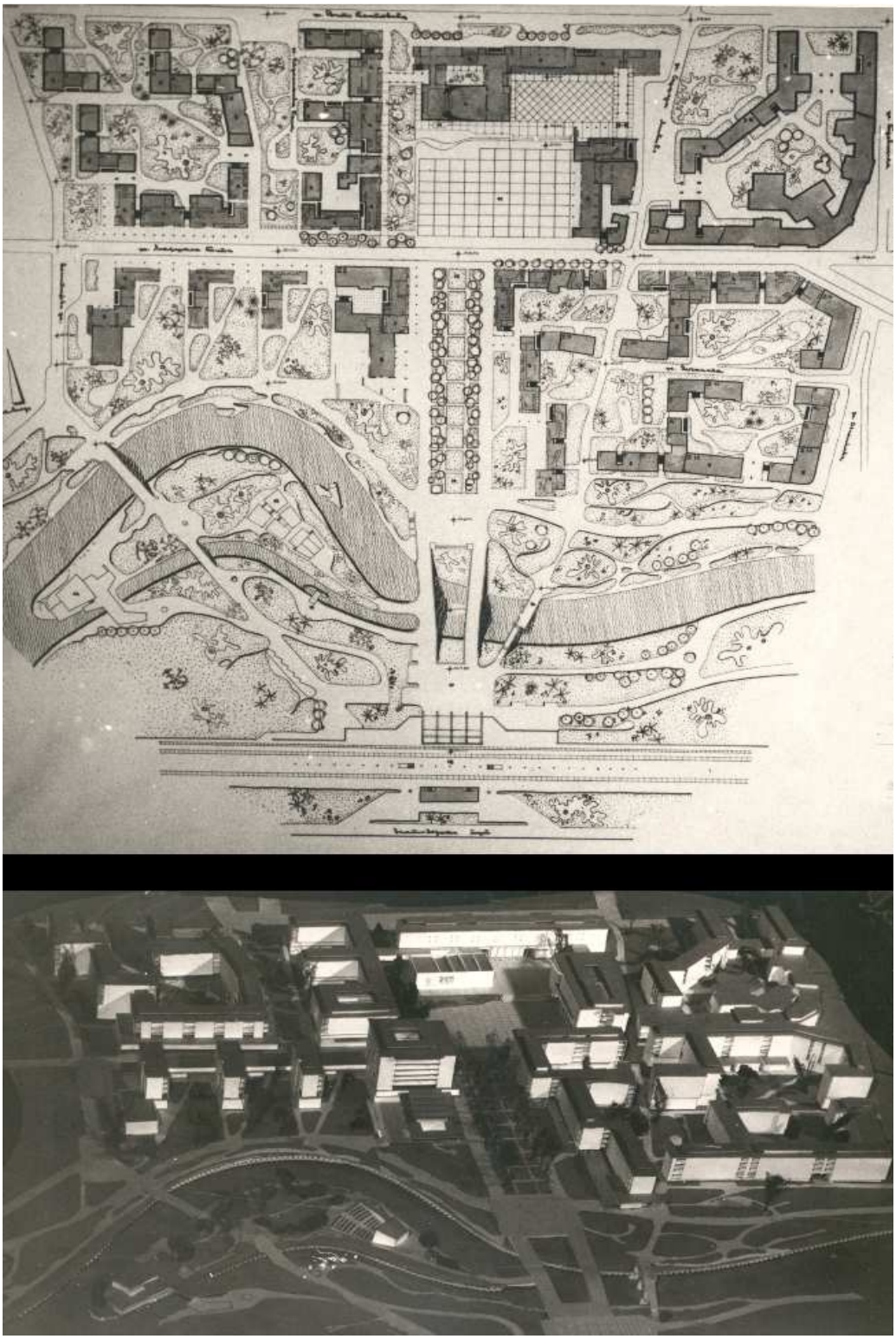

Слика бр.1и 2. Конкурсни пројекат архитекта Станка Мандића за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Музеј Науке и технике, сигнатура 306. '(Преузето од архитекта Алексе Цигановића.)

ПРИЛОГ 23 (К-5б)

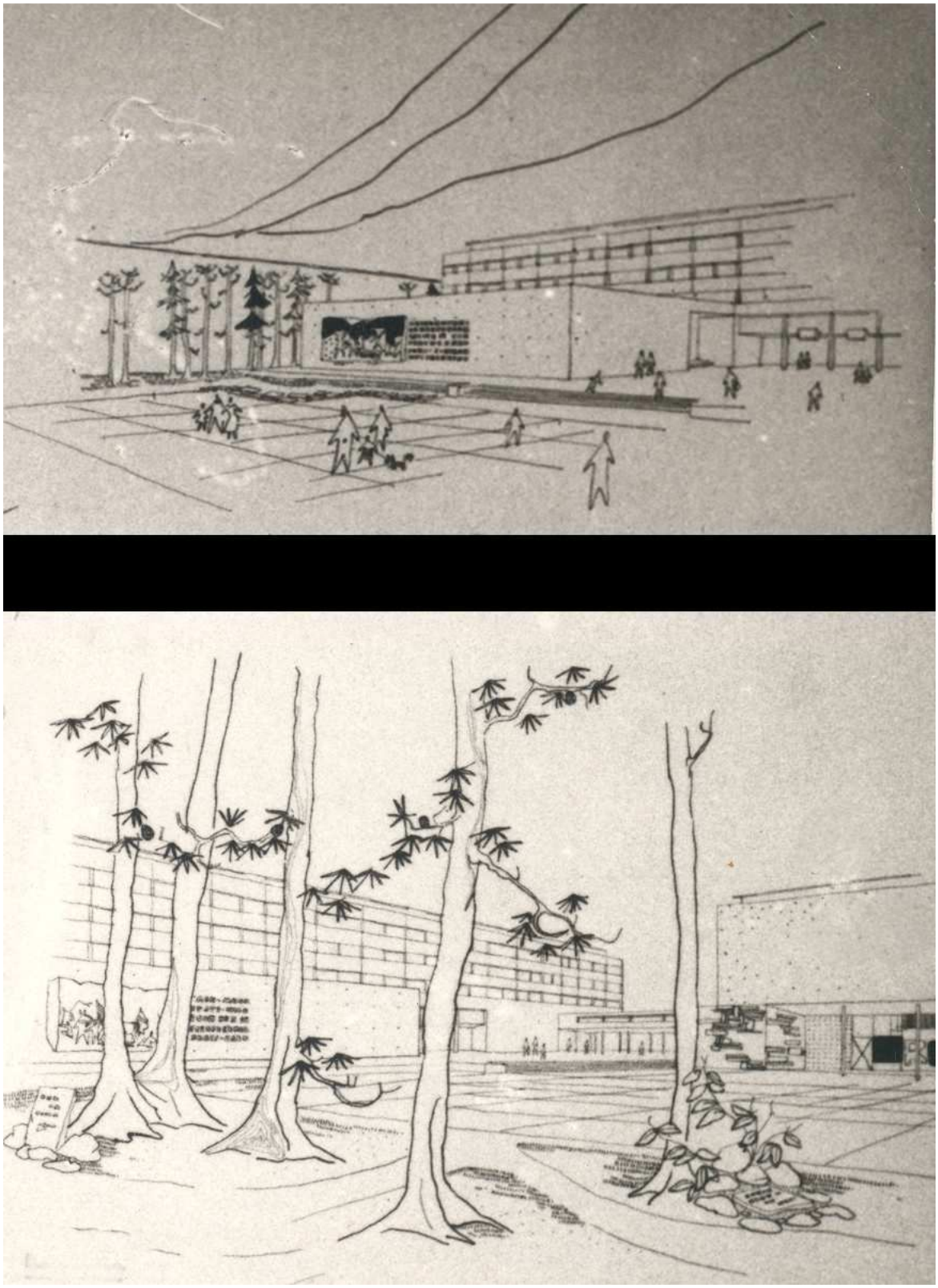

Слика бр.3 и 4 Конкурсни пројекат архитекта Станка Мандића за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Музеј Науке и технике, сигнатура 306. '(Преузето од архитекта Алексе Цигановића.)

ПРИЛОГ 24 (К-6)

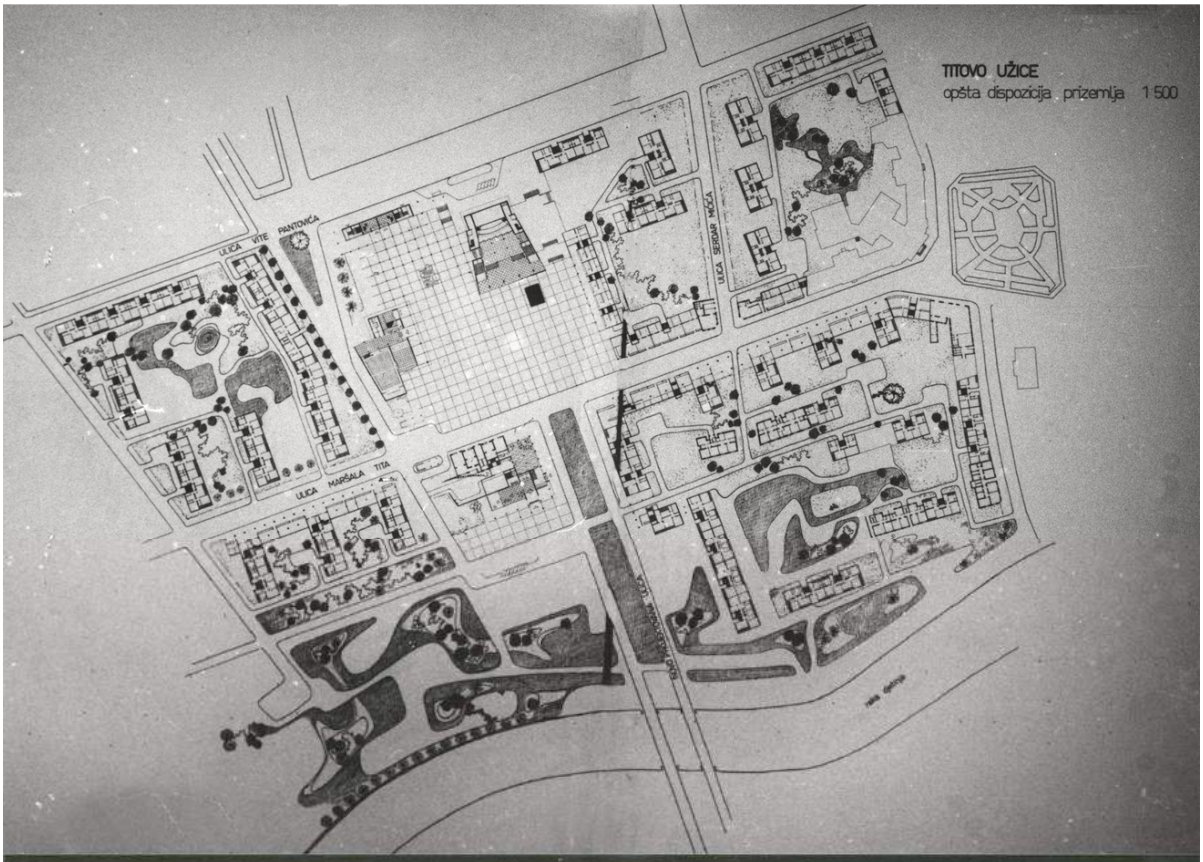

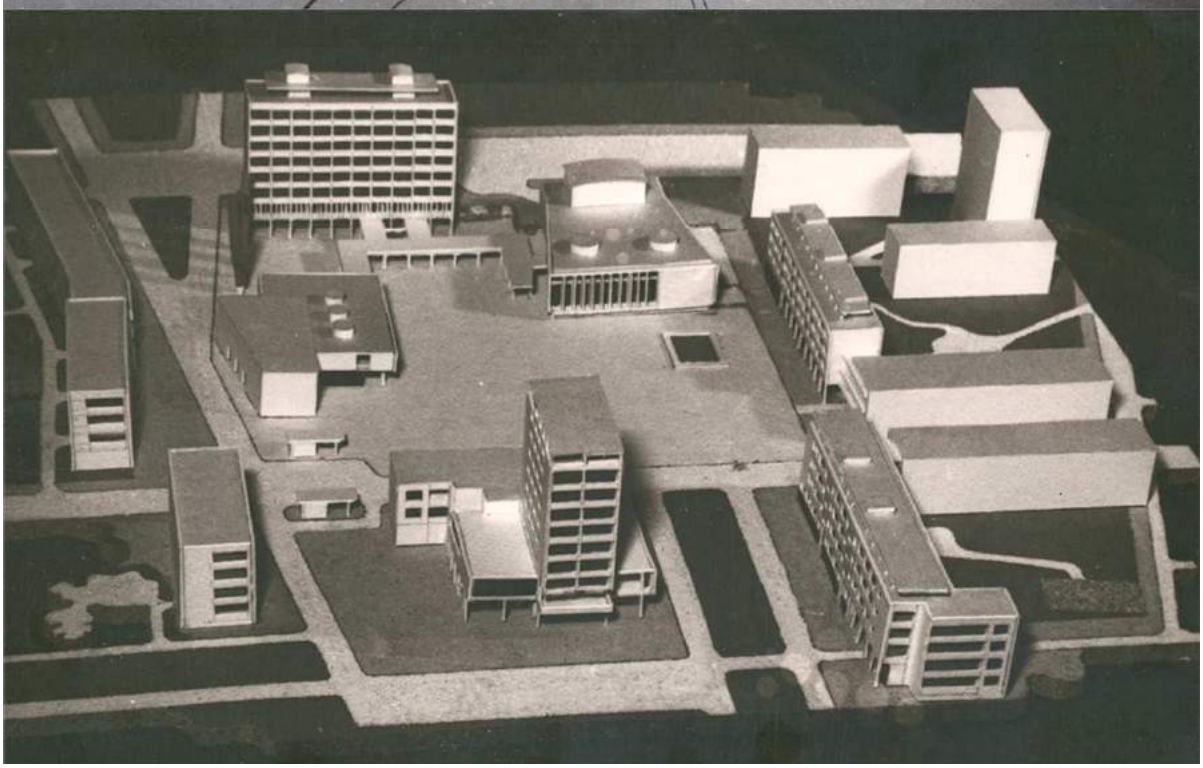

Слика бр.1 и 2 Конкурсни пројекат архитекта Ива Куртовића за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Музеј Науке и технике, сигнатура 306. '(Преузето од архитекта Алексе Цигановића.)

ПРИЛОГ 25 (К-6)

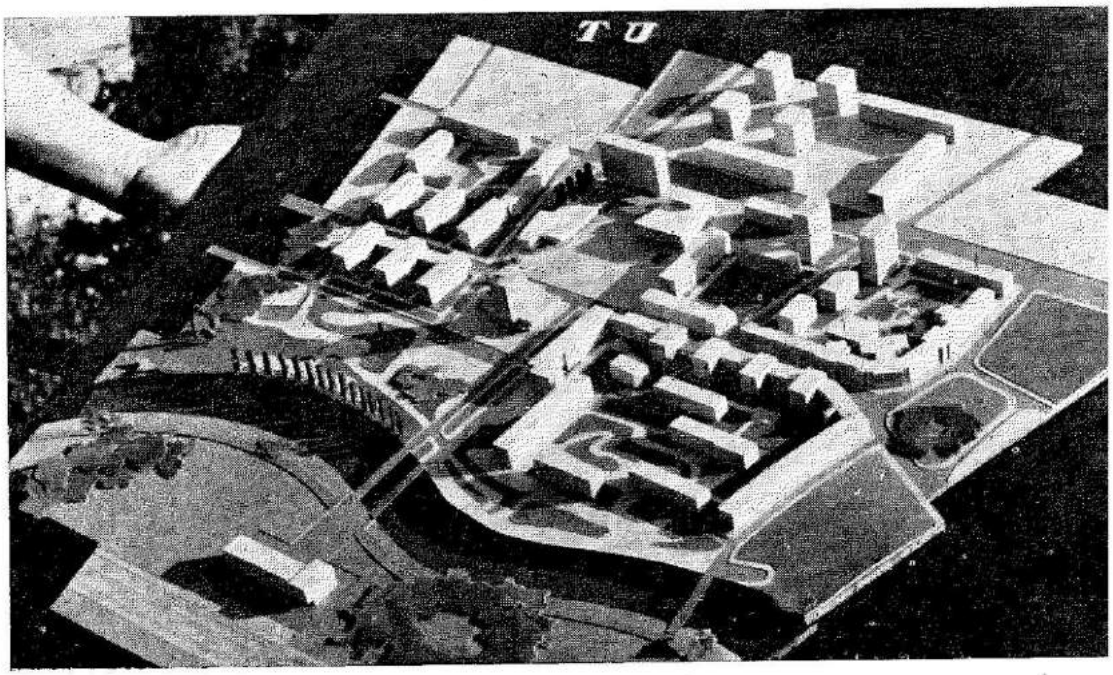

3

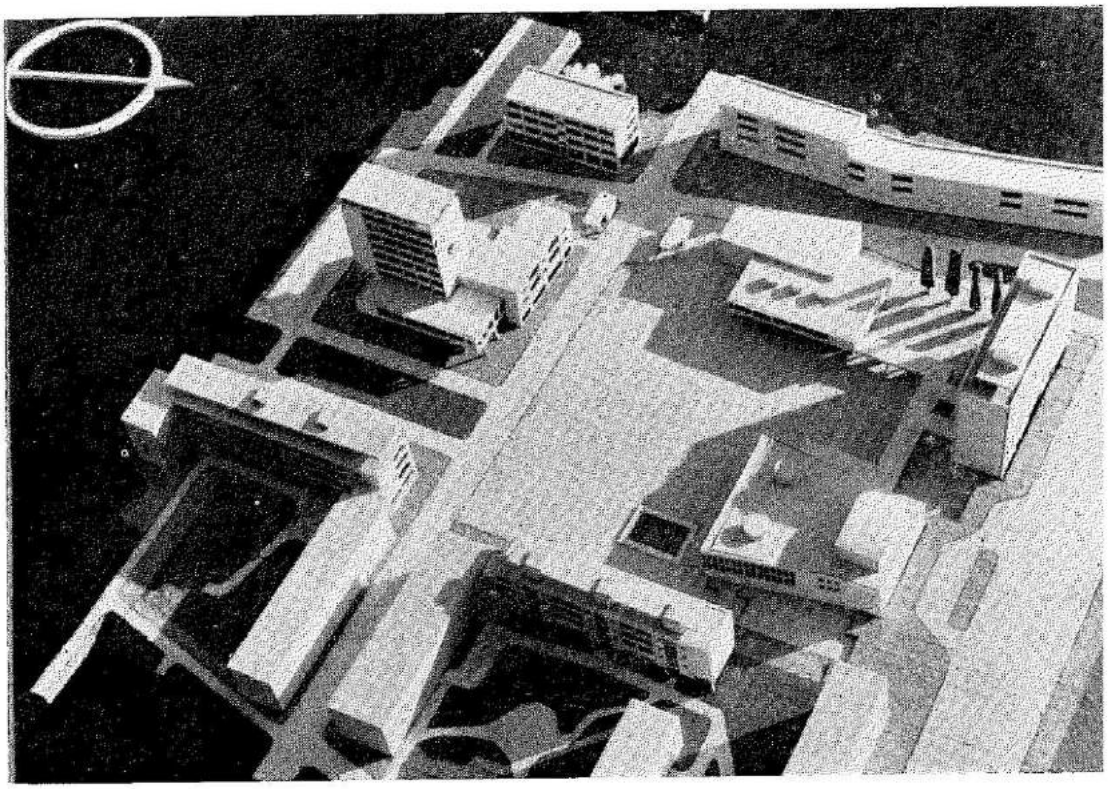

4

Слика бр.3 и 4 Конкурсни пројекат архитекта Ива Куртовића за Трг партизана у Титовом Ужицу из 1953.године. Извор: Petrović Z (1973) " Život i delo Ive Kurtovića (1910-1972)", *Arhitektura urbanizam* br.73, Beograd, str. 9-20.

ПРИЛОГ 26 (ДЗ)

ПИСМО Р.ИЛИЋ УПУЋЕНО НОГО Т.УЖИЦА 11.01.1954.Г.

Народном одбору градске општине
комунално одељење

Титово Ужице

Поводом даљег рада на уређењу изграђивању центра града у Титовом Ужицу извештавам Вас:

пошто први награђени на конкурсу за уређење центра арх. С.Мандић и арх.М.Пантовић нису били вољни да учествују у заједничкој утакмици,учинила сам предлог Нар.одб.гр.општине,приликом мог последњег бављења у Ужицу средином децембра мес.1953 год., да даљи рад на регулацији центра предузму сви награђени учесници или сви учесници на конкурсу,с тим да се ради један дефинитиван пројекат за најкраће могуће време.Том приликом сам изложила и разлоге који потврђују да ужи конкурс самс одговлачи дефинитивно решење задатка,за случај када је његова хитност битан услов изграђивања.

Преумућства овога предлога:

1.-брзина којом се добија дефинитиван пројекат/учешће свих конкурената којима је проблем познат,могућност лаког сналажења и коришћења датог материјала/.

2.-могућност парцијалног рада на терену који се непосредно изграђује,

3.-ниска цена пројекта

4.-најквалитетнији рад обзиром на учеснике.

Предлог је био примљен од стране претставника НОГО и претставника Ваљаонице бакра у Среском комитету.Решено је било да се позову награђени учесници ради договора о начину рада и условима и склапање уговора.

На заказаној седници у Београду претставници НОГО одустали су од већ донешене одлуке поводом мога предлога и поново су инсистирали на утакмици између прва два награђена учесника на конкурсу.Најзад су арх.Мандић и арх.Пантовић ипак пристали на ту утакмицу/после дуге дискусије/ с тим да се накнадло формулишу услови:програм/допуна програма/,потребни прилози - број,рок конкурса и награда.

До данас 1о.1.1954 год.арх.Пантовић и арх.Мандић нису добили те услове,самим тим ниједан од њих није мшта радио на томе послу.

Известилац I конкурса аех.Рата Богојевић уопште није обавештен о новој насталој ситуацији и накнадно траженим писменим условима,нити се жири накнадно састајао.

Резултат ове седнице,која је имала задатак да да инструкције за непосредан рад и за најхитнији рад,је тај - да после 2о дана од дана седнице посао није ни започет а камоли завршен,нити има наде да ће бити започет,јер први награђени после ххххххххх толиког одуговлачења посла и дангубе неће се прихватити накнадног уговарања и учешћа у утакмици.

Као пројектант регулационог плана,као иницијатор конкурса и правилног постављеног рада,мени је стало да се користи један уистини позитиван рад на најцелисходнији и најправилнији начин и да тај друд и цео посао уроди плодом.

Скрећем пажњу НОГО на све већи губитак времена,на хитност са којом треба инвеститору дати могућност да гради,на незгоде које могу да произиђу из одуговлачења посла и на могуће одустајање ваља-

онице бакра да уопште гради у Ужицу.

Пошто су арх.Мандић и арх.Пантовић одустали од макаквог рада на једном "бројометном конкурсу", ја поново предлажем НОГО да размотри мој раније дат предлог, т.ј. да сви награђени на конкурсу сарађују на једном дефинитивном пројекту прихватајући примедбе жирија и директиве регулационог плана.

Молим да ме НОГО одмах обавести о резултату одлуке.

Наглашавам НОГО да су термини толико кратки да и свако широко предувет посао може да доведе у сумњу извршење задатка и интересе Ужица и инвеститора.

Извештавам Вас да је потребно да уговорите са Геокартом да после свршеног рада на снимању територије регулационог плана она умножи потребан број примерака за рад на регулационом плану, ради планирања термина.

С.Ф.-С.Н.

11.1.1954 год.

арх.Ружица Илић
Бор.Кидрича бр.51
Београд.

..... 19.. год
Одговорни службеник.

НАРОДНА РЕПУБЛИКА СРБИЈА
НАРОДНИ ОДБОР
Бр. 239 - Нацрт.
12/I 54
ТИТОВО УЖИЦЕ
срез ужички

ПРИЛОГ 27 (Д 4)

ПИСМО ДРАГОМИРА КАЉЕВИЋА ДОПИСНИШТВУ ПОЛИТИКЕ ОД 16.01.1959.Г.

Народна Република Србија
НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ТИТОВО УЖИЦЕ
Бр. 05-402/1
16-I-1959 год.
ТИТОВО УЖИЦЕ
Срез Титово Ужице

ДОПИСНИШТВУ "ПОЛИТИКЕ"

САРАЈЕВО

На ваш захтев који је у овом Одбору примљен 15-I-1959 године, поводом чланка "У Титовом Ужицу је почела изградња Спомен Трга" објављеног у "Политици" 14-XI-1959 године, дајем следећи одговор:

У 1953 години одржан је конкурс за израду пројекта урбанистичког решења ужег центра града Титово Ужице, и на овом конкурсу архитекте Станко Мандић и Милорад Пантовић однели су прву награду.

Архитекта Ружица Илић у то време била је урбаниста Народног одбора општине Титово Ужице и њој је решењем бр. 12146 од 18 XI-1954 године, које је донео Народни одбор градске општине на седници од 22 октобра 1954 године дата разрада ужег центра града, који је од усвојених пројеката на поменутом конкурсу требало да уђе у састав генералног урбанистичког-регулационог плана града Титово Ужице.

Архитекта Ружица Илић, касније Пројектантски биро УРБС, (који је основан на иницијативу и уз помоћ Народног одбора општине Титово Ужице) разрадио је урбанистички регулациони план града, који је разуме се садржао у себи и уки центар града.

На седници Народног одбора општине Титово Ужице, одржаној 9 априла 1957 године Народни одбор општине Титово Ужице по предлогу Савета за комуналне послове, донео је решење бр. 4739 којим је решењем одбацио поднети пројекат генералног урбанистичко-регулационог плана врада Титово Ужице израђеног од стране Пројектантског бироа УРБС.

Уговором бр. 10917 од 20-VIII-1957 године, између Општине Титово Ужице и архитекта Станка Мандића, Народни одбор општине наложио је архитекти Станку Мандићу израду идејног пројектног елабората Трга у ужем центру града према конкурсном раду архитеката Станка Мандића и Милорада Пантовића.

На основу овог уговора, архитекта Станко Мандић израдио је идејни пројекат урбанистичко-регулационог плана ужег центра који је одлуком Народног одбора општине Титово Ужице 05-11797 од 1-XI-1958 године на равноправним седницама Оба већа Народног одбора Титово Ужице од 30 октобра 1958 године усвојен и новој реализацији се приступило.

Према томе, "Спомен Трг" у Титовом Ужицу израђује се на основу пројекта израђеног од стране архитекте Станка Мандића и усвојено на поменутим седницама Народног одбора општине Титово Ужице.

Смрт фашизму - Слобода народу!

ПРИЛОГ: Захтев УРБС-а.

Р-16-I-59
О/О 0514

ЧЕЛНИК
Одељења за комуналне послове,
Драгомир Каљевић

ПРИЛОГ 28 (У 11)

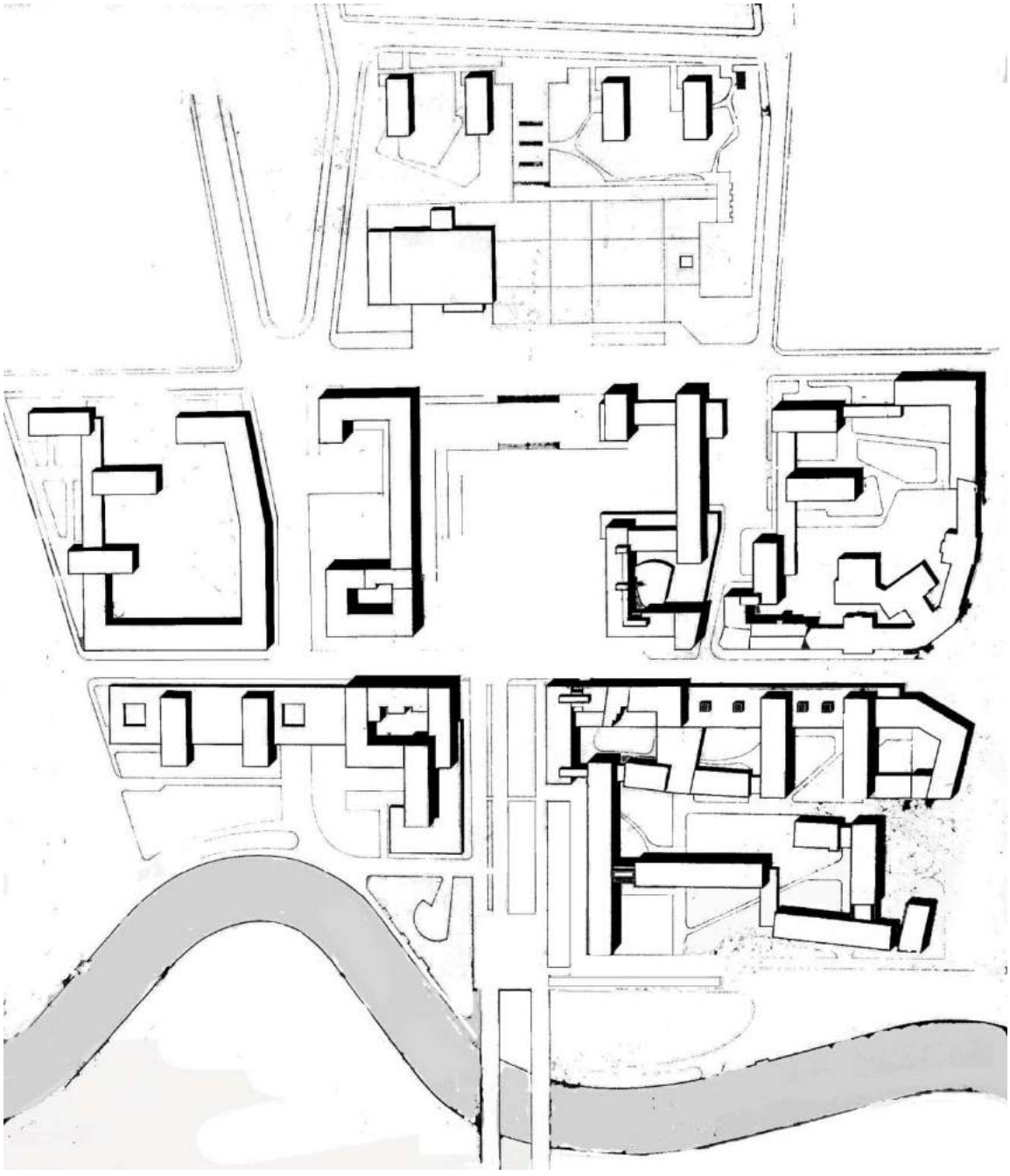

Слика бр.1 Титово Ужице, центар града. Решење централних блокова и Трга партизана из 1954.године. Пројектант: архитект Ружица Илић. Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу.

ПРИЛОГ 29 (У-12)

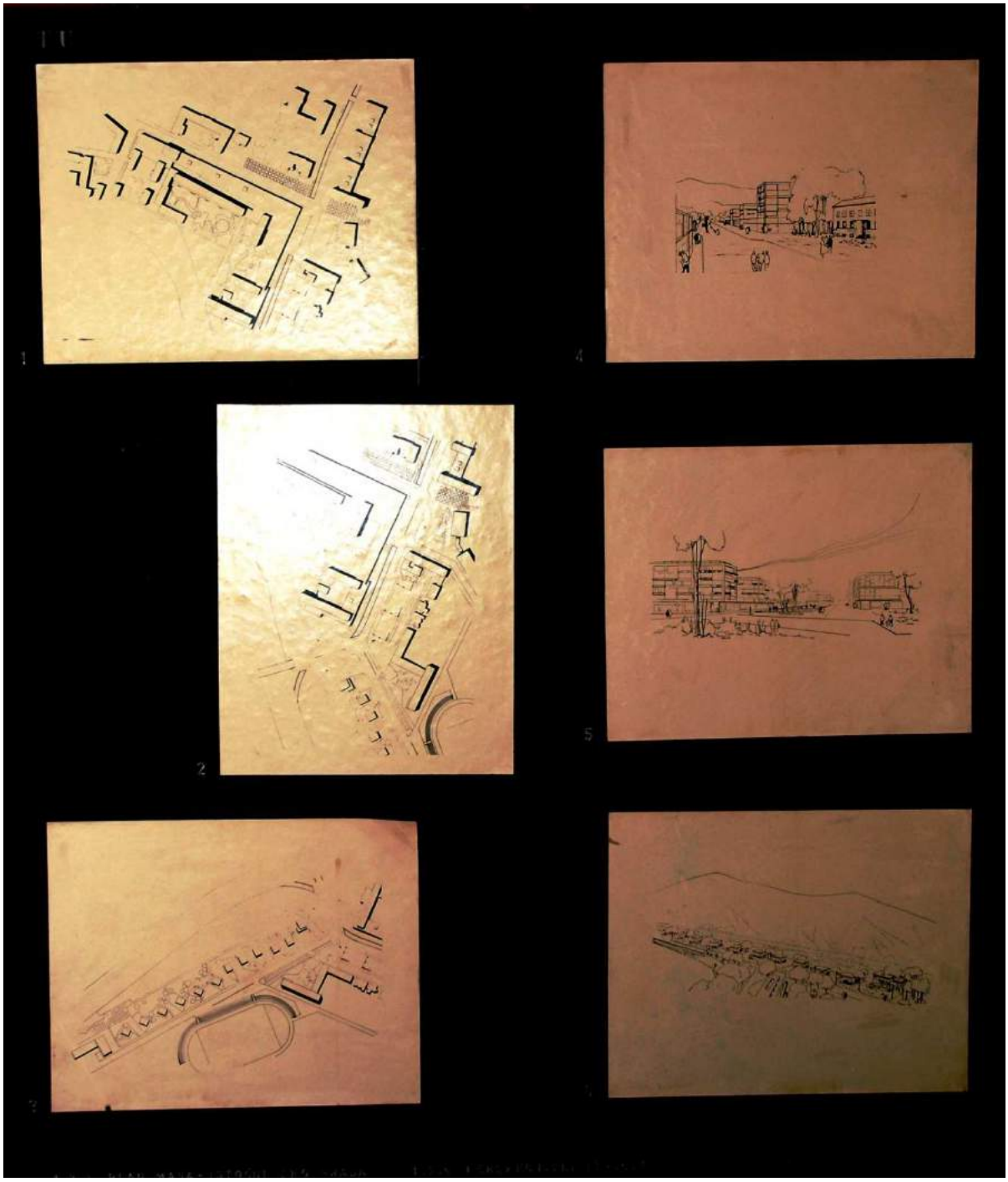

Слика бр.1 Источни део града на потезу улице Маршала Тита. Источни део града на потезу улице Хероја Дејовића. Источни део града на потезу Омладинске улице. Основе као план маса и композициони план. Песрспективне слике потеза.

Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу. Фотографија паноа.

ПРИЛОГ 30 (У-13)

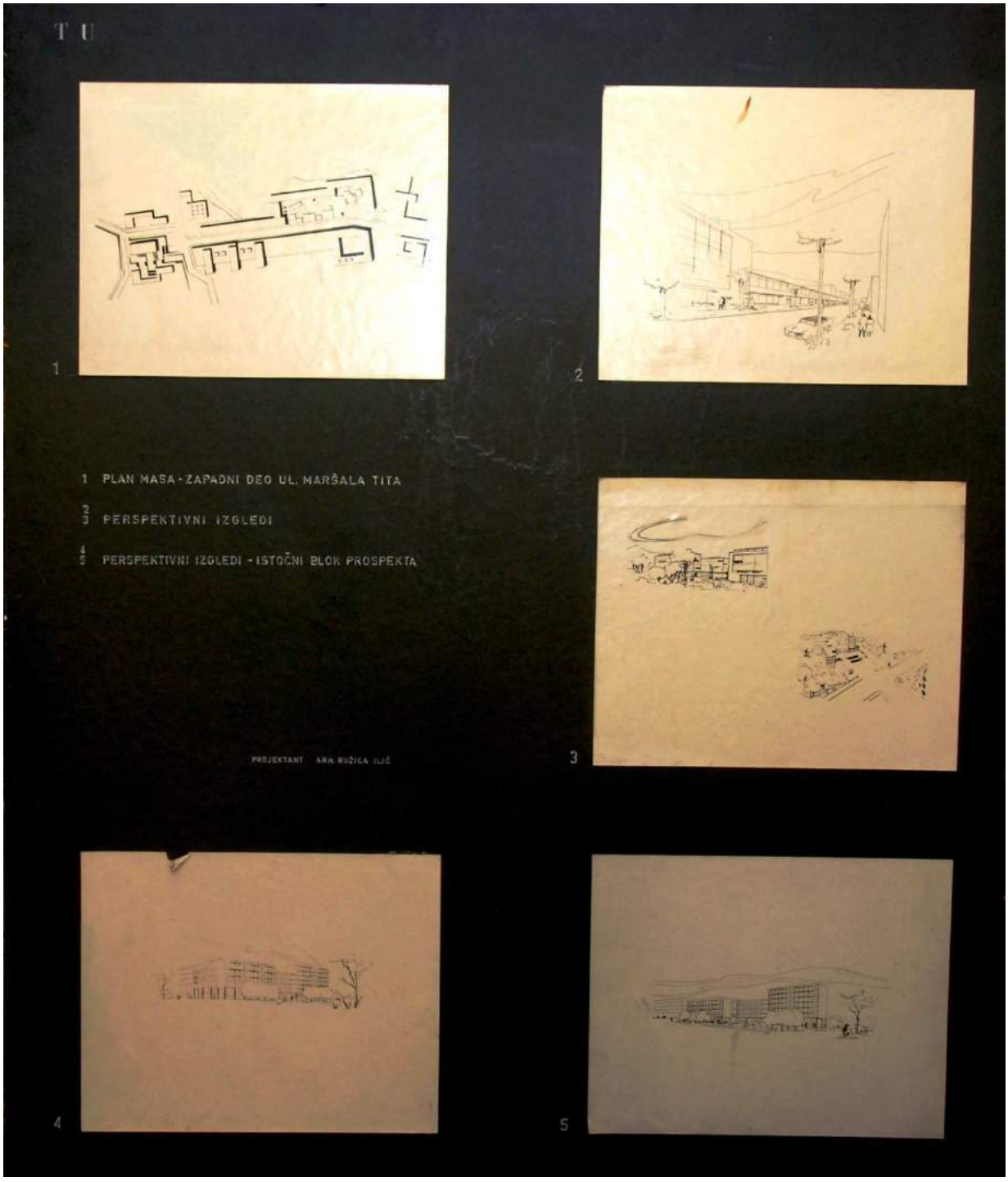

Слика бр.17. Западни део града на потезу улице Маршала Тита. Основе као план маса и композициони план. Песрспективне слике потеза.

Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу. Фотографија паноа.

ПРИЛОГ 31 (У-14)

Слика бр.1 Генерални план Титовог Ужица 1.етапа, пројектант Ружица Илић, 1954.година. Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу. Фотографија паноа дводелног паноа.

ТРАНСКРИПЦИЈА ЛЕГЕНДЕ

1. (?)

2.ИНДУСТРИЈА

3.ЗЕЛЕНЕ ПОВРШИНЕ

4.ГРАДСКИ СЕРВИС

5.ОБЈЕКТИ

6.ЖЕЛЕЗНИЦА

7.РЕКА

ПРИЛОГ 32 (У 15)

Слика бр.1 Генерални план Титовог Ужица 2.етапа, пројектант Ружица Илић, 1954.године. Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић поклоњена Ужицу. Фотографија дводелног паноа.

ТРАНСКРИПЦИЈА ЛЕГЕНДЕ

1. бела боја ЈАВНИ ОБЈЕКТИ

2.бледо зелена ЈАВНЕ ПОВРШИНЕ

3.светло браон ИНДУСТРИЈА

4.боја печене земље ГРАДСКИ СЕРВИС

5.светло зелено СТАНОВАЊЕ У ЗЕЛЕНИМ ПОВРШИНАМА

6.црвенкаста ИЗГРАЂИВАЊЕ ПО СВИМ ТИПОВИМА

7.зелено ЗЕЛЕНЕ ПОВРШИНЕ

8.плаво РЕКА

ПРИЛОГ 33 (У16)

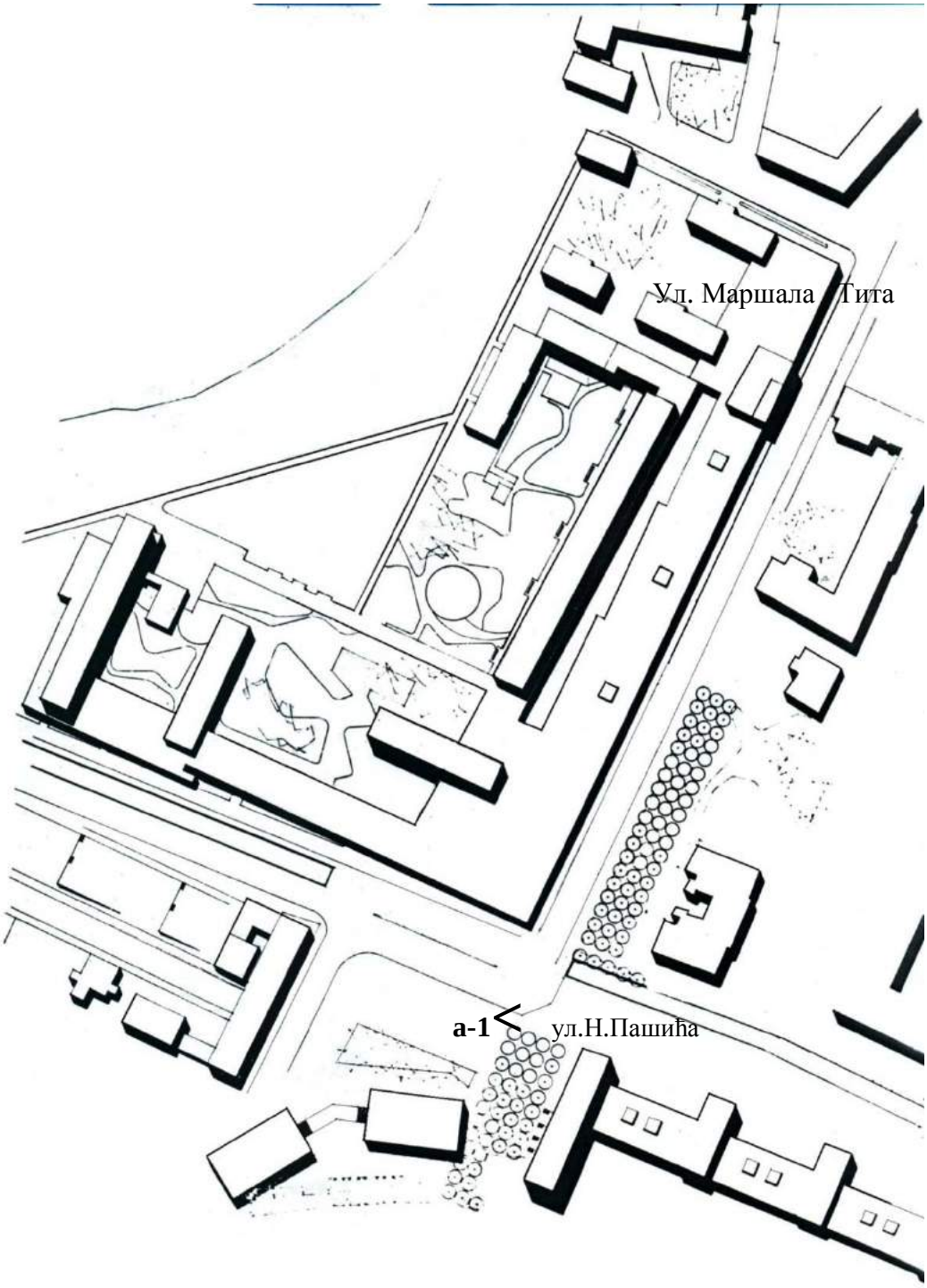

Слика бр1 Источни део града. Улица Маршала Тита до раскрснице са улицом Николе Пашића. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године. Из заоставштине архитекта Ружице Илић.

ПРИЛОГ 34 (У 17)

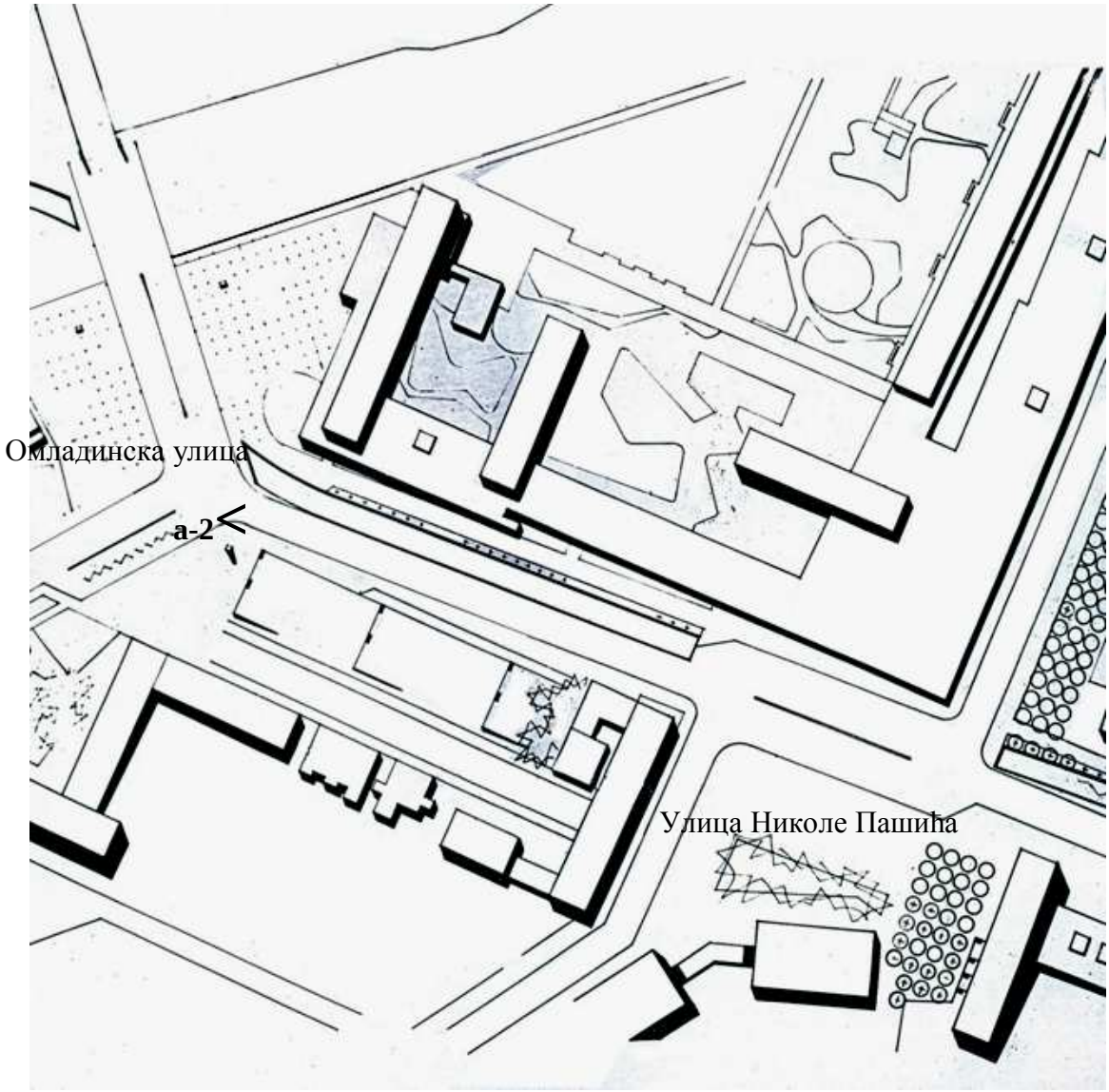

Слика бр.1 Источни део града. Улица Николе Пашића до раскрснице са улицом Омладинском. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године. Из заоставштине архитекта Ружице Илић.

ПРИЛОГ 35 (У 18)

ПЕРСПЕКТИВЕ СЛИКЕ ПРОЈЕКТА ИСТОЧНОГ ДЕЛА ГРАДА

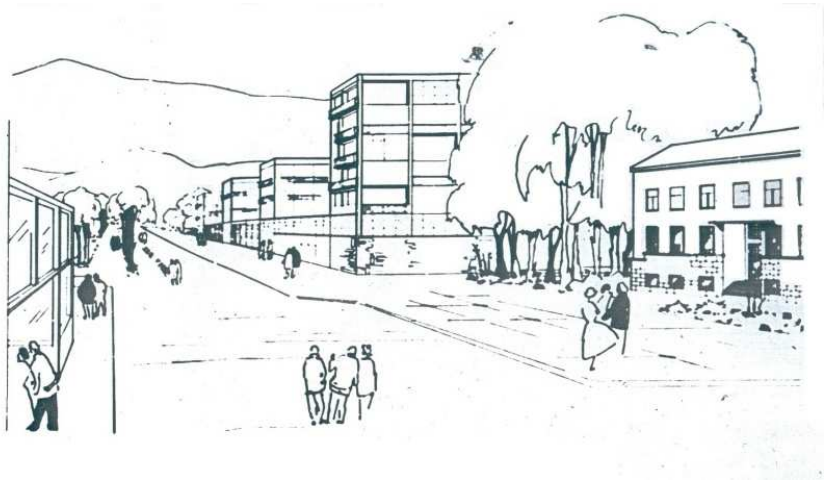

Слика бр.1 Потез од зграда музеја дуж улице Николе Пашића према ракијском пијацу. Правац а-1.

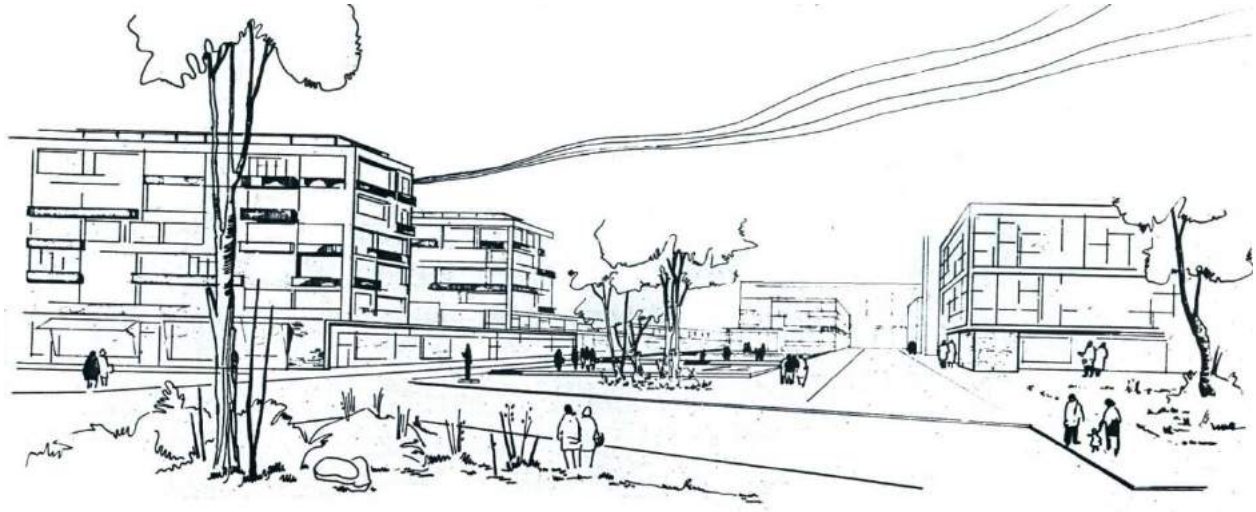

Слика бр.2 Потез од дуж улице Николе Пашића према зградама музеја.

Правац а-2.

Извори Илустрација: заоставштина архитекта Ружице Илић.

ПРИЛОГ 36 (У 19)

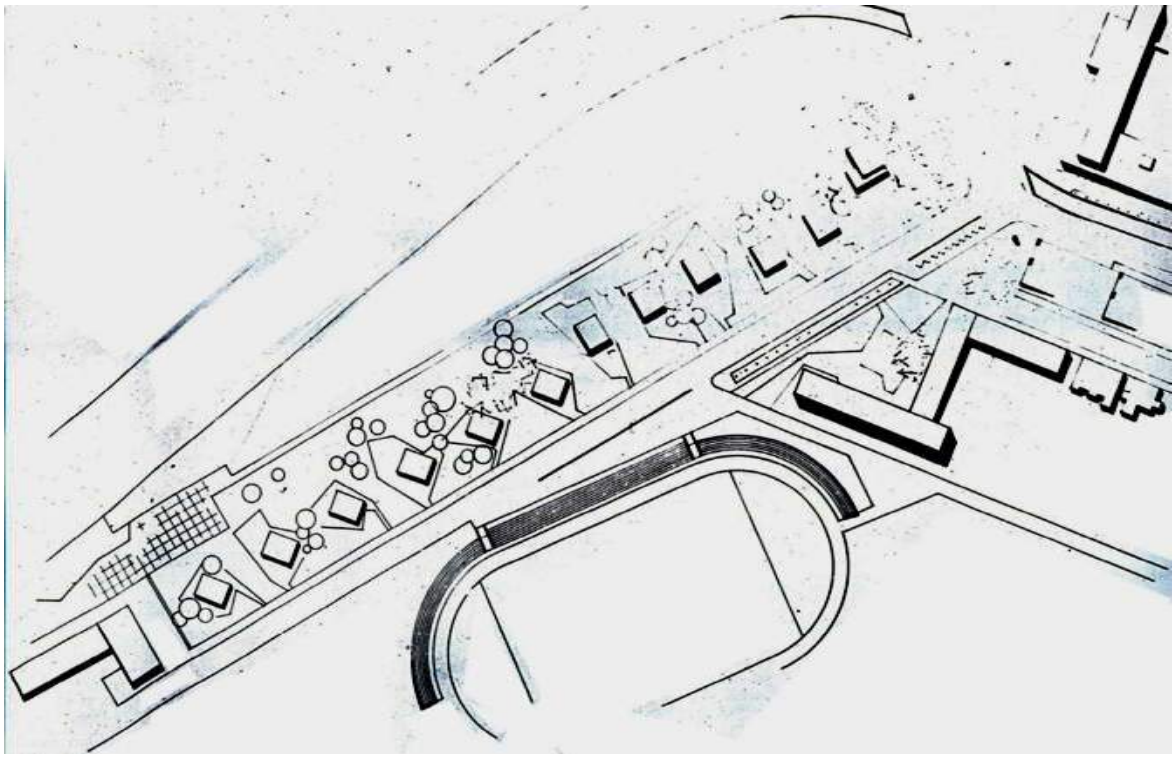

Слика бр.1 Источни део града, улица Омладинска. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године. Из заоставштине архитекта Ружице Илић..

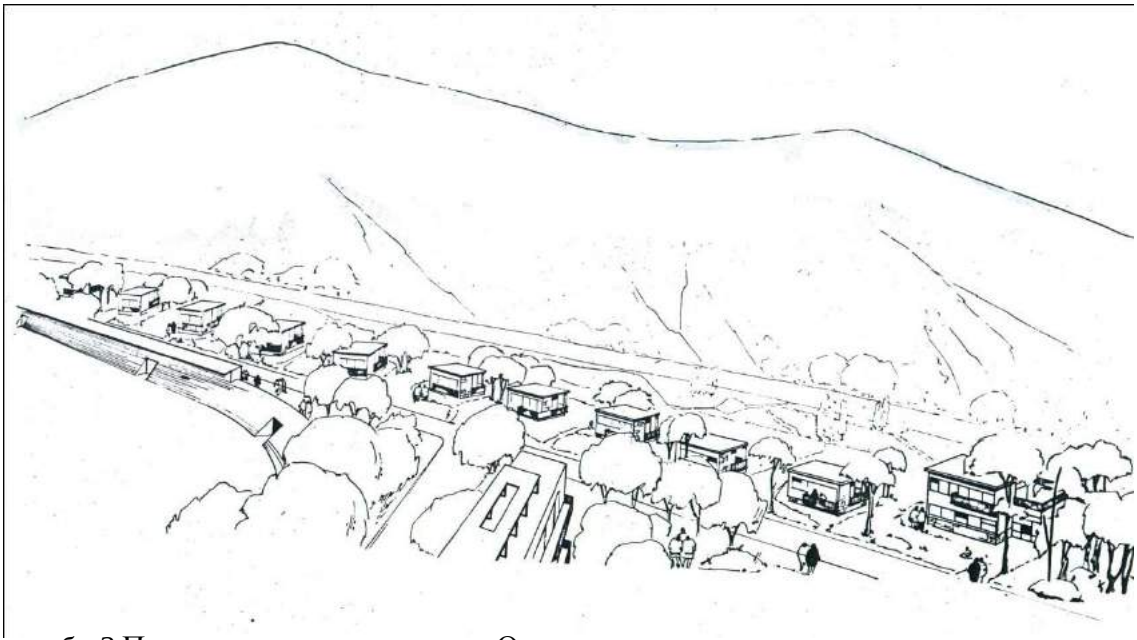

Слика бр.2 Потез низводно дуж улице Омладинске.

Из заоставштине архитекта Ружице Илић.

ПРИЛОГ 37 (У-20)

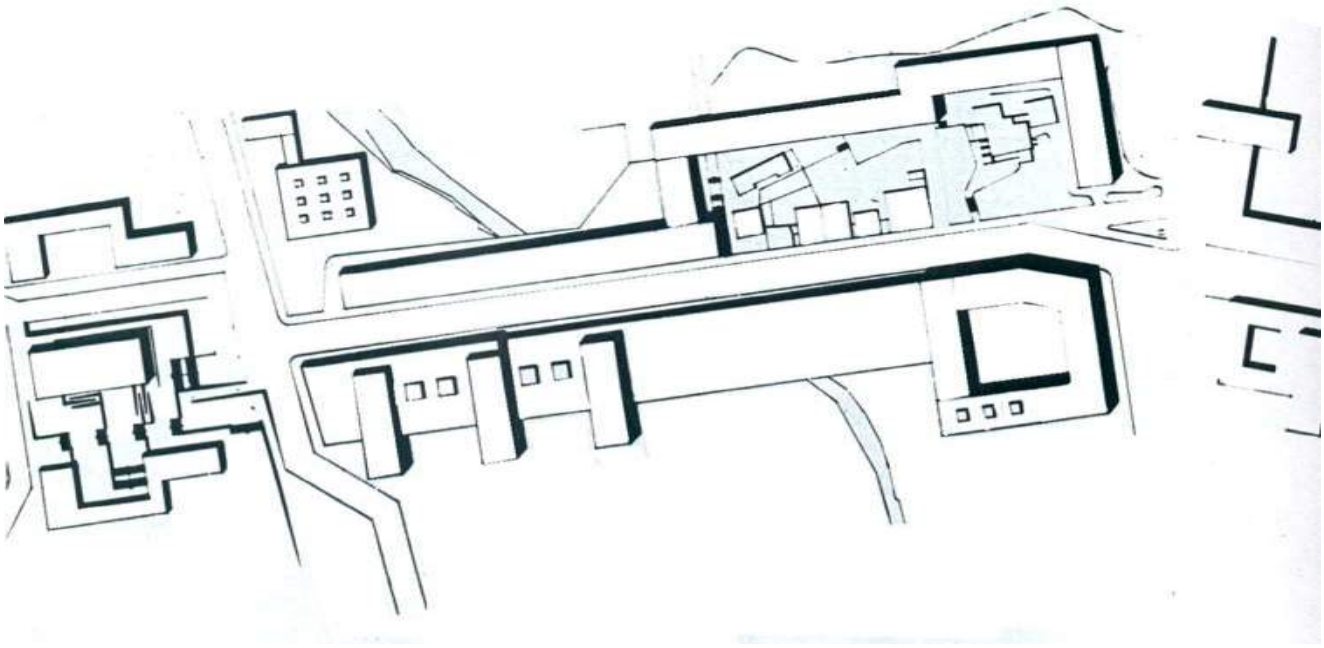

Слика бр.1 Западни део града. Улица Маршала Тита до раскрснице са Доситејевом улицом. План маса и композициони план. Пројектант архитект Ружица Илић 1954.године. Из заоставштине архитекта Ружице Илић.

ПРИЛОГ 38 (У 21)

ПЕРСПЕКТИВЕ ЗАПАДНИ ДЕО ГРАДА

Слика бр.1 Проспект дуж улице Маршала Тита ка Курлагином раскршћу, од дрварске пијаце. Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић.

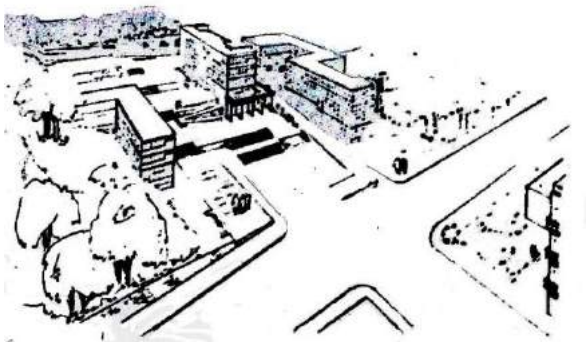

Слика бр.2 (лево) деталь

Слика бр.3 (десно) деталь сквера Курлагино раскршће.

Извор: заоставштина архитекта Ружице Илић.

ПРИЛОГ 39 (У 22)

ПЕРСПЕКТИВНИ ИЗГЛЕДИ ИСТОЧНОГ БЛОКА ПРОСПЕКТА

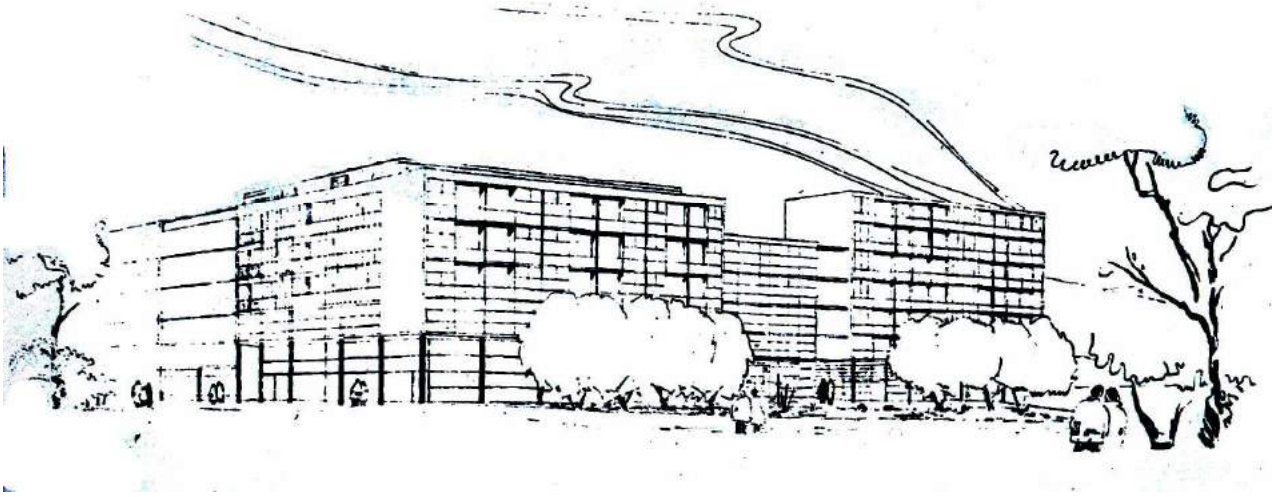

Слика бр.1

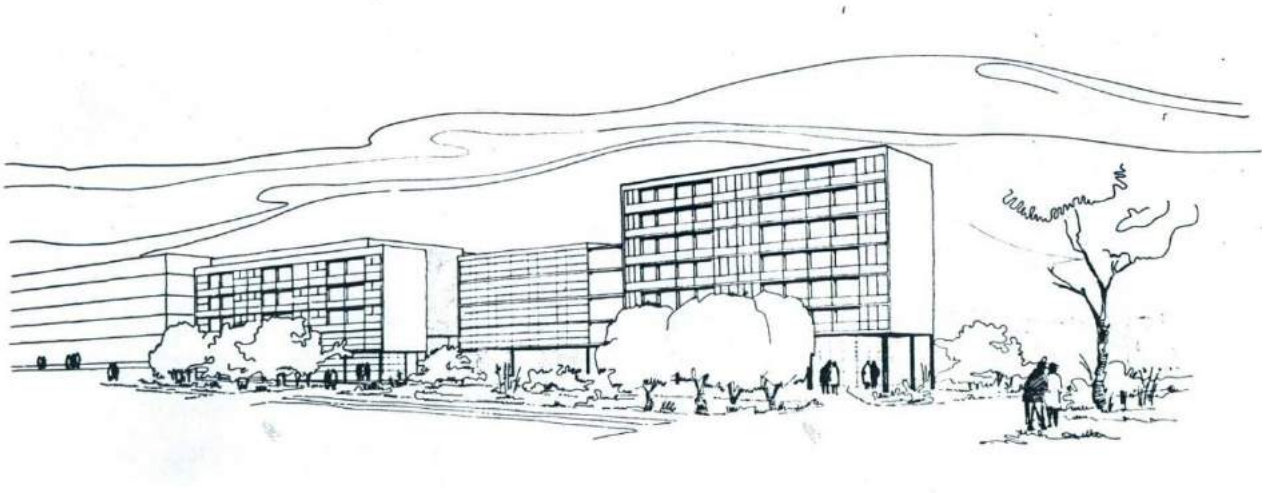

Слика бр.2

Извори илустрација: заоставштина архитекта Ружице Илић.

ПРИЛОГ 40 (У 23)

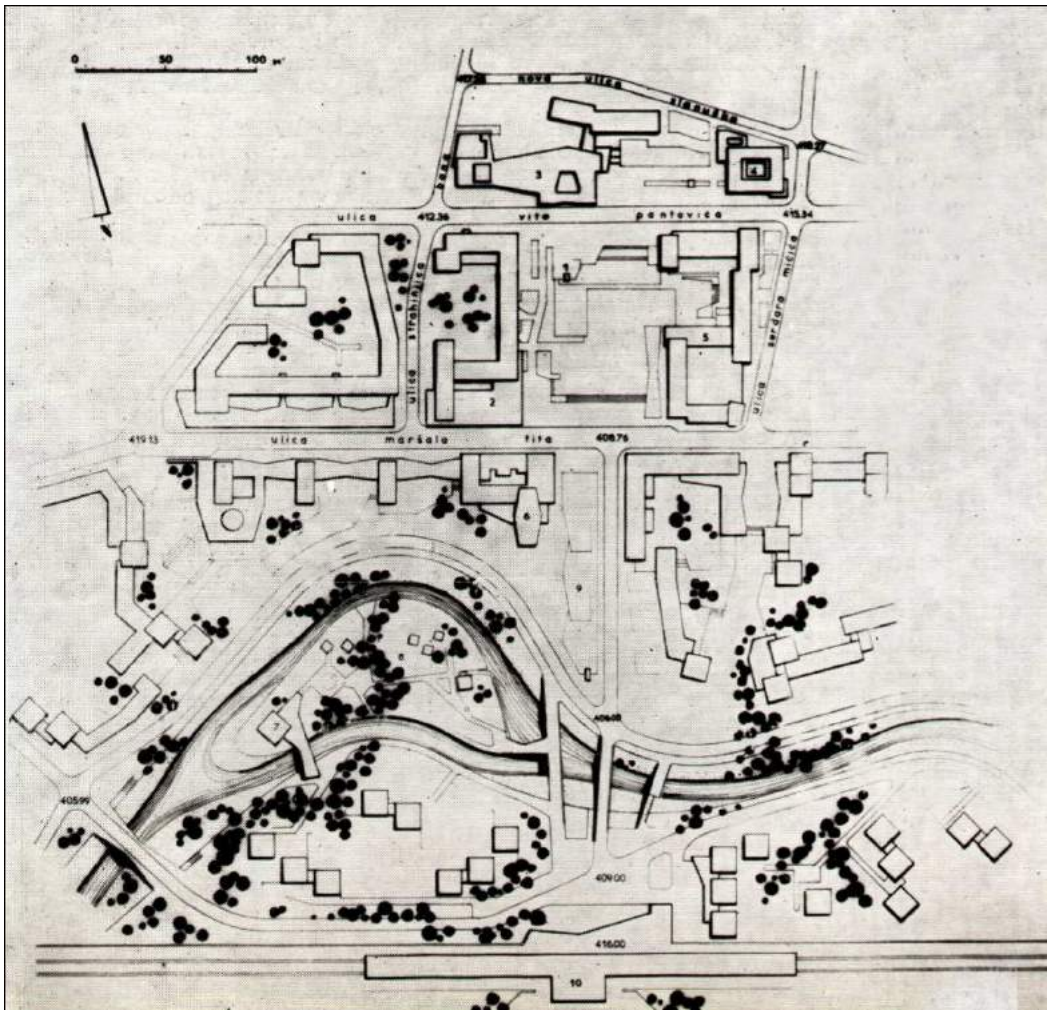

Слика бр.1 Пројекат центра Титовог Ужица и Трга партизана усвојен 1958.године. Пројектант архитект Станко Мандић. (Извор слике: МНТ, заоставштина професора Станка Мандића; Мандић Станко, 1960. Хабилитациони рад. Видети у: Миливојевић 2014. Стр.135.)

ПРИЛОГ 41 (У 24)

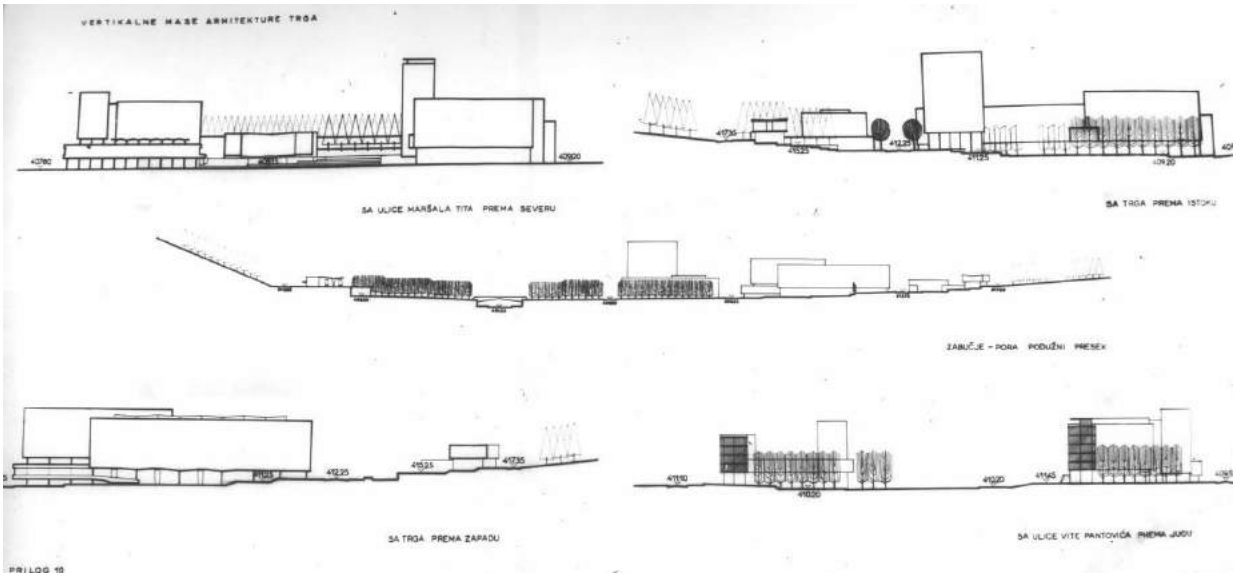

*Слика бр.1.*Нивелационо решење платоа, волумени објеката.

*1.*Вертикалне масе архитектуре града

2. Са улице Маршала Тита према северу

3. Са трга према истоку

4. Са трга према западу

5. Са улице Вите Пантовића према југу

Извор: Хабилитациони рад Станка Мандића (1960). Видети у: Миливојевић 2014. Стр.151.)

Слика бр.2 Макете комплекса.

Извор: Хабилитациони рад Станка Мандића (1960). Видети у: Миливојевић 2014. Стр.179.)

ПРИЛОГ 42 (У 25)

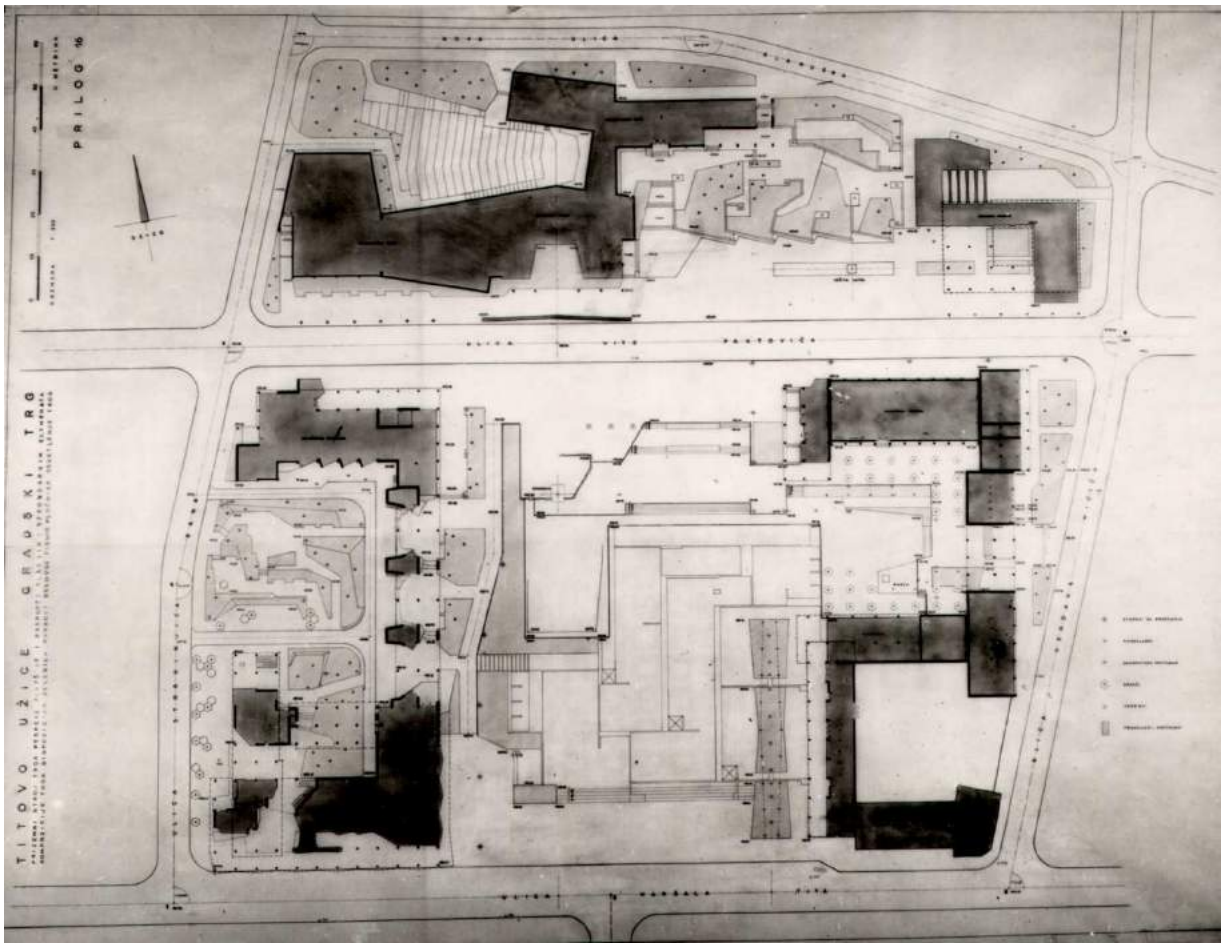

Слика бр.1 Приземни строј трга. Пешачке површине и распоред главних и секундарних елемената композиције трга. Диспозиција зеленила. Основне фигуре плочника. План. (Извор: Станко Мандић, 1960. Хабилитациони рад, видети у: Миливојевић 2014. Стр.163.)

ПРИЛОГ 43 (У 26)

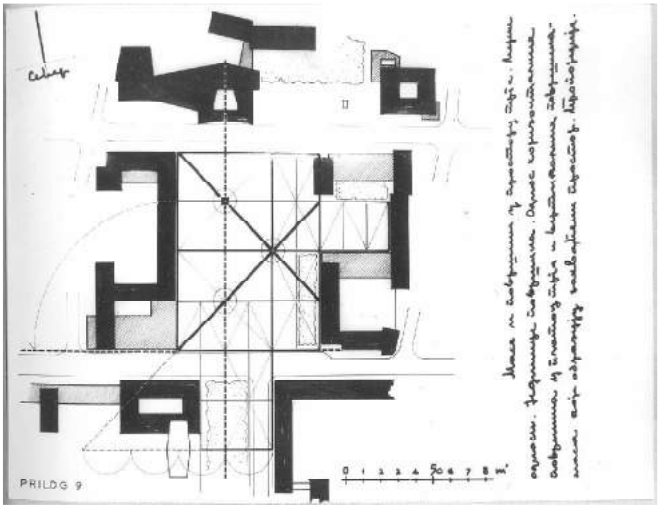

Слика бр.1 “Масе и површине у простору трга. Мерни односи. Јединице површине. Однос хоризонталних површина у плану трга и вертикалних површина маса које образују захваћен простор. Пропорције.”(Извор: Мандић Станко, 1960. Видети у Миливојевић, 2014.стр.146.)

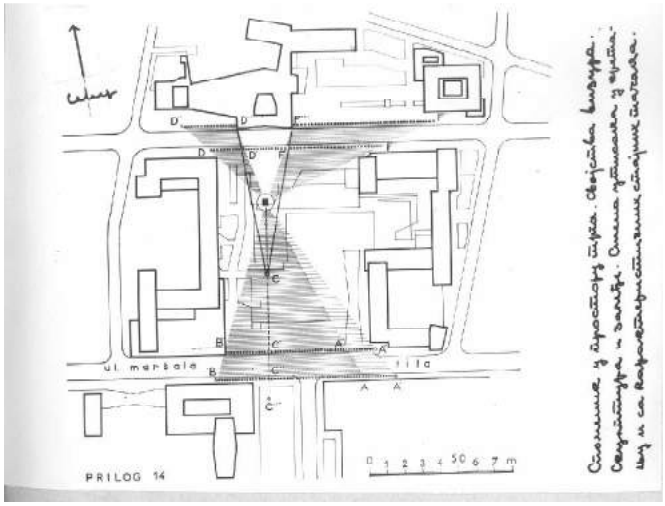

Слика бр.2 “Споменик у простору трга. Својства визура. Скулптура и залеђе. Смена утисака у кретању са карактеристичних стајних тачака.” .”(Извор: Мандић Станко, 1960. Видети у Миливојевић, 2014. Стр.170.)

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД РЕЛЕВАНТНИХ РЕШЕЊА ЗА ЦЕНТАР И ТРГ ПАРТИЗАНА У ТИТОВОМ УЖИЦУ

ПРИЛОГ БР. 44 У-27

(1953-58) КОЈА СУ УКЉУЧЕНА У ЗАВРШНИ ПРЕДЛОГ СТАНКА МАНДИЋА 1958.ГОДИНЕ

6	7	8	9
ТИТОВО УЖИЦЕ, ИДЕЈНИ ПРОЈЕКАТ ЦЕНТРА ГРАДА И ТРГА, КОНКУРСНИ РАД **М.ПАНТОВИЋАИЗ 1953.ГОДИНЕ** ***Извор: МНТ фонд М.Прљевића***	**ТИТОВО УЖИЦЕ, ИДЕЈНИ ПРОЈЕКАТ ЦЕНТРА ГРАДА И ТРГА, КОНКУРСНИ РАД С.МАНДИЋАИЗ 1953.ГОДИНЕ** ***Извор: МНТ фонд М.Прљевића***	**ТИТОВО УЖИЦЕ, ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН 1954-1955.ГОДИНА, ПОЛОЖАЈ И НАМЕНА ТРГА, а**рх.Р.ИЛИЋ ***Извор: заоставштина Р.Илић***	**ТИТОВО УЖИЦЕ, ИДЕЈНИ ПРОЈЕКАТ ЦЕНТРА ГРАДА И ТРГА, РАД С.МАНДИЋАИЗ 1958.ГОДИНЕ** ***Извор: МНТ заоставштина С.Мандића***
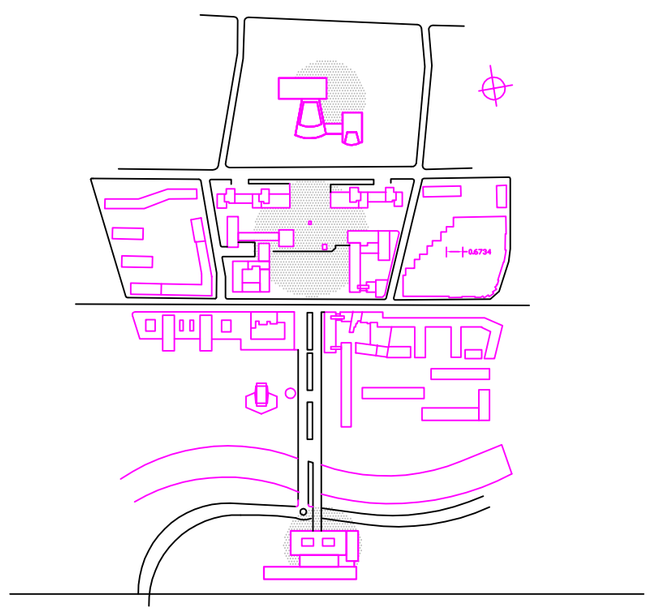	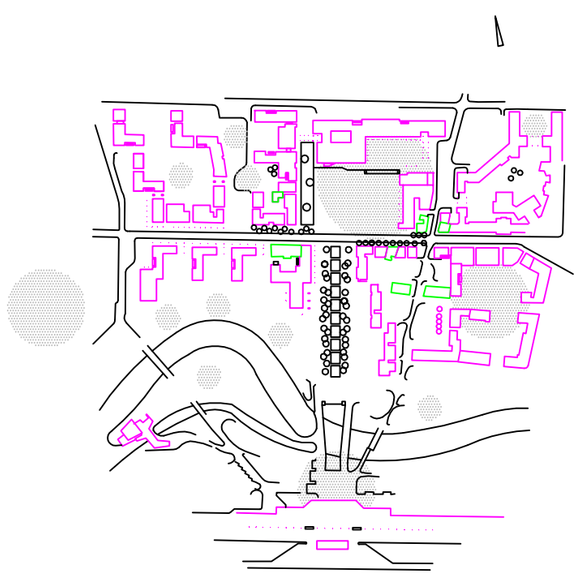	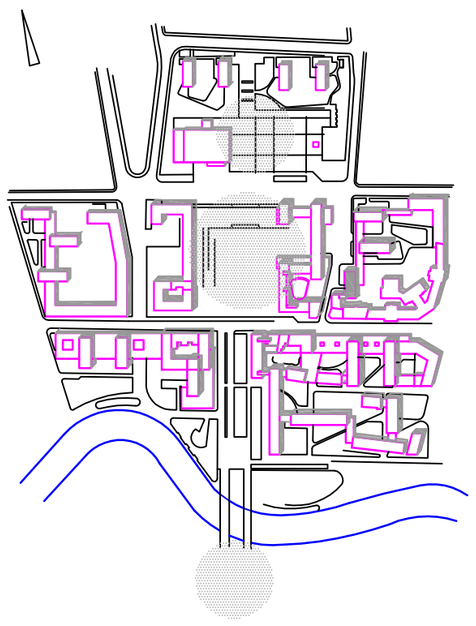	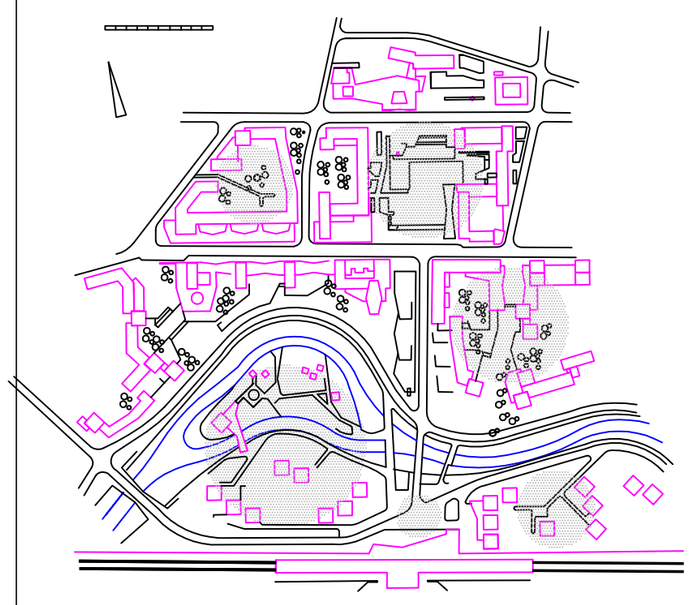
Експозиција осовине север- југ: станица, градски проспект, трг, споменик, Пора, монумент у средини, портални акценти, сатна кула као обележије градског трга. Композиција по принципу осне симетрије.	**Повезивање градских простора: обала, речне аде, унутар блоковских тргова, скверова, уз принцип хијерархије по важности. Полицентричност и избегавање строго симетричне композиције.**	**Експозиција осовине север- југ: станица, градски проспект, трг, меморијални центар, Пора; раздвајање меморијалног и опште градских центара, трг разуђен.**	**Повезивање градских простора: обала, речне аде, унутар блоковских тргова, скверова, уз принцип хијерархије по важности. Полицентричност и избегавање строго симетричне композиције. Споменик је део наративне меморијалне композиције и постављен је на главном тргу.**

ПРИЛОГ 45 (У 28)

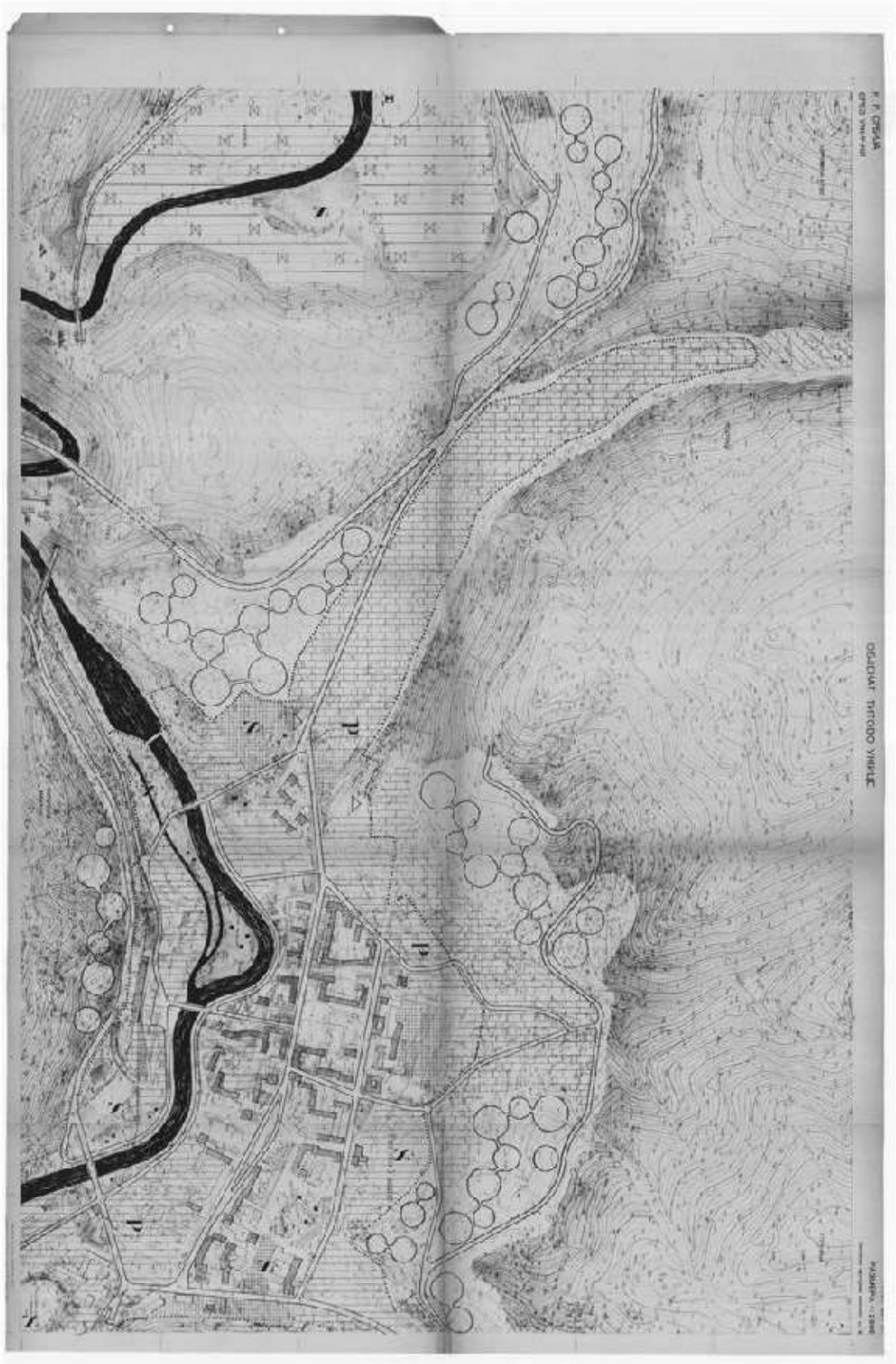

Слика 1: Идејни нацрт Генералног плана Т.Ужица из 1961-62. године (арх.С.Мандић)
Извор: МНТ, фонд Станко Мандић.

ПРИЛОГ 46 (У 29)

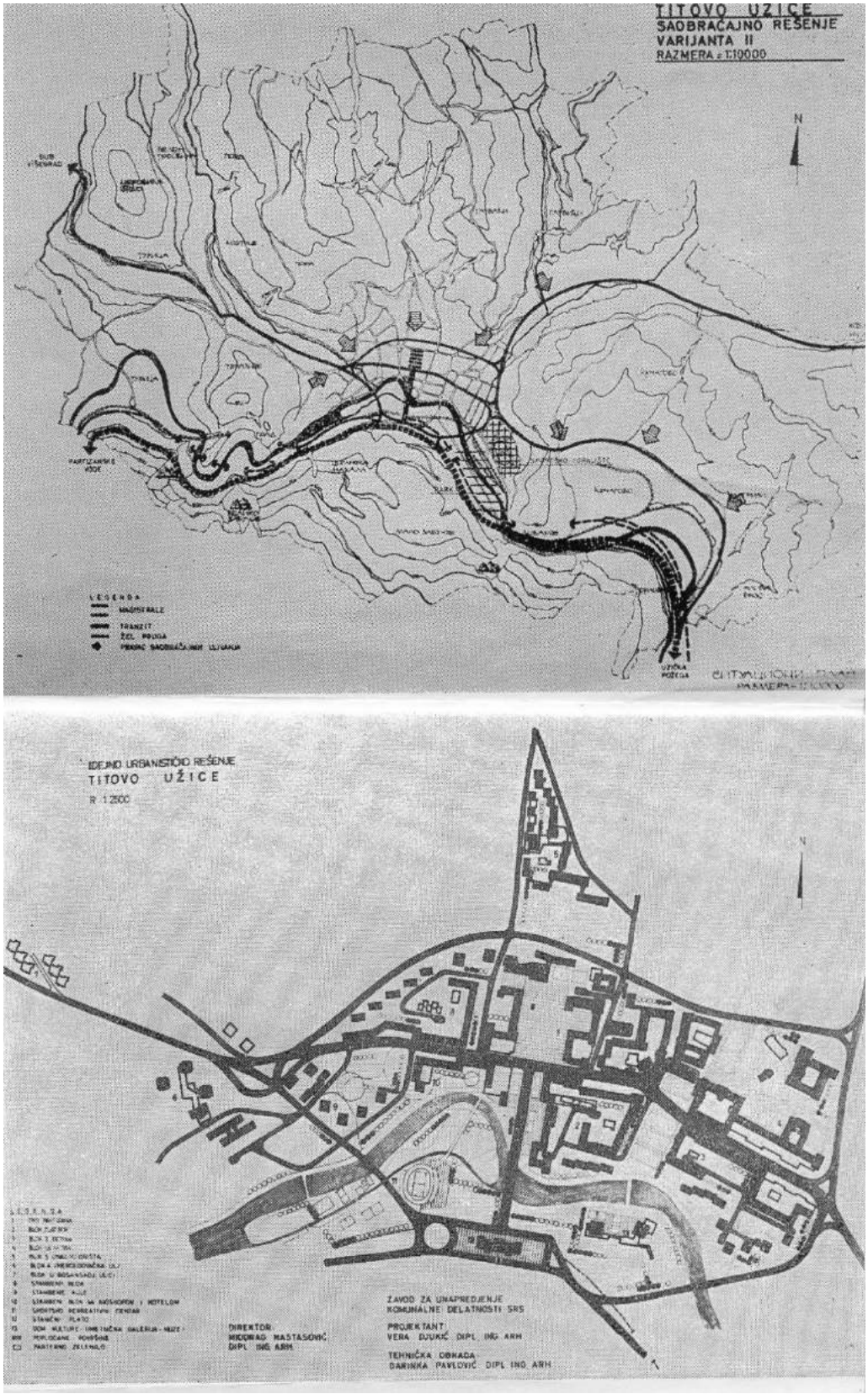

Слика 1: саобраћајна студија Т.Ужица 1965.г.пројектант Вера Ђукић, Завод за економику домаћинства, Београд. Извор: *Архитектура урбанизам*, Београд 1965.бр....стр. 63.

DISPOZICIJA NA POSTOJEĆEM STANJU

RAZMERA 1:

Spomen Dom

Komanda Garnizona

Zapadni Blok
Položaj 1

Spomenik

Istočni Blok
Položaj 5

Položaj 3

ПРИЛОГ 47 Д-5

LEGENDA

ПРИЛОГ 48 Д-6

Насловна страна недељника *Вести* од **03.07.1961.**

ГОДИНА XVII
БРОЈ 729 и 730
6. ЈУЛ 1961.
ТИТОВО УЖИЦЕ
ЛИСТ ИЗЛАЗИ
ЈЕДНОГ ЧЕТВРТКА

ЦЕНА 50 ДИНАРА

Вести

ЛИСТ ЗА ПОЛИТИЧКА И ДРУШТВЕНА ПИТАЊА СРЕЗА ТИТОВО УЖИЦЕ

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

GRADSKADRŽAVNA ARHIVA TITOVO UŽICE

Прав број Вести изашао је 1. октобра 1941. године, као орган Штаба Ужичког народно-ослободилачког партизанског одреда. После петнаестог броја, 17. октобра 1941. Вести су прекидале излазити, а у ослобођеном Ужицу почела је шпампање Борбе, органа КПЈ.

После ослобођења града, 18. октобра 1944. год. Вести су настанили да излазе да 23. априла 1960, када су устрашле место Победи (месту Народног фронта титовоужичке области).

Од 14. фебруара 1953. године Вести поново излазе као лист за политичка и друштвена питања среза Титово Ужице.

1941.

1961.

Добродошлица

Добродошлица данима у којима можемо рећи добродошлицу годинама.

Добродошлица годинама у којима можемо рећи добродошлицу деценијама.

Добродошлица двадесетгодишњима устанка, народне ослободилачке борбе, револуције југословенских народа.

Добродошлица Титу који симболизује овај град у његовом значењу географском и историјском.

Титово Ужице са радошћу и поносом поздравља Јосипа Броза, команданта Врховног штаба Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, великог грађанина овога града, ове земље и овог света.

Добродошлица приоборцима, борцима, ратницима, партизанима, револуционарима, руководиоцима и учесницима југословенског ослободилачког рата и револуције.

Титово Ужице са топлином поздравља своје ратне другове, добре синове ове земље и истинске пријатеље историје која је увек волела слободу народа и тежила достојанству човека.

Добродошлица ратним савезницима са све четири стране света, нека би наше сећање на рат послужило нашој мисли за мир.

Добродошлица драгим пријатељима, борцима за мир са севера, југа, истока и запада, нека би мир све више уједињавао свет у равноправности и слободи.

Добродошлица свима вама, друговима, другарицама, браћи, сестрама, мајкама, очевима, кћерима, синовима, пријатељима, гостима, добродошлица свима вама који ступате по овоме тлу наплављеном јуначком крвљу, натопљеном поносним знојем и озареном поштепом мишљу југословенске револуције.

Добро дошли у ово место сећања и у овај дан славе.

У јесен хиљаду деветсто четрдесет прве године, у време када је читача Европа од Северног до Средоземног мора и од Атлантика до руских степа била под фашистичком чизмом, овде, у овом граду, руке југословенских народа, комуниста, радних људи, родољуба, старих и младих, држале су развијену заставу слободе што је значило да су јединствени југословенски народи дали завет да ће свој живот, своју слободу, своју судбину и своју будућност чврсто држати у својим рукама.

Застаните мало и осврните се уоколо. Овамо је Кадињача а тамо Трешњица, овамо Букови а онамо Златибор. Војници слободе из свих југословенских крајева марширали су овим улицама и умирали на прилазима овога града исто као што су деца овога града својом крвљу бележила границе ове земље. Ово је тренутак сећања али не и тренутак туге. Срца погинулих јунака још увек живе и ходају овим путовима и овим бреговима.

Све је овде споменик. Овде је тиране сачекивала смрт, а пријатеље добродошлица.

Добро дошли, другови и пријатељи.

Славко БУКОСАВЉЕВИЋ

ПРИЛОГ бр.49 (У 30)

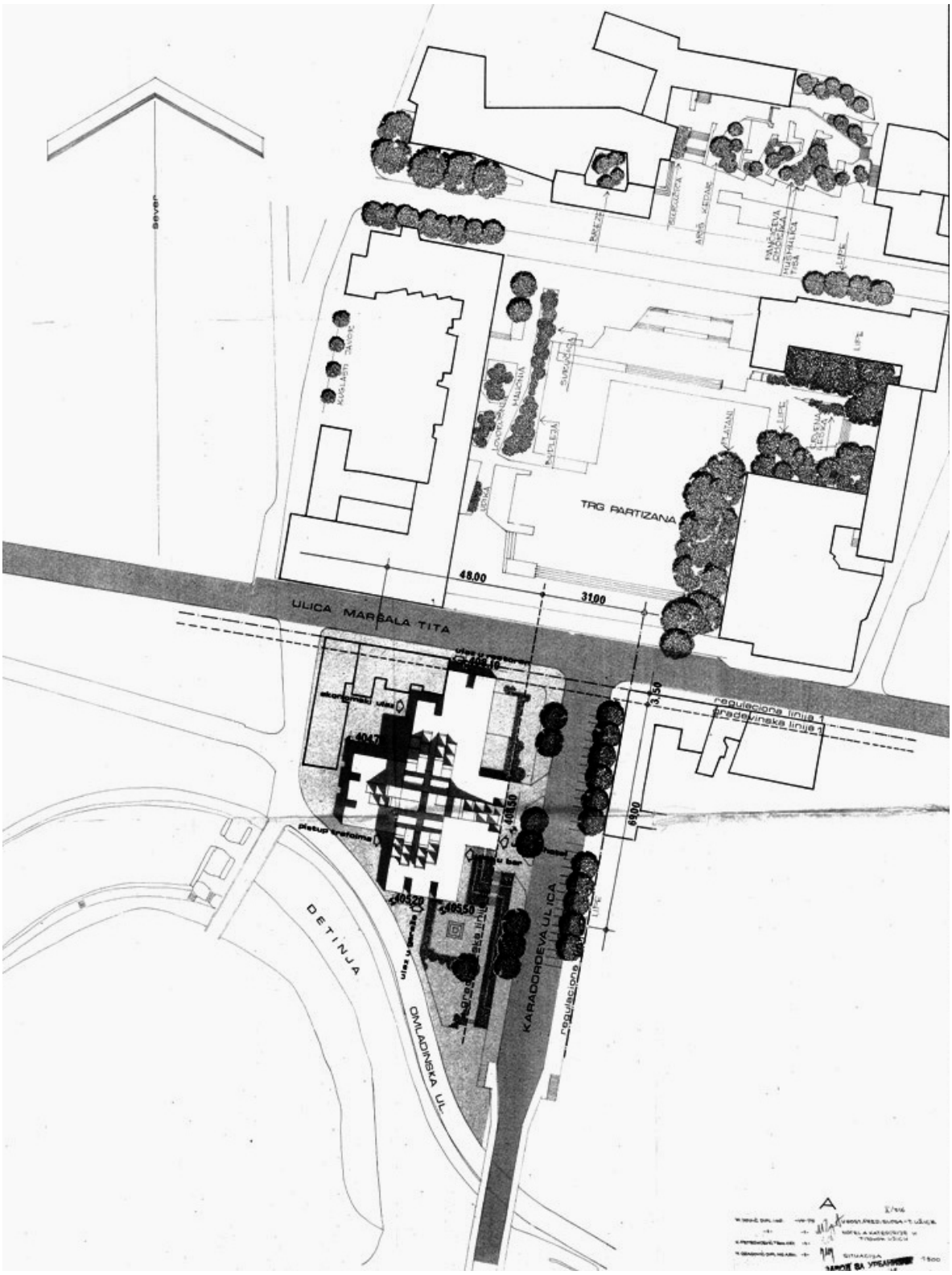

Слика 1: ситуација Хотел Златибор, завод за урбанизам и пројектовање Т.У.,1985., (пројектант М.Јојић, дипл.инж.) Извор: ИАУ, СО Ужице (1944-....)

ПРИЛОГ50 АИР 1

Извор: АУ 1965/33-34: 23-25, фотографије докторант.

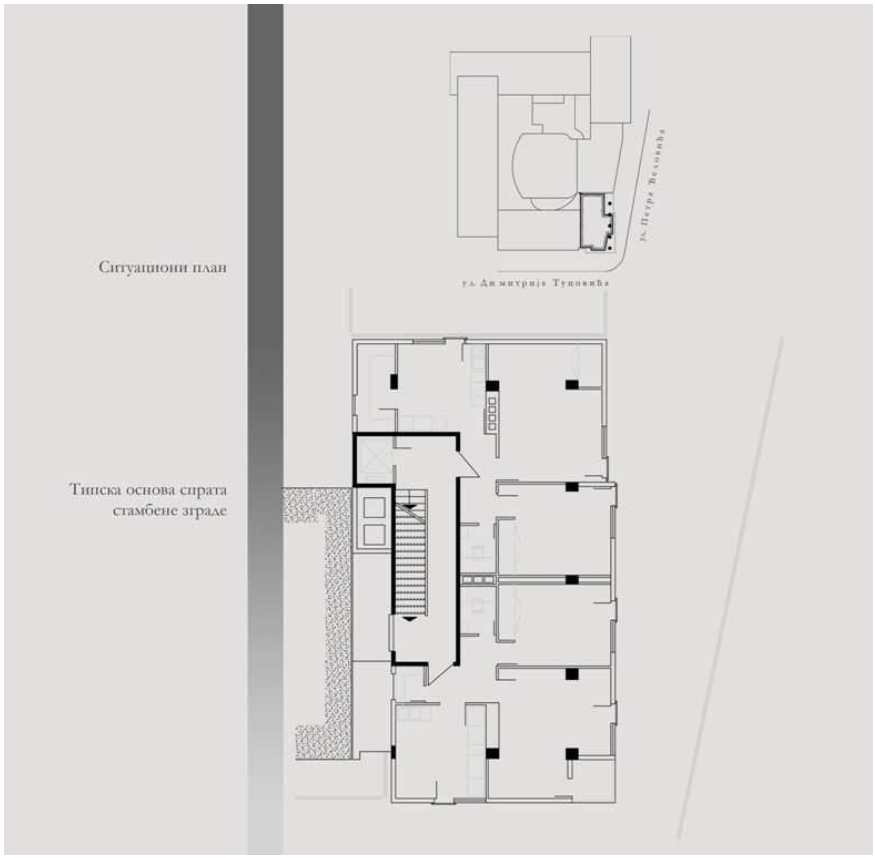

1965.година

Слика 1: основа и ситуациона диспозиција стамбено-пословне зграде (арх.И.Распоповић)

Слика 2: поглед са раскрснице код општине

Слика 3: Општи изглед

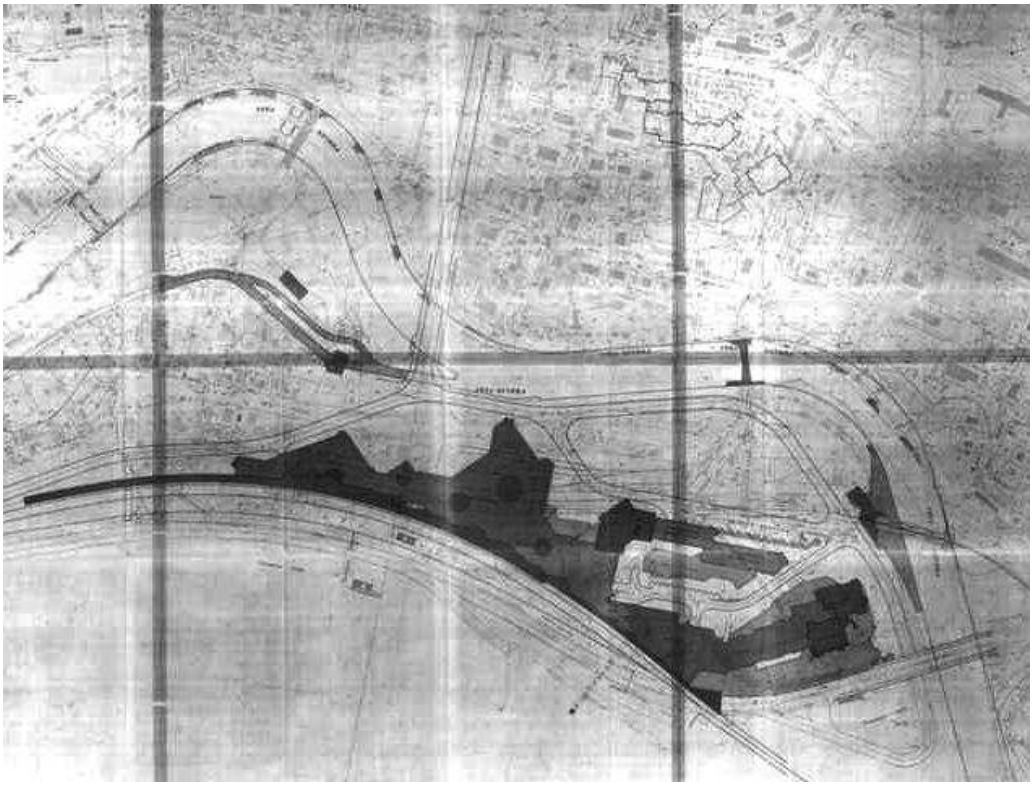

Слика 1: ситуациона диспозиција комплекса на десној обали Ђетиње у Т.Ужицу (арх.С.Мандић 1963.-72.) Извор: МНТ, фонд Станко Мандић.

Слика 2: део комплекса је реализована зграда железничке станице (1963-84), арх.С.Мандић и Ј.Штанглицки. Извор: фотографисао докторант.

ПРИЛОГ 52 (ЗФ-1)

Блок Липа, макета и фотографија реализованог потеза.

Извор: фототека Завода за урбанизам и пројектовање Т.Ужица.

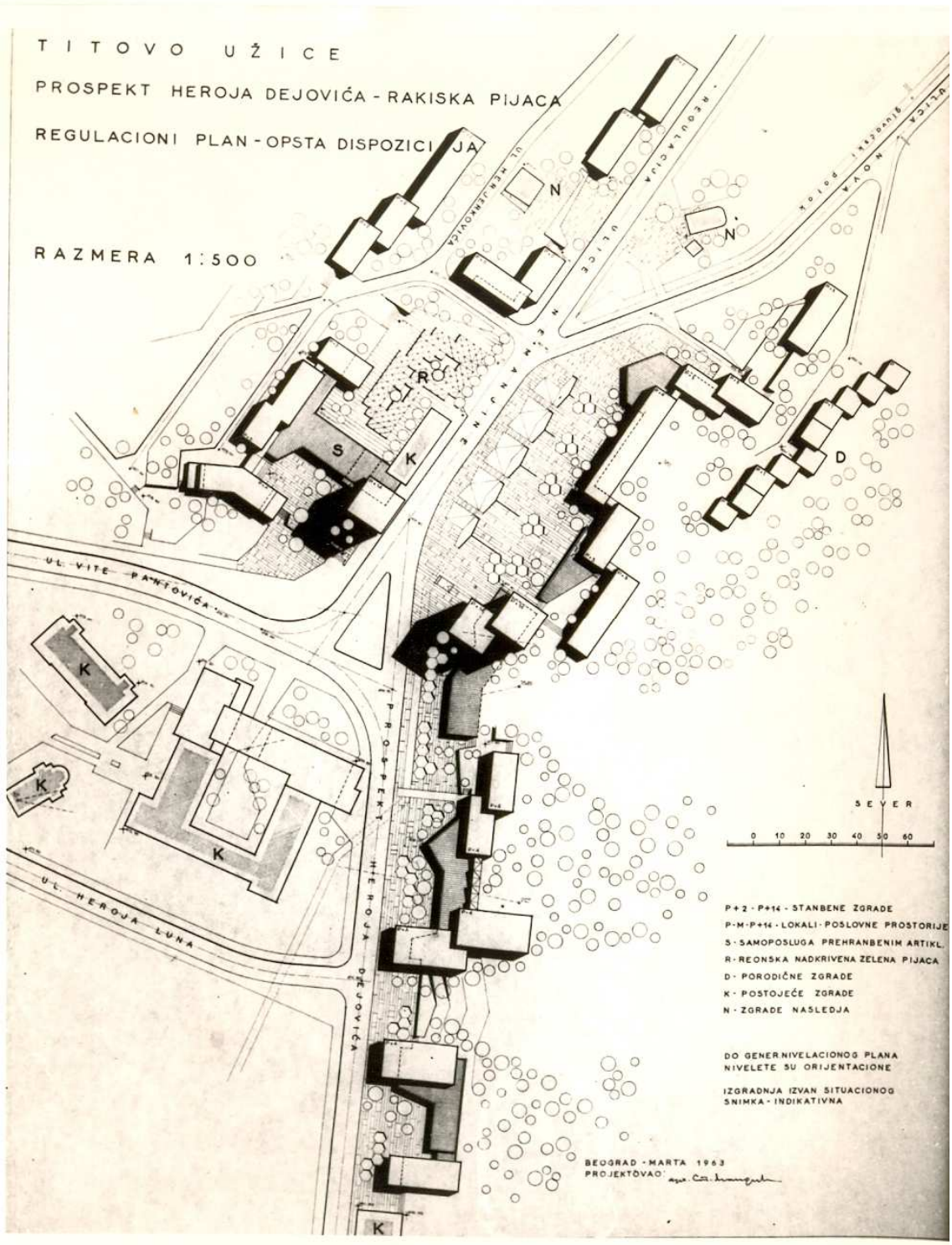

Слика 1: Идејни нацрт регулационог плана Х.Дејовића из 1963. године (арх.С.Мандић)
Извор: МНТ, фонд Станко Мандић

ПРИЛОГ 54 (ЗФ-2)

Фотографија реализованог потеза дуж улице Хероја Дејовића, односно Николе Пашића, до Ракијског пијаца. На фотографији се види и реализација блока “Липа”у улици Димитрија Туцовића, тј. Маршала Тита.

Извор: фототека и архива Завода за урбанизам и пројектовање Т.Ужица

ИЛУСТРАЦИЈЕ УРБАНИСТИЧКИХ ПРОЈЕКАТА ЗА УЖИЦЕ ИЗ РАЗНИХ ГОДИНА **ПРИЛОГ 55 (У 33)**

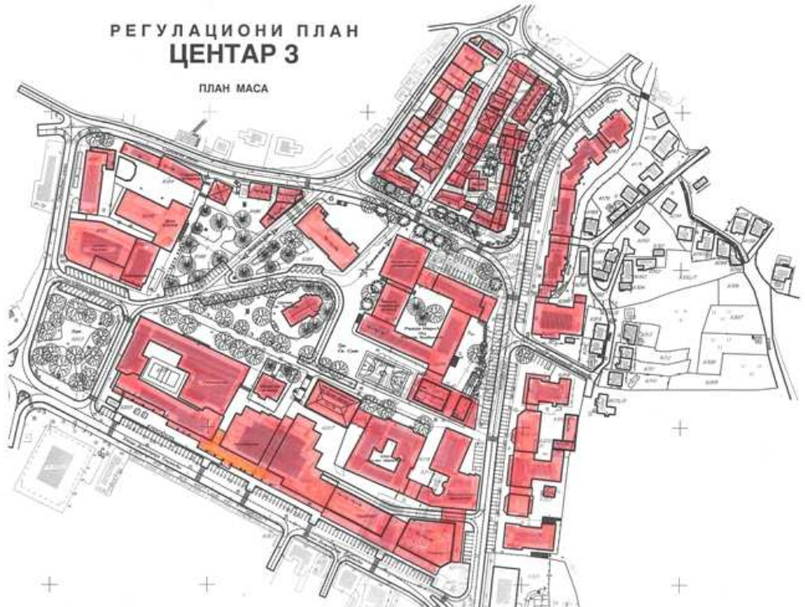

РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН “ЦЕНТАР 3”, ЈП Дирекција за изградњу града, извор ЈП Дирекција.

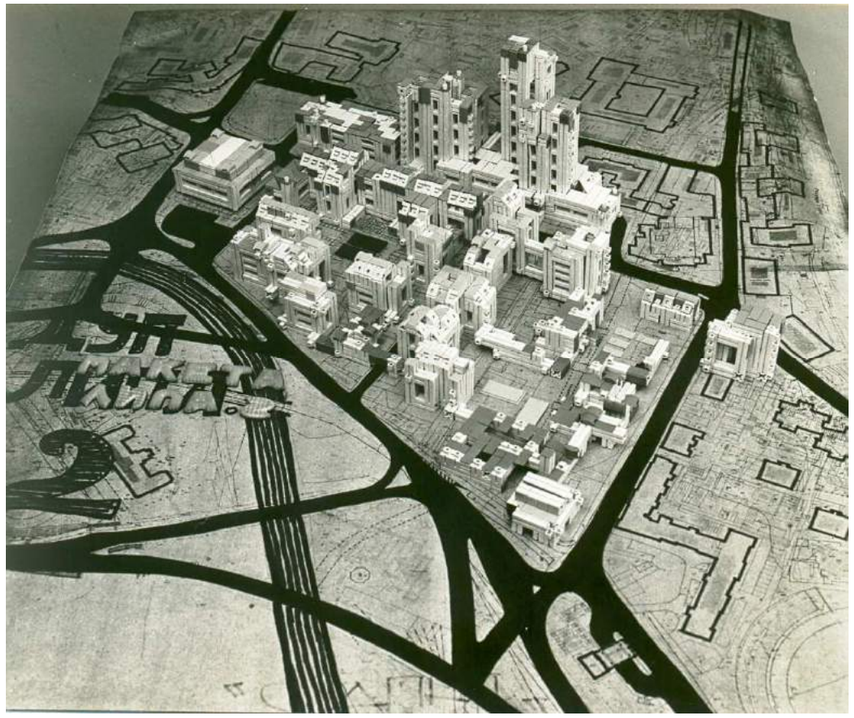

ДУП Липа 2, Завод за урбанизам, Ужице, извор фототека Завода.

←РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН Х.Дејовића, Ракијски пијац
Завод за урбанизам, Ужице, извор фототека Завода.

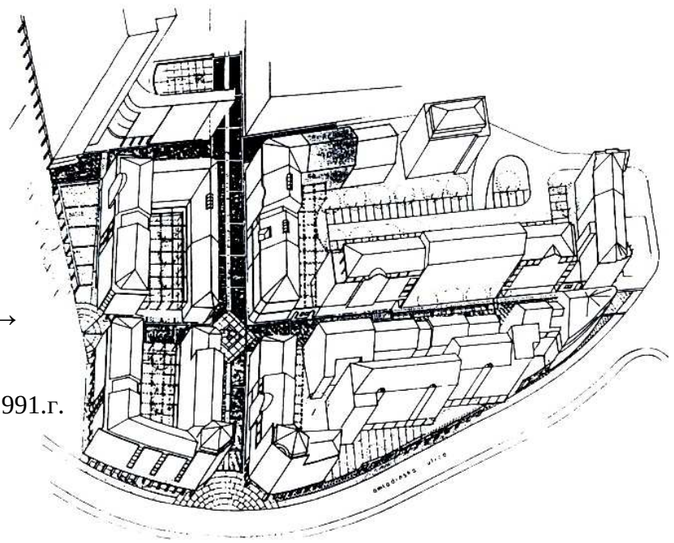

УП “МЕГДАН”, Инвест-биро, Београд→
Извор:
Каталог 17.Салона архитектуре у Београду, 1991.г.

ПРИЛОГ 56 (У 34)

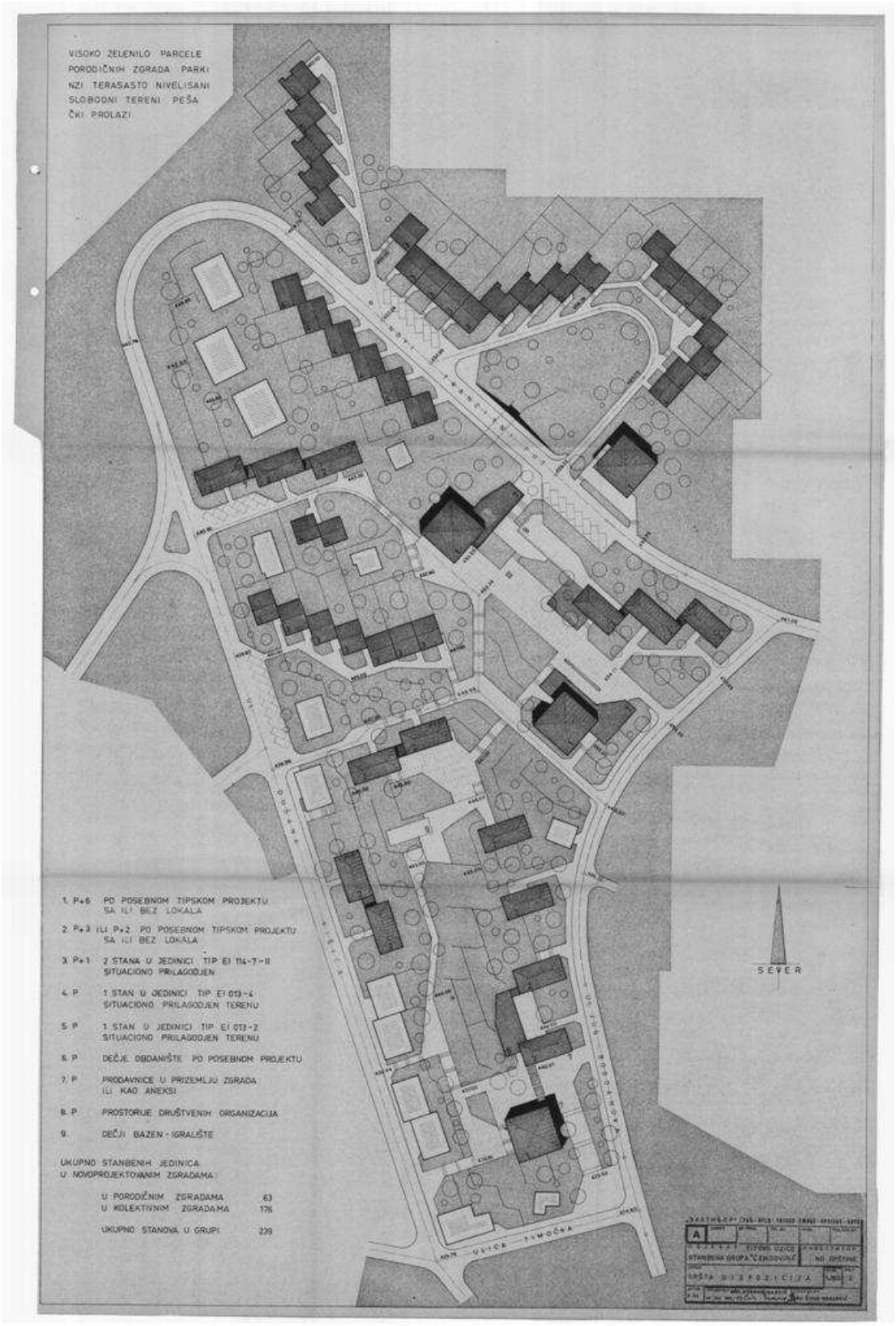

Слика 1: општа диспозиција стамбене зоне Ћендовина (арх.С.Мандић 1962.година).

Извор: МНТ, фонд Станко Мандић.

ПРИЛОГ 57 (ЗФ 3)

ПОГЛЕД НА ЋЕНДОВИНУ.

Извори: Фототека Завода за урбанизам Т.У., фотографије у боји начинио докторанд 2016.г.

→

ПРИЛОГ БР. 58 (У 35)

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОСТОРА ДАНАШЊЕГ ТРГА ПАРТИЗАНА ТОКОМ 1891-2011, ОД ПРВОГ РЕГУЛАЦИОНОГ ДО ПОСЛЕДЊЕГ ГЕНЕРАЛНОГ, ПЛАНА

I ПРВА РЕГУЛАЦИЈА

1 УЖИЦЕ РЕГУЛАЦИЈА 1891.ГОДИНА

УЖИЦЕ 1891. ГОДИНА, РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН ВАРОШИ И ПОЛОЖАЈ ПИЈАЦА

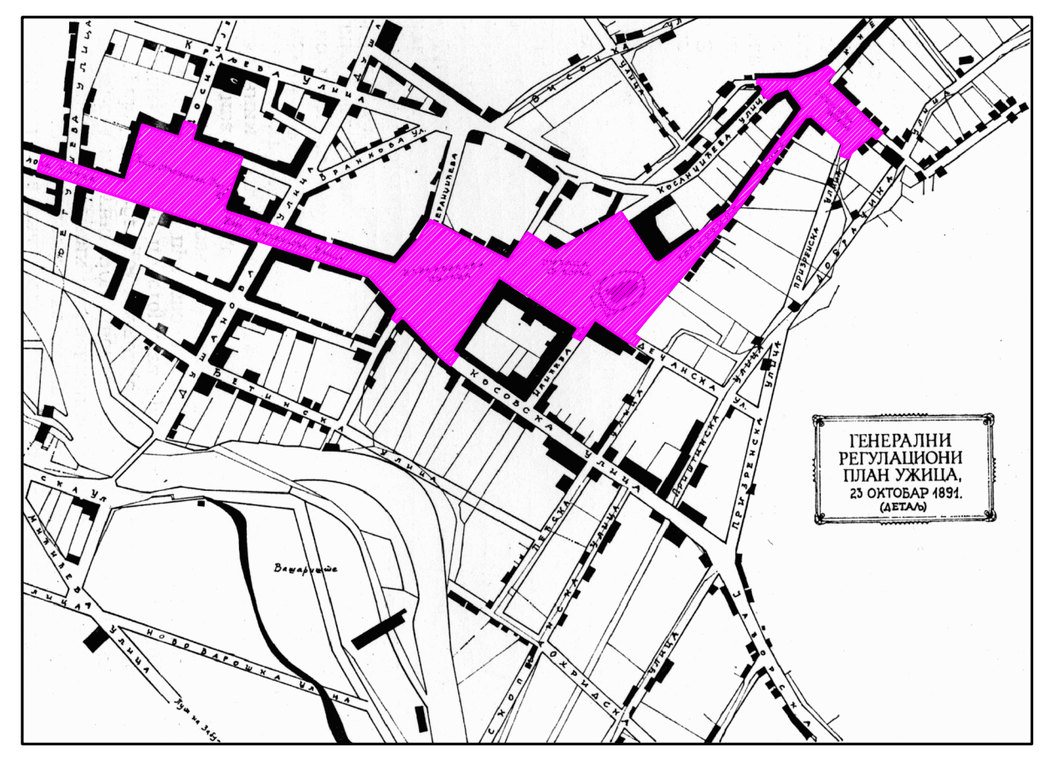

Планом из 1891. године учвршћени су раније спонтано настали зачеци урбаних јавних простора и на тај начин формирана је мрежа повезаних пијаца: Ракијска, Светог Ђорђа, Карађорђева и Кнеза Милоша, данашњи трг Партизана. На плану се не види Дрварски пијац, лево од Пијаца Кнеза Милоша. Пијаца Кнеза Милоша звала се још и Пијаца на гробницама јер је ту раније било турско гробље. Њено име било је и Житни пијац, а након 1945. и Трг ослобођења.
Извор карте: Историја Титовог Ужица, (1989).

Исечак из копије оригиналног регулационог плана вароши Ужице из 1891. године. Види се Житни пијац, тј. Пијаца Кнеза Милоша.
Извор карте: ИАУ, фонд Збирка рукописа, заоставштина арх.М.Прљевића.

II ПРОЈЕКТИ РЕГУЛАЦИЈЕ УЖИЦА И ТРГА 1945-1958

2 ТИТОВО УЖИЦЕ, ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН 1945-1949.ГОДИНА, ПОЛОЖАЈ И НАМЕНА ТРГА (арх.Р.Илић)

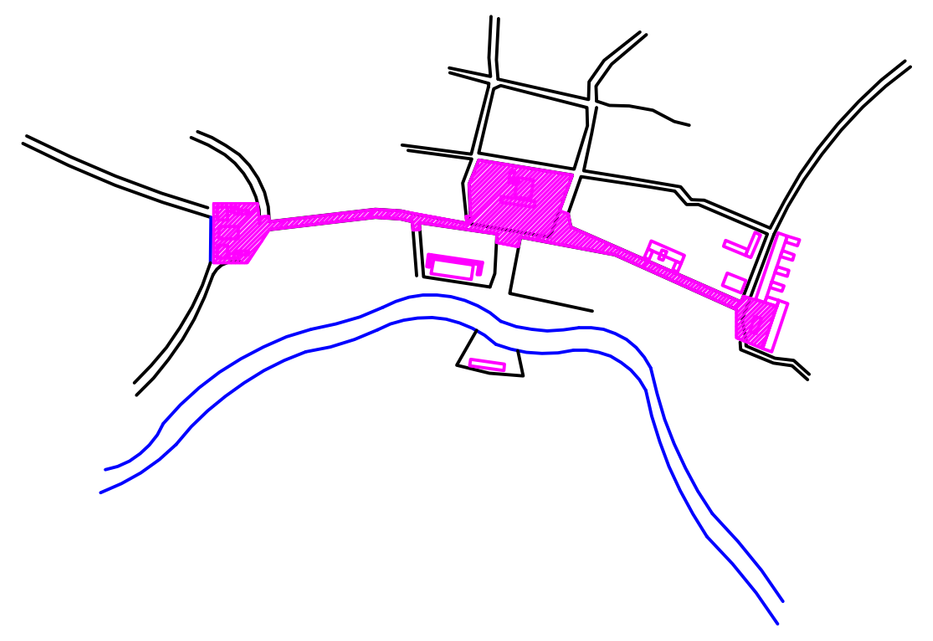

Генералним планом из 1949. године на месту данашњег Трга партизана је велика јавна површина на којој се налази главни градски објекат. Трг је део система потеза дуж главне улице, од зграда музеја до Курлагиног раскршћа.
Извор карте: Архитектура 23-24, Загреб, и Митровић, Београд, 1953.

3 ТИТОВО УЖИЦЕ, ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН 1945-1946. ГОДИНА, ПОЛОЖАЈ И НАМЕНА ТРГА (арх.М.Прљевић)

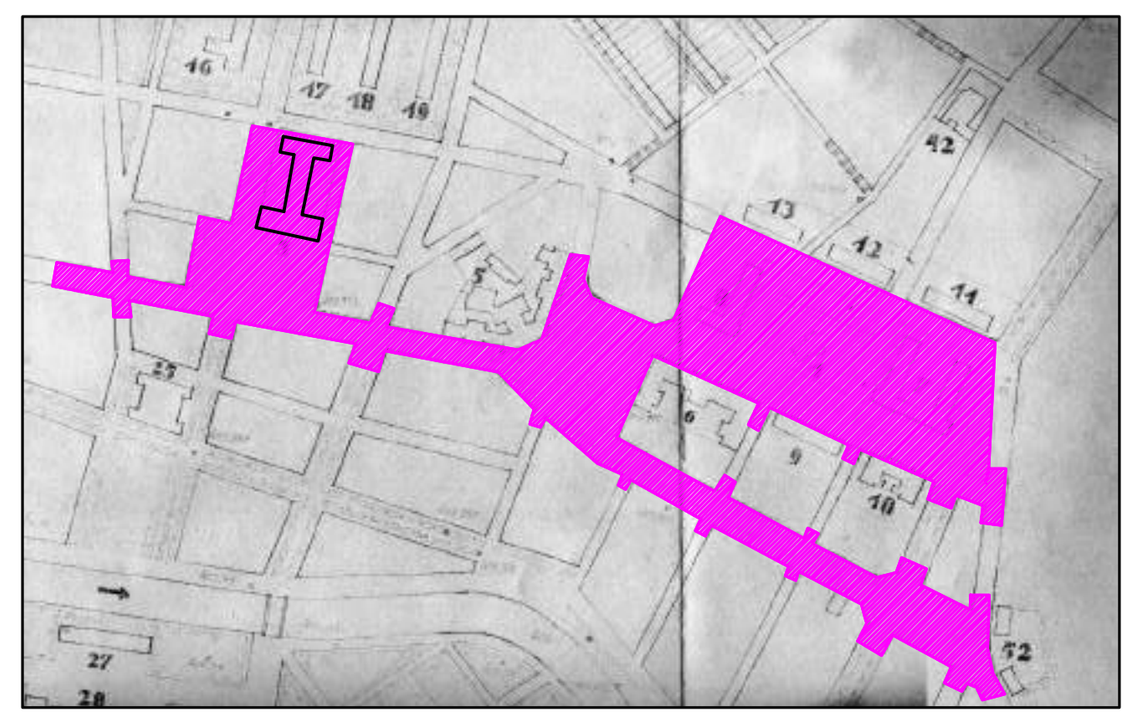

Регулационим планом из 1946. године на месту данашњег Трга партизана је јавна површина која заузима слободан простор Житног пијаца. На тргу је и зграда Општинског дома. Овај план презентован је заједно са планом арх.Р.Илић 1946.године и није прихваћен за даљу разраду. Према плану, градски центар је конзервативно реконструисан, без снажних потеза. Главни градски трг је Трг Светог Ђорђа, од раније форум вароши са образовним и административним зградама и храмом Светог Ђорђа у средини.
Извор: ИАУ, фонд Збирка рукописа, заоставштина арх.Миладина Прљевића.

4 ПРОЈЕКАТ ЗГРАДЕ ОБЛАСНОГ ОДБОРА 48-9. НА ТРГУ (арх.Мацура)

ТИТОВО УЖИЦЕ, ПРОЈЕКАТ ЗГРАДЕ ОБЛАСНОГ ОДБОРА 1948-9.ГОДИНА, ПОЛОЖАЈ И НАМЕНА ТРГА (арх.Мацура)

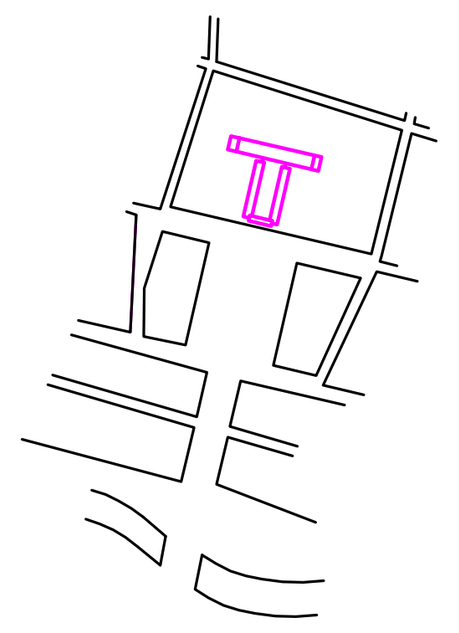

Према послератној организацији државне управе у првом периоду предвиђени су обласни одбори-гломазне институције које су се смештале у гломазне зграде. Такав објекат предвиђен је да се изгради на простору иза Житне пијаце, у блоку где је сада зграда Народног позоришта. Житна пијаца вероватно има намену манифестационог трга. Урађена су два идејна решења 1948-49.године, али се од изградње одустало. Сличну поставку за зграду *Општински дом* нацртао је арх.М.Прљевић у Регулационом плану 1946.године.
Извор цртежа: ИАУ, Фонд обласни одбор.

5 ТИТОВО УЖИЦЕ, ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН 1952-1953.ГОДИНА, ПОЛОЖАЈ И НАМЕНА ТРГА (арх.Р.Илић)

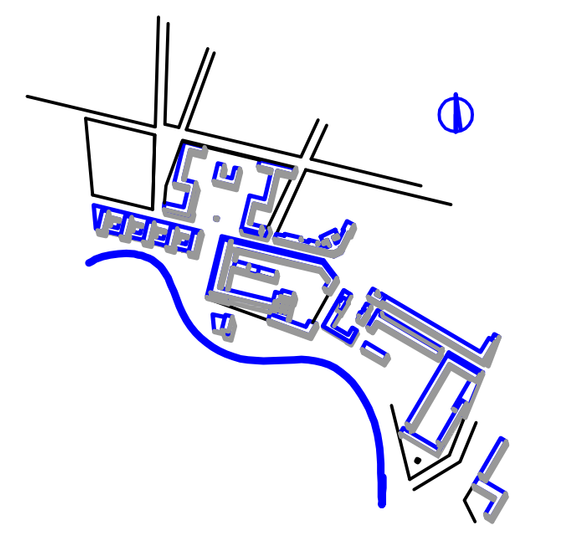

Регулационим планом из 1949. године није посебно разрађивана пластика и композиција маса објеката на Тргу ослобођења, касније преименованог у Трг партизана. Након Дубровачког саветовања 1950. погледи на тему реконструкције центра града били су потпуно другачији. То су сада *Нови друштвени центри* који обједињују различите и многе намене и форме укључујући и манифестациони плато. Наспрам тога су ранији манифестациони тргови. Још више је ревизији решења ужичког Трга партизана допринело оснивање Одбора за обележавање места револуције 1952. Посебно је важна улога ужичанина и тадашњег министра у влади Србије Слободана Пенезића Крцуна. Нова скица за Трг је сложенија, занимљивија, простудирана, у духу авангардних отворених простора који се могу видети и у пројектима модерниста.
Извор: МНТ, заоставштина арх.Миладина Прљевића.

6 ТИТОВО УЖИЦЕ, ПЛАН ГРАДА ИЗ 1953.ГОДИНЕ,

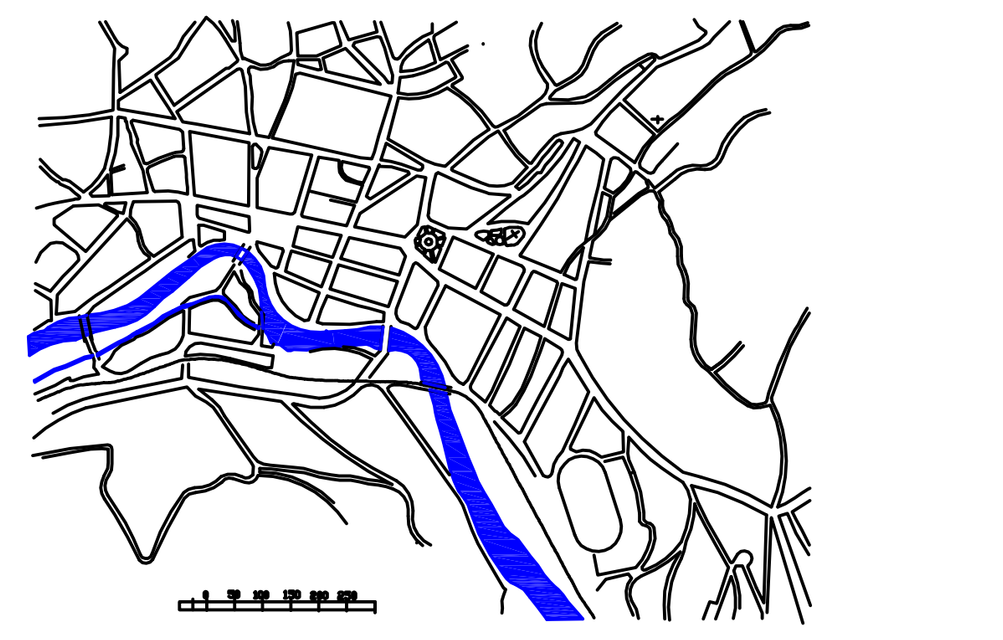

Урбаниста града, Р.Илић је неколико пута истицала неопходност расписивања конкурса за решење центра Ужица и главног, новог трга. Народни одбор је иницијативу прихватао спорадично без чврстог става и намере. Након оснивања Одбора за обележавање значајних места револуције, идеја је врло добро прихваћена од стране државног руководства, посебно министра Пенезића. На овој карти види се урбана структура центра града из године 1953. Та карта послужила је као подлога учесницима конкурсне утакмице.
Извор: ИАУ, СО 1944-...

Житни пијац, западна страна, 1953.

Житни пијац, источна страна, 1953.

(Извор фотографија: Марковић (2008) Мементо,

ТИТОВО УЖИЦЕ, ИДЕЈНИ ПРОЈЕКТИ ЦЕНТРА ГРАДА И ТРГА, НАГРАЂЕНИ КОНКУРСНИ РАДОВИ 1953.ГОДИНЕ

7 КОНКУРСНИ РАД М.ПАНТОВИЋА ИЗ 1953.ГОДИНЕ

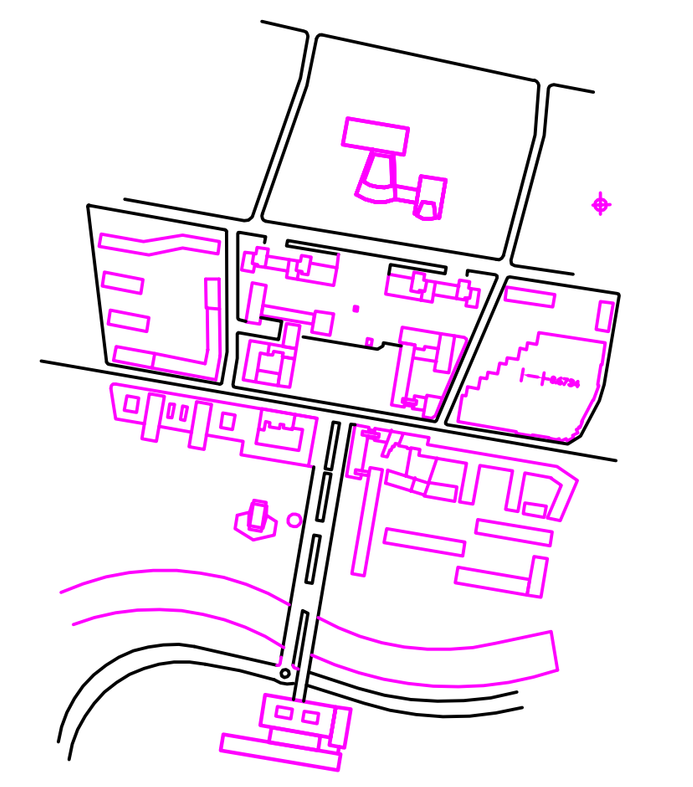

8 КОНКУРСНИ РАД С.МАНДИЋА ИЗ 1953.ГОДИНЕ

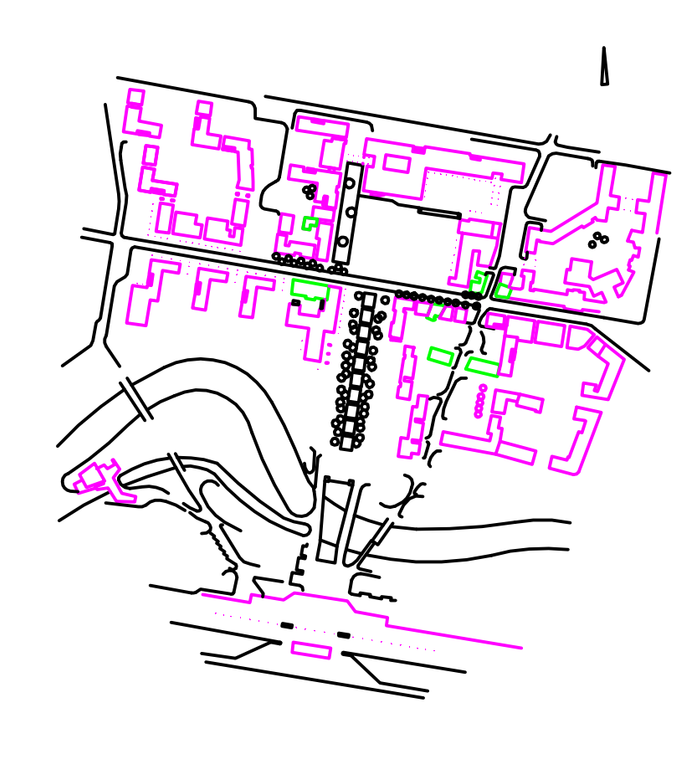

Конкурс за Трг и централне градске блокове расписан је 1953. Почео је да тече 23.01.1953., а затворен је 01.09.1953. По карактеру, био је пројектантски, позивни. Позвани су, међу најугледнијим архитектама тога времена, следећи: Д.Брашован, М.Пантовић, С.Мандић, Р.Илић, И.Куртовић, Б.Игњатовић. Додељене су две једнаке награде архитектама С.Мандићу и М.Пантовићу. Међусобом, награђена решења су се у потпуности разликовала па није постојала могућност да се те разлике помире кроз један заједнички пројекат. Њих два су, тегобно, пристали на нови, међусобни конкурс, али до тога конкурса није дошло. У том смислу, конкурс није успео. Значај конкурса је у темељном, стручном, преиспитивању програма и естетике новог друштвеног центра, Трг партизана у Т.Ужицу. У каснијем периоду искристалисаће се коначно решење, а лауреати утакмице добили су локације за реализацију својих пројеката.
Извор: разни.

9 ТИТОВО УЖИЦЕ, ГЕНЕРАЛНИ ПЛАН 1954-1955.ГОДИНА, ТРГ (арх.Р.Илић)

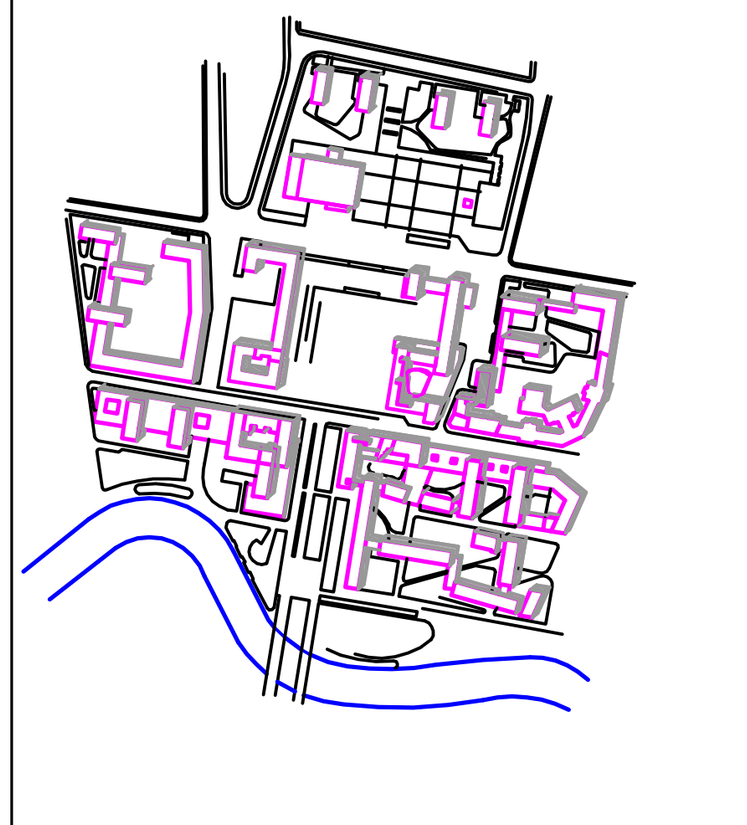

Урбаниста града, Р.Илић, је преузела обавезу да, уважавајући резултате конкурса, а у оквирима ремоделованог генералног плана, изради урбанистички пројекат за Трг и центар града. Тиме је требало да се изађе из порсокака после нејасних резултата конкурса и да се пројектантима доставе јасна упутства за израду главних пројеката. Њено решење прихваћено је 27. јануара 1955. Касније, 09.04.1957. НО је, по препоруци Савета за комуналне послове, одбио раније усвојени план арх.Р.Илић и она је престала да сарађује са НО Т.Ужица.
Извор: разни.

10 ТИТОВО УЖИЦЕ, ИДЕЈНИ ПРОЈЕКАТ ЦЕНТРА ГРАДА И ТРГА, РАД С.МАНДИЋА ИЗ 1958.ГОДИНЕ

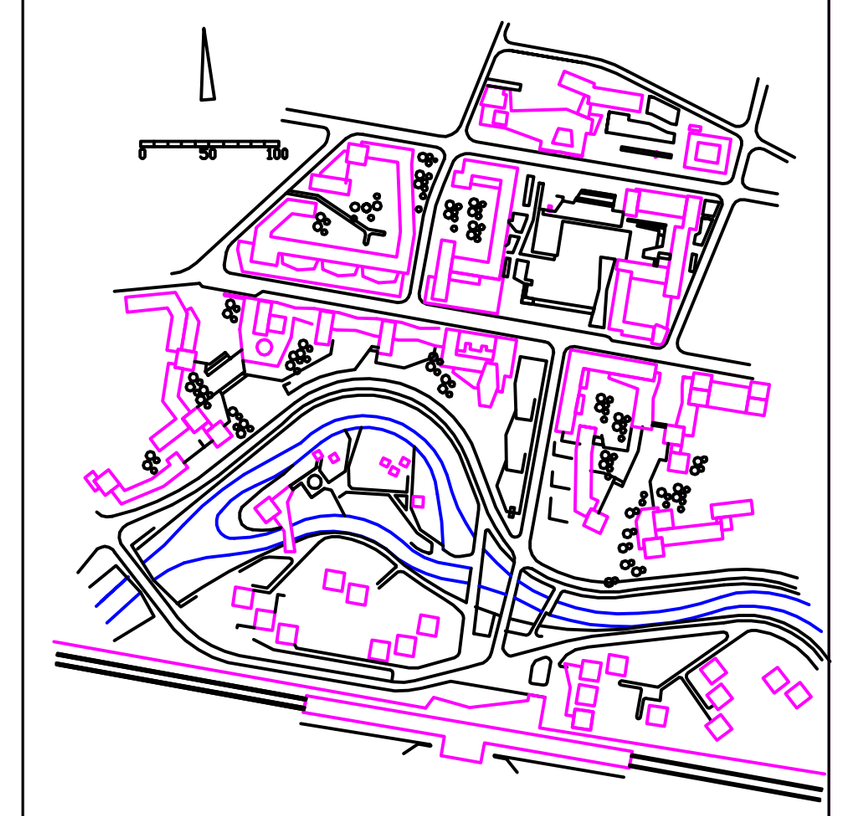

Коначно решење Трга, околних блокова и центра града потписао је Станко Мандић. Он је израдио пројектни елаборат *Идејно решење Трга и центра града*. Елаборат је усвојен 30.10.1958.

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОСТОРА ДАНАШЊЕГ ТРГА ПАРТИЗАНА ТОКОМ 1891-2011, ОД ПРВОГ РЕГУЛАЦИОНОГ ДО ПОСЛЕДЊЕГ ГЕНЕРАЛНОГ, ПЛАНА

III ПЕРИОД ИЗГРАДЊЕ ТРГА, 1958-2000, ТРГ ДАНАС

11 1957-1961

У Титовом Ужицу планирана је прослава јубилеја 20 године од народног устанка и НОР-а. За ту прилику морао је бити завршен амбијент споменика Маршала Тита што је подразумевало реализацију платоа Трга непосредно, као и зграда које га окружују. Посао је текао уз сталне финансијске тензије и под притиском кратких рокова. Основана је Дирекција за изградњу Трга. Оно што је морало да се заврши до прославе је и обављено, а комплекс око трга је наставио да се изграђује и дограђује у наредним деценијама.

12 РЕМОДЕЛАЦИЈА 1967

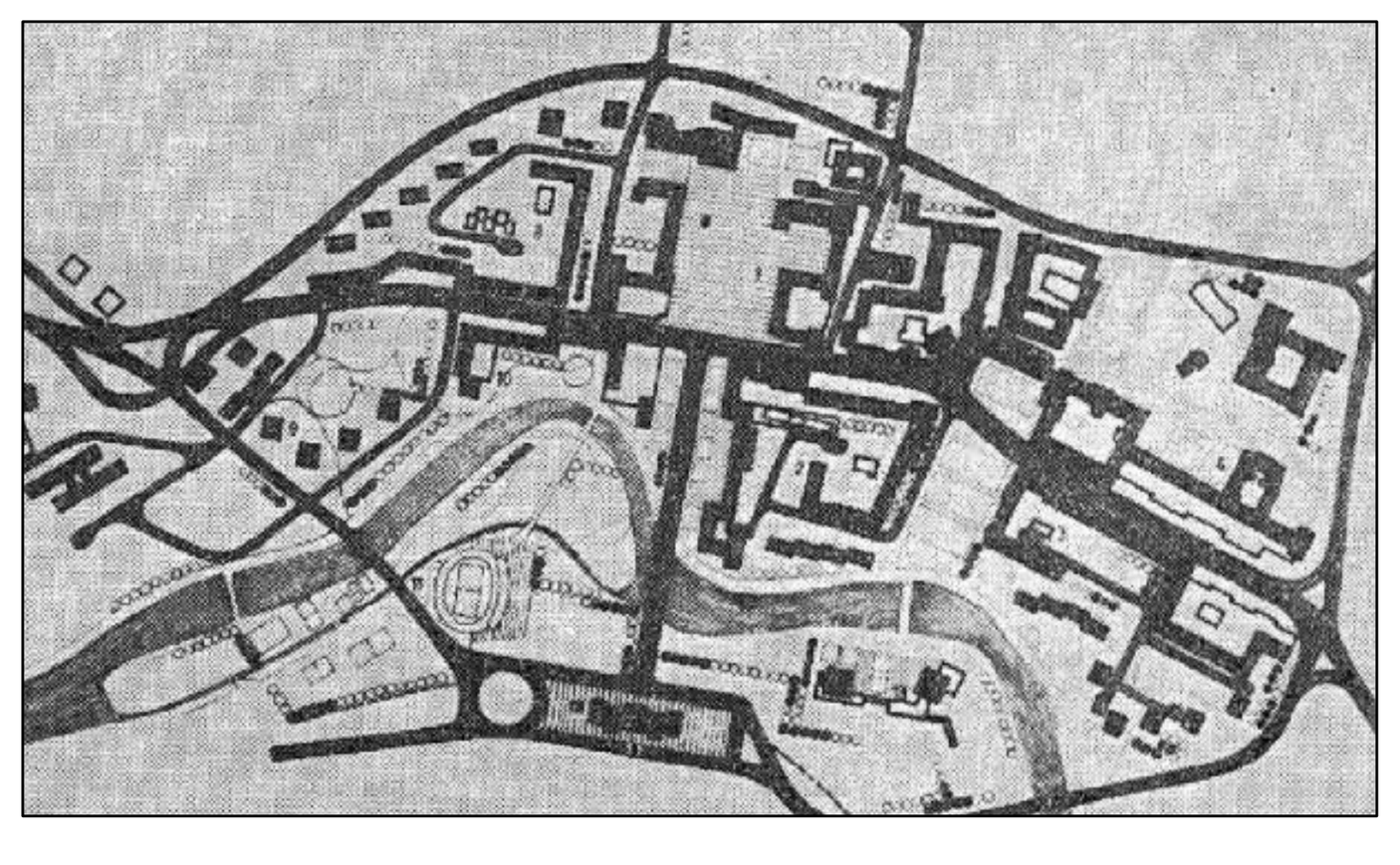

После низа неусаглашених ставова, Станко Мандић, именован за пројектанта новог генералног плана града, напустио је тај положај 1963.године и наставио да се бави само архитектонским пројектовањем у центру града. Започети планови из 1950., 1955., 1961., затим и реализовани Тргпартизана, блокови Б и Ц, и други објекти, уграђени су у функционалну и композициону шему новог генералног плана, али су многа решења преиспитана и измењена. У вези Трга партизана учињена је значајна и, добрим делом, оправдана измена према којој је требало да се у једну не прекинуту пешачку целину обједине главни плато и позоришни приступни трг. Ова измена никада није спроведена, вероватно јер је захтевала готово немогуће саобраћајно решење према којем би се саобраћај из улице Краља Петра 1., раније ул.Вите Пантовића, изместио у трасу Нове сланушке која се на крају повезује код Курлагиног раскршћа са градским магистралним саобраћајем. Ово решење је врло неповољно и скупо обзиром да би се просецањем нове улице у потпуности занемариле постојеће катастарске парцеле.
Извор: Архитектура урбанизам (1965) бр. 35-36.

13 ТРГ И ХОТЕЛ "ЗЛАТИБОР", ЗАВОД ЗА УРБАНИЗАМ И ПРОЈЕКТОВАЊЕ 1975-76.ГОДИНЕ

У Титовом Ужицу планирана је изградња градског хотела на Тргу. Први пројектант био је арх. Б.Стојановић. До реализације је дошло много касније и по идејном пројекту Светлане-Кане -Радевић. Хотел је пројектован 1975-6 а завршен 1981. Положај хотела и карактер функција су остали непромењени, али су величина, форма и архитектура били потпуно другачији од првобитног решења. Примењени су натур-бетон и скулпторална форма. Још увек је у плановима цртана саобраћајна веза , Градски проспект, у осовини: железничка станица-Трг партизана.
Извор: ИАУ, СО ТУ (1944-...)

14 РЕКОНСТРУКЦИЈА ТРГА, ВЕЛИКИ КОНКУРС 2000.

На преломуа миленијума у Србији је дошло до промене система државне управе након избора у којима је победу однела Демократска опозиција Србије. По неком уходаном моделу, када долази до великих друштвених промена, пре архитектонско-урбанистичке интервенције спроводе се у центрима градова. Видели смо догађања после 1878., па после 1945. и сада после 2000. Све у размацима од по 50 година. Између великог броја тада расписаних конкурса за реконструкције градских центара, важан је, по броју учесника и квалитету радова конкурс за Трг партизана. Конкурсни програм није имао најјаснији циљ: да ли је требало у потпуности занемарити наслеђено и увести нова решења, да ли је требало само ремоделовати и улепшати стари трг, који је добро функционисао, или суптилно увести неко обележје новог времена. Конкурс је успешно спроведен али у планским документима даље нису разрађивана награђена решења што говори и о помало апсурдном задатку који није имао финансијску конструкцију која би награђена решења реализовала. Након овога расписана су још три конкурса: 1) 2004. за реконструкцију биоскопа, 2) 2007. за надоградњу зграде које уоквирују Трг, 3) 2007.за срушени телекомуникациони центар.

Први конкурс је спроведен у реализацији, други није спроведен у плановима и реализацији, а трећи није спроведен до краја.
Извор: Окрутли сто Трг партизана, прошлост, садашњост и будућност, излагање арх. Невенке Петровић. СЕД 2011.ВИТШ, Ужице.
2001.године изграђена је пломба у главној улици између хотела и стамбено-пословне зграде западно од хотела .

15 УЖИЦЕ, РЕАЛИЗОВАНИ ПОТЕЗИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ НА ТРГУ, ГЛАВНОЈ УЛИЦИ И УЛИЦИ НИКОЛЕ ПАШИЋА ПРИКАЗАНИ НА ПОДЛОЗИ ИЗ 1953.ГОДИНЕ, НЕПРЕЦИЗНО

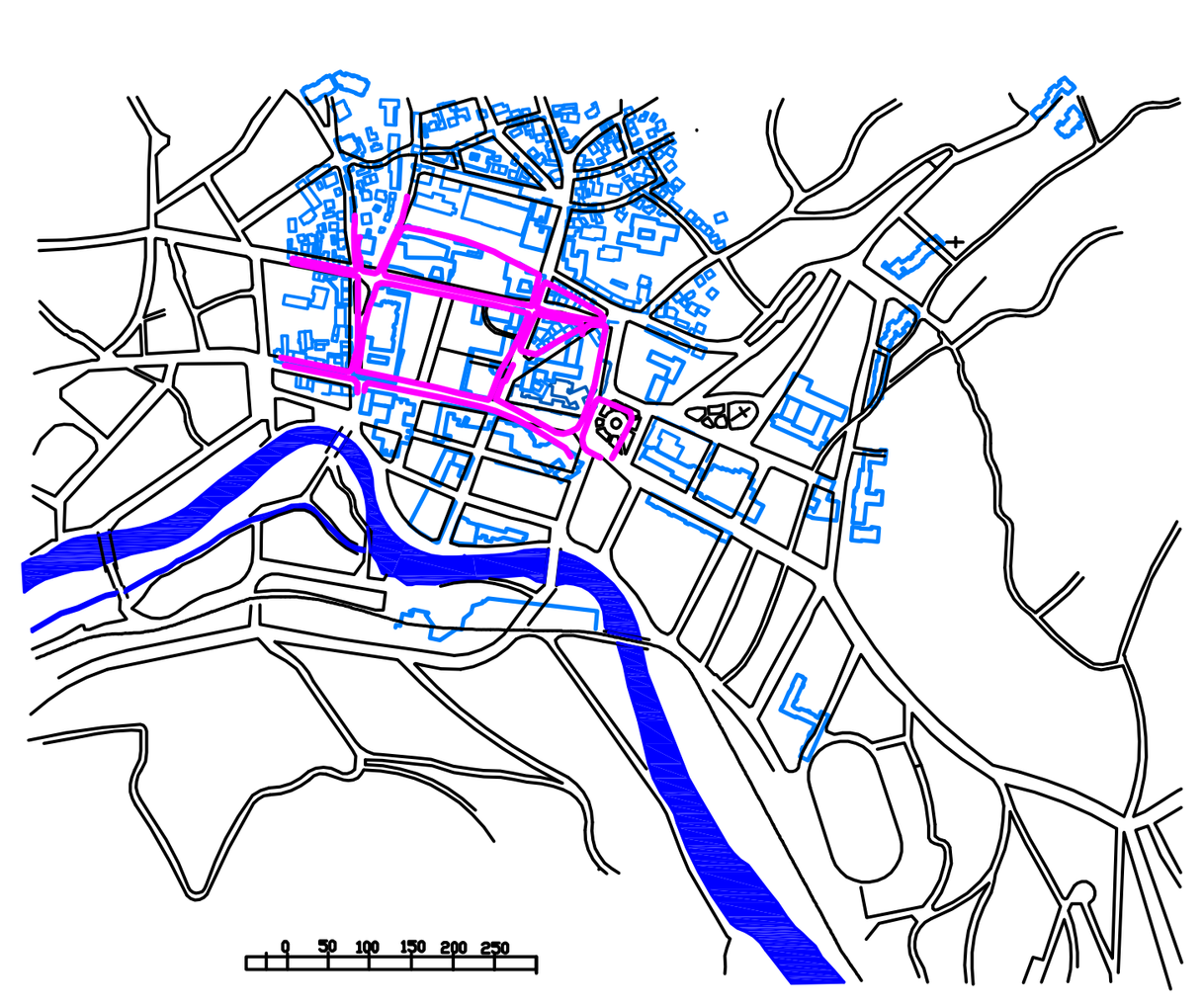

На прилозима број 15 и 16 приказане су зграде настале као реализација плана реконструкције Ужица. Нису истакнуте све зграде већ они потези и целине које је у плану 1955.године обрадила арх.Р.Илић.
На прилогу број 15. подлога је карта из 1953., а на прилогу број 16 подлога је карта из 2010.године. Видимо да је процес реконструкције матрице градских централних улица био нажељив. У већини оне су задржане, али је измењен режим саобраћаја у појединим улицама. Такође, Трг партизана заузео је простор раније пијаце. На карти број 16 уписане су године изградње појединих зграда на Тргу партизана. Линијама магента боје истакнута је савремена улична мрежа настала реструктурирањем старих градских регулација.

16 УЖИЦЕ, РЕАЛИЗОВАНИ ПОТЕЗИ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ НА ТРГУ И ГЛАВНОЈ УЛИЦИ ПРИКАЗАНИ НА ПОДЛОЗИ ГУП ИЗ 2011.ГОДИНЕ, НЕПРЕЦИЗНО

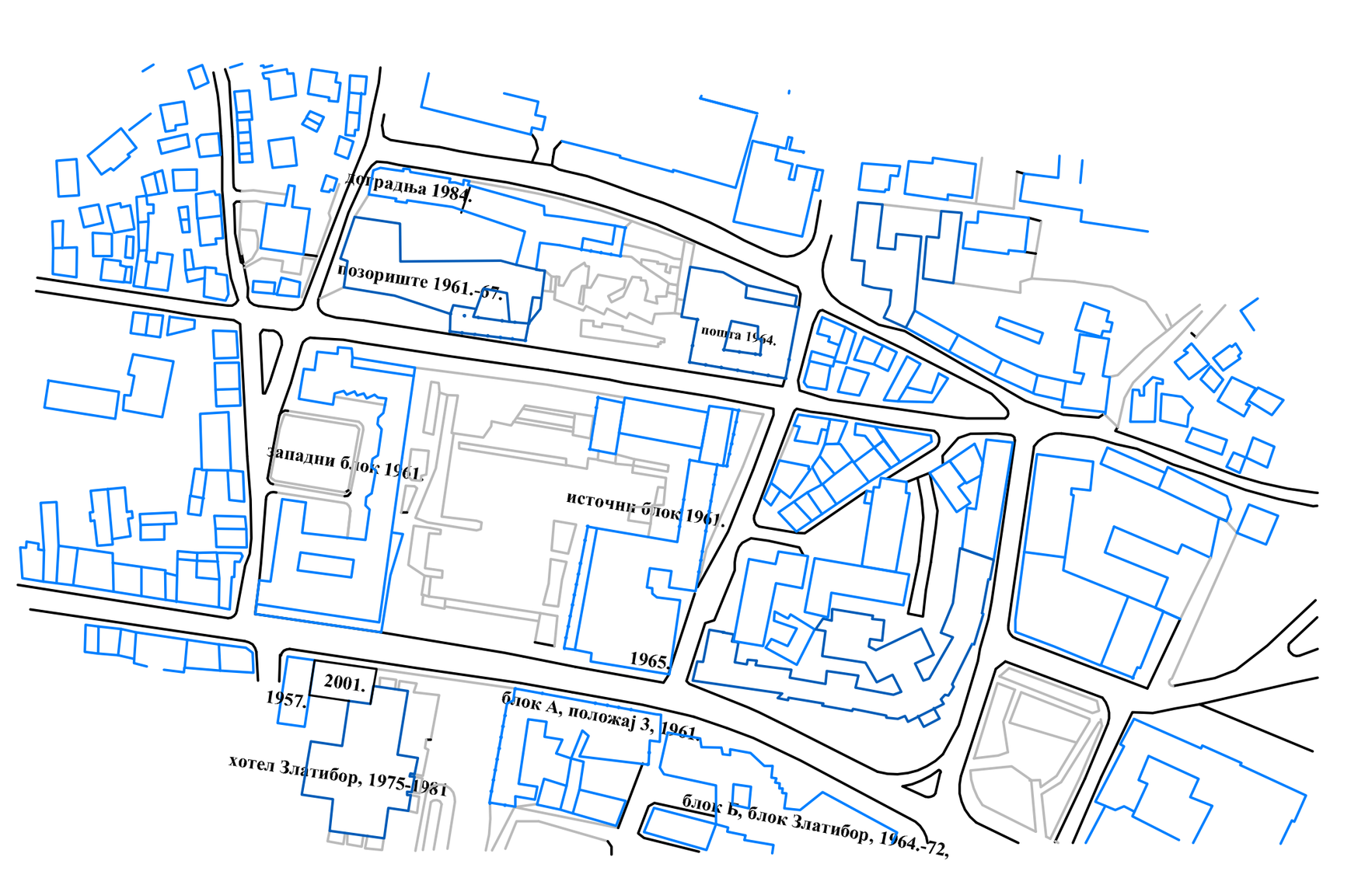

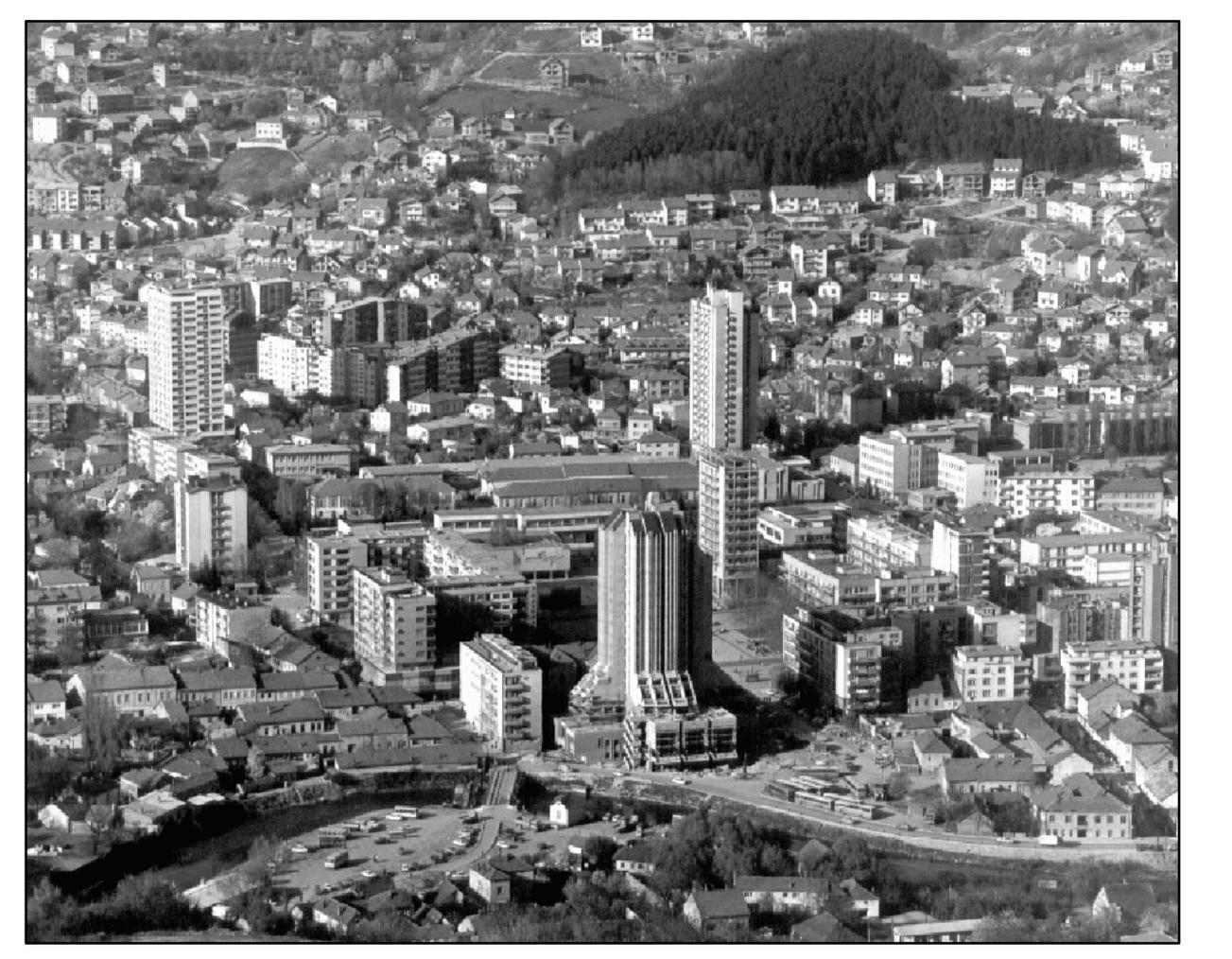

17 ПЛАН УЖИЦА-ТРГА И ЊЕГОВА РЕАЛИЗАЦИЈА ПРИКАЗАНИ НА ПОДЛОЗИ ГУП ИЗ 2011.ГОДИНЕ, НЕПРЕЦИЗНО

На прилогу број 17 суперпонирани су: 1) Мандићева скица за Ужице из његовог хабилитационог рада 1960., и ГП 1962. 2) реализације зграда на потезу Главна улица-Трг, Хероја Дејовића-Омладинска проистекле из ГУП 1955., и 3) постојеће стање према подлогама око 2010. Лако је уочити да су неки делови решења саобраћајног функционисања града напуштени, али да постоје делимично реализоване трасе неких потеза. Према увиду у пројектну документацију, 1972. године још је важила идеја о просецању тунела испод брда Доварије. Поред тога, уочавамо да је зона шрафирана косим линијама којом је Мандић означио обухват ГУП-а 1960. далеко мања од данашњег обухвата градског подручја. Није дошло до развоја локалних, секундарних центара, мада су учињене претпоставке скверова на врху Теразија, на Курлагином раскршћу, на Пори, у Крчагову. Овај прилог нам саопштава да је Трг не могуће разматрати изван целине плана коме је био стожер. Каснији урбанистички потези више су, механички, решавали проблеме нагле насељености и захтеве за индивидуалну градњу. У којој мери је тај проблем решаван наврат- нанос говоре и недовршена комунална опремања улица на Капетановини, Коштици, Пори, Белом гробу и на више других места. Идеја Трга-Ужица напуштена је, када је он отворен, 1961.године. Са комплетним уређењем града наставило се, уз много дисбаланса, само у центру. Као резултат, данас ретко где у Ужицу имамо пронисани профил улице са тротоарима, осветљењем, тачкастим зеленилом и паркинзима. Жеља за животом у граду претекла је његове могућности.
Главним правоугаоником означени су градски скверови. Уколико је дуплиран правоугаоник то значи да је обликовање у значајној мери завршено. Курлагино раскршће и Теразије још увек могу да се обликују како приличи урбаној науци и уметности. Слично и Дрварски пијац. Кругом су означена саобраћајна чворишта. Једино решење за Ужице је скупа поправка грешака проистеклих из урбанистичких лутања и самовоље политичара. Зеленом бојом означена је преференцијална саобраћајница из ГП 1962. којом је замењен ранији потез дуж Тређињске улице означен наизменичном линијом. Површина означена зеленим тачкама означава центар града из ГП 1962. План је био да цео центар буде пешачка зона лонгитудинално пресечена главном улицом и трансверзално везом жел.станица-трг и пора-главна улица.

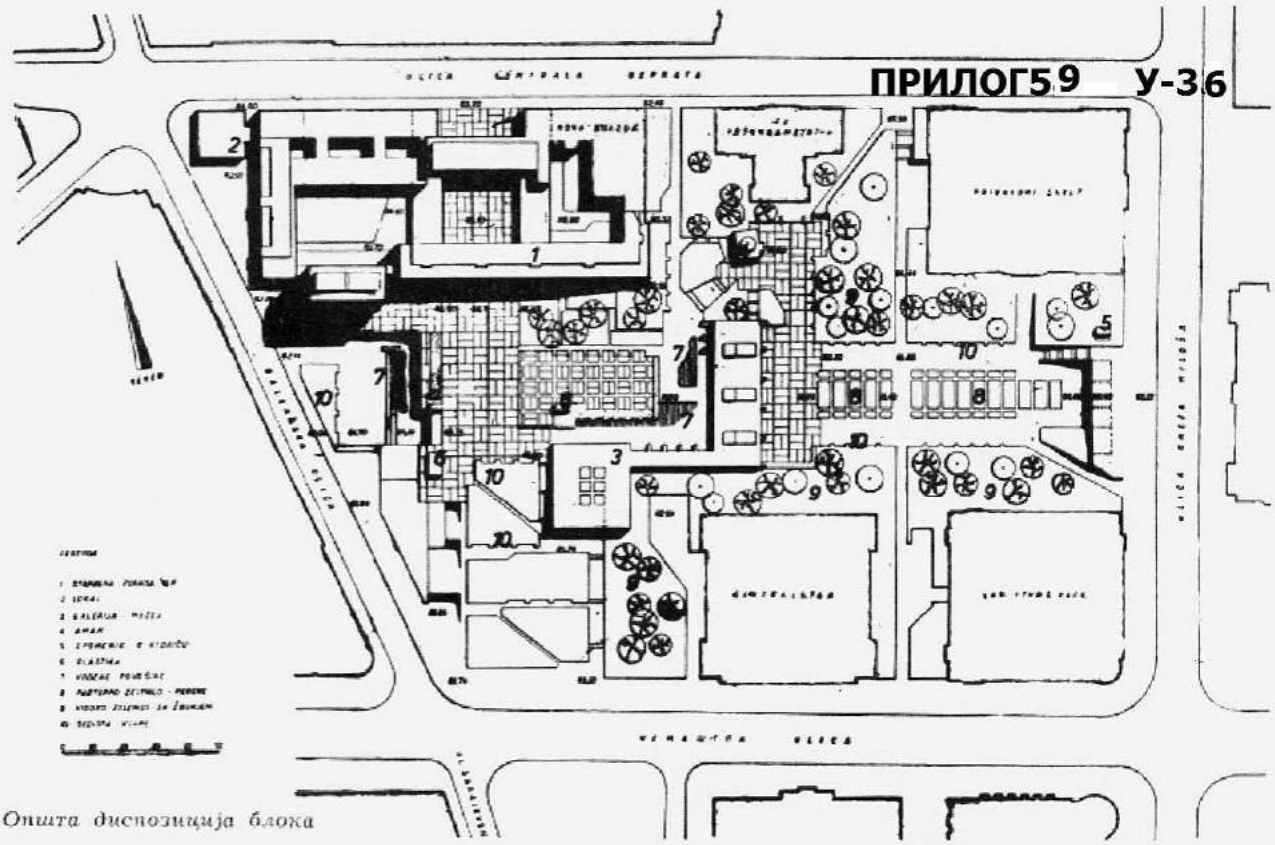

Општа диспозиција блока

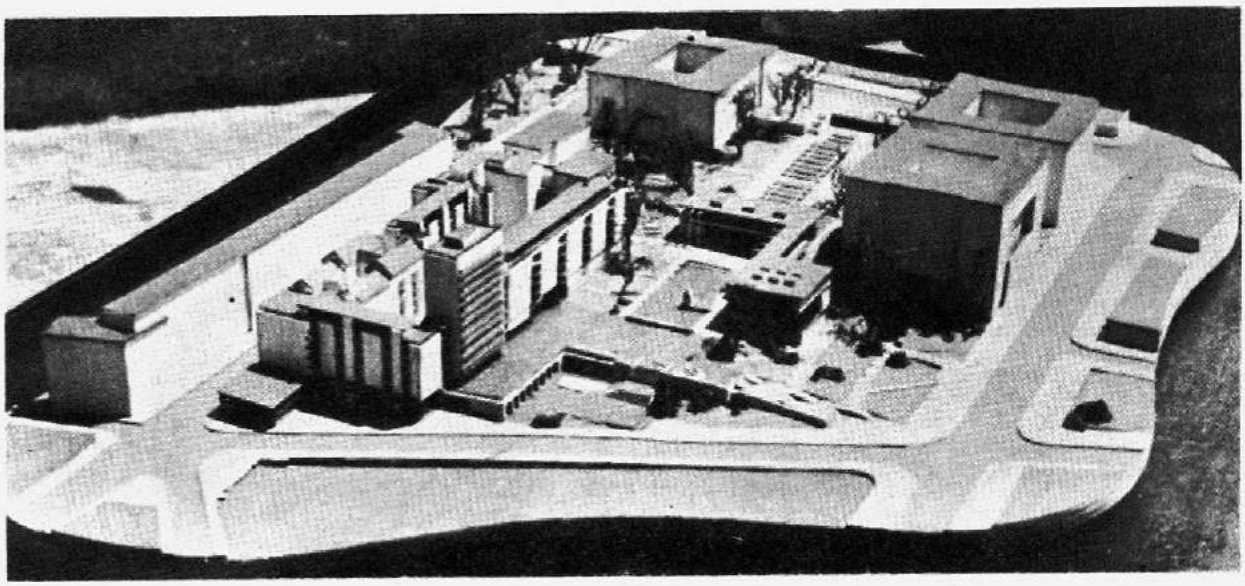

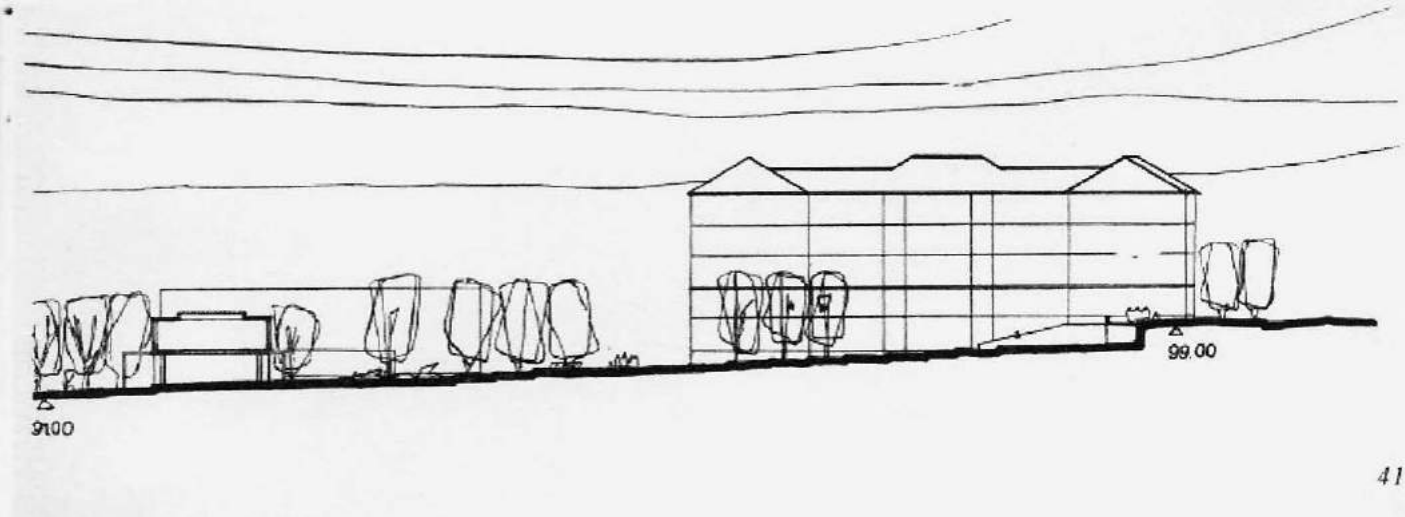

НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ (1959-67) ПРИЛОГ 60 АСМ-1

извор: архитект Милена Јоцић-Обрадовић

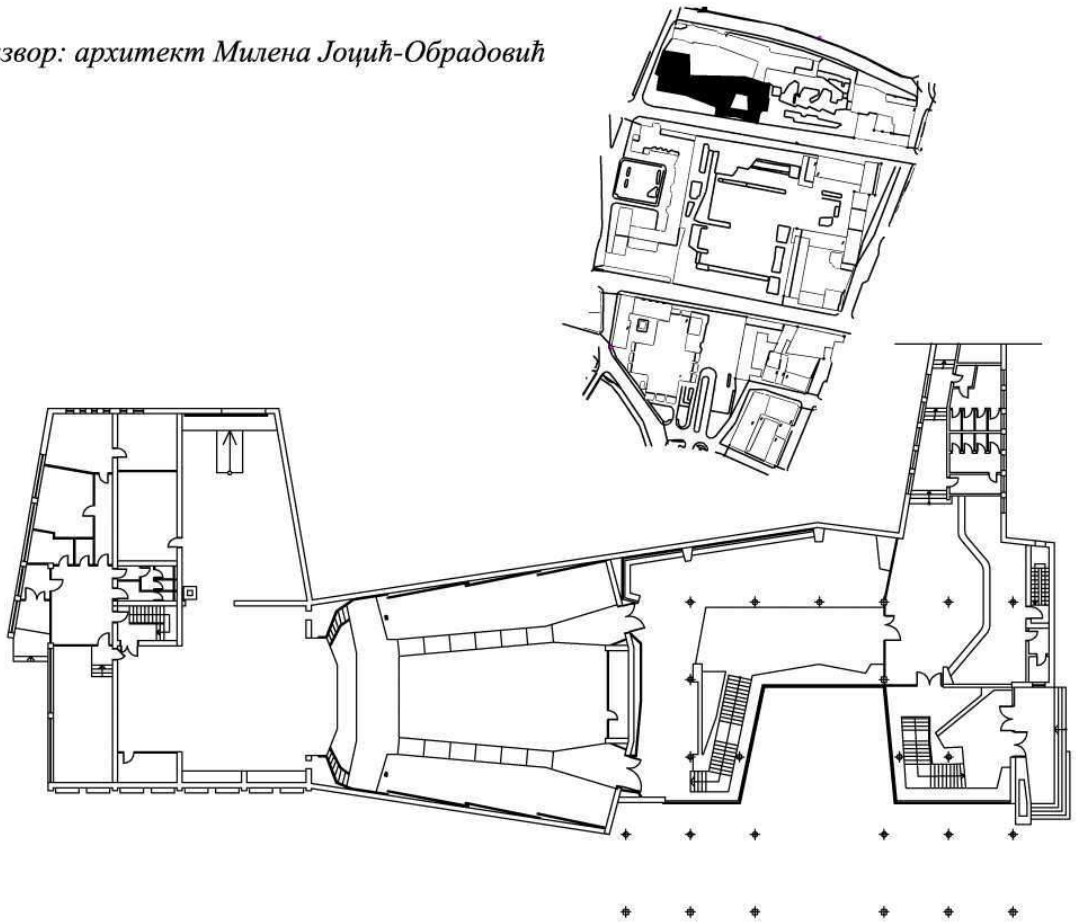

Основа приземља, Народног позоришта, 1959.-67.г.

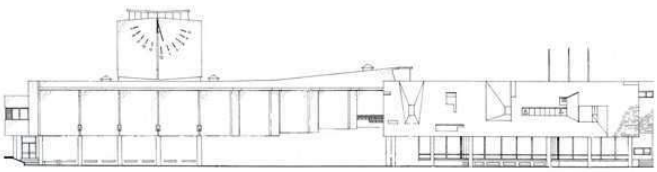

Елевација, Народно позориште
(Фототека Завода Т.У.)

ПОШТА (1964) **ПРИЛОГ 61 АСМ-2**

извор: Архитектура урбанизам бр.40, стр.27-30, Београд

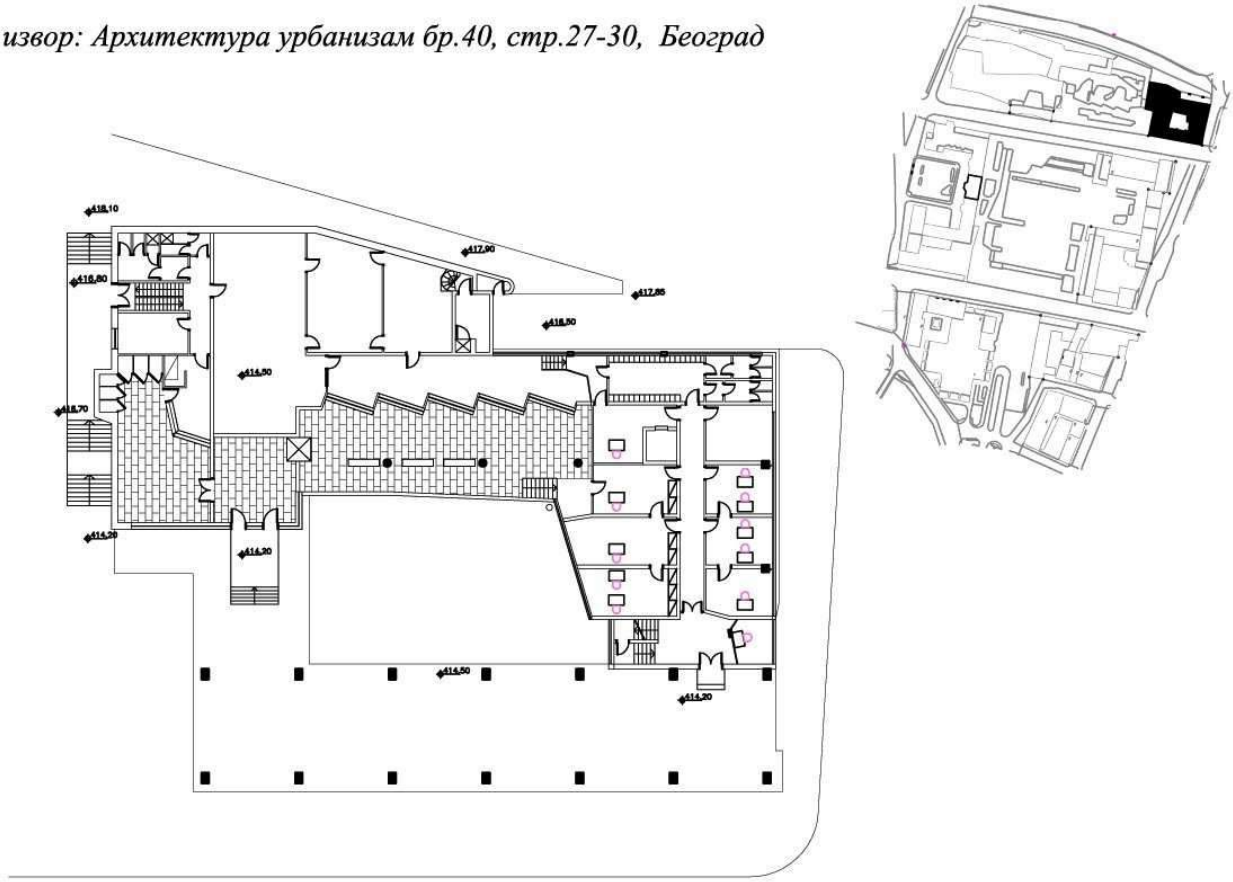

Основа приземља телекомуникационог центра 1964.г.

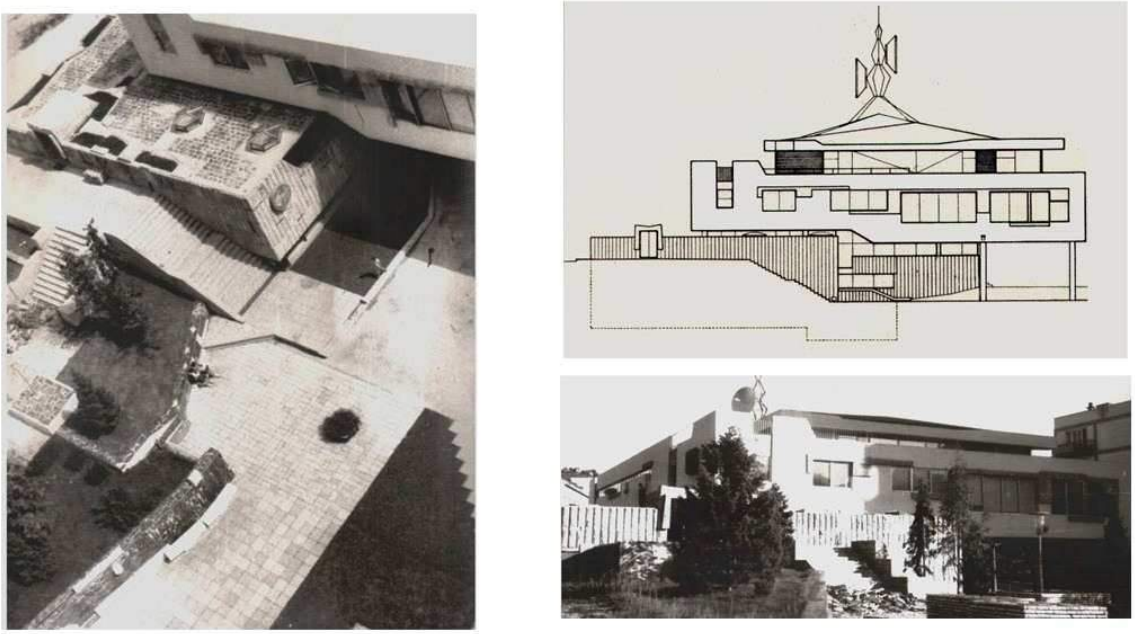

Елевација, телекомуникациони центар (Фототека Завода Т.У.)

СПОМЕНИК ИСПРЕД ПОЗАДИНЕ, ПОШТАНСКА КАРТА.

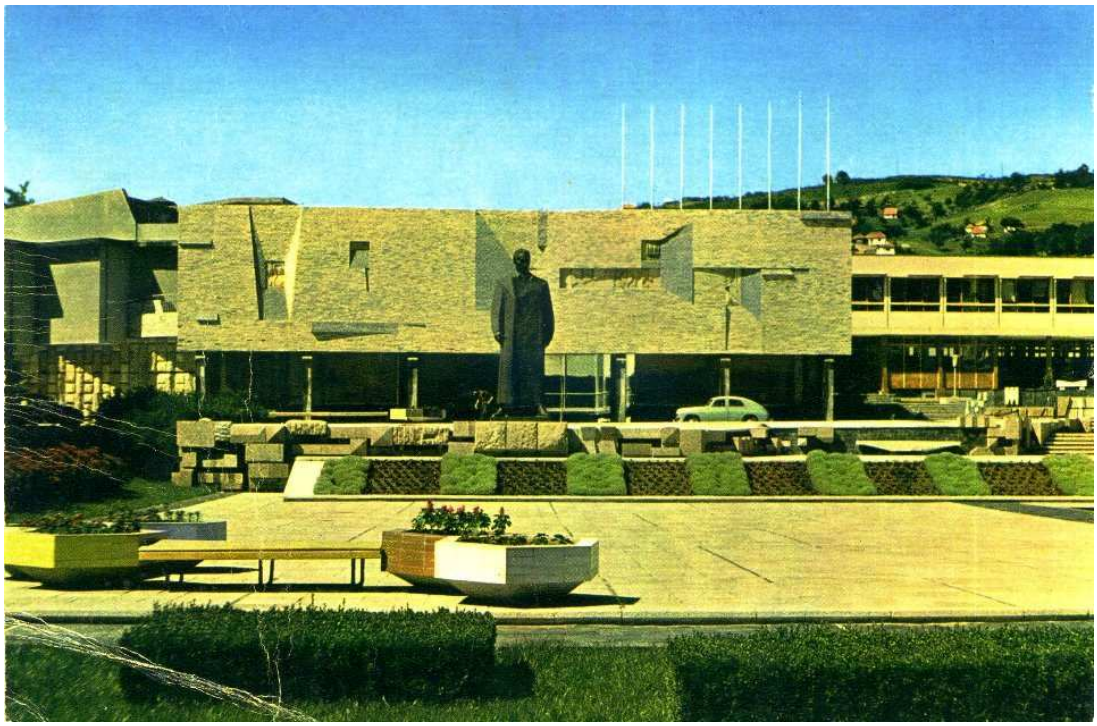

Слика 1: За архитекта Станка Мандића посебно је било важно какву позадину инсценирати на тргу као залеђе споменику. Он се темама визуелне сагледивости споменика из правца дуж Улице маршала Тита посебно бавио па је одлучио да, у сарадњи са још два уметника, као позадину стојеће фигуре маршала, реализује уметнички декорисану јужну фасаду позоришног хола. Овакво решење, да скулптура има посебно осмишљену позадину, није било честа појава у пракси. Укупан утисак је био занимљив и посебан, а најупечатљивији када се стоји на тачкама и линијама у простору са којих се целокупан призор сливао у правилну композициону поставку. На предоченој поштанској карти је фотографија призора из најважније од преференцијалних тачака означених у простору.

ПРИЛОГ 63 АСМ 3

Западни блок, 1959-61.г.

извор: Историјски архив Ужице, фонд скупштине среза, свеске главних пројеката,пројектант Станко Мандић 1959-1961.

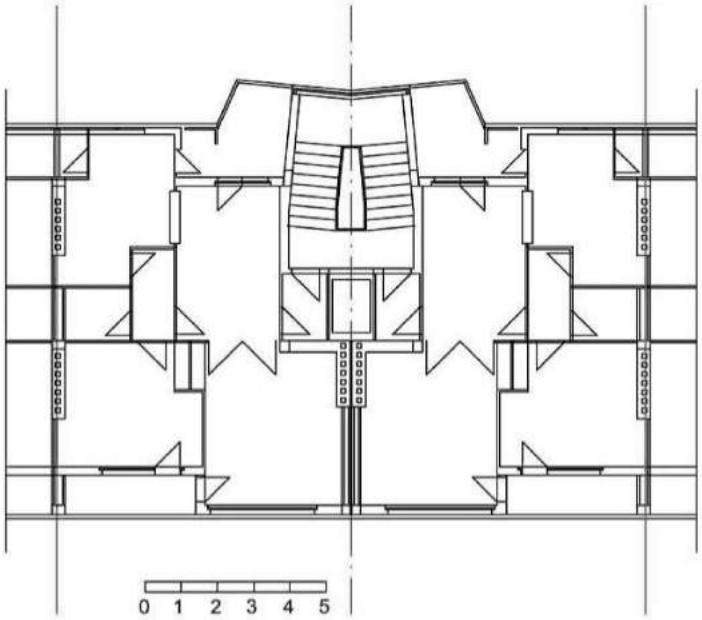

Основа карактеристичне ламеле , Западни блок, 1959.-61.г.

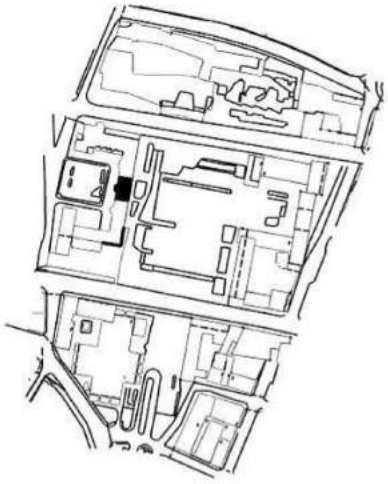

Деталь лођа
(фото докторанд)

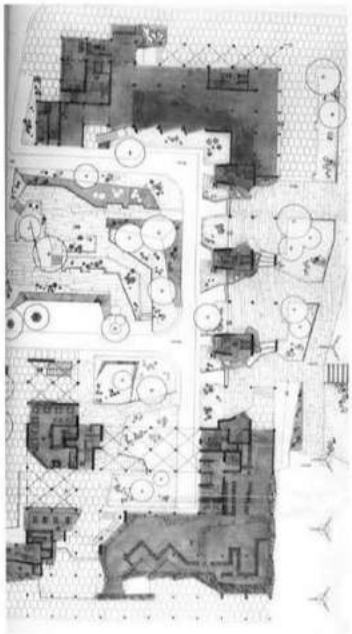

Западни блок, основа партера
(Мандић, хабилитациони)

Елевација, Западни блок
(фото докторанд)

ИСТОЧНИ БЛОК (1959-61) ПРИЛОГ 64 АМП-а 1

извор: Историјски архив Ужице, фонд скупштине среза, свеске главних пројеката, пројектант Милорад Пантовић 1959-1961.

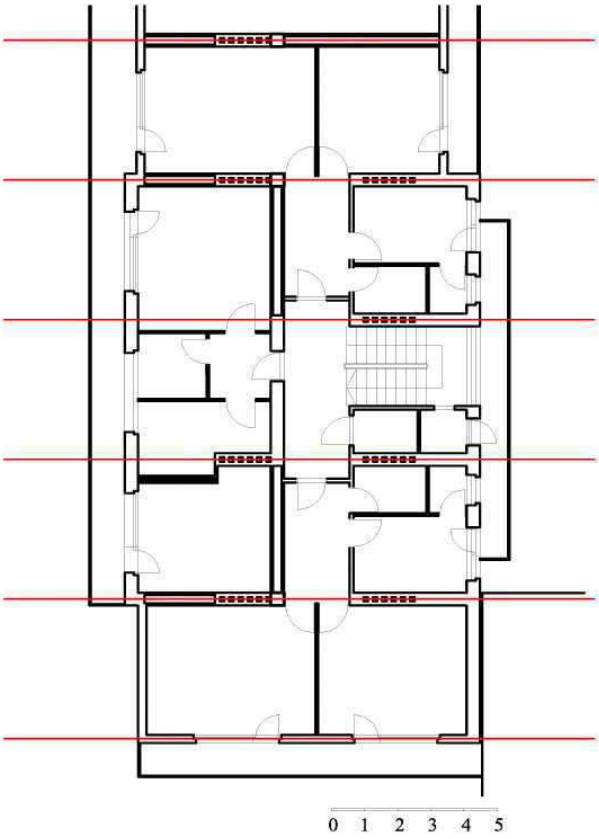

Основа карактеристичне ламеле , Источни блок, 1959.-61.г.

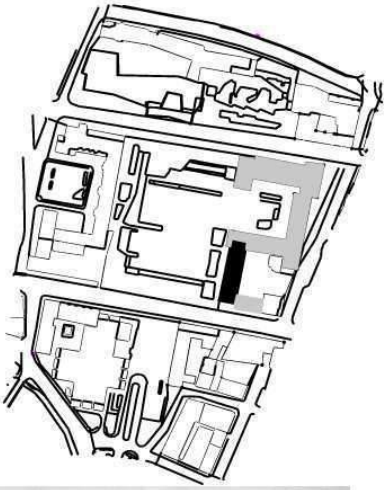

Елевација, источни блок
(Марковић, мементо, 90.)

Пасаж кроз Источни блок
(фотографисао докторанд)

Амбијент Липовог сада, мали трг
(Марковић, Мементо, 190.)

ПРИЛОГ 65 ЗФ-6

Фотографија реализованог блока мешовите намене на северној и западној диспозицији у Улици маршала Тита, њен источни крак. У току рада на дисертацији није био могућ увид у техничку документацију.

Извор: Марковић, Мементо, 189.

ПРИЛОГ 66 А СР- 1
хотел"Златибор",1975-83.г.

извор: Историјски архив Ужице, фонд скупштине општине, свеске главних пројеката,пројектант, Завод за урбанизам и пројектовање ТУ

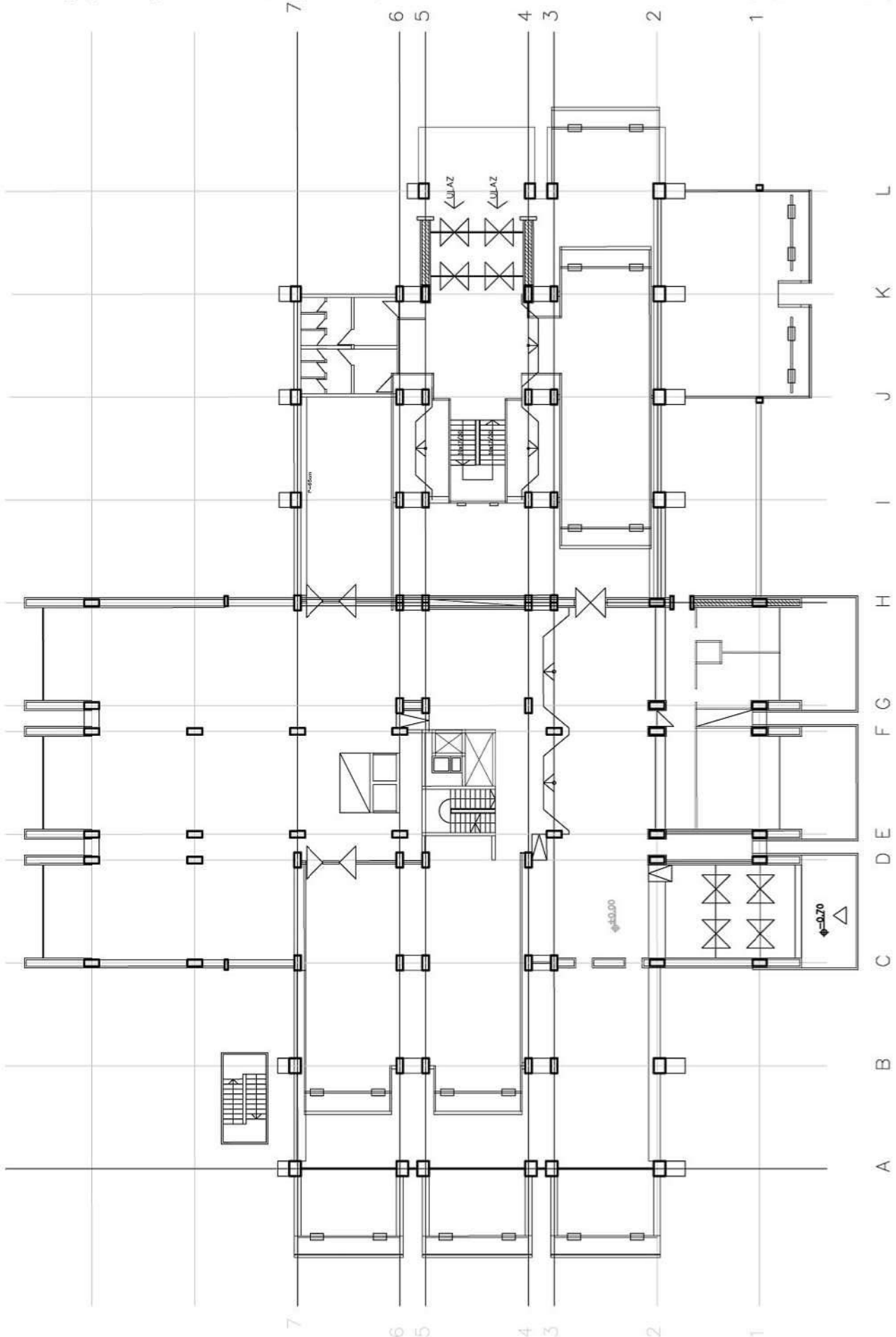

Основа приземља хотела "Златибор", 1975.-83.г.

1 5 10

Хотел "Златибор" главни улаз
(фототека Звода Т.У.)

Хотел "Златибор" општи изглед
из улице Дечанске
(фотографија докторанда)

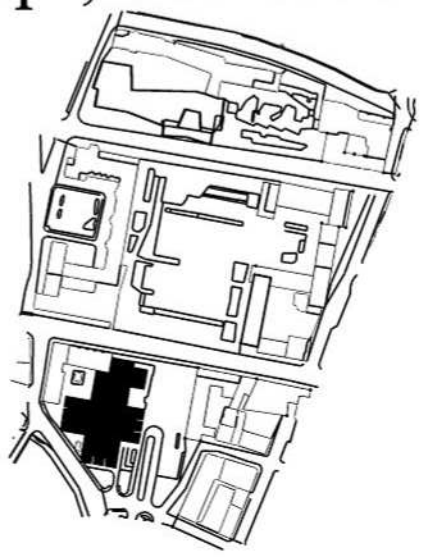

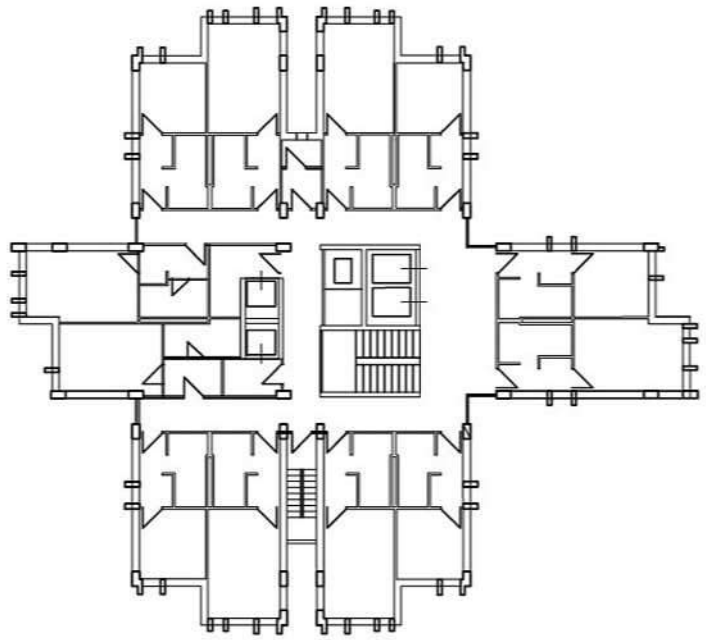

Основа спратова 4-11 хотела "Златибор", 1975.-83.г.

1 5 10

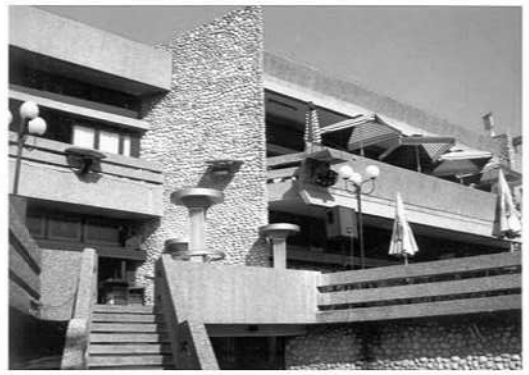

Елевација, хотел "Подгорица"
(Сулавер, семинарски рад)

Елевација, хотел "Мојковац"
(Сулавер, семинарски рад)

ПРИЛОГ 67 (ЗФ 7)

Сликае 1, 2 и 3: Доградња спомен дома 1984.године.

Горе: северна елевација.

У средини: јужна елевација.

Доле: западна страна зграде.

Фотографисао: докторанд.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани Миливојевић Дејан

број уписа

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ПРОЦЕСИ ПЛАНИРАЊА, ПРОЈЕКТОВАЊА И ГРАДЊЕ УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 26.02.2018.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Дејан Миливојевић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада ПРОЦЕСИ ПЛАНИРАЊА, ПРОЈЕКТОВАЊА И ГРАДЊЕ УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

Ментор ванредни професор др Александра Ђукић, дипл.инж.арх.

Потписани Дејан Миливојевић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 26.02.2018.

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПРОЦЕСИ ПЛАНИРАЊА, ПРОЈЕКТОВАЊА И ГРАДЊЕ УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ

ТРГА ПАРТИЗАНА У УЖИЦУ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 26.02.2018.

_____

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.